

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Vəfəddin Ələm oğlu İbəyev

BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSES

(Dərslik)

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən
ali məktəblərin tələbələri üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir
(24 iyun 2005-ci il tarixli 515 sayılı əmr)

Bakı - «ELM» - 2005

Kitab Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin (GTZ) «Azərbaycanda məhkəmə və hüquq islahatlarının dəstəklənməsi» layihəsi çərçivəsində yazılmış və layihənin maliyyə vəsaiti hesabına çap edilmişdir

Rəyçilər: **Bağır Əsədov** – Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin hakimi, hüquq elmləri namizədi

Zavər Qafarov – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Beynəlxalq hüquq əməkdaşlığı İdarəsinin rəisi, hüquq elmləri namizədi

Dərslük Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının 04 may 2005-ci il tarixli 3 sayılı iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir

Vəfəddin İbayev. Beynəlxalq mülki proses (Ali məktəblər üçün dərslük), Bakı. «Elm». 2005. 548-səh.

ISBN 5 – 8066 – 1739 – 4

Dərslikdə beynəlxalq mülki proses fənni proqramına daxil olan mövzular əhatə olunmuşdur. Kitabda beynəlxalq mülki prosesin anlayışı, predmeti, prinsipləri və mənbələri haqqında milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları əsasında ətraflı məlumat verilmiş, beynəlxalq mülki prosesdə xarici şəxslərin hüquqi statusu, məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti, beynəlxalq mülki prosesdə hüquqi yardım məsələləri hərtərəfli araşdırılmış, Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajları, xarici məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası, həmçinin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli və beynəlxalq məhkəmələrin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri təhlil olunmuşdur.

Kitab ali məktəblərin hüquq və beynəlxalq hüquq fakültəsinin tələbələri, aspirantları, müəllimləri, hakimlər, vəkillər, hüquq şirkətləri və xidmətlərinin nümayəndələri, həmçinin hüquqların məhkəmə müdafiəsi problemləri ilə maraqlanan şəxslər üçün faydalı ola bilər.

1203020400
655(07) – 2005

© Vəfəddin İbayev

© Almaniya Texniki Əməkdaşlıq
Təşkilatı (GTZ)

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz	7
Fəsil 1. Beynəlxalq mülki prosessual hüququn anlayışı və predmeti	10
Fəsil 2. Beynəlxalq mülki prosesin prinsipləri	22
2.1. Ümumi müddəalar	22
2.2. Ədalət mühakiməsinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi	26
2.3. Hakimlərin müstəqilliyi	28
2.4. Qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik	37
2.5. Ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilməsi	45
2.6. Məhkəmə baxışının aşkarlığı	48
2.7. Məhkəmə icraatının aparıldığı dil	54
2.8. İşə hakim tərəfindən təkbəşinə və kollegial baxılması	57
2.9. Məhkəməyə müraciət hüququ	58
Fəsil 3. Beynəlxalq mülki prosesin mənbələri	64
3.1. Ümumi müddəalar	64
3.2. Beynəlxalq müqavilələr	70
3.3. Mülki məhkəmə icraatı haqqında milli qanunvericilik	81
3.4. Qanunun və hüququn analogiyası	90
3.5. Adətlər	91
3.6. «Yumşaq hüquq»	92
3.7. Məhkəmə presedentləri	94
3.8. Xarici dövlətin qanunvericiliyi	98
Fəsil 4. Beynəlxalq mülki prosessdə xarici şəxslər	99
4.1. Xarici şəxslərin prosessual hüquqi statusu	99
4.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti	120
4.3. Qaçqınların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti	128
4.4. Xarici hüquqi şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti	134

4.5. Beynəlxalq təşkilatların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti _____	139
4.6. Dövlətlərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti _____	145
4.7. Diplomatik missiya üzvlərinin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti _____	154
4.8. Konsulluq nümayəndələrinin üzvlərinin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti _____	158
4.9. Xüsusi missiya üzvlərinin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti _____	161
Fəsil 5. Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti _____	163
5.1. Mülki mübahisələrin aidiyyəti ilə bağlı ümumi məsələlər _____	163
5.2. Mülki – prosessual qanunvericilikdə məhkəmə aidiyyəti məsələləri _____	169
5.3. Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin ümumi şərtləri _____	179
5.4. Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyəti _____	186
5.5. Müstəsna səlahiyyət _____	200
5.6. Xüsusi icraat işləri _____	207
5.7. Nikah münasibətlərindən əmələ gələn işlər _____	215
5.8. Valideynlərlə uşaqlar arasında işlər _____	222
5.9. Övladlığa götürmə _____	225
5.10. Qəyyumluq, himayəçilik _____	232
5.11. Müqavilə aidiyyəti _____	235
5.12. İşə baxılması yerinin dəyişməzliyi _____	238
5.13. Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə xarici məhkəmələr tərəfindən baxılmasının prosessual nəticələri _____	240
Fəsil 6. Mülki prosedə hüquqi yardım _____	243
6.1. Ümumi məsələlər _____	243
6.2. Məhkəmə tapşırıqları _____	251
6.3. Xarici dövlətlərin orqanları tərəfindən verilmiş sənədlərin tanınması _____	266
6.4. Xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi _____	269

6.5. Xarici məhkəmələrin icrası tələb olunmayan qətnamələrinin tanınması _____	274
6.6. Başqa dövlətlərə çatdırılma _____	276
6.7. Nümayəndə təqdim etmə hüququ _____	277
Fəsil 7. Beynəlxalq kommertiya arbitrajı _____	280
7.1. Beynəlxalq arbitrajın anlayışı _____	280
7.2. Arbitrajın hüquqi təbiəti barədə əsas nəzəriyyələr _____	284
7.3. Mübahisələrin həllinin alternativ vasitələri _____	288
7.4. Beynəlxalq arbitrajın üstünlükləri _____	293
7.5. Beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi _____	299
7.6. Arbitrajın növləri _____	317
7.7. Arbitraj sazişi _____	319
7.8. Beynəlxalq kommertiya arbitraj məhkəməsi ilə dövlət məhkəmələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi məsələləri _____	336
7.9. Xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası _____	355
Fəsil 8. Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası _____	366
8.1. Əsas müddəalar _____	366
8.2. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının əhəmiyyəti _____	369
8.3. Mövcud nəzəriyyələr _____	371
8.4. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının tarixi inkişafı _____	373
8.5. Hüquqi tənzimləmənin mənbələri _____	376
8.6. Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması _____	385
8.7. Məhkəmə qətnamələrinin tanınmasının ilkin şərtləri _____	389
8.8. İctimai qayda haqqında qeyd-şərt _____	392
8.9. Qarşılıqlı təminatlandırma _____	395
8.10. Müqayisəli hüquq _____	398
Fəsil 9. Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində xarici dövlətin məhkəmələri və arbitrajlarının qətnamələrinin tanınması və icrası _____	404
9.1. Ümumi müddəalar _____	404
9.2. Xarici dövlətlərin qətnamələrinin tanınması və icrası qaydası _____	419

9.3. Xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası _____	427
9.4. Xarici dövlət məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması _____	434
9.5. Ailə işləri üzrə qətnamələr _____	436
9.6. Xarici dövlətin arbitrajlarının qətnamələrinin tanınması və icrası _____	438

Fəsil 10. Mülki hüquqların müdafiəsi sahəsində milli və beynəlxalq proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi _____	445
10.1. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi insan hüquqlarının müdafiə mexanizmi kimi _____	445
10.2. Mülki işlərə baxılmasında ədalətli məhkəmə baxışının təmini _____	466
10.3. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə əlaqədar 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiqi təcrübəsi _____	473

Ə L A V Ə L Ə R

ƏLAVƏ 1. Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında KONVENSIYA _____	494
ƏLAVƏ 2. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında MÜQAVİLƏ _____	532
ƏLAVƏ 3. Xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbini ləğv edən KONVENSIYA _____	542

*Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi
Təşkilat-Analitik İdarəsinin sabiq rəisi,
tanınmış hüquqşünas - alim
Çingiz Qasımovun xatirəsinə
ithaf edirəm*

Bəşəriyyətin yeni əsrə qədəm qoyması elmin müxtəlif sahələrində əldə edilmiş nəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi, elmi araşdırmalar üçün yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsinə stimül yaradır. Müasir dövr ictimai inkişafın bir çox problemlərinin qloballaşması, qloballaşma isə özlüyündə vahid siyasi, iqtisadi və hüquqi məkanın yaranması ilə səciyyələnir. Milli iqtisadiyyatlar bir-biri ilə müxtəlif münasibətlərlə bağlıdırlar. Maddi və intellektual ehtiyatların sərhədlərdən azad hərəkəti istehsalın, iqtisadiyyatın inkişafının mühüm amili kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq aləmdə Dünya Birliyi ölkələri ilə çiyin-çiyinə irəliləyir. Avropa və Dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya edən Respublikamızın milli şirkətləri xarici şirkətlərlə çoxsaylı müqavilələr bağlayır, iqtisadi əlaqələr və münasibətlər müxtəlif istiqamət və çərçivələrdə inkişaf edir. Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycanın Dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşdirilməsində fəal iştirakını şərtləndirir, ölkə vətəndaşlarının maneəsiz olaraq xarici ölkələrə çıxışına, həmin ölkələrdə işgüzar əlaqələr qurmasına, müəssisələr təsis etməsinə, vətəndaşlarımızın xarici ölkələrdə daimi yaşamasına şərait yaradır. Xarici ölkələrin şirkət və vətəndaşları ilə iqtisadi, ticarət, kommersiya, xidmət, daşıma və sair əlaqələrin sürətli inkişafı, ayrı-ayrı ölkə vətəndaşları ilə ailə-nikah əlaqələrinin artması xarici şəxslərin mülki prosesdə iştirakını şərtləndirir.

Azərbaycan oxucularının müzakirəsinə verilən «Beynəlxalq mülki proses» dərsliyinin əsas məqsədi bu sahədə hüquq

ədəbiyyatına olan ehtiyacın müəyyən qədər təmin olunmasına yönəlmişdir. Kitabda xarici şəxslərin mülki prosesdə iştirakı ilə bağlı oxucuları maraqlandıran suallara cavab verilməsinə cəhd edilmişdir. Kitab milli mülki prosessual qanunvericilik, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli müqavilələr, ayrı-ayrı dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələr, milli, xarici və beynəlxalq məhkəmələrin təcrübəsi, həmin sahədə mövcud olan hüquq ədəbiyyatı əsasında yazılmışdır.

Kitabda beynəlxalq mülki prosessual hüquq və beynəlxalq mülki prosesin anlayışı, predmeti, prinsipləri, mənbələri, xarici şəxslərin anlayışı və onların mülki-prosessual hüquqi statusu barədə ətraflı məlumat verilmiş, ayrı-ayrı ölkələrdə xarici şəxslərin məhkəmə müdafiəsindən istifadəsinin səciyyəvi cəhətləri qeyd olunmaqla müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi, bu sahədə mövcud olan sistemlər, onların səciyyəvi cəhətləri izah edilmiş, proroqasiya və deroqasiya sazişləri, Azərbaycan məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyəti ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Beynəlxalq mülki prosesdə hüquqi yardım məsələlərinə də xüsusi yer ayrılımış, xarici məhkəmələrə məhkəmə tapşırıqlarının göndərilməsi, xarici məhkəmələrdən daxil olmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi qaydası milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr əsasında araşdırılmış, müxtəlif alimlərin bu sahədəki fikirləri təhlil olunmuşdur.

Beynəlxalq kommertiya arbitrajları fəsilində arbitrajların səciyyəvi cəhətləri və üstünlükləri, mübahisələrə baxılmasının alternativ vasitələri, arbitraj sazişi, dövlət məhkəmələri ilə arbitrajın qarşılıqlı əlaqələri, arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası qaydası, onların tanınmasından və məcburi icrasından imtinanın əsasları barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi araşdırılmış, Azərbaycan qanunvericiliyi ilə xarici ölkə qanunvericiliyi müqayisəli qaydada təhlil edilmiş, xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrasından imtinanın əsasları məhkəmə təcrübəsi əsasında şərh edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli və beynəlxalq məhkəmələrin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmiş fəsildə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, onun quruluşu və fəaliyyəti barədə məlumat verilmiş, Məhkəməyə müraciətin şərtləri təhlil olunmuş, Məhkəmənin təcrübəsinin öyrənilməsi zəruriliyi əsaslandırılmış, «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsi ilə bağlı Məhkəmənin təcrübəsi ətraflı təhlil edilmişdir.

Beynəlxalq mülki prosesin hüququn bir sahəsi kimi tanınması hüquqşünaslar tərəfindən birmənalı qəbul edilməməsinə baxmayaraq, müəllif bunun yaxın zamanda reallığa çevrilməsinə inanır. Oxucuların müzakirəsinə təqdim olunan kitab təkcə ölkəmizdə deyil, keçmiş sovet məkanında yazılmış ilk dərsliklərdəndir. Müəllif kitabda əksini tapmış məsələlərlə bağlı fərqli mövqelərin olmasını istisna etmir. Oxucular kifayət qədər mübahisəli və müzakirə edilməli olan məqamlarla rastlaşa bilərlər. Hər bir irad və təklifi müzakirə etməyə hazır olmaqla yanaşı, belə hesab edirik ki, kitab bu sahədə atılmış ilk addım kimi hüquq fakültəsinin tələbələri, aspirant və müəllimlər, hakimlər, vəkillər, hüquq şirkətlərinin nümayəndələri, həmçinin insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi problemləri ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.

Müəllif kitabın yazılmasında və ərsəyə gəlməsində dəstək və yardımına, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin (GTZ) «Azərbaycanda məhkəmə və hüquq islahatlarının dəstəklənməsi» layihəsi çərçivəsində faydalı və böyük əməyinə görə alman hüquqşünası Thomas Herrmanna, Azərbaycan hüquqşünasları arasında kifayət qədər nüfuz və hörmətə malik olan Elçin Usubova təşəkkür edir.

Vəfaddin İbayev
hüquq elmləri namizədi

Fəsil 1. BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSESSUAL HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi dövlətin daxili funksiyası, onun suverenliyinin realizasiya formalarından biridir. Dövlətin ədalət mühakiməsi sahəsindəki fəaliyyətinə digər dövlətlər tərəfindən hər hansı müdaxilə yolverilməzdir. Ənənəvi olaraq məhkəmə mühakimə icraatı qaydaları daxili normayaradıcılığın nəticəsi kimi meydana çıxır. Lakin hazırda bu qayda müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Beynəlxalq ünsiyyətin genişlənməsi, iqtisadi inteqrasiya cəhdləri vahid hüquq məkanının yaradılmasını tələb edir. Bunun tərkib hissəsini isə məhkəmə mühakimə icraatının mühüm məsələlərinin vahid qaydada tənzimlənməsi təşkil edir. Beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi prosesual hüquq münasibətlərində də tez-tez xarici ünsürlərin çıxış etməsinə səbəb olur. Mülki prosesdə xarici ünsür: xarici dövlətin vətəndaşı olma, və ya tərəflərdən birinin yaşayış yeri; mübahisə obyektinin olduğu yer; müqavilə öhdəliklərinin icra yeri və zərərin vurulması yeri; məhkəmə baxışında xarici dövlətin hüquq normalarının tətbiq olunması; xarici dövlətin ərazisində sübutların toplanması, məhkəmə sənədlərinin təqdim olunması, xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı təzahür edə bilər.

Prosesual normaların beynəlxalq unifikasiyası istiqamətində Avropa İttifaqı və Avropa Şurası üzvü olan ölkələrin səyləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi 28 fevral 1984-cü ildə «Məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş mülki mühakimə icraatının prinsipləri haqqında» (*Principes de procedure civile propres a ameliorer le fonctionnement de la justice (Nº R (84)5, 28.02.1984)*) tövsiyə qəbul etmişdir. Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin ekspertlərindən yaradılmış işçi qrup 1987-ci ildə həmin tövsiyədə öz ifadəsini tapmış prinsiplər əsasında Avropa Mülki Prosesual Məcəlləsinin model variantını hazırlamışlar. Lakin sonradan Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdə milli prosesual hüquq sistemlərinin tamamilə unifikasiya edilməsinin hələlik vaxtından

əvvəl və məqsədəmüvafiq olmaması müəyyənləşdirildi. Lakin mülki prosesin unifikasiyası sahəsində aparılan işlər davam edir.

1998-ci ildə Amerika Hüquq İnstitutu (American Law Institute) tərəfindən hazırlanmış «Transmilli mülki proses qaydaları»nın layihəsi dərc edilmişdir. Həmin Qaydalarda xarici ünsürlərin iştirakı ilə mülki prosesin aparılmasının vahid normalarının yaradılmasına cəhd edilmişdir. 2000-ci ildə Xüsusi Hüququn Unifikasiyası Beynəlxalq İnstitutu (*UNIDROIT*) da həmin Qaydalar üzərində iş qoşuldu və nəticədə Transmilli Mülki Prosesin Qaydaları və Prinsipləri Layihəsi hazırlandı. Bu sahədə real nəticələrin əldə edilməsi danılmazdır. Bu nəticələr beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə şərtlənir.

Xarici ünsürlərin iştirakı ilə mülki işlərə baxılmasını tənzimləyən normaların bir qayda olaraq dövlətin mülki prosesual qanunvericiliyində ifadəsini tapmasına baxmayaraq, müxtəlif dövlətlərin yurisprudensiyasında həmin məsələlər beynəlxalq xüsusi hüququn bir sahəsi-beynəlxalq mülki prosesual hüquq kimi öyrənilir. Lakin bu sahədə kifayət qədər fikir ayrılıqları mövcuddur.

Bir çox müəlliflər beynəlxalq mülki prosesual hüququ hüququn ayrıca sahəsi kimi qiymətləndirir və belə hesab edirlər ki, həmin münasibətlərin dairəsi və onları tənzimləyən normalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir¹.

N. Q. Yeliseyevə görə «Beynəlxalq mülki prosesual hüquq» terminini hamılıqla qəbul olunmuş hesab etmək olmaz. Əvvəla, ona görə ki, qanunvericilik belə termindən istifadə etmir. İkincisi, bu termin hadisənin mahiyyətini düzgün əks etdirmir. Belə ki, «beynəlxalq» termini nə qanunvericiliyə (müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas mənbəyi - daxili normalar, yəni *lex fori* - məhkəmə yeri qanunudur), nə də hüquq münasibətinin subyektinə (münasibətlərin subyektləri nə xalqlar, nə dövlətlər deyil, xüsusi şəxslərdir) aid edilə bilməz.² Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, son zamanlar mülki prosesin bir çox məsələləri üzrə beynəlxalq sazişlərin sayı

¹ Svetlanov A.Q. Mec dunar odni y qrac danski y pr oüess: sovr emenni e tendenüi i . M. 2002. s. 10.

² Eliseev N.Q. Qrac danskoe pr oüessual gnoe pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 10.

artmış və həm də milli qanunvericilik xarici ünsürlərin iştirakı ilə mülki proses məsələlərinə daha çox diqqət yetirməkdədir. Nəhayət, beynəlxalq mülki prosesin nizama saldığı münasibətlər mülki prosesdə xarici ünsürlərin iştirakı ilə bağlıdır. Burada mütləq olaraq dövlətin və ya xalqların iştirak etməsi vacib deyildir. Belə ki, beynəlxalq mülki proses beynəlxalq ümumi hüququn predmetini təşkil edən münasibətlərdən yaranmış mübahisələri deyil, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibətlərdən yaranmış mübahisələrə baxılması və onların həlli məsələlərini tənzimləyir və təbii olaraq onun subyektləri də beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri (müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, bəzi hallarda dövlətlər) olmalıdır. L.A.Lunts qeyd edir ki, «dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi məsələləri beynəlxalq ümumi hüququn sahəsini təşkil edir. Beynəlxalq həyatda vətəndaşlar və təşkilatlar arasında münasibətlərin hüquqi məsələləri beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsinə aiddir»³.

Azərbaycan müəllifləri belə fikirdədirlər ki, beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ümumi hüquqda da prosessual məsələlər araşdırılır. Bunlara beynəlxalq təşkilatların prosedur qaydaları, beynəlxalq müqavilələrin bağlanma mərhələləri, sanksiyaların tətbiqi, beynəlxalq cinayət prosesi və başqa məsələlər aiddir.

Beynəlxalq ümumi hüquqda beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, cinayətkarın təhvil verilməsi prosedurası, sığınacaq hüququnun verilməsi qaydaları və prosesə aid digər məsələlər haqqında normalar sistemi beynəlxalq prosessual hüquqla bağlıdır.

Beynəlxalq prosessual hüquq beynəlxalq mülki prosesdən fərqli olaraq beynəlxalq ümumi hüququn sahəsidir və xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin baxılması ilə əlaqəli deyil. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mülki proses və beynəlxalq prosessual hüquq «yaxın» terminlər olmasına baxmayaraq, məzmununa görə bu anlayışlar bir-birindən tamamilə fərqlənir⁴.

Beynəlxalq mülki proses ənənəvi olaraq Beynəlxalq xüsusi

³ Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M. 2002. s.20.

⁴ Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004.s.265.

hüquq elminin bir hissəsi kimi öyrənilmişdir. Lakin bu zaman hüquqşünaslar həmişə maddi və prosessual məsələlərin bir elm sahəsində öyrənilməsinin vacibliyini əsaslandırmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, beynəlxalq xüsusi hüququn digər sahələrindən fərqli olaraq beynəlxalq mülki proses məsələlərini tənzimləyən normalar bir qayda olaraq, daxili mülki prosessual qanunvericilikdə ifadəsini tapmışdır. L.A.Lunts beynəlxalq mülki prosesin predmetini təşkil edən məsələlərə: xarici ünsürlü mülki işlərin aidiyyəti haqqında; xarici vətəndaş və hüquqi şəxslərin mülki prosessual vəziyyəti haqqında; xarici dövlətin və onun diplomatik nümayəndəliklərinin mülki prosessual vəziyyəti haqqında; tətbiq edilməli olan xarici qanunun məzmununun müəyyən edilməsi qaydası haqqında; bir dövlətin məhkəmələrinin digər dövlətin məhkəmələrinə tapşırıqları haqqında; xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması və icrası və mülki işlər üzrə xarici inzibati aktlarının tanınması haqqında; xarici arbitraj sazişinin tanınması və xarici arbitraj qətnaməsinin məcburi icrası haqqında məsələləri aid edirdi.⁵ Həmin məsələlərin mülki prosessual hüquqla tənzimlənməsi mübahisəsiz qəbul edilirdi. Belə hesab edilirdi ki, beynəlxalq mülki proses normaları sovet hüquq sahəsi kimi mülki prosesin tərkibinə daxildir. Lakin Beynəlxalq mülki prosesə aid bütün məsələlər beynəlxalq dövriyyə və beynəlxalq həyat şəraiti ilə əlaqədar olması əlamətinə görə hüquq sahəsi kimi mülki prosesin tərkibindən çıxarılmışdır.⁶

Beynəlxalq mülki prosesi bir elm sahəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsinin tərəfdarları bunu onunla əsaslandırırlar ki, beynəlxalq mülki proses məsələləri xarici ünsürləri əhatə edən və beynəlxalq həyat şəraitində yaranan mülki, ailə və əmək münasibətlərini tənzimləyən digər məsələlərlə sıx bağlıdırlar.⁷

Beynəlxalq iqtisadi, ticarət, ailə, əmək və s. münasibətlərinin inkişafı obyektiv olaraq həmin münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Ona görə də, hazırda beynəlxalq mülki prosesin yalnız dövlətdaxili mülki prosessual hüquq normaları ilə tənzimlənməsini qeyd etməklə

⁵ Yenə orada. s. 37.

⁶ Yenə orada. s. 37.

⁷ Yenə orada. s. 767-769.

kifayətlənmək olmaz. Müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin inkişafı, həmçinin onlar arasında yaranmış münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq hüquqi bazanın inkişafına səbəb olmuşdur.

L.A.Lunts belə hesab edirdi ki, beynəlxalq xüsusi hüquq elm sahəsi kimi sovet hüququnun beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsindən genişdir, çünki o təkcə mülki hüquq xarakterli norma və münasibətləri deyil, həm də sovet hüquq elminin sahəsi kimi mülki proses sahəsinə aid beynəlxalq mülki prosessual normalarını da öyrənir.⁸

T.N.Neşatayeva beynəlxalq mülki prosesi beynəlxalq xüsusi hüququn bir institutu, beynəlxalq və dövlətdaxili normaların kompleksini kimi qiymətləndirir.⁹

Beynəlxalq xüsusi hüququn təkcə mülki, ailə, əmək sahəsində münasibətləri deyil, həm də əcnəbilərin, xarici müəssisə və təşkilatların, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin prosessual hüquqlarını da tənzimləməsi barədə fikirlərlə milli prosessual hüquqa dair ədəbiyyatlarda da rastlaşmaq olur¹⁰.

Hazırda beynəlxalq mülki prosesin beynəlxalq xüsusi hüquqla yanaşı milli prosessual hüququn da bir institutu kimi qiymətləndirilməsi ilə razılaşmayanlar da vardır. M.N.Kuznetsov belə hesab edir ki, beynəlxalq mülki prosesin beynəlxalq xüsusi hüququn bir hissəsi kimi öyrənilməsi bir elm sahəsi kimi beynəlxalq mülki prosesin ikiləşməsinə aparıb çıxarır. Hər bir elm sahəsi predmeti özünəməxsus yanaşma ilə öyrənir və nəticədə onların heç birində mülki prosessual məsələlər lazımı məna kəsb edə bilmir.¹¹

Bəzi müəlliflər beynəlxalq mülki prosesin beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində öyrənilməsinə onunla haqq qazandıрмаğa çalışırlar ki, hüquqtəbiquedən orqanların əməkdaşları çox vaxt xarici ünsürlü şəxslərin iştirak etdiyi münasibətləri nizama salmaqda çətinliklə rastlaşırlar. Bunun səbəbi isə onların beynəlxalq xüsusi hüquqa dövlətdaxili münasibətlərdə ehtiyac olmamasına əsaslanaraq

⁸ Lunü L.A. Kurs məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr extomax. M. 2002. s.39.

⁹ Neş ataeva T.N. Mec dunar odni y qrac danski y pr oüess. M. 2001. s.28-29.

¹⁰ Qrac danski y pr oüess. Ot v. r ed. V.V. Ərkov. M.1999.s. 497.

¹¹ Kuzneüov M.N. Nekotorı e osobennosti razviti e məc dunar odnoqo çast noqo prava // Sovet ski y c urnal məc dunar odnoqo prava. 1991, □ 1,s. 21-22.

onu öyrənməmələri, beləliklə də, beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsində kifayət qədər biliklərə malik olmaması ilə ədlaqəddir. Beynəlxalq mülki proses məsələlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqda öyrənilməsi isə beynəlxalq xüsusi hüququn da öyrənilməsinə marağın armasına səbəb olacaqdır.¹² Fikrimizcə bu cür əsaslandırmanı qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Z.Qafarov və A.Əbilov qeyd edir ki, beynəlxalq mülki proses beynəlxalq xüsusi hüququn sistemində hüquq institutu kimi daxil deyildir. Lakin elm kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sistemində daxil edilməmişdir. Elm kimi isə beynəlxalq xüsusi hüquq onunla bağlı bütün sahələri, o cümlədən beynəlxalq ümumi hüquqla, dövlətdaxili hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələləri öyrənir. Beynəlxalq mülki proses, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq dərsləklərində ayrıca yer tutur və praktiki olaraq həmişə müstəqil bölmə kimi çıxış edir¹³.

Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab olunan normativ aktlarda beynəlxalq mülki prosesə dair normaların yer almasını da beynəlxalq mülki prosesin beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsinin arqumenti kimi qeyd etmək olardı. Bəzi dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarında beynəlxalq mülki prosessual normalar ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Macarıstanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun məqsədlərindən biri də xarici ünsürləri əhatə edən mübahisələrin aidiyyət və yurisdiksiyasını, həmin mübahisələri tənzimlənməli olan prosessual qaydalara dair normaları müəyyənləşdirməkdir. 1963-cü ildə Çexoslovakiyada «Beynəlxalq xüsusi hüquq və proses haqqında» Qanun qəbul olunmuş və həmin Qanunda xüsusi hüquqa dair normalarla yanaşı beynəlxalq mülki prosesi tənzimləyən normalar da yer almışdır. 1998-ci ildə Gürcüstan Respublikasında qəbul olunmuş «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunda beynəlxalq prosessual hüquqa aid normalar da öz əksini tapmışdır. Lakin bu ümumi xarakter daşımır. Məsələn, 6 iyun 2000-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda beynəlxalq mülki prosessual hüquqa dair məsələlərin ifadəsini tapması birbaşa

¹² Anuf r i eva L.P. Mec dunar odnoe çast noe pravo. T.3. M.2001.s.282.

¹³ Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004.s.266.

göstərilməmişdir. Qanunun 1.1-ci maddəsinə əsasən həmin Qanun xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarını müəyyən edir. Qanunun 2-ci maddəsində xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması qaydası ifadəsini tapmışdır. Belə ki, xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. Həmin hərəkətlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir. Göründüyü kimi Qanun xarici hüququn məzmununun müəyyən olunmasının prosessual qaydasını müəyyənləşdirir. Belə hesab edirik ki, göstərilənlər beynəlxalq mülki prosesin beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsinə əsas vermir. H. Şakin bir fikrini də xatırlamaq yerinə düşərdi. O göstərir ki, «beynəlxalq mülki prosessual hüquq» termini demək olar ki, beynəlxalq xüsusi hüquq kateqoriyası kimi tam aydın deyildir. Hər iki halda beynəlxalq səviyyədə qismən unifikasiya edilmiş milli hüquqdan söhbət açılır... Beynəlxalq mülki hüquqda beynəlxalqlıq onun mənbəyi ilə deyil, hüququn qarşısında duran vəzifə ilə bağlıdır¹⁴.

Nəhayət, müasir dövrdə beynəlxalq mülki prosesin milli mülki prosesə aid edilməsinin əks argumenti kimi istinad olunan məsələlərdən biri də vətəndaşların mülki hüquqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət imkanı əldə etmələridir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MPM-nin 16-cı maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq tərəflər, habelə, işdə iştirak edən digər şəxslər, bu Məcəllədə nəzərdə tutulan hüquqi müdafiə vasitələri bitərsə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edə bilirlər. L.P.Anufriyeva belə hesab edir ki, belə hallarda mülki proses həqiqətən də, beynəlxalq xarakter alır. Qanunun həm məzmunu, həm də mahiyyəti beynəlxalq səviyyə alır. Belə halda yaranan prosessual münasibətlər milli –

¹⁴ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001. s.1.

hüquqi deyil, beynəlxalq tövsif alır¹⁵.

Hazırda beynəlxalq mülki prosesin milli mülki prosesin deyil, beynəlxalq xüsusi hüququn tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsinin tərəfdarlarının çoxluq təşkil etməsinə bağmayaraq, belə hesab edirik ki, beynəlxalq mülki proses tədricən də olsa, müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşır və beynəlxalq mülki hüquqi dövrüyyənin inkişafı beynəlxalq mülki prosessual hüququn müstəqil sahə kimi tanınması ilə nəticələnəcəkdir. H. Şakın belə bir fikri ilə tamamilə şərikik ki, son illər ərzində beynəlxalq xüsusi hüquq müstəqil, tez inkişaf edən hüquq sahəsinə doğru inkişaf yolu keçmişdir və artıq xeyli müddətdir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq dərsliyinin bir əlavəsi kimi nəzərdən keçirilə bilməz¹⁶.

N.Q.Yeliseyev də xarici elementlərin iştirak etdiyi işlər üzrə icraat zamanı yaranmış prosessual problemlərin tədqiqinin xüsusi elmi və tədris fənni olan «Beynəlxalq mülki proses»in predmetini təşkil etməsini təsdiq etmişdir¹⁷.

Beynəlxalq mülki prosessual hüququn müstəqil sahə kimi formalaşması beynəlxalq səviyyədə mülki prosessual hüquqla bağlı çoxsaylı müqavilələrin bağlanması, milli qanunvericilikdə beynəlxalq mülki proseslə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yeni qanunvericilik aktlarının qəbul olunması, mülki proses iştirakçılarının beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmə imkanlarının genişlənməsi və s. izah edilməlidir.

Elmi-texniki tərəqqi, yeni əlaqə vasitələrinin meydana çıxması, kapitalın, xidmətin, məhsul və işçi qüvvəsinin güclü miqrasiyası milli hüquq qarşısında xarici şəxslərin statusunun, o cümlədən onların prosessual-hüquqi vəziyyətinin müəyyən edilməsinə obyektiv təsir göstərmişdir. Hər hansı bir dövlətin mülki prosesində xarici ünsürün, o cümlədən xarici şəxslərin olması prosesin prosedurunu çətinləşdirir. Belə ki, başqa dövlətdən sübutların əldə edilməsi zəruriliyi, xarici dövlətə məhkəmə tapşırıqları göndərilməsi, xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası mülki prosesdə müəyyən çətinliklər yaradır.

¹⁵ Anufrieva L.P. Mec dunar odnoe çastnoe pravo. T.3. M.2001.s.289-290.

¹⁶ Şak X. Mec dunar odnoe çastnoe pravo. M. 2001. s. XI, 5.

¹⁷ Eliseyev N.Q. Çastnoe pravo. M. 2004. s. 16.

Belə hallarda müxtəlif dövlətlərin mülki proseslərinin qarşılıqlı fəaliyyəti müşahidə olunur.

Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraatda müxtəlif prosessual normaların qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsiri beynəlxalq müqavilə və milli qanunvericilikdə ifadəsini tapmış normaların realizə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu cür icraat üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvi hesab olunur:

- əvvəla, bu cür icraat mülki hüquq münasibətlərində xarici ünsür meydana çıxdıqda zəruri olur;

- ikincisi, xarici şəxslərin iştirakı ilə icraatın məqsədi fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquqlarının müdafiəsi və ya onların müəyyən edilməsidir;

- üçüncüsü, xarici şəxslərin iştirakı ilə olan icraat açıq xarakter daşıyır;

- dördüncüsü, xarici şəxslərin iştirakı ilə olan icraat mülki hüquqların müəyyən edilməsi və müdafiəsi sahəsində müxtəlif dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur.

Hüququn predmeti dedikdə, onun qüvvəsinin nəyə istiqamətlənməsi, onun nəyi tənzimləməsi başa düşülür. Beynəlxalq mülki prosessual hüququn predmetini xarici ünsürlərin iştirakı ilə olan prosessual hüquq münasibətlərinə şamil olunan milli hüququn prosessual normalarının məcmusu təşkil edir¹⁸.

Beynəlxalq mülki prosesin predmetinə aşağıdakı məsələlər daxildir:

1) mülki işlər(bura həmçinin ailə, əmək və bəzi digər münasibətlərdən törəyən münasibətlər də aiddir) üzrə beynəlxalq aidiyyət(yurisdiksiya) haqqında;

2)xarici vətəndaş, müəssisə və təşkilatların mülki prosessual vəziyyəti haqqında;

3) xarici dövlət və onun diplomatik nümayəndəliklərinin mülki prosessual vəziyyəti haqqında;

4) beynəlxalq təşkilatların mülki prosessual vəziyyəti haqqında;

5) xarici ünsürlü mülki işlərdə məhkəmə sübutları haqqında;

¹⁸ Ş ak X. Mec dunar odnoe qf ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001. s. 4.

6) tətbiq edilməli olan xarici qanunun məzmununun müəyyən edilməsi qaydası haqqında;

7) xarici məhkəmə tapşırıqları haqqında;

8) mülki işlər üzrə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məcburi icrası və vətəndaşların şəxsi statusu məsələləri üzrə xarici inzibati aktlar haqqında;

9) eyni iş üzrə xarici məhkəmədə başlanılmış və orada başa çatdırılmamış icraatın hüquqi əhəmiyyəti haqqında;

10) Beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının yaradılması, fəaliyyəti və mübahisələri həll etmə qaydası haqqında;

11) xarici arbitraj sazişlərinin tanınması haqqında;

12) xarici arbitraj qətnamələrinin məcburi icrası haqqında;

13) notariat hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi haqqında;

14) insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət haqqında.

Beynəlxalq mülki prosesə hüquq ədəbiyyatında bir qayda olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq prizmasında anlayış verilir. M.M. Boquslavski beynəlxalq mülki prosesə aşağıdakı kimi tərif verir: «Beynəlxalq xüsusi hüquq elmində beynəlxalq mülki proses dedikdə, məhkəmədə və arbitrajda əcnəbilərin və xarici hüquqi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar prosesual xarakterli məsələlərin məcmuyu başa düşülür»¹⁹.

Azərbaycan müəllifləri qeyd edirlər ki, beynəlxalq mülki proses – xarici elementli mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə baxışı xüsusiyyətləri və qaydaları ilə bağlı kompleks məsələləri özündə birləşdirən ümumiləşdirilmiş anlayışdır²⁰.

T.N.Neşatayevaya görə beynəlxalq mülki proses beynəlxalq xüsusi hüququn institutu olub və mülki işlər üzrə şəxsiyyət və cəmiyyətin pozulmuş və ya mübahisələndirilən hüquq və qanuni mənafələrinin müəyyən edilməsi və ya müdafiəsi məqsədilə mülki işlər üzrə icraatı həyata keçirən milli və beynəlxalq ədalət mühakiməsi orqanlarının (digər hüquqmühafizə orqanlarının) qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq və

¹⁹ Boquslavski y M.M. Mec dunar odnoc çast noe pravo. M. 2002. s. 399.

²⁰ Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004. s.264.

dövlətdaxili normaların kompleksi başa düşülür²¹.

T.N.Neşatayevanın beynəlxalq mülki prosesə verdiyi anlayışla bir neçə cəhətinə görə razılaşmaq olmaz. Əvvəla, mülki proses beynəlxalq və dövlətdaxili normaların kompleksi ola bilməz. Çünki proses prosesual hərəkətlərin və ya prosesual hüquq münasibətlərinin məcmusudur. Mülki prosesual hüquq isə prosesual hərəkətləri və prosesual hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu, sistemi, kompleksidir.

Müasir hüquq sistemlərində mülki prosesual hüquq müstəqil hüquq sistemi kimi nəzərdən keçirilir və ümumilikdə vahid qaydada, yəni xüsusi hüquq xarakterli mübahisələrə məhkəmə qaydasında baxılması və onların həll edilməsini tənzimləyən normalar sistemi kimi izah edilir. Mülki prosesual hüquq – mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsi həyata keçirilən zaman məhkəmə ilə prosesin digər iştirakçıları arasında yaranan, prosesual hərəkətləri və mülki prosesual hüquq münasibətlərini nizamlayan hüquq normaları sistemidir²². Mülki proses isə məhkəmə və digər subyektlər arasında mülki işə baxılması və onun həll edilməsi zamanı yaranan və mülki prosesual hüquq tərəfindən nizama salınan prosesual hərəkətlərin və mülki prosesual hüquq münasibətlərinin məcmusudur.²³

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, T.N.Neşatayeva beynəlxalq mülki proseslə, beynəlxalq mülki prosesual hüquq anlayışları arasında fərqi düzgün müəyyənləşdirməmişdir. İkincisi, mülki prosesual hüquq (qəbul edək ki, anlayış beynəlxalq mülki prosesual hüquqa aiddir) yalnız mülki işlər üzrə icraatı həyata keçirən milli və beynəlxalq ədalət mühakiməsi orqanlarının (digər hüquqmühafizə orqanlarının) qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmir, həm də həmin orqanların ayrı-ayrılıqda fəaliyyət qaydasını tənzimləyir. Üçüncüsü, anlayışda digər hüquqmühafizə orqanı ifadəsinin yazılması belə bir anlama gətirir ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirən milli və beynəlxalq məhkəmələr hüquq

²¹ Neş atayeva T.N. Mec dunar odnı y qrac danski y pr oüess. M. 2001. s.28-29.

²² Mövsümov M.A., Cabbarlı F.A. Azərbaycan Respublikasının mülki-prosesual hüququ. Bakı. 1998. s.13.

²³ Qrac danski y pr oüess. P od r ed. V.A.Musi na., M.A.Çeçi noy., D.M.Çeçot a. M. 2000.s.3; Mövsümov M.A., Cabbarlı F.A. Azərbaycan Respublikasının mülki-prosesual hüququ. Bakı. 1998. s.11.

mühafizə orqanlarına aiddir. Bununla isə razılaşmaq olmaz. Dördüncüsü, anlayışda «şəxsiyyət və cəmiyyət» ifadəsinin işlədilməsi məqbul hesab edilə bilməz. Fikrimizcə, həmin ifadə «xarici ünsürlü fiziki və hüquqi şəxs» kimi işdədilsəydi daha düzgün olardı.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət haqqında məsələlərin beynəlxalq hüququn insan hüquqları sahəsinə aid olmasını və həmin məsələlərin beynəlxalq mülki prosessual hüquqa aid edilməsinin birmənalı qəbul edilməyəcəyini dərk etməklə yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, hər halda beynəlxalq məhkəmələrə müraciət və həmin məhkəmə orqanlarında mülki xarakterli müraciətlərə baxılması beynəlxalq mülki proseslə müəyyən bağlılığa malikdir²⁴.

Qeyd olunanlara əsasən beynəlxalq mülki prosesə və beynəlxalq mülki prosessual hüquqa aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

Beynəlxalq mülki proses xarici ünsürlü fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi mübahisələrə məhkəmə və arbitrajlarda baxılması, həll edilməsi və həmin mübahisələr üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası, müxtəlif dövlətlərin məhkəmələri arasında hüquqi yardım göstərilməsi, beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının yaradılması, fəaliyyəti və qətnamələrinin icrası ilə əlaqədar məhkəmələr və prosesin digər iştirakçıları arasında yaranmış və beynəlxalq və milli mülki prosessual hüquq normaları ilə tənzimlənən prosessual hərəkət və beynəlxalq mülki prosessual hüquq münasibətlərinin məcmusudur.

Beynəlxalq mülki prosesessual hüquq - xarici ünsürlü fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi mübahisələrə məhkəmə və arbitrajlarda baxılması, həll edilməsi və həmin mübahisələr üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası, müxtəlif dövlətlərin məhkəmələri arasında hüquqi yardım göstərilməsi, beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının yaradılması, fəaliyyəti və qətnamələrinin icrası ilə əlaqədar məhkəmələr və prosesin digər iştirakçıları arasında yaranmış prosessual hərəkət və mülki prosessual münasibətləri tənzimləyən, dövlətdaxili hüquq və beynəlxalq müqavilələrdə ifadəsini tapmış hüquq normalarının məcmusudur.

²⁴ Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qr ac danski y pr oüess. M. 2001. s.180-215; Anuf r i eva L.P. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. T.3. M.2001.s.354-364.

Fəsil 2. **BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSESİN PRİNSİPLƏRİ**

2.1. Ümumi müddəalar

Prinsip (lat. «principium» - başlanğıc, əsas) fəaliyyətin başlıca müddəası, rəhbər ideyası, davranışın əsas qaydasıdır. Fəlsəfi mənada prinsip insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəhbər tutulmalı olan bəzi faktların və biliyin məcmusunun əsasını, özəyini təşkil edən müddəalar kimi başa düşülür.

Beynəlxalq mülki prosesin prinsipləri – digər prosesual normalarından fərqli olaraq ümumi və müəyyənəddici xarakterli prosesual normalarıdır. Prinsiplər digər normalarda konkretlik və dəqiqlik qazanır.

Mülki prosesin prinsipləri elə müddəalardır ki, onlar, birincisi, bütün mülki mühakimə icraatı üçün təməl, başlanğıc əhəmiyyətinə malik olmalı; ikincisi, hüquq normalarında ifadə olunmalı; üçüncüsü, ümumprosesual xarakter daşımalı və mülki prosesin bütün mərhələlərinə aid olmalı; dördüncüsü, digər prinsiplərin məzmununu təkrarlamayan müstəqil məzmunla malik olmalıdır.

Avropa Şurasının Nizamanəsinin 15.b maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq Nazirlər Komitəsi 28 fevral 1984-cü ildə üzv dövlətlərə ünvanlanmış «Məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş mülki mühakimə icraatının prinsipləri haqqında» R (84) 5 sayılı tövsiyə qəbul etmişdir²⁵. Tövsiyədə «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində təminat verilən məhkəmə baxışının açıqlığının hər hansı demokratik cəmiyyətin mühüm əlaməti olması, mülki mühakimə icraatının sadələşdirilməsi, onun daha çevik və operativliyinə nail olunması, ədalət mühakiməsinin yüksək keyfiyyət səviyyəsinin qorunması zəruriliyi qeyd olunmaqla mülki mühakimə icraatının təkmilləşdirilməsi üçün rəhbər tutulmalı olan prinsipləri elan etmişdir.

²⁵ Sovet Evr opı i Rossi ə. Sbor ni k dokument ov. M. 2004.s.681-684.

Həmin sənəddə ifadəsini tapmış prinsiplər mülki mühakimə icraatının səmərəliliyinin artırılmasına, mülki mübahisələrin daha tez həllinə nail olunmasına yönəlmiş əsas qaydaları nəzərdə tutur.

Birinci prinsipə əsasən məhkəmə icraatı adətən iki məhkəmə iclasından artıq olmamalıdır; birinci iclas hazırlıq xarakteri daşıyan dinləmələrdən ibarət olmalı, ikinci məhkəmə iclasında sübutlar təqdim olunmalı, tərəflərin dəlilləri dinlənilməli və əgər mümkünsə qərar qəbul olunmalıdır. Məhkəmə ikinci iclasın keçirilməsi məqsədilə bütün zəruri hərəkətlərin vaxtında görülməsi, prinsip etibarı ilə, ləngimələrə yol verilməməsi üçün tədbirlər görməlidir.

Məhkəmə bildirişini almasına baxmayaraq, qanun və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş prosessual hərəkətləri vaxtında yerinə yetirməyən hər hansı tərəfə qarşı sanksiya tətbiq edilməlidir. İşin vəziyyətindən asılı olaraq belə sanksiyalara prosessual hərəkətlərə olan hüquqlardan məhrum edilmə, zərərin bərpası və xərclərin ödənilməsi haqqında qərar, cərimə və ərizənin baxılmamış saxlanılması aid edidlə bilər.

Məhkəmə şahidləri çağırmaq, şahidlər üzürsüz səbəbdən çağırışa gəlmədikdə isə onlara müvafiq sanksiyalar (cərimə, zərərin ödənilməsi və s.) tətbiq etmək imkanına malik olmalıdır. Şahidlər gəlmədikdə məhkəmə həmin şahidlərin ifadələrini dinləmədən baxışı davam etdirmək məsələsini müstəqil olaraq həll etməlidir. Şahid ifadələrinin dinlənilməsi qaydasını yüngülləşdirmək üçün müvafiq hallarda telefon əlaqəsi, videoaparatura kimi müasir texniki vasitələrdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş ekspert rəyini təqdim etməzsə və ya onun təqdim edilməsini üzürsüz səbəbdən gecikdirərsə ona qarşı müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Bu sanksiyalar qonaranın məbləğinin azaldılmasında, ziyanın ödənilməsində, həmçinin vəziyyətdən asılı olaraq məhkəmə və ya peşə təşkilatı tərəfindən inzibati tədbirlərin görülməsində ifadəsini tapa bilər.

İkinci prinsip nəzərdə tutur ki, tərəf əsassız iddia qaldırıqda məhkəmə sadələşdirilmiş prosedura əsasında qərar qəbul etmək, zəruri olduğu hallarda isə həmin tərəfi cərimələmək və ya digər tərəfin çəkdiyi xərcləri ödəmək barədə qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malik olmalıdır.

Məhkəmə baxışında tərəf özünü vicdanlı aparmadıqda və açıqca məhkəmə baxışının uzaldılması üçün proseduru pozduqda, məhkəmə ya dərhal mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmək, ya da aşağıdakı sanksiyaları tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır: cərimə, ziyanın ödənilməsi və ya prosessual hərəkəti yerinə yetirmək hüququndan məhrum etmə; xüsusi hallarda vəkildən məhkəmə xərcləri tutula bilər.

Həmin pozuntulara yol verməsi ilə əlaqədar olaraq hüquqşünasların peşə assosiasiyalarına intizam tədbirləri tətbiq edilməsi barədə təkliflər verilə bilər.

Üçüncü prinsipə uyğun olaraq məhkəmə heç olmazsa hazırlıq iclasında, əgər mümkünsə bütün baxış müddətində tərəflərin hüquqlarına, o cümlədən qərəzsizlik hüququna hörmət etməklə məhkəmə baxışının tezliyini təmin etməlidir. Məhkəmə tərəflərdən zəruri olan izahatları təqdim etməyi tələb etmək; tərəflərin şəxsən prosesə gəlməsini, hüquq məsələlərini aydınlaşdırmasını tələb etmək; şahid ifadələrini tələb etmək; şahidlərin dindirilməsinə nəzarət etmək, ifadəsi məhkəmə baxışına aid olmayan, konkret hal üzrə ifadə verən şahidin məhkəmə baxışında iştirakdan çıxarmaq; şahidlərin sayı çoxdursa onu məhdudlaşdırmaqda *proprio motu* səlahiyyətə malik olmalıdır. Bu cür səlahiyyət məhkəmə baxışının predmeti çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Dördüncü prinsip qanunda birmənalı olaraq nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, heç olmazsa birinci instansiya məhkəməsinin işin xarakterindən asılı olaraq mühakimə icraatının yazılı və ya şifahi aparılması və ya onları birləşdirmək barədə qərar qəbul etmək səlahiyyəti olmasını nəzərdə tutur.

Beşinci prinsipə əsasən qanunda digər halların nəzərdə tutulması istisna olmaqla tərəflərin iddiası, iddia müddəti və ya iş üzrə etirazlar maksimum işin ilkin mərhələsində, hər bir halda işin ilkin mərhələsi başa çatana kimi verilməlidir. Şikayət əsasında iş ikinci instansiya məhkəməsində baxılarkən məhkəmə birinci instansiya məhkəməsində təqdim olunmamış halları nəzərə almır, əgər:

1) birinci instansiya məhkəməsində işə baxılarkən onlar məlum olmamışdırsa;

2) onları təqdim edən şəxs birinci instansiya məhkəməsində

məhkəmə baxışının iştirakçısı olmamışdırsa;

3) onların tanınması üçün bəzi xüsusi əsaslar varsa.

Altıncı prinsipə əsasən qərar məhkəmənin yekun iclasında və ya ondan sonra maksimum qısa müddət ərzində çıxarılmalıdır. Onda hər hansı hüquq normasına istinad edilə bilər, lakin şərtsiz olaraq qərarla tərəflərin şikayəti ilə əlaqədar olan bütün məsələlər həll edilməlidir.

Yeddinci prinsipə əsasən məhkəmə qətnaməsi çıxarıldan sonra sui-istifadələrin qarşısının alınması üçün hüququ müdafiə tədbirləri vasitəsi ilə tədbirlər görülməlidir.

Səkkizinci prinsipə müvafiq olaraq aşağıdakı hallarda mübahisənin həllini tezləşdirən konkret qaydalar və ya qaydalar külliyyəti nəzərdə tutulmalıdır:

a) təxirəsalınmaz hallarda;

b) kiçik məbləğli iddialar və qabaqcadan qiymətləndirilən ziyanın bərpasına hüquq mübahisələndirilməz olduqda;

c) yol-nəqliyyat hadisəsi, əmək mübahisələri, mənzili icarəyə verənlə icarəyə götürənlər arasındakı münasibətlər, ailə hüququnun bəzi məsələləri, o cümlədən alimentin müəyyən edilməsi və məbləğinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar.

Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərdən birini və ya bir neçəsini görmək olar: məhkəmə baxışının başlanmasının sadələşdirilmiş metodu; məhkəmə baxışını iclassız və ya yalnız bir iclası keçirmə və ya vəziyyətdən asılı olaraq ilkin hazırlıq iclasının keçirilməsi; işin vəziyyətindən asılı olaraq yalnız yazılı və ya şifahi iclası keçirmə bəzi etiraz və izahatların məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi; ifadə verilməsinin daha çevik qaydası; icraatın fasiləsiz və ya kiçik fasilələrlə verilməsi; əgər mümkünsə məhkəmə baxışı başlanana kimi, ya *ex officio*, ya da tərəflərin xahişi ilə məhkəmə eksperti təyin etmək; işin aparılmasında şahidlərin çıxırılmasında və ifadələrin dinlənilməsində məhkəmənin fəal iştirakı.

Həmin konkret qaydalar və ya qaydalar külliyyəti vəziyyətdən asılı olaraq hər hansı bir tərəfin və ya bütün tərəflərin razılığı ilə məcburi ola və ya tətbiq edilə bilər.

Doqquzuncu prinsipə əsasən məhkəmə orqanlarının səmərəli

ədalət mühakiməsi həyata keçirmələri üçün ən müasir texniki vasitələrə malik olmalıdırlar.

Beynəlxalq mülki proses milli mülki prosessual hüquq normaları əsasında həyata keçirildiyinə görə onlar əsasən ümumi prinsiplərə malikdirlər.

2.2. Ədalət mühakiməsinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikasının MPM-in 6-cı maddəsi müəyyən edir ki, mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsi yalnız məhkəməyə aiddir və məhkəmələr tərəfindən qanunla müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. İstinad edilən maddədə nəzərdə tutulanlar bir sıra beynəlxalq sənədlərdə ifadəsini tapmış müddəalara əsaslanır. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 10-cu maddəsində göstərilir ki, «hər bir insan öz hüquq və vəzifələrinin bərqərar olunması, ona qarşı irəli sürülən cinayət ittihamının əsassızlığının müəyyən edilməsi üçün onun işinə tam bərabərlik əsasında, açıq və ədalətlin bütün tələblərinə riayət olunmaqla, müstəqil, qərəzsiz məhkəmədə baxılması hüququna malikdir. Eyni məzmunlu norma «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 14-cü maddəsində də ifadəsini tapmışdır: «... hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir».

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq «hər kəs onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağılabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq aparılması hüququna malikdir».

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin yalnız məhkəmələrə xas olması milli qanunvericilikdə də tam təsbitini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə müvafiq olaraq «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər.

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr həyata keçirirlər.

Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiyaya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər».

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və həmin qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ədalət mühakiməsini məhkəmə hakimiyyətinin yüksək statusuna uyğun olan, bütün prosessual tələblərin yerinə yetirilməsinə imkan verən, hakimlərin öz iradəsini ifadə etmək azadlığına təsiri istisna edən şəraitdə həyata keçirirlər.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair müddələrin pozulması qanunda nəzərdə tutulmuş hüquqi nəticələrə səbəb olur.

Ədalət mühakiməsi - məhkəmənin konstitusiyaya, mülki, iqtisadi, inzibati və cinayət işlərinə qanunda müəyyən edilmiş əsaslar və qaydaya uyğun baxması və onları həll etməsidir. Bu iş hər bir iş üzrə qəbul olunmuş qərarın düzgünlüyü üçün məhkəmənin üzərinə

məsuliyyət qoyur. Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi məhkəmələr tərəfindən qəbul olunan qərarların qanuni və əsaslı olmasına görə şəxsi məsuliyyətinin dərk olunması şərti ilə mümkündür. Ədalət mühakiməsi - hüquq normalarının həqiqətən və ya güman edilən pozuntusu ilə əlaqədar müxtəlif sosial münacişələrin baxılması və onların həllində ifadə olunan dövlət fəaliyyətinin bir növüdür.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 6-cı maddəsinin müddəaları imperativ xarakter daşıyır və müəyyən edir ki, istər dövlət və bələdiyyə orqanı, istərsə də arbitraj, münisflər məhkəməsi və ya digər orqan olmasından asılı olmayaraq, mübahisə tərəflərinin nəzərdə tutduğu heç bir orqan mülki işlər və ya iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək hüququna malik deyil. İqtisadi mübahisələrə dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi məsələləri ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, MPM-in 6-cı maddəsinin imperativ xarakteri Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin digər müddəalarına, əsasən də iqtisadi mübahisələrin nizamlanmasının məhkəməyə qədər (pretenziya) qadasını nəzərdə tutan 4-cü maddənin 3-cü bəndinə heç də zidd deyil. 4-cü maddənin 3-cü bəndində söhbət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsindən deyil, mübahisələrin nizamlanmasından gedir. Beləliklə, bu maddə iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində iqtisadi hüquq münasibətlərinin tərəfləri arasında yarana biləcək mübahisəli məsələləri nizamlamaq üsulunu seçməkdə həmin tərəflərə mane olmur.

2.3. Hakimlərin müstəqilliyi

Hakimlərin müstəqilliyi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərindəndir. Bu prinsip mülki mühakimə icraatında məhkəmənin, çəkişmə prosesində işin həqiqi hallarının müəyyən edilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması, iş üzrə qanuni və əsaslı qətnamənin çıxarılması vəzifəsini yerinə yetirərkən obyektivliyi və qərəzsizliyinin təminatı kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının MPM-in 7-ci maddəsi hakimlərin müstəqilliyini nəzərdə tutur. Ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən hakimlər

müstəqildirlər. Hakimlər mülki işləri və iqtisadi mübahisələri kənar müdaxilə təsirindən azad şəraitdə həll edirlər. Başqası tərəfindən məhkəmə icraatının bilavasitə və yaxud dolayısı ilə məhdudlaşdırılması, qanunsuz təsir, hədə-qorxu, müdaxilə yolverilməzdir və qanunla müəyyən olunmuş məsuliyyətə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzdir.

Hər hansı bir şəxs tərəfindən və hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyət qoyulması, qanuna zidd təsir, hədə və müdaxilə edilməsi yolverilməzdir.

Konstitusiyanın 128-ci maddəsinə əsasən isə hakimlər toxunulmazdırlar. Hakim cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilər. Hakimlərin səlahiyyətlərinə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş əsaslara və qaydalara müvafiq surətdə xitam verilə bilər.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda qeyd olunur ki, ədalət mühakiməsi hakimlərin müstəqilliyi təmin edilməklə, heç bir məhdudiyət qoyulmadan, faktlara əsasən, qərəzsiz, ədalətlə və qanunlara müvafiq həyata keçirilir. Hər hansı bir şəxs tərəfindən, hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyət qoyulması, təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi, yaxud aşkar etinasızlıq göstərdiyini bildirən hərəkətlər edilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ədalət mühakiməsini məhkəmə hakimiyyətinin yüksək statusuna uyğun olan, bütün prosessual tələblərin yerinə yetirilməsinə imkan verən, hakimlərin öz iradəsini ifadə etmək azadlığına təsiri istisna edən şəraitdə həyata keçirirlər.

Hakimlərin müstəqilliyi onların səlahiyyət dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı ilə vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının məhdudlaşdırılması

ilə, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi ilə, məhkəmə icraatına hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi ilə həyata keçirilir və onlara vəzifələrinə uyğun maddi və sosial təminatlar verilir.

Məhkəmə qərarları hakimlərin sərbəst daxili inamına və məhkəmə araşdırmasının nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Qanunun 96 (hakimlərin səlahiyyət müddəti), 97 (hakimlərin dəyişilməzliyi), 98 (hakimlərin hüquqları), 99 (hakimlərin vəzifələri), 101 (hakimlərin toxunulmazlığı), 102 (hakimlərin təhlükəsizliyi), 103 (hakimlərin hərbi çağırışdan və hərbi toplanışdan azad olunması), 104 (hakimliklə bir araya sığmayan fəaliyyət), 105 (hakimlərin siyasətsizləşdirilməsi), 106 (hakimlərin maddi təminatı), 107 (hakimlərin məzuniyyəti), 110 (hakimlərin həvəsləndirilməsi), 111 (hakimlərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi əsasları), 112 (hakimlərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi qaydası), 113 (hakimlərin səlahiyyətlərinə xitam verilməsi əsasları), 114 (hakimlərin səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi qaydası) maddələrində nəzərdə tutulmuş müddəalar bilavasitə hakimlərin müstəqilliyi ilə bağlı normalardır.

BMT Baş Məclisinin 29 noyabr 1985-ci il tarixli 40/146 sayılı qətnaməsi ilə bəyənilmiş Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyinin əsas prinsiplərində aşağıdakılar ifadəsini tapmışdır:²⁶

1.Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyi dövlət tərəfindən təmin olunur və ölkənin konstitusiyasında və ya qanunlarında təsbit edilir. Bütün dövlət və digər orqanlar məhkəmə orqanlarının müstəqilliyinə hörmət və riayət etməlidir.

2.Məhkəmə orqanları onlara verilən işləri faktlar əsasında və qanuna müvafiq, heç bir məhdudiyət qoyulmadan, qanunsuz təsirə, niyyətə, təzyiqa, hədə-qorxuya və ya kim tərəfindən, hansı səbəblərdən olursa-olsun birbaşa, yaxud dolayısı ilə müdaxiləyə yol vermədən, qərəzsiz həll edir.

²⁶Sbornik standartov i norm Orqani zaüi i Objedi nenni x Naui y v oblasti pr edupr cc deni ə prestupnosti i uqol ovnoqo pravosudi ə. OON, 1992. s. 221-226.

3. Məhkəmə orqanları məhkəmə xarakterli bütün məsələlərə münasibətdə səlahiyyətə və onlara verilmiş işlərin onların qanunla müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərinə aid olub-olmamasını həll etməkdə müstəsna səlahiyyətə malikdir.

4. Ədalət mühakiməsi prosesinə qeyri-qanuni və ya sanksiyalaşdırılmamış müdaxiləyə yol verilməməli və məhkəmənin çıxardığı məhkəmə qərarlarına yenidən baxıla bilməz. Bu prinsip məhkəmə orqanlarının çıxardığı hökmlərə qanuna müvafiq olaraq məhkəmə orqanları tərəfindən yenidən baxılmasına və hökmlərin yumşaldılmasına mane olmur.

5. Hər bir insanın müəyyən olunmuş hüquqi prosedurlar tətbiq edilən adi məhkəmələrdə və tribunallarda məhkəmə təhqiqatı hüququ var. Adi məhkəmələrin, yaxud məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərini dəyişmək məqsədilə müəyyən olunmuş hüquqi prosedurları lazımı qaydada tətbiq etməyən tribunallar yaradılmamalıdır.

6. Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyi prinsipi məhkəmə orqanlarına ədalətli məhkəmə təhqiqatı aparmaq və tərəflərin hüquqlarına riayət olunmasını tələb etmək hüququ verir və onlardan bunu təmin etməyi tələb edir.

7. Hər bir üzv dövlət məhkəmə orqanlarına onların öz funksiyalarını lazımı qaydada yerinə yetirməsinə imkan verən müvafiq vəsait təqdim etməlidir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin «Müstəqillik, səmərəlilik və hakimlərin rolu»na aid K (94) 12 №-li Təvsiyəsində²⁷ hakimlərin müstəqilliyinə təminat verən və aşağıdakıları nəzərdə tutan qaydaların təmin edilməsi zəruri hesab olunur:

1) məhkəmənin qərarlarının qanunla müəyyən edilmiş apellyasiya prosedurları çərçivəsindən kənarında hər hansı yenidən baxışa məruz qoyulmaması;

2) hakimlərin səlahiyyət müddəti və onların əmək haqqının öddənilməsinin qanunla təmin olunması;

3) məhkəmələrdən başqa heç bir orqanın özlərinin qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətləri haqqında qərar qəbul etməməsi;

4) hökumətin amnistiya, əfv və ya bu kimi qərarlar istisna

²⁷Prava čel ovcka: post oənnəə zadaça Soveta Evr opı M., 1996. s. 61.

olmaqla məhkəmə qərarını ləğv edən, geriyyə şamil edilən hər hansı qərar qəbul edə bilməməsi.

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi barədə müddəalar BMT-nin cinayətkarlığın qarşısının alınması və hüquq pozuntusu törədənlərlə rəftara aid VII Konqresində qəbul olunmuş, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1985-ci ildə bəyənilmiş Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyinə aid Əsas prinsiplərdə²⁸ və BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası tərəfindən 10 iyul 1990-cı ildə qəbul olunmuş Məhkəmə orqanlarının müstəqilliyinə aid Əsas prinsiplərin həyata keçirilməsinin səmərəli prosedurlarında,²⁹ Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin «Müstəqillik, səmərəlilik və hakimlərin rolu»na aid K (94) 12 №-li Təvsiyəsində,³⁰ Hakimlərin statusu haqqında Avropa Xartiyasında³¹ öz ifadəsini tapmışdır.

Ədalət mühakiməsinin müstəqilliyi prinsipi biri-biri ilə bağlı və qarşılıqlı əlaqədə olan iki ünsürün: hakimlərin müstəqilliyi və onların yalnız konstitusiya və qanuna tabe olmasının vəhdətini tələb edir. Bu müddəaları ayırmaq və ya biri-birindən təcrid etmək mümkün deyildir. Çünki hakimlərin müstəqilliyi onların yalnız Konstitusiya və qanuna tabe olmasını şərtləndirir, hakimlərin yalnız Konstitusiyaya və qanuna tabe olmaları isə onların həqiqətən müstəqil olması şəraitində real ola bilər.

Məhkəmə və hakimlərin tək cə qanuna əsasən müstəqil olmaları onların müstəqilliklə bağlı problemini həll etmir. Bunun üçün hakimlərin özlərinin daxili müstəqilliyi də mühüm rol oynayır.

²⁸Prava čel oveka i sudopr oi zvodst vo. S bor ni k nec dunar odni x dokument ov Vena; Var ş ava, 1996.s.148-151.

²⁹Prava čel oveka i sudopr oi zvodst vo. S bor ni k nec dunar odni x dokument ov Vena;Var ş ava, 1996.s.154-156.

³⁰Dost up k pr avosudi ö . Rezol ö ü i i Rekomendaü i i Komi teta Mi ni str ov Soveta Evr opı po vopr osam obl eqçeni ə ost upa k gf f ekti i vnomu i spravedl i vomu pr avosudi ö . Str asbur q, 1996.s.40-46.

³¹Xartiya sözün həqiqi mənasında beynəlxalq hüquqi sənəd deyildir. O, Avropa Şurası və hakimlərin nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarının (Avropa hakimləri Assosiasiyası və Avropa hakimləri demokratiya və azadlıq uğrunda) himayəsi altında 8-10 iyul 1998-ci ildə Strasburqda keçirilmiş çoxtərəfli beynəlxalq konfransın iştirakçıları tərəfindən hazırlanıb qəbul olunmuşdur. Xartiyaya digər regional və milli hakimlər təşkilatları, həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzləri və hakimlər akademiyları qoşulmuşdur.

Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, hakimin müstəqilliyi onun şəxsi imtiyazı deyil, ilk növbədə onun tutduğu vəzifə ilə əlaqədar subyektiv hüququdur.

Dövlət orqanlarının və ictimaiyyətin məhkəmənin müstəqilliyinə hörməti həmin prinsipin real olaraq həyata keçirilməsinə zəmanət verir. Hakimlərin müstəqilliyinə dövlət orqanları və ictimaiyyət tərəfindən hörmətin təmin olunması əslində hüquqi dövlətin təminatı kimi çıxış edir.

Hakimlərin müstəqilliyi olmadan hüquqi dövlət mümkün deyil və əksinə, dövlətlərin tarixi təcrübəsi göstərir ki, hüquqi dövlətsiz real, məhkəmə hakimiyyət müstəqilliyi də mövcud ola bilməz. Məhkəmələrin müstəqilliyi – ölkədə obyektiv və qərəzsiz olaraq ədalət mühakiməsini həyata keçirməyə, vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərini müdafiə etməyə qadir olan müstəqil və nüfuzlu məhkəmə hakimiyyətinin mövcud olmasının başlıca şərtidir.

Məhkəmənin və hakimlərin müstəqilliyi özünü müxtəlif aspektlərdə təzahür etdirir. Aşağıdakılar məhkəmə müstəqilliyinin əlavə təminatları kimi çıxış edir:

- hakimlərin ədalət mühakiməsini həyata keçirmələri üzrə fəaliyyətinə mane olan hər şey qadağan edilir. Hər hansı bu cür müdaxilə qanunla cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına kimi təqib olunur;

- hakimlər kiminsə qarşısında hesabat vermək vəzifəsindən azad olunur;

- hakimlər baxdıqları və icraatlarında olan işlər barəsində kiməsə hesabat verməli, həmin işləri qanunda nəzərdə tutulan prosessual qaydalardan başqa tanış olmaq üçün kiməsə verməli deyillər. Hakimin qərarı qanuni qüvvəyə minənə kimi işi məhkəmədən heç kəs tələb edə bilməz;

- hakimlərin səlahiyyətinin dayandırılması və xitamı qaydası qanunla müəyyənləşdirilir;

- hakimlərin toxunulmazlığı qanuda nəzərdə tutulur və təmin olunur;

- hakimlərin yüksək statusuna uyğun olaraq onalara dövlət hesabına maddi və sosial təminatlar verilir;

- hakimlər, onların ailə üzvləri və əmlakı dövlət tərəfindən mühafizə olunur.

Hakimlərin müstəqilliyinin hüquqi təminatları sistemində onlar tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə nəzarəti mühüm rol oynayır. Məhkəmə hakimiyyəti təkcə cinayət və mülki işlərə baxılması ilə məhdudlaşdırıla bilməz. İnsan hüquqlarını qorumaqğa, cəmiyyəti dağıdıcı sosial münaqişələrdən hifz etməyə yalnız müstəqil məhkəmə hakimiyyəti qadirdir. Bunun üçün isə məhkəmə hakimiyyətinin hakimiyyətin digər qollarına səmərəli təsir göstərmək, onları dayandırmaq və tarazlaşdırmaq imkanı mövcud olmalıdır. Məsələn, icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən insan hüquqlarının pozulması hallarında məhkəmə hakimiyyəti vasitəsilə pozulmuş hüquqların bərpası imkanı olmalıdır.

Hakimlərin müstəqilliyi o deməkdir ki, heç kəsin məhkəmənin qərar qəbul etmək prosesinə hər hansı göstəriş və tövsiyə verməklə nəzarəti həyata keçirmək hüququ yoxdur. Hakimiyyətin bölgüsü hər hansı istisna ilə bir araya sığmır. Hakimlərin yalnız hüququ rəhbər tutması üçün real imkanın olması zəruridir. Bütün digər dövlət orqanlarının məhkəmədə işlərin baxılmasına müdaxilə etmək səlahiyyəti yoxdur.

Dövlət orqanlarının digər vəzifəli şəxslərindən fərqli olaraq müstəqil hakimin heç bir rəisi olmamalıdır.

Hakim sübutu özünün daxili inamı ilə qiymətləndirməlidir. Bu inam isə işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması və sübutların məcmuyu əsasında həyata keçirilməlidir. Heç kəs, o cümlədən, yuxarı məhkəmə belə sübutları necə qiymətləndirmək barədə hakimə göstəriş verə bilməz.

Hakimin statusu – hüququnun müdafiəsi etibar edilmiş hər bir insanın qanuni olaraq məhkəmə orqanları və hər bir hakimdən gözlədiyi səlahiyyətlik, müstəqillik və qərəzsizliyinin təminini bildirir. O, həmin səlahiyyətlik, müstəqillik və qərəzsizliyə etibar sarsıda bilən hər hansı müddəa və hər hansı proseduru istisna edir. (Hakimin statusunun Avropa Xartiyası bənd 1.1).³²

Hakimlərin maliyyələşdirilməsi, maddi və sosial təminatı

³²Prava çel ovcka: post oənnəə zadaça Soveta Evropı M., 1996. s. 61.

məsələləri onların müstəqilliyində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95, 109, 128-i maddələrində nəzərdə tutulmuş hakim vəzifəsinə təyin edilmənin və vəzifədən kənarlaşırmanın xüsusi qaydası, onların müstəqilliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Konstitusiyanın 126-cı (hakimliyə namizədlərə aid tələblər), 127-ci (hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri) və 128-ci (hakimlərin toxunulmazlığı) maddələrinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hakimlərin müstəqilliyi siyasi, iqtisadi və hüquqi təminatlarla əhatə edilir.

Məhkəmə səhvləri nəticəsində proses iştirakçılarına, işdə iştirak edən şəxsə dəymiş ziyana görə hakimlər öz xüsusi əmlakları ilə məsuliyyət daşıyırlar. Bu ziyan qanunla müəyyən olunmuş hallarda və qaydada dövlət tərəfindən ödənilir. Belə yanaşma məhkəmə hakimiyyətinin özbaşnalıqdan, hakimlərin xidməti fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün mümkün təsir və təqiblərdən təcrid olunmaqla, müstəqilliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini xarakterizə edən daha vacib bir məqam onun qərarının icrasının məcburiliyidir. Qərar dövlətin adından çıxarıldığına görə o, özündə dövlət iradəsini əks etdirir. Məhkəmə qərarlarının məcburiliyi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 129-cu maddəsi, 130-cu maddəsinin 4-cü hissəsi) belə qərarların respublikanın bütün ərazisində bütün dövlət hakimiyyət orqanları, yerli özünüidarə orqanları, idarələr, müəssisələr, təşkilatlar, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri tərəfindən sözsüz icra olunmasını ifadə edir. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının icra olunmaması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyət yaradır.

Siyasi müstəqilliklə bağlı təminat hakimlərin siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamasına və siyasi partiyalara üzv olmamasına dair imperativ tələb müəyyən edən Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi ilə nəzərdə tutulur. Ona görə ki, hakimlərin qərarları praktiki məqsədəuyğunluq mülahizələrindən azad olmalı və siyasi-ləşməməlidir.

Məhkəmələrin müstəqilliyini xarakterizə edən əlamətlərdən biri də məhkəmələrin üzərinə ədalət mühakiməsinin həyata

keçirilməsi ilə əlaqədar olmayan funksiyaların qoyulmasının yolverilməzliyidir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 265.5-ci maddəsinə əsasən qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi icra olunmadıqda, məhkəmə bir ay müddətində bununla bağlı cinayət işinin başlanması haqqında xüsusi qərardad çıxarmaqla, prokurora xəbər verir. MPM-nin 265.6-cı maddəsinə əsasən isə prokuror cinayət işinin başlanmasını istisna edən halları aşkar etməzsə, məhkəmənin xüsusi qərardadı üzrə cinayət işi başlamaqdan imtina etməyə haqlı deyildir. Bu məsələ barədə əsaslandırılmış qərar qəbul edən prokuror, həmin qərarı xüsusi qərardadı çıxarmış məhkəməyə göndərir. Məhkəmə prokurorun qərarı ilə razılaşmadığı halda, zəruri təsir tədbirləri görülməsi məqsədi ilə, yuxarı prokurorun diqqətini aşağı prokurorun qərarının qanunsuzluğuna və ya əsassızlığına yönəldə bilər. Göründüyü kimi MPM-ə əsasən məhkəmə faktiki olaraq cinayət təqibi orqanına çevrilmiş olur. Bu isə məhkəmələrə onların müstəqilliyi ilə bir araya sığmayan funksiyaların həvalə edilməsinə dəlalət edir.

Fikrimizcə, məhkəmələrin cinayət işi başlamaqda təşəbbüskar kimi çıxış etməsi onların funksiyaları ilə bir araya sığmır.

Məhkəmələrin müstəqilliyinin təminatlarından biri də ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş prosedura uyğun həyata keçirilməsidir. Bu o deməkdir ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosedurunun özü hakimlərin işə baxılması və həll etmələrində kiminsə fikrindən, tələbindən və hakimlərin müşavirəsi zamanı iş barədə inamını ifadə etməkdə azad olmalarını təmin etməlidir.

Hər hansı şəxs tərəfindən hər hansı səbəbdən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin birbaşa və dolay yolla məhdudlaşdırılması ona qanunsuz təsir, hədə-qorxu, müdaxilə edilməsi, hörmətsizlik göstərilməsi, məhkəməyə qarşı açıq-aşkar etinasız hərəkətlər edilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur.

2.4. Qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik

Mülki mühakimə icraatında qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi məhkəmənin baxdığı və həll etdiyi mülki işin hər hansı mərhələsində prosessual hüquq münasibətinin bütün subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin bərabərliyini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 8-ci maddəsinə əsasən mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsi hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipi əsasında həyata keçirilir. Məcəllənin 439.2-ci maddəsi xarici şəxslərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə etməsi və bərabər prosessual vəzifələr daşmasını bir daha konkretləşdirir.

Məhkəmə irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən, hüquqi şəxsin olduğu yerdən, tabeçiliyindən, mülkiyyət formasından və qanunda nəzərdə tutulmayan başqa fərqlərdən asılı olmayaraq işdə iştirak edən bütün şəxslərə eyni cür yanaşır.

Ədalət mühakiməsinin hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində, İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin 1 və 7-ci maddələrində, «Vətəndaş və siyasi hüquqları haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 26-cı maddəsində nəzərdə tutulan hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipinə əsaslanır. Bu müddəaların biri-biri ilə sıx əlaqəsi insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq müqavilələrdə aydın şəkildə təzahürünü tapır.

26 iyun 1945-ci ildə San-Fransisko şəhərində qəbul edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin preambulasında «gələcək nəsilləri, həyatımızda iki dəfə bəşəriyyətə sözlə deyilə bilməyən bəlalar gətirmiş müharibənin müsibətlərindən xilas etmək və əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərini, kişi və qadınların, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inamı yenidən təsdiq etmək» arzusu bəyan edilmişdi.

«İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi»nin 7-ci maddəsində «bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi və heç bir fərq qoyulmadan qanunun bərabər müdafiəsindən istifadə etmək hüququnun olması ifadəsini tapmışdır. İnsan hüquqlarının müdafiəsində məhkəmənin xüsusi rolu Ümumi Bəyannamənin 9-cu maddəsində qeyd olunmuşdur. Həmin maddəyə müvafiq olaraq hər kəs Konstitusiya və qanunlarda ifadəsini tapmış hüquqlarının pozulduğu hallarda səlahiyyətli milli məhkəmələrdə hüquqlarını səmərəli bərpa etmək hüququna malik olmalıdır.

Konstitusiya insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təsbit olunması hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi təmin olunmadan özü-özlüyündə demokratik dövlət və cəmiyyət üçün kifayətedici şərt deyildir. Qanun heç bir fərq qoymadan hamıya müdafiə təqdim edir, hamı üçün bərabər hüquq və vəzifələr yaradır. Mülki prosessual qanunvericiliyi hüquq bərabərliyini qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik kimi müəyyənləşdirir. Qanun hüquq və azadlıqların rəsmiləşdirilməsinin obyektiv zəruri vasitəsidir. Ona görə də qanun qarşısında bərabərliyin elan edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə qarşısında bərabərliyin elan edilməsi də son dərəcə vacibdir, çünki məhkəmə hüquq və azadlıqların mübahisələndirildiyi və ya pozulduğu halda onların müdafiəsi və bərpasının ən səmərəli vasitəsidir.

Ş.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, «Qanun və məhkəmə qarşısında hamının bərabərliyi» konstitusiya prinsipi qanunun məzmunu və onun tətbiqinin hamı üçün bərabər olması kimi deyil, həm də məhkəməyə müraciət etmək imkanının bərabərliyi kimi başa düşülməlidir». ³³ A.Blankenagelin sosial bərabərliyə münasibətdə söylədikləri də hər şeydən əvvəl hamı üçün bərabər imkanların olmasını nəzərdə tutur: «Ümumt mövqeyə görə sosial bərabərlik hamının bərabərliyini deyil, hamı üçün imkanların bərabərliyini ifadə etməlidir». ³⁴

Bərabərlik anlayışı qanunun cəmiyyətin hər bir üzvünə onun

³³ Aliyev Ş. Nauçno-praktičeskiy kommentariy k konstituii Azerbaydžanskoy Respubliki. Baku, 2000. s. 580.

³⁴ Aleksandr Blankenagel. Konstituiionnoye sudno, soşialnoye pravo i soşialnoye qosudarstvo // Konstituiionnoye pravosudiye i soşialnoye qosudarstvo. Sbornik dokladov. M. 2003.s.12.

şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq düzgün və ardıcıl tətbiq edilməsi deməkdir. Almaniya Federal Ali Məhkəməsinin sabiq sədri Karlmann Qays haqlı olaraq qeyd edir ki, «hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsipinə ciddi riayət və bu prinsipi icra etmədən hüquq və ədalət mümkün deyildir».³⁵

Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyaya və digər qanunlarda hüquqi bərabərlikdən söhbət gedir. İnsanlar özlərinin fiziki və psixi imkanlarına, həyat səviyyəsinə və başqa cəhətlərinə görə qeyri-bərabərdirlər və bu cəhətdən heç kəs insanları bərabərləşdirməyə haqlı deyildir.³⁶

Azərbaycan Respublikasında mulki məhkəmə icraatının hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi o deməkdir ki, bu prinsip Azərbaycan Respublikasında vətəndaşı ilə yanaşı, əcnəbilərə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olunur.

Sosial mənsubiyyət hər hansı əlamətlərlə əlaqədar müəyyən sosial qrupa mənsubluğu nəzərdə tutur. Bu cür qruplara məsələn, qaçqınları, məcburi köçkünləri, qocaları, əlilləri, aztəminatlı ailələri aid etmək olar.

Siyasi mənsubiyyət şəxsin siyasi əqidəsinə görə müəyyən partiya və qruplara mənsub olmasında, başqalarından fərqli mövqeyə malik olmasında təzahür edə bilər.

Milli əlamət müəyyən millətə, xalqa, milli azlıqlara mənsubluğu nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə əsasən hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.

Əmlak vəziyyəti şəxsin maddi imkanları nöqtəyi-nəzərindən vəziyyətini bildirir.

Əqidə mənsubiyyəti fikrin möhkəm formalaşmasında, nəyəsə inamlı baxışda, nöqtəyi-nəzərdə ifadə olunur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsinə əsasən hər kəs öz fikir və

³⁵ Karlmann Qays. Hakimlərin müstəqilliyi siyasi-hüquqi dövlət prinsipi kimi // Məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzu və müstəqilliyi. Konfransın materialları. Bakı, 22-23 iyul 2002-ci il. s. 57.

³⁶ Rossi yskoe qumani tar noe pr avo. Uçebnoe posobi e dl ə vuzov. M. 1998.s.45.

əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

Mülki prosessual qanunvericilikdə mülki prosesdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə fərq qoyulmasının yolverilməzliyinin əsası kimi həmçinin dini mənsubiyyət də göstərilmişdir. Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq dini etiqad azaddır. Belə ki, hər bir kəs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirir, hər hansı din təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə e`tiqad etmək, dinə münasibəti ilə əlaqədar əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir. Ona görə də şəxsin hər hansı dinə etiqad etməsi və ya heç bir dinə etiqad etməməsi ona münasibətdə hər hansı ayrışeçkiliyə səbəb olmamalıdır.

Qulluq mövqeyi şəxsin tutduğu vəzifə ilə əlaqədar fərqləndirici əlamətidir.

Mülki prosesdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə fərq qoyulmasının əsası kimi şəxsin hansı dildə danışması da əsas ola bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 45-ci maddəsinə əsasən hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Mənşə əlaməti şəxsin anadan olduğu vaxtdan əsilcə, milliyətcə, sinifcə və s. cəhətcə mənsubiyyətini bildirir.³⁷

İrqi ayrışeçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın 1-ci maddəsində göstərilir ki, irqi ayrışeçkilik «insanın siyasi, iqtisadi, mədəni və ictimai həyatın bütün digər sahələrində bərabər əsasda hüquq və azadlıqlarının ləğv edilməsi, yaxud tanınmasının istifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini alçaltmaq olan irq, dərisinin rəngi, qəbilə, milli, yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirmə, istisnalıq, məhdudiyət, yaxud üstün tutmanı bildirir».

Cinsi əlamətə görə ayrışeçkilik qadınlar və kişilər arasında cinsi əlamətlərə görə fərqləndirmə aparılmasında ifadə olunur. «Qadınlar

³⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. K-R. Bakı. 1983. s.297

barəsində ayrışeçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» Konvensiyanın 1-ci maddəsində göstərilir ki, «qadınlar barəsində ayrışeçkilik» anlayışı qadınların ailə vəziyyətlərindən asılı olmayaraq, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi əsasında insan hüquqlarının və siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və hər hansı digər sahələrdə əsas azadlıqlarının zəiflədilməsinə, yaxud tanınmasını, qadınların onlardan istifadə etməsini, yaxud onları həyata keçirməsini heçə endirməyə yönəldilmiş cinsi əlamətə görə hər hansı fərqləndirmə, istisna, yaxud məhdudiyət deməkdir.

Qanun qarşısında bərabərlik həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquq normalarında təzahür edə bilər. «Prosessual ədalətliliyi bəzən «azadlığın açarı», «ədalət mühakiməsinin ürəyi» adlandırırlar. Prosessual ədalətlilik informasiyanın əldə edilməsinin lazımı üsulu, qərarların qəbul edilməsinin lazımı qaydasıdır və onun qərarın özünün düzgünlüyünə aidiyyəti yoxdur. Biz hüquqi müdafiənin eyniliyindən, qanun qarşısında bərabərlikdən danışarkən, prosessual ayrışeçkiliyin mövcud olmamasını nəzərdə tuturuq.³⁸ Prosessual cəhətdən qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik tərəflərin prosessual hüquq bərabərlik prinsipi (MPM, maddə 9) ilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin həmin prinsipə nisbətən daha geniş məzmunu malikdir. Çünki qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi mülki prosesdə təkcə tərəflərin deyil, işdə iştirak edən digər şəxslərin, məhkəmə mühakimə icraatının bütün subyektlərinin bərabərliyini nəzərdə tutur.

«Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 373-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 27 dekabr 2001-ci il tarixli qərarında qeyd edilir ki, «qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hər bir mülki işə eyni qaydada, eyni prosessual formalarda, onlarda iştirak edən şəxslər üçün eyni təminatlarla baxılması ilə təmin edilir. Bununla işin nəticələrində maraqlı olan şəxslərin qanuni tələblərinin bərabər ödənilməsinə nail olunur, bütün vətəndaşlara məhkəmə qarşısında öz mənafelərini qorumaq üçün bərabər imkanlar yaradılır. Prosessual hüquq bərabərliyinə görə tərəflər öz hüquq və mənafelərini müdafiə

³⁸ Frankovski S., Qolğdman R., Lentovska G. Ver xovni y Sud SŞ A o qf axdanski x pr avax i svobodax. Polış a. s. 95.

etmək üçün prosessual vasitələrdən real istifadə etmək imkanına malikdirlər. Həmin imkanlar qanunla və məhkəmə ilə təmin edilir».³⁹

Qanun qarşısında bərabərlikdən danışarkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (maddə 69) nəzərdə tutulmuş müddəaları da yaddan çıxarmaq olmaz. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olaraq qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 440.3 maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosessual hüquqları üzrə xüsusi məhdudsiyyətə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudsiyyətləri müəyyən edilə bilər.

Qanunda bu cür xüsusatların, həmçinin bəzi hallarda müəyyən kateqoriyadan olan şəxslər üçün güzəşt və üçtünlüklərin nəzərdə tutulması hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipinə zidd deyildir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosessual hüquqları üzrə xüsusi məhdudsiyyətə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə müəyyən məhdudsiyyətlərin nəzərdə tutulması xarici dövlətlərin məhkəmələrində Azərbaycan vətəndaşlarının prosessual hüquq bərabərliyinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Müəyyən kateqoriyadan olan şəxslər üçün güzəşt və üçtünlüklərin nəzərdə tutulması isə fizioloji, ailə, maddi və digər hallardan asılı olaraq mülki mühakimə icraatı subyektləri arasında mövcud faktiki qeyri-bərabərliyin aradan

³⁹Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 373-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair», 27 dekabr 2001-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları. 1998-2003. Bakı. 2003, s. 178.

qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Bir çox münasibətlərdə bərabərlik beynəlxalq prosessual hüququn mühüm prinsipi kimi nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərin suveren bərabərliyi *jus cogens* prinsiplərə⁴⁰ aid edilir. Beynəlxalq mülki proses üçün də dövlətlərin hüquq qaydasına bərabər münasibətin bəslənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosessual normaların texniki xarakter daşması, onların müxtəlif dövlətləridə fərqli qaydaları müəyyən etməsinin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədən vahid məzmununa malik olan kimi başa düşülməsi demək deyildir. Burada daha yüksək dəyərlərin, yəni ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində həyata keçirilən ədalət mühakiməsinə münasibətin bərabərliyini başa düşmək lazımdır. Məsələn, məhkəmənin xarici dövlətin hüququnu öz dövlətin hüququna ekvivalent kimi qəbul etməklə öz ölkəsində başqa dövlətin prosessual hüququnu tətbiq etməsi buna misal ola bilər. Ədalət mühakimələrinə bərabər münasibət təmin olunmadan xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası sahəsində kifayət qədər irəliləyişə nail olmaq mümkün deyildir. Çünki xarici məhkəmə qətnaməsini tanıyan dövlət bir qayda olaraq xarici məhkəmələrin öz məhkəmələri kimi vicdanlılığını və ədalətliyini qəbul edir.

Beynəlxalq prosessual hüquq prosesin tərəflərinin bərabərliyini təmin etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki-Prosessual qanunvericilik, həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi heç bir halda xaricilərlə mülki prosesdə qeyri-bərabər münasibətə yol vermir. Lakin beynəlxalq hüququn normaları ilə təminat verilən xaricilərin məhkəmələrə müraciət etmək hüququ qeyri - məhdud deyildir. Məsələn, Almaniya MPM-in 110-cu paragrafına əsasən xarici şəxs məhkəməyə müraciət etdikdə cavabdehin tələbi ilə məhkəmə xərclərinin ödənilməsinin təminatını təqdim etməlidir. Bir çox hallarda aidiyyət məsələsi vətəndaşlıqdan deyil, cavabdehin yaşayış yerindən asılı olaraq

⁴⁰ *Jus cogens* xüsusiyyətinə malik normaların hüquqi təbiəti onunla şərtlənir ki, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin mənafeyinin deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyin mənafeyinin təminatına xidmət etməlidir.

«Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında»1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq hüquqi müqavilələr *jus cogens* normalara ziddirsə, əvvəlcədən qeyri-hüquqi hesab olunur.

müəyyən edilir. Məhkəməyə müraciət etməkdə bu cür bərabərsizlik halları qaçılmazdır, çünki heç bir dövlət öz məhkəmələrini bütün dünya ərazisindəki mübahisələr üçün açıq elan etmək iqtidarında deyildir.

Bu cəhətdən demokratik hüquqi dövlət üçün xas olan, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ifadəsini tapmış məhkəmə müdafiəsi hüququ, həmin bərabərliyi təmin etmək imkanına malik deyildir. Həm də yalnız iddiaçının hüququnun müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnu qəbul etməklə kifayətlənmək olamaz. Mülki prosesin tərəfi kimi cavabdehin dəfərlərlə müxtəlif məhkəmələrdə cavabdeh qismində çıxış etmək arzusunda olmaması da nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq mülki prosessual hüquq tərəflər üçün həmişə paritetlik, bərabər imkanlar məsələsini nəzərə almalıdır. Bu cür imkanlara isə beynəlxalq mülki prosessdə qarşılıqlı iddia verilməsi imkanı, mübahisənin başqa xarici dövlətin məhkəməsinin icraatında olması və xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası prosesində cavabdehin müdafiə vasitələrini bu cür bərabərliyi təminatı kimi qiymətləndirmək olar.

Prosesin tərəfləri ilə rəftarda bərabərlik məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrasında da özünü təzahür etdirir. Cavabdehin ölkə daxilində olan əmlakı yalnız yerli kreditorların iddia tələblərinin ödənilməsi üçün istifadə olunmamalı və ya yerli icra sənədləri üçün imtiyaz müəyyən edilməməlidir. Xarici məhkəmə qətnaməsi tanındıqda və icrası məcburi hesab edildikdən sonra kreditorun qətnamənin icrasını tələb etmək hüququ yaranır. Məhkəmə qətnamələrinin icrasından azad ərazilərin tanınması yolverilməzdir.

Beynəlxalq prosessual hüquqda qarşılıqlı təminatlandırma prinsipi ilə tez-tez rast gəlmək olur. Qarşılıqlı prinsipinə dövlətlərin bərabərliyi prinsipi prizmasında baxıldıqda burada heç bir problemin olmadığı qənaətinə gəlmək olar. Hər hansı bir dövlət (A. Dövləti) digər dövlətin (B. Dövlətinin) vətəndaşları ilə həmin dövlətin (B. Dövlətinin) onun vətəndaşları (A. Dövlətinin) rəftar etdiyi kimi rəftar edir. Yaxud bizim dövlət, deyək ki, A. Dövləti bizim məhkəmələrin qətnamələrini tanıyıb icra etdiyi təqdirdə, biz də A. Dövlətinin məhkəmələrinin qətnamələrini tanıyıb və icra edirik. Beləliklə də dövlətlər qarşılıqlı razılıq və ya müqavilə bağlanması əsasında bir-birinə təsir edir və beynəlxalq hüquqi dövriyyədə yüksək səviyyədə

bərabərliyə nail olurlar. Dövlətlər arasında qarşılıqlı təminatlandırma barədə müqavilənin olmaması şəraitində ilkin olaraq bu sahədə addımın atılmaması mülki proses iştirakçılarının qətnamələrin xarici dövlətdə icrasına nail olmamaları ilə nəticələnir. Çünki onların xarici dövlətə təsir göstərmək imkanları olmur.

2.5. Ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Məhkəmə hakimiyyəti» adlanan VII fəslə ədalət mühakiməsinin tərəflərin çəkişməsi və bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Çəkişmənin yalnız cinayət və mülki hüquq çərçivəsi ilə məhdudlaşmasını düşünmək düzgün olmazdı. Demokratiya və hüquqa cəhd vahid variantlı və sabit düşüncə tərzindən azad olunmanı nəzərdə tutur. İctimai maraq doğuran problemlərin lazımi qaydada müzakirəsi yalnız fikirlərin azad surətdə qarşı-qarşıya durması, bütün müsbət və mənfi cəhətlərin tərəziyə qoyulması şəraitində mümkündür. Polemika, fikirlərin yarışı, çəkişmə iqtisadiyyatda və mədəniyyətdə, elm və təhsildə də lazımdır. Heç kəs həqiqət üzərində inhisara malik deyildir və bu məhkəmə icraatında da olmalıdır.

Mülki mühakimə icraatının çəkişmə əsasında həyata keçirilməsi tərəflərin maddi-hüquqi maraqlarının əksliyi ilə əlaqədardır. Məhkəmə tərəfindən iddia ərizəsinin qəbul edilməsi yalnız mübahisənin məhkəmə baxışı müstəvisinə keçməsinə dəlalət edir. Tərəflər arasında maddi hüquq münasibətinin həqiqətən də mövcud olmasını, cavabdehin subyektiv hüquqları pozmasını iddiaçı dövlət tərəfindən mübahisələrin həll edilməsi və onları üzrə qərar çıxarılmasına səlahiyyətləndirdiyi ədalət mühakiməsi orqanı olan məhkəmədə sübuta yetirməlidir. Cavabdeh isə özünün subyektiv hüquq və maraqlarını onun fikrincə əsassız olan iddialardan qorunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 9-cu maddəsində ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilməsi öz ifadəsini tapmışdır. Orada göstərilir ki, ədalət

mühakiməsi çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilir. MPM ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmədə mübahisəyə işdə iştirak edən şəxslər çağırılıb dindirilmədən baxıla bilməz. İşdə iştirak edən şəxslər öz tələblərini əsaslandırdıqları dəlillər, sübutlar və hüquqi nəticələr barədə bir-birlərinə məlumat verməyə borcludurlar. Bu onunla əlaqədardır ki, əks tərəf ona qarşı irəli sürülən tələblərdən müdafiə olunmaq imkanına malik olmalıdır.

Məhkəmə mühakimə icraatının çəkişmə əsasında qurulmasının zəruri əlamətlərindən biri prosessual hüquq bərabərliyinə malik olan tərəflərin işin hallarını sübut etmək və sübutlar təqdim etməkdə bərabər hüquq və vəzifələrə malik olmalarıdır. İşin hərtərəfli və obyektiv həlli üçün məhkəmənin üzərinə sübutları toplamaq və tədqiq etmək vəzifəsinin qoyulması ilk baxışda məqsədəmüvafiqlik görüntüsü yaratsa da, məhkəmənin qərəzsizliyi prinsipi ilə bir araya sığmır. Azərbaycan Respublikası köhnə MPM-in 14-cü maddəsində nəzərdə tutulurdu ki, hakim "təqdim edilmiş materiallar və izahatlarla kifayətlənməyərək", işin həqiqi hallarının, tərəflərin hüquq və vəzifələrinin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün qanunda nəzərdə tutulan bütün tədbirləri görməlidir. Bundan fərqli olaraq, yeni MPM-in müddəaları tələb edir ki, hakim bütün hallarda prosesin çəkişmə prinsipini təmin etməlidir. O, öz qərarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, sənədlərlə əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə qərarını tərəfləri dəvət etmədən özünün qulluq mövqeyinə görə irəli sürdüyü hüquqi dəlillərlə əsaslandırma bilməz. Lakin göstərilənlər məhkəmənin prosesdə çəkişən tərəflərə münasibətdə passiv müşahidəçiyə çevrilməsini nəzərdə tutmur.

Məhkəmə müstəqilliyini, obyektivliyini və qərəzsizliyini qorumaqla prosesə rəhbərliyi həyata keçirməli, işdə iştirak edən şəxslərə hüquq və vəzifələrini izah etməli, prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi və yerinə yetirilməməsinin nəticələri haqqında onları xəbərdar etməli, onlara hüquqlarının həyata keçirilməsində yardım göstərməli, sübutların hərtərəfli və tam tədqiqi, işin hallarının müəyyən edilməsi və qanunvericiliyin düzgün tətbiqi üçün şərait yaratmalıdır. Bunun üçün məhkəmə, həmçinin iş üzrə sübutetmə predmetini müəyyənləşdirməklə tərəflərə əlavə sübutlar təqdim etməsini təklif edə bilər. Zəruri sübutların əldə edilməsində

tərəflərin çətinlik çəkdiyi hallarda isə məhkəmə həmin sübutların tələb edilməsi və əldə edilməsində onlara yardımçı olmalıdır. Lakin tərəflərin sübut etmə vəzifələrini yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar zəruri sübutlar aşkarlanmaya və iş üçün əhəmiyyəti olan hüquqi faktlar sübut edilməmiş qala bilər. Bunun nəticəsində isə həqiqətdə mövcud olan faktiki hallar tərəfin təqsiri üzündən məhkəmənin tədqiqi və qiymətləndirmə predmeti olmadığına görə iş həmin faktiki hallara uyğun olmayan şəkildə həll edilə bilər.

Mülki mühakimə icraatının çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi prinsipi əsasında həyata keçirilməsi prosesin bütün mərhələlərində gözlənilməlidir. «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 11 iyun 2002-ci il tarixli qərarında da bu müddəə öz əksini tapmışdır. Qərar da qeyd olunur ki, «tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə mülki məhkəmə icraatının başlıca prinsiplərindən biri kimi Mülki Prosesual Məcəllənin «Əsas qaydalar» adlı 1-ci fəslində nəzərdə tutulduğundan, o, mülki prosesin bütün mərhələlərini əhatə edir.

Kassasiya instansiyasında tərəflərə verilən prosesual hüquqların həcmi birinci instansiya məhkəməsində təqdim edilən prosesual hüquqların həcminə nisbətən azlıq təşkil edir. Lakin bu hüquqların müəyyən edilməsi prosesində Konstitusiyanın vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi (25-ci maddə), hüquq və azadlıqların məhkəmə tərəfindən qorunmasına təminat verilməsi (60-cı maddə), tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə əsasında məhkəmə icraatının həyata keçirilməsi (127-ci maddə) kimi müddəaları nəzərə alınır. Bu isə o deməkdir ki, mülki prosesin müxtəlif mərhələlərində, o cümlədən kassasiya mərhələsində tərəflər bərabər prosesual hüquqlara malik olmalıdırlar»⁴¹.

⁴¹Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair», 11 iyun 2002-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları. 1998-2003. Bakı. 2003, s. 178.

2.6. Məhkəmə baxışının aşkarlığı

Məhkəmə baxışının aşkarlığı prinsipi mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində qanunçuluğun təmin olunmasının əsas prinsipi və işdə iştirak edən şəxslər, həmçinin ictimaiyyət tərəfindən məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın başa düşülməsini təmin edən amildir.

Məhkəmə baxışının aşkarlığı prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə ifadəsini tapmışdır. Belə ki, «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 14-cü maddəsində göstərilir ki, «hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir. Demokratik cəmiyyətdə mətbuat və ictimaiyyət əxlaq, ictimai asayiş, yaxud dövlət təhlükəsizliyi mülahizələrinə görə, yaxud tərəflərin şəxsi həyatlarının mənafeyi tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə ciddi zərurət olduqda - açıq məhkəmənin ədalət mühakiməsini poza biləcəyi xüsusi hallarda - məhkəmə baxışına bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsinə buraxılmaya bilər; lakin yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mənafeyinin tələb etdiyi, yaxud işin şəxsi həyata, yaxud uşaqlar üzərində qəyyumluq mübahisələrinə aid olduğu hallar istisna edilməklə cinayət, yaxud mülki işlərə dair hər bir məhkəmə qərarı açıq olmalıdır». Oxşar müddəə «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə əsasən bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır. İşə qapalı iclasda baxılmasına yalnız o halda icazə verilir ki, məhkəmə açıq icraatın dövlət, peşə və kommertiya sirrinin açılmasına səbəb olacağını güman edir, ya da vətəndaşların şəxsi və ya ailə həyatının məxfiliyini qorumaq zərurətinin mövcudluğunu müəyyən edir.

Mülki məhkəmə icraatının aşkarlığı prinsipi MPM-in 10-cu maddəsində ifadəsini tapmışdır. Məhkəmələrdə işlərə aşkarlıq prinsipi əsasında baxılır. Dövlət, peşə, kommertiya sirrinin açılması, şəxsi və ailə həyatı sirrinin yayılması, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin marağının gözlənilməsi səbəbləri istisna olmaqla bütün

məhkəmələrdə işlərə aşkar baxılır. İşlərə aşkar baxılması demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda, dövlət təhlükəsizliyi baxımından, həmçinin digər xüsusi hallarla əlaqədar ədalət mühakiməsinin maraqlarına toxunarsa, məhkəmə baxışı və ya onun bir hissəsi qapalı keçirilə bilər. Məhkəmə baxışında iştirak edən şəxs övladlığa götürmə, vərəsəlik, kommersiya, ixtira və ya vergi sirlərinin, eləcə də qanunla qorunan digər sirlərlə yanaşı həmçinin şəxsi və ailə həyatının intim məsələlərinin qorunması məqsədi ilə məhkəmə baxışını qapalı keçirməyi tələb edə bilər. Məhkəmə aktları bütün hallarda açıq elan edilir.

Aşkarlıq prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə işlərinə açıq, vətəndaşlara və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə məhkəmə iclas zalında iştirak etmək, orada baş verənləri qeydə almaq və prosesin gedişi və nəticələri barədə qeyri-məhdud dairədə şəxslərə məlumat vermək imkanı verilməklə baxılır.

Məhkəmələrdə aşkarlıq prinsipindən imtina edilməsi insan hüquqlarının pozulması üçün əlverişli şərait yaradır. Açıq məhkəmə hüququ insana öz hüquqlarını qanunla qadağan olunmayan bütün vasitələrlə müdafiə etməyə imkan verir. Demokratik cəmiyyətdə cinayət mühakimə icraatı insanın, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi üçün aparılır. Məhkəmə yalnız açıq keçirildiyi hallarda inama və nüfuza malik ola bilər. Əhali məhkəmənin qərarlarından razı qalmalıdır. Adamlar üçün təkə işin nəticəsini bilmək deyil, həm də məhkəmənin hökmü və ya qətnaməsini qəbul etmək üçün hansı yolu keçdiyini bilmək də əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür hallar haqqında insanların məlumatlı olması məhkəmə gedişində mühakimə icraatı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə inamı artırır. Əksinə, mühakimə icraatının gizliliyi məhkəmə qərarlarına inamsızlığa səbəb olur. Ona görə də məhkəmə təkə açıq olmamalı, həm də ədalət mühakiməsini aşkar həyata keçirməlidir. Ədalət təkə zəfər çalmamalı, həm də insanlar ədalətin zəfər çalmasını görməlidirlər. Məhkəmə baxışının açıqlığı prosesin daha çox görünən tərəfidir və burada qanuna insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına münasibət nümayiş etdirilir.

Ş.Əliyev də bu fikri dəstəkləyir: «ədalət mühakiməsinin aşkarlığı bir tərəfdən cəmiyyətdə hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin yüksəlməsinə, inkişafına kömək edir, digər tərəfdən ictimai rəyin məhkəmə orqanlarının fəaliyyətini qiymətləndirməsinə

imkan verir⁴².

Açıq məhkəmə baxışı hakimlərin fəaliyyəti üzərində ictimai nəzarəti təmin edir. Məhkəmə iclaslarında tək-cə tərəflər deyil, onların yaxın qohumları ictimaiyyətin nümayəndələri iştirak edir. Hər gün minlərlə insan məhkəmə iclaslarında iştirak etməklə onlar bir növ hakimlərin hakiminə çevrilirlər. Məhz bu amili hər bir hakim işə baxıb Azərbaycan Respublikasının adından qərar çıxararkən yaddan çıxarmamalıdır.

Məhkəmə və tərəflər açıq fəaliyyət göstərməklə bilirlər ki, məhkəmə baxışını kənar şəxslər müşahidə edir. Bu zaman onlar xüsusi məsuliyyət hiss edirlər. Açıq məhkəmə iclasında insan hüquqlarının pozulması və digər sui-istifadə halları üçün az imkan olur. Aşkarlıq şahidlərin, ekspertlərin və işdə iştirak edən digər şəxslərin məsuliyyət hissini artırılmasına kömək edir. İctimaiyyətin məhkəmə iclaslarında iştirakı yalan ifadə verilməsinin qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşkarlıq şəraitində insanların hüquqları daha yaxşı təmin oluna bilər.

Aşkarlıq siyasi rejimi, insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsinin səviyyəsini xarakterizə edir. Aşkarlıq bir tərəfdən müəyyən məlumatların əhalinin nəzərinə çatdırılması, digər tərəfdən əhalinin həmin məlumatlara münasibətidir. Konfidensiallıq totalitarizmin fərqləndirici əlamətidir. Konfidensiallıq prinsipi nəzarətsiz hakimliyin təminatıdır. Vəzifəli şəxs məxfilik pərdəsi altında qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyətdən kənara qalır.

Aşkarlıq dövlət və ictimai orqanların fəaliyyətinin metod və nəticələri haqqında adamların həqiqi məlumat almaq imkanındır.

Aşkarlığın təminatları sırasında vətəndaşların məhkəmələrə real müraciət imkanını təmin edən məhkəmə hakimliyinin təşkili də mühüm rol oynayır. Bəzən məhkəmə prosesinin qapalı keçirilməsi barədə heç bir qərar qəbul olunmasa da ictimaiyyət işə baxılmasında iştirak etməkdən məhrum olur. Məhkəmə proseslərinin gecikdirilməsi, işə baxılmasının həftələrlə, aylarla uzadılması, və ya işə məhkəmə zalında deyil, hakim otağında baxılması kimi hallar faktiki olaraq ictimaiyyətin məhkəmə baxışında iştirakına maneçilik törədir.

⁴² Aliyev Ş. Nauçno-praktičeskiy kommentariy k konstituii Azerbaydžanskoy Respubliki. Baku. 2000. s.581.

Qapalı məhkəmə iclaslarının keçirilməsi yalnız qanunla müəyyən edilmiş müstəsna hallarda mühakimə icraatının bütün tələblərinə riayət etməklə mümkündür. Bütün hallarda məhkəmə qərarları açıq şəkildə elan edilməlidir.

İnformasiyanın əldə edilməsinin məhdudlaşdırılması üsullarından biri də onun dövlət sirrinə aid edilməsidir. Lakin dövlət sirri ilə bağlı işlərdə məhz məlumatların həqiqiliyi həmin məlumatları təhlükəli edir.

Məlumatın dövlət sirrinə aid edilməsinə, bir qayda olaraq, onların milli təhlükəsizliyin müdafiəsi üçün zəruri olduğu hallarda bəraət qazandırılır. Söz azadlığının məhdudlaşdırılması demokratik quruluşun mənafevi və beləliklə də, söz azadlığının özünün təmini üçün zəruri olmalıdır.

Eyni zamanda sirri yaymamaq tələbi demokratik cəmiyyətdə ictimai müzakirə haqqında anlayışa birbaşa ziddir. Ona görə də belə hallarda məhkəmə təhlükənin dərəcəsi və bilavasitəliyi ilə əlaqədar özü təhqiqat aparmalıdır. Bu təhqiqat zamanı konkret deyim araşdırılmalı, sonra ziyanın təbiəti, o cümlədən onun həqiqiliyinin azad və maneəsiz iradə azadlığının zəruriliyi ilə müqayisə edilməlidir.

«Dövlət sirri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət sirri - dövlətin hərbi, xarici siyasi, iqtisadi, elmi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub dövlət tərəfindən mühafizə olunan və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlardır.

Qanunun 4-cu maddəsində dövlət sirrinə aid edilən məlumatların dairəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Peşə sirləri vətəndaşların şəxsi həyatına aid olan sirlərinin onların hüquq və qanuni mənafeyinin qorunması üçün müəyyən kateqoriyadan olan peşə sahiblərinə verilmiş olur. Bu mənada peşə sirlərinə tibbi – sağlamlıqla bağlı sirləri, məhkəmə müdafiəsi və nümayəndəliyi ilə bağlı sirləri, övladlığa götürmə, ibtidai istintaq, notariat və vətəndaşlıq vəziyyətləri aktlarının qeydiyyatı ilə bağlı sirləri aid etmək olar. Peşə sirlərinin əsasında şəxsi sirlər dayanır. Lakin həmin sirlərin peşə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar etibar olunduğu şəxslərə münasibətdə onların həmin sirləri yaymamasının təminatı

kimi hüquqi qadağanlar mövcud olur.

Kommersiya sirri təsərrüfat fəaliyyətinin (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət) bu və ya digər sahələrində sahibkarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər aid olur və həmin müəssisə, idarə, təsərrüfat subyektlərinin ziyanını istifadə edilə biləcək məlumatların (subyektin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun gəliri və xərcləri, kreditləri, çətin vəziyyətdən çıxmaq imkanları haqqında məlumatlar yayılmasına olan qadağanı ifadə edir.

Kommersiya sirri bir qayda olaraq hüquqi şəxslərin və lisenziya əsasında işləyən fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin maraqlarının müdafiəsinə xidmət edir. Kommersiya sirri – təsərrüfat subyektini üçün dəyərli məlumat olub ona yalnız mülkiyyətçinin səlahiyyətləri şamil olunur, yəni yalnız mülkiyyətçi ona sahib ola, ondan istifadə edə, onu yaya və ya onu məhv edə, qoruya bilər.⁴³

«Kommersiya sirri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, kommersiya sirri - hüquqi və fiziki şəxslərin istehsal, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin razılığı olmadan açıqlanması, onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlardır.

Qanunun 4-cü maddəsində kommersiya sirlinə aid edilən məlumatların dairəsi müəyyənləşdirilmişdir.

İnsanın fərdi həyat sirlərini onun şəxsi həyat sirlərinin və peşə sirlərinin məcmusu kimi də təsəvvür etmək mümkündür. Şəxsi həyat sirri elə sirlər hesab olunur ki, onlar heç kəsə etibar olunmur. Şəxsi həyat sirlinə yaradıcılıq və ünsiyyət azadlığı sirlərini, ailə və intim münasibətlər sirlərini, mənzil sirlərini, gündəlik, şəxsi sənədlər, poçt-teleqraf, telefon danışığı sirlərini aid etmək olar. Hər bir şəxsi sirt şəxsi həyat sirri kimi qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, pul əmanətləri haqqında sirt şəxsi sirdir, lakin şəxsi həyat sirri hesab olunmur. Şəxsi həyat sirlərinin bütün tərəfləri intim həyata aid deyildir. İntim həyat dedikdə, adamlar arasında münasibətlərdə şəxsin ən çox gizli saxladığı münasibətlər başa düşülür. İntim həyat haqqında sirlərin yayılması bir qayda olaraq utancaqlıq hissi, dedi-qodu üçün zəmin yaradır, şəxsin şərəf və ləyaqətinə toxunan sensasiyalara səbəb olur, onun nüfuzuna və xidməti işdəki yüksəlişinə maneə

⁴³Otn nö kova. Q. Kommer çeskaə tayna // Zakon. 1998. □ 2.s.58.

törədir. Məhkəmə intim həyatla bağlı sirləri yalnız orların işə aid olduğu hallarda araşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Məsələn, qısqançlıq motivi ilə adam öldürmə zamanı ər-arvad arasında qarşılıqlı münasibətlər, zorlama işi ilə əlaqədar şəxsin impotentliyi haqqında ərizəsi, zöhrəvi xəstəliklərin yayılması barədə işlə əlaqədar təqsirləndirilən şəxsin cinsi əlaqədə olduğu şəxslər barədə məlumatlar məhkəmə tərəfindən araşdırıla bilər.

Ailə həyatı «şəxsi həyatın» daha geniş dairəsini əhatə edir və ailə daxilində ər-arvad, valideynlər və uşaqlar, başqa qohumlar, ev xidmətçiləri arasındakı münasibətləri (mübahisə, dava-dalaş, xəyanət, ailə büdcəsi, vərəsəlik və s.) əhatə edir. Ailə həyatı haqqında məlumatlar həm intim, həm də qeyri-intim xarakterli ola bilər.⁴⁴

Dövlət insanın hüquq və ləyaqətini, şəxsi həyatının toxunulmazlığını, şəxsi və ailə sirrini qoruyub saxlayır. Həmin hüquqların hər bir halda məhdudlaşdırılması yolverilməzdir. Şəxsi həyat sirri hüququ nəzərə alınmaqla açıq məhkəmə iclasında yazışma və teleqraf məlumatlarının elan edilməsinə yalnız həmin şəxslərin icazəsi ilə yol verilir. Əks halda bu cür yazışmalar yalnız qapalı məhkəmə iclasında elan edilə bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarına riayət edilməsi ümumilikdə onların mənəvi zərər vura bilən və onların ləyaqətini alçalda bilən məlumatların yayılmasının qarşısının alınmasını ehtiva edir. Yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə məhkəmə iclası, yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsi həyat sirrinin mühafizəsi məsələsinin onların maraqları ilə bağlılıq dərəcəsindən asılı olaraq qapalı qaydada keçirilə bilər.

Məhkəmənin qapalı məhkəmə iclasında işə baxılması hallarının siyahısını genişləndirmək hüququ yoxdur. Qanun işin məhkəmə baxışının deyil, onun yalnız müəyyən hallarının qapalı məhkəmə iclasında dinlənilməsinə yol verir. Ona görə də məhkəmə baxışının açılışı hər bir halda açıq olmalıdır.

MPM-in 10-cu maddəsi həmçinin müəyyən edir ki, məhkəmə işə qapalı məhkəmə iclasında baxılması barədə qərar verdiyi işdə iştirak edən şəxsləri ilkin dinlədikdən sonra qəbul edir. Məhkəmə baxışının qapalı keçirilməsində işdə iştirak edən şəxslər, onların nümayəndələ-

⁴⁴ Petruxi n.İ .L. Li çını c tayını (çel ovək i vl astğ) M., 1998. s. 9-23.

ri iştirak edir. Zərurət yaranarsa, onların şahidləri, ekspertlər, mütəxəssislər və tərcüməçilər çağırılır. Qapalı məhkəmə baxışı mülki məhkəmə icraatının bütün qaydalarına riayət olunmaqla aparılır. İşdə iştirak edən şəxs olmayan və ya şahid qismində dəvət edilməyən on altı yaşına çatmamış şəxslər məhkəmə iclası zalına buraxılmırlar. İşdə iştirak edən şəxslər və açıq məhkəmə iclasında olan digər şəxslər yerlərindən məhkəmə baxışının gedişatına dair qeydlər apara bilirlər. Məhkəmə iclasının kino və foto çəkilişinin, habelə video-yazısının, birbaşa radio və televiziya translyasiyasının aparılmasına yalnız iş üzrə işdə iştirak edən şəxslərin rəyi nəzərə alınmaqla məhkəmənin icazəsi ilə yol verilir. Şəxsi yazışma və şəxsi teleqraf məlumatları yalnız onların ünvanlandığı şəxslərin razılığı ilə açıq məhkəmə iclasında açıqlana bilər. Göstərilən qaydalar, şəxsi xarakterli məlumat daşıyan səs və video yazıların tədqiqində də tətbiq olunur.

2.7. Məhkəmə icraatının aparıldığı dil

Hər kəs mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi, milli mənsubiyyətindən cinsindən, təhsilindən, dinə münasibəti və yaşayış yerindən asılı olamayaraq öz dilindən istifadə etmək hüququna malikdir. Heç kəsi onun iradəsi ziddinə olaraq hər hansı dildən istifadə etməyə məcbur etmək olmaz. Göstərilən müddəalar bir sıra beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilikdə ifadəsini tapmışdır.

5 noyabr 1992-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş «Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında» Avropa Xartiyasının 9-cu maddəsində göstərilir ki, dövlətin üzərinə regional dillər və ya azlıqların dillərində danışan kifayət qədər şəxsin yaşadığı yerlərdə mülki mühakimə icraatı zamanı məhkəmənin aşağıdakıların normal ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün maneə kimi qiymətləndirməməsi öhdəliyi qoyulmuşdur:

1) tərəflərin birinin xahişi ilə məhkəmə baxışının regional dil və ya azlıqların dilində aparılması imkanını nəzərdə tutmaq;

2) prosesin iştirakçısı məhkəmə qarşısına çıxmalı olduğu hallarda, onun əlavə xərc çəkmədən özünün regional dilində və ya azlığın dilində izahat vermək hüququnu təmin etmək;

3) sənədlərin və şahid ifadələrinin regional dil və azlıqların dilində təqdim olunmasına, zəruri hallarda tərcüməçinin dəvət olunmasına icazə vermək.⁴⁵

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını müəyyən edir. Konstitusiyanın 45-ci maddəsinə əsasən hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz. Konstitusiyanın 127-ci maddəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsi ilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir.

«Məhkəmə və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə müvafiq olaraq məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin hüquqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda hər kəsin tərcüməçinin xidmətlərindən pulsuz istifadə etmək hüququ təmin edilir.

Dil şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Dil mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi, milli və şəxsi özünüdərkən əsas ifadə formasıdır.

Ana dili dedikdə, bir qayda olaraq valideyinlərin və onları əvəz etmiş şəxslərin dili, uşağın həyatda ilk dəfə ifadə etdiyi sözlərin mənsub olduğu dil başa düşülür. Bir qayda olaraq ana dili şəxsin mənsub olduğu etnik qrupun dili olur. Lakin müəyyən hallarda bu başqa etnik qrupun dili də ola bilər (məsələn, uşaq başqa millətə mənsub şəxslər tərəfindən övladlığa götürüləndə).

«Ünsiyyət dili» ifadəsi daha geniş dairəni əhatə edir. Bu anlayış özündə şəxsin başqaları ilə həm məişət, həm də rəsmi səviyyədə

⁴⁵ Mec dunar odni e aktı o pr avax çel oveka. Sbor ni k dokument ov. M. 2000.s.628.

əlaqə zamanı istifadə etdiyi ünsiyyət vasitələrini birləşdirir. Ünsiyyət dili həm ana dili, həm dövlət dili, həm də başqa etnik qrupun dili ola bilər.

Tərbiyə dili dedikdə, ailədə, tərbiyə və təhsil ocaqlarında uşağın davranış vərdislərinin formalaşdırılmasında istifadə olunan dil başa düşülür.

Təhsil dili dedikdə, ümumtəhsil müəssisələrində dərslərin keçirildiyi dil başa düşülür. Bu və ya başqa dilli tərbiyə yaxud təhsil müəssisələrinin seçilməsi hüququ bir qayda olaraq valideynlərə və ya onları əvəz etmiş şəxslərə məxsus olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiyanın ana dilindən istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutan 45-ci maddəsi qanunvericilik texnikası baxımından tam dəqiqliyə malik deyildir. Konstitusiya səviyyəsində təsbit olunmuş hüquqların realizə olunması təkcə konkret şəxsin arzusundan deyil, həm də obyektiv şəraitdən və dövlətin bu sahədə yaratdığı imkandan asılı olur. Belə ki, ana dilində təhsil almaq üçün həmin dildə təhsil verən mütəxəssisləri olan ümumtəhsil müəssisələrinin, təhsil üçün bütün zəruri metodik materialın mövcud olması lazımdır. Bir çox hallarda şəxsin arzusundan asılı olmayaraq, zəruri şərait olmadığından şəxs arzuladığı dildə təhsil ala bilmir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 11-ci maddəsinə müvafiq olaraq mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində - Azərbaycan dilində və ya müəyyən ərazi əhalisinin əksəriyyətinin dilində aparılır. İşdə iştirak edən məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materialları ilə tanış olmaq, izahat, ifadə və rəy vermək, məhkəmədə çıxış etmək, vəsatət qaldırmaq, ana dilində şikayət etmək, həmçinin bu Məcəlləyə uyğun olaraq pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin olunur. Məhkəmə sənədləri işdə iştirak edən şəxslərə məhkəmə icraatının aparıldığı dildə verilir.

Bundan əlavə, işdə iştirak edən şəxslərə pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ verilir. MPM-in 116.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, tərcüməçinin əmək haqqı, məhkəməyə gəlməklə əlaqədar çəkdiyi xərclər dövlət büdcəsindən ödənilir.

2.8. İşə hakim tərəfindən təkbaşına və kollegial baxılması

Azərbaycan Respublikası MPM-in 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq mülki işlərə və iqtisadi mübahisələrə birinci instansiya məhkəmələrində hakim tərəfindən təkbaşına baxılır. Apellyasiya qaydasında işlərə sədrlik edən və digər iki hakimin, kassasiya qaydasında isə sədrlik edən iki və ya daha çox hakimin iştirakı ilə baxılır.

Məhkəmələrdə mülki işlərə təkbaşına və ya kollegial baxılması ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi qaydasına təsir göstərmir. Çünki hər bir halda mülki mühakimə icraatının bütün qaydalarına riayət olunmalıdır. İşə təkbaşına baxan hakim sədrlik edən vəzifəsini yerinə yetirir, iş üzrə hansı prosessual məsələnin həllində ədalət mühakiməsini həyata keçirərək müvafiq məhkəmənin adından çıxış edir.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanuna müvafiq olaraq, birinci instansiya məhkəmələrinə - rayon (şəhər) məhkəmələri, yerli iqtisad məhkəmələri, beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikası iqtisad məhkəmələri daxildir.

Apellyasiya instansiyası məhkəmələrinə - Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi daxildir. Bu məhkəmələrdə işə sədrlik edən və digər iki hakimdən ibarət məhkəmə tərkibində baxılır. Kassasiya instansiyası məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsidir. Ali Məhkəmədə işə sədrlik edəndən, iki və ya daha çox hakimdən ibarət tərkibdə baxılır.

Mövcud qaydaya müvafiq olaraq, işə məhkəmə tərkibində baxılarkən hakimləridən biri, adətən kollegiyanın sədri, yaxud müvafiq işi aparmaq səlahiyyəti verilmiş hakim iş üzrə məruzəçi qismində çıxış edir. İşə baxılarkən nə sədr, nə də işi aparmaq səlahiyyəti verilmiş hakim hər hansı üstünlük hüququndan istifadə etmir və məhkəmə kollegiyanının digər üzvlərinə bərabər tutulur. Bütün məsələlər kollegial qaydada, yəni hakimlərin müşavirəsi və səsvermə yolu ilə həll edilir. Hakimlərin hər biri məhkəmənin qərarını imzalamalıdır. Hakimlərin əksəriyyətinin rəyi ilə razılaşmayan hakim məhkəmə iclası zalında elan olunmayan, lakin işə əlavə edilən xüsusi rəyini tərtib edə bilər.

2.9. Məhkəməyə müraciət hüququ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 10-cu maddəsində də həmin hüquq öz ifadəsini tapmışdır: «Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan xarici vətəndaşların, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur. Heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz».

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət müdafiəsini təmin etmək üçün Konstitusiya həmin vəzifənin həyata keçirilməsinin müxtəlif üsul və vasitələri də daxil olmaqla təminat sistemini nəzərdə tutur. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatı yalnız demokratik siyasi və hüquqi rejimin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları tarixən demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar yaranmış və yalnız demokratik cəmiyyətdə həyata keçirilə bilər. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dövlətinin demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika elan edilməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını dövlət təminatının mühüm şərtidir. Demokratik hüquqi dövlətdə insan hüquqlarının tanınması, hüququn aliliyi, hakimiyyətin bölgüsü insan hüquq və azadlıqlarının dəqiq fəaliyyət göstərən dövlət təminatının vahid sisteminin yaradılması ilə müşayiət olunmalıdır. Bu fikir Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3-cü maddəsinə dair» 19 aprel 2002-ci il tarixli qərarında da ifadəsini tapmışdır. Qərarla göstərilir ki, «dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verməklə

yanaşı (Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin 2-ci hissəsi) onun orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən məhkəmə icraatının həyata keçirilməsi prosesində buraxılan hər bir qanun pozuntusunu aradan qaldırmalı olan təsirli hüquqi mexanizmi yaratmalıdır». ⁴⁶

Nəzərə almaq lazımdır ki, demokratik dövləti səciyyələndirən cəhətlərdən biri ilk növbədə fərdin özünün hüquqlarını müdafiə etməkdə daha artıq fəallığa malik olmasıdır. Vətəndaş cəmiyyətində dövlət adamların şəxsi həyatına qarışmır, onların məhz nə ilə məşğul olmasını, nəyi sevməli, nə ilə mübarizə aparmalı olduqlarını müəyyənləşdirmir. Həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində adamların çoxtərəfli maraqları onların birgə fəaliyyəti, birlikləri, assosiasiyaları vasitəsilə realizə olunur. Vətəndaş cəmiyyəti dövlət strukturlarından asılı olmayan geniş üfüqi münasibətlər, ədaqələrlə səciyyəvidir. İnsanların maraqları, hüquq və azadlıqlarının böyük hissəsi məhz onlarda realizə olunur. İnsanın və dövlətin vəzifəsi - «oyun qaydaları» (konstitusiya, qanun, vergi, hüquq) haqqında razılığa gəlmək, vətəndaş cəmiyyətinin vəzifəsi isə bu qaydaların pozulmasına yol verməməkdir. Cəmiyyətdə dövlət hakimiyyətindən tamamilə müdafiə olunmuş və ya dövlətin bərabər tərəf kimi çıxış etdiyi münasibətlər sahəsi mövcuddursa, həmin sahə vətəndaş cəmiyyəti adlanır.

Hüquqi müdafiənin təmini hüquqi dövlətin hər bir şəxsə öz hüquqlarını müdafiə etməsi üçün dövlətin hüquqmühafizə orqanları və məhkəmələrinə real müraciət etmək imkanını yaratmaq vəzifəsidir. Lakin bu tam hüquqi təminatı təşkil etmir. Bu cür müraciət etmək imkanı dövlət qulluqçuları tərəfindən özbaşnalıqlardan müdafiəni təmin edən prosessual normaların səmərəli fəaliyyəti ilə tamamlanmalıdır.

Konstitusiyanın 60-cı maddəsində ifadəsini tapmış məhkəmə müdafiə hüququ ilk öncə prosessual hüquqdur. Bu hüquq maraqlı şəxsin mübahisələrin qanunla müəyyən edilmiş prosedur əsasında həll edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etməsini nəzərdə tutur.

⁴⁶Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3 maddəsinə dair» 19 aprel 2002-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları. 1998-2003. Bakı. 2003, s.194.

Məhkəmə təcrübəsində çox vaxt məhkəmə müdafiəsi prosesual hüququ maraqlı şəxsin həqiqətən subyektiv maddi hüquqa malik olub-olmamasından, həmin hüququn cavabdeh kimi göstərilmiş şəxs tərəfindən pozulub-pozulmamasından asılı deyidir. Çünki bu hallar məhkəmə tərəfindən işə mahiyyəti üzrə baxılıb həll edilərkən müəyyənləşdirilməlidir.

Mülki hüquqların müdafiəsi Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində ifadəsini tapmışdır. Bütün dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarə orqanları, siyasi partiyalar, ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqı təşkilatları, fiziki və hüquqi şəxslər mülki hüquqlara hörmət bəsləməyə və onların müdafiəsinə kömək göstərməyə borcludurlar.

Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsini Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsinin müəyyənləşdirdiyi iş aidyyətinə uyğun olaraq ümumi yurisdiksiya məhkəmələri və iqtisadi məhkəmələr həyata keçirirlər. Müqavilədə tərəflər arasındakı mübahisənin məhkəməyə müraciət edilənədək nizama salınması nəzərdə tutula bilər (MM, maddə 17).

Mülki hüquqların müdafiəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və qanuna, ictimai qaydaya və əxlaqa zidd olmayan üsullarla həyata keçirilir (MM, maddə 18).

Dövlət hakimiyyəti orqanının və ya yerli özünüidarə orqanının mülki qanunvericiliyə uyğun gəlməyən, fiziki və ya hüquqi şəxsin mülki hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini pozan qeyri-normativ xarakterli aktı məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər (MM, maddə 19).

Azərbaycan Respublikası MPM-in 24.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri, bu Məcəlləyə və ya digər qanunlara müvafiq olaraq onların müdafiəsi məhkəmədən kənar digər qaydada həyata keçirilmirsə, pozulmuş və mübahisə edilən hüquq və azadlıqları müdafiə və təmin edir.

İstinad olunan maddə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin ümumi yurisdiksiyasını müəyyən edir. Bu yurisdiksiyaya müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquqların müdafiəsini və təmin edilməsini, bir mühüm istisna ilə, həyata keçirmək səlahiyyəti verilib.

Həmin istisna ondan ibarətdir ki, gərək Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi hüquqların müdafiəsi və təmin edilməsinin məhkəmədən kənar qaydasını nəzərdə tutmasın.

Hüquqların müdafiəsinin məhkəmədən kənar qaydasını məhkəməyə qədər qaydadan fərqləndirmək lazımdır. Hüquqların müdafiə və təmin edilməsinin məhkəməyə qədər qaydasına, yalnız müəyyən kateqoriya iqtisadi mübahisələrə tətbiq edilən, mübahisələrin pretenziya qaydasında nizamlanması aiddir. MPM-in 4.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, qanunla və ya müqavilə ilə məhkəməyə qədər nizamlama qaydası nəzərdə tutulmuş mübahisə yalnız müvafiq nizamlama qaydasına riayət edildikdən sonra məhkəmənin həllinə verilə bilər.

MPM-in 24.1-ci maddəsi məhkəmədən kənar nizamlama ilə bağlı digər qayda müəyyən edir. Həmin maddəyə müvafiq olaraq, əgər pozulmuş və mübahisə edilən hüquqların müdafiəsi məhkəmədən kənar qaydada həyata keçirilmirsə, məhkəmə onları müdafiə və təmin edir. Beləliklə, qanuna müvafiq olaraq, məhkəmədən kənar qaydada müdafiə və təmin edilməli olan hüquqlar məhkəmə qaydasında müdafiə və ya təmin edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi hüquqların məhkəmədən kənar müdafiəsinin aşağıdakı növlərini nəzərdə tutur: hüquqların inzibati qaydada müdafiəsi və özünümüdafiə. Bundan əlavə MPM həmçinin, hüquqların müdafiə və təmin edilməsinin münsiflər məhkəməsi kimi institutunu da nəzərdə tutur (MPM-in 29-cü maddəsi). Lakin göstərmək lazımdır ki, hüquqların inzibati qaydada müdafiə və təmin edilməsi ilə bağlı MPM-in 24.1-ci maddəsinin - pozulmuş və müdafiə edilən hüquqların müdafiəsi məhkəmədən kənar digər qaydada həyata keçirilmirsə, məhkəmənin onları müdafiə etməsini nəzərdə tutan müddəası MM-in müddəalarına ziddir. Belə ki, məsələn, MM-in 17.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, «mülki hüquqların inzibati qaydada müdafiəsi yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilir. İnzibati qaydada qəbul edilmiş qərardan məhkəməyə şikayət verilə bilər». Özünümüdafiə ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik hüququn bu üsulla müdafiəsinin aydın tərifini vermir. MM-in 20-ci maddəsinə müvafiq olaraq, «şəxslərin öz mülki hüquqlarını qanunvericiliklə qadağan edilməyən bütün üsullarla müdafiə etmək hüququ vardır».

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə, 71-ci maddəsinin II və VII hissələrinə uyğunluğu haqqında» 12 iyul 1999-cu il tarixli qərarında qeyd etmişdir ki, «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-cü maddəsi mübahisənin məhkəməyə qədər məcburi həlli qaydasını müəyyən etmişdir. Belə ki, Qanunun göstərilən maddəsində kütləvi informasiya vasitələri təkzib və cavab dərc etməkdən imtina etdikdə, yaxud bunun üçün müəyyən olunmuş bir aylıq müddəti pozduqda vətəndaşların və təşkilatların məhkəməyə müraciət edə bilməsi nəzərdə tutulur. Bu işə fiziki və hüquqi şəxslərin 60-cı maddəsinin I hissəsində və 71-ci maddəsinin II və VII hissələrində göstərilən hüquqlarını məhdudlaşdırır... Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması barədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin II hissəsinin tələbini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi hesab edir ki, fiziki və hüquqi şəxslərin kütləvi informasiya vasitələrinin həqiqətə uyğun olmayan məlumatından bilavasitə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Bununla yanaşı, şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun olması onun kütləvi informasiya vasitələrinə müraciət etmək hüququndan istifadə edə bilməsini istisna etmir.⁴⁷

Məhkəməyə müraciət hüququnun reallaşdırılması üçün qanunda müəyyən şərtlərin nəzərdə tutulması konstitusiyada nəzərdə tutulmuş məhkəmə müdafiəsi hüququnun məhdudlaşdırılması kimi başa düşülməməlidir. Qanunverici yalnız həmin prosedurun qaydaya salınmasına və insan və vətəndaş hüquq və azadlığının təmini məqsədilə səmərəli ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına çalışmışdır.

Qanunla müəyyən edilən qaydaya müvafiq olaraq şəxsin

⁴⁷Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə, 71-ci maddəsinin II və VII hissələrinə uyğunluğu haqqında» 12 iyul 1999-cu il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları. 1998-2003. Bakı. 2003, s.61-62.

müraciəti əsasında məhkəmə tərəfindən işə baxılıb müvafiq qərarın qəbul edilməsi, onun təkrar olaraq eyni tələblə məhkəmə müraciət etməsini istisna edir.

Mülki mühakimə icraatının dispoitivliyi maddi hüquq münasibətləri subyektlərinin məhkəməyə müraciət etməkdən imtina barədə saziş bağlamasına əsas vermir. Məhkəməyə müraciət etməkdən imtina onun ifadə formasından asılı olmayaraq MPM-in 4.2-ci maddəsinə əsasən yolverilməzdir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 439-cu maddəsinə əsasən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların (bundan sonra – xarici şəxslər) pozulmuş və mübahisə edilən hüquq və qanunla qorunan mənafələrinin müdafiəsi üçün Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ vardır.

Xarici şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edir və prosesual vəzifələri daşıyırlar. Xarici şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlara malik olması ədalət mühakiməsinə çatmaq imkanının təmini məqsədini daşıyır. Qanuna müvafiq olaraq «xarici şəxslər» anlayışı əcnəbiləri, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, xarici hüquqi şəxsləri və beynəlxalq təşkilatları əhatə edir.

Fəsil 3. BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSESİN MƏNBƏLƏRİ

3.1. Ümumi müddəalar

Hüququn reallığa çevrilməsi və öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün xarici ifadə formasına malik olmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında «hüququn xarici ifadəsi» bəzən hüququn forması, bəzən isə hüququn mənbəyi kimi adlandırılır. «Hüququn mənbəyi» hüququn ifadə formasından başqa digər mənalarda da işlədilir.

M. F. Məlikova qeyd edir ki, «hüququn mənbəyi» termini iki - maddi və yuridik mənada işlədilir. Maddi mənbə dedikdə, cəmiyyətin maddi həyat şəraiti başa düşülür. Hüquqi aktların ifadə üsulları, formaları hüququn yuridik mənada mənbələri adlandırılır.⁴⁸ «Hüququn mənbəyi» termini həm də fəlsəfi mənə kəsb edir. Bu cəhətdən hər hansı hüquq sisteminin əsasında xarakter etibarını ilə hansı fəlsəfi ideyaların (liberal, konservativ və s.) durduğu fərqləndirilir. Hüquq elmləri tərəfindən hüquqi kateqoriya kimi ancaq yuridik mənbə öyrənilir.

Hüququn mənbəyi kimi tanınmış bütün ifadə formalarını sadalamaq çətinidir. Lakin bunlardan daha çox yayılanı və mühümləri: hüquqi adətlər, dövlət orqanlarının normativ-hüquqi aktları, hüquqi müqavilələr, dövlətin razılığı ilə ictimai təşkilatların qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlar, presedentlər fərqləndirilir⁴⁹.

Roma hüququnun əsas mənbəyi işgüzar adətlər – konsulların, pretorların və digər vəzifəli şəxslərin gündəlik iş təcrübəsində hazırladığı qaydalar olmuşdur. Roma-alman hüququ üçün uzun müddət səciyyəvi mənbə kimi hüquqi doktrina, müsəlman hüququnun mənbəyi kimi isə Qurani-Kərim çıxış etmişdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq hüququn mənbələri də dəyişikliyə uğramış, onların bəziləri daha da təkmilləşmiş, bəziləri hüququn

⁴⁸ Məlikova M. F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı. Maarif.1979. s.41.

⁴⁹ Marçenko M.N. Teoriya qosudarstva i prava. M. 2004. s. 506.

mənbəyi kimi aradan çıxmışdır. Hüququn mənbələri təkcə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə deyil, hüquq sistemlərinin özlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır.

Müasir dövlətlərin hüquq sistemini fərqləndirən cəhətlərdən biri də konkret dövlətin milli hüquq sistemində hüququn mənbələrindən birinə üstünlük verilməsidir. İngilis-sakson hüquq sistemli ölkələrdə – İngiltərə, ABŞ, Kanada və digərlərində hüquq sisteminin əsas xüsusiyyəti məhkəmə presedentinin, yəni məhkəmə qərarlarının növbəti qərarlar üçün «nümunəyə» çevrilməsi və beləliklə, hüquq normasının müəyyənləşdirməsinin tanınması və geniş istifadə olunmasıdır. Kontinental-Avropa hüquq sistemli ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasında hüququn mənbəyinin əsas növünü qanunlar və normativ hüquqi aktlar təşkil edir.

Adətlər də məhdud çərçivədə olsa da hüquqi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müasir Dünya Birliyi dövlətlər arasında sülh və əməkdaşlıq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı istiqaməti ilə irəliləyir. Bu isə beynəlxalq mübahisələrin dinc yol ilə həll edilməsi, bütün dövlətlər üçün ümumi olan hüquq normalarının vahid qaydada tətbiq edilməsinə imkan verir. Beynəlxalq səviyyədə bağlanan müqavilələr, həmçinin hüququn unifikasiyasına (vahid şəkildə salınmasına) kömək edir. Ona görə də, beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş norma və prinsipləri, dövlətlərarası müqavilələr (çoxtərəfli və ikitərəfli), konstitusiya, qanunlar və Beynəlxalq Birliyin üzvü olan dövlətlərin adətləri hüquq sisteminin tərkib hissəsinə, yəni dövlətdaxili hüququn mənbəyinə çevrilir⁵⁰.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır. Konstitusiyanın 10-cu maddəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

⁵⁰ Obh ə teor i ə qosudar stva i prava. Akademi çeski y kurs v 2-x tomax. T. 2. Teori ə prava. Ot v. red. M.N.Mar çenko. M. 2000.s.136.

Eyni xarakterli müddəalarla digər dövlətlərin konstitusiyalarında da rastlaşmaq olar. Məsələn, İtaliya Konstitusiyasının 10-cu maddəsinə əsasən «İtaliyanın hüquq qaydası beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş normaları ilə uzlaşdırılır».

AFR-ın Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə əsasən «beynəlxalq hüququn ümumi normaları Federasiyanın hüququnun tərkib hissəsidir. Onlar qanunlara nisbətən üstünlüyə malikdir və federal ərazinin əhalisi üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr yaradır». Fransa Konstitusiyasının 10-cu maddəsində, İspaniya Konstitusiyasının 93-96-cı maddələrində, Yaponiya Konstitusiyasının 98-ci maddəsində, Yunanıstan Konstitusiyasının 28-ci maddəsində, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 15-ci maddəsində də eyni müddəalar öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli hüquq sistemləri hüququn mənbələrinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məsələn, Fransada Roma-alman hüququnun klassik ölkəsi kimi aparıcı rol inzibati hüquq sahəsindəki qanunvericiliyə məxsusdur. Lakin bu hüquq sahəsi məhkəmə presedentinin təsirinə məruz qalır. Bundan fərqli olaraq Fransanın mülki hüququ qanun normalarına, ilkin olaraq Fransa Mülki Məcəlləsinə və hökumətin tənzimləyici normalarına əsaslanır. Yalnız həmin çərçivə hüdudunda mülki mübahisələrin həlli üzrə məhkəmə təcrübəsi əhəmiyyət kəsb edir⁵¹.

ABŞ-da presedent «ümumi hüquq» (common law) ənənəvi olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, qanunlar da hüququn mənbəyi sistemində aparıcı rol oynayır⁵².

Lakin son vaxtlar bu hüquq sistemləri arasında müəyyən yaxınlaşma hiss olunmaqdadır. İ. Həsənov haqlı olaraq qeyd edir ki, «məhkəmə təcrübəsi Roma-alman hüquq sistemində hüququn qeyri-normativ mənbəyi, köməkçi mənbəyi hesab edilir. Ümumi hüquqda isə bunun əksinə olaraq, məhkəmə presedenti qanunvericilikdən yuxarıda hesab edilmiş, o, qanunvericiliyə nisbətən başlıca rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxt keçdikcə, bu məqsədlə həm Roma-alman, həm də ümumi hüquq sistemində yumşalma mövqeyi müşahidə edilir. Məsələn, Roma-alman hüquq sistemində

⁵¹ C ö l l i o d e l a M o r a n d j e r . Q r a c d a n s k o e p r a v o F r a n ũ i i . M . 1958. s. 41-42.

⁵² C i d k o v O . A . V s t u p i t e l ŗ n a o s t a t ŗ o k s b o r n i k u : S Ő A k o n s t i t u ũ i o i z a k o n o d a t e l ŗ n i e a k t ı . M . 1993. s. 10.

(Almaniya, İspaniya) məhkəmə presedenti hüququn normativ mənbəyi hesab edilsə də, ümumi hüquq sistemi ölkələrində (ABŞ) Konstitusiyaya zidd olmayan qanunvericilik, məhkəmə presedentinə nisbətən daha ali nüfuza malikdir»⁵³.

V.Zorkin də bu fikrə şərik çıxaraq qeyd edir ki, «hüquq artıq çoxdandır ki, xüsusən Dünya Birliyinin müasir qloballaşma dövründə, iki hüquq ənənəsinin təmiz bölgüsü ardınca getmir. Bu iki hüquq sisteminin tədricən konvergensiyasının⁵⁴ şahidi olur»⁵⁵.

Son dövrlərdə Azərbaycan hüququnun xarici dövlətlərin hüquq sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi genişlənməmişdir. Ona görə də, xarici dövlətlərin hüquq sistemlərinin mənbələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təkcə ümumi dünyagörüşün genişlənməsində deyil, həm də həmin hüquq sistemlərinin mütərəqqi cəhətlərinin milli qanunvericiliyə gətirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq mülki prosessual hüququn mənbəyi kimi milli hüquqla yanaşı beynəlxalq hüquq normaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, beynəlxalq hüququn mənbələri üzərində dayanmağı da zəruri hesab edirik.

Dövlətlərin çoxərlik beynəlxalq hüquq təcrübəsində beynəlxalq hüququn iki əsas mənbəyi-beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adətlər yaranmışdır. 1969-cu il «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsinin «a» bəndinə əsasən müqavilə bir sənəddə, biri-biri ilə əlaqədə olan iki və ya bir neçə sənəddə əhatə olunmasından, həmçinin onun konkret adından asılı olmayaraq dövlətlər arasında yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla tənzimlənən beynəlxalq sazişdir⁵⁶.

⁵³ Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsi Cinayət İşləri və İnzibati Hüquqpozmalara Dair İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının sədri İ.Həsənovun çıxışı. Məhkəmələrin vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında rolu // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s.189.

⁵⁴ Konvergensiya < lat. convergere, yaxınlaşma.

⁵⁵ Vı stupl eni e P r e d s e d a t e l ə K o n s t i t u i i o n n o q o S u d a R o s s i y s k o y F e d e r a i i i V. Z o r k i n a. P r e c e d e n t n ı y x a r a k t e r r e ş e n i y K o n s t i t u i i o n n o q o S u d a R o s s i y s k o y F e d e r a i i i . // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s.205.

⁵⁶ V e n s k a o k o n v e n i i o p r a v e m e c d u n a r o d n i x d o q o v o r o v. K o m m e n t a r i y. M., Ö r i d i ç e s k a o l i t e r a t u r a. 1997.s.9.

Müqavilənin beynəlxalq saziş kimi müəyyən edilməsi onda ən azı iki dövlətin iradəsinin ifadə olunduğunu təsdiq edir. Həm də bu iradələr sazişdə biri-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, razılaşdırılaraq birləşmiş formada mövcud olur.

Anlayışdan məlum olur ki, müqavilə adından - müqavilə, konvensiya, saziş, pakt, akt, protokol, notaların mübadiləsi və s. asılı olmayaraq dövlətlər arasında bağlanmış bütün yazılı sazişləri əhatə edir. Məhz, yazılı formada olan beynəlxalq müqavilədə onun bağlanma məqsədi, obyekt, tərəflərin hüquq və vəzifələri, müqavilənin qüvvəyə minməsi qaydası, qüvvədə olma müddəti, bəzən isə müqavilənin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət və digər icrası məcburi olan müddəalar müəyyənləşdirilir.

Beynəlxalq adət-beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən onların beynəlxalq təcrübəsində adət beynəlxalq hüquq norması kimi susmaqla tanınan və yerinə yetirilən, analogi vəziyyətlərdə uzun müddət təkrarlanan davranış qaydalarıdır. BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsi beynəlxalq adəti «hüquq norması kimi tanınan ümumi təcrübənin sübutu» kimi müəyyənləşdirir. Müəyyən davranış qaydasının adət, beynəlxalq hüquq normasına çevrilməsi üçün o eyni vaxtda üç şərtə cavab verməlidir: uzun müddət təkrarlanmalı, analogi vəziyyətlərdə tətbiq olunmalı, beynəlxalq hüququn subyektlərinin bu cür davranış qaydasının beynəlxalq adət kimi tanınmasına razılığı olmalıdır.

İ.İ.Lukaşuk beynəlxalq adət normalarının yaranmasının iki növünü fərqləndirir. Bu normaların ənənəvi növünə o, subyektlərin hüquqi qüvvəsini tanıdığı, təcrübədə yaranan yazılmamış qaydaları aid edir. İkinci növə isə o, yenə də subyektlərin hüquqi qüvvəsini tanıdığı yazılmamış qaydaları şamil edir. Lakin bu qaydalar uzun təcrübə prosesində deyil, bir və ya bir neçə presedentin tanınması nəticəsində yaranmış olur. İkinci növ normaların yaranması üçün həmin normalar ilk növbədə qeyri-hüquqi aktlarda, çox vaxt beynəlxalq təşkilatların qətnamələrində ifadəsini tapır və sonradan beynəlxalq hüququn adət normaları kimi tanınır⁵⁷. Bu fikir sonradan İ.İ.Lukaşuk və A.V.Naumov tərəfindən bir qədər də inkişaf

⁵⁷ Лукашук И. И. . Меч дунар одног пр аво. Обх аэ çаст г. М., БЕК.1999. с.125-126.

etdirilmişdir: «Hazırda adət, müqavilə və beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində beynəlxalq normayaradıcılığının dinamik mexanizmi fəaliyyət göstərir. Əksər dövlətlərin bağladığı müqavilələrin müddəaları digər dövlətlərin onları etiraz etmədən tanıması nəticəsində ümumi beynəlxalq hüququn adət normalarına çevrilirlər.

Müqavilə və adətlər eyni hüquq sisteminin mənbələri kimi bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Həm müqavilə, həm də adət dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində yaranır və ümumi hüquqi əsasa - onu yaradan subyektlərin razılığına malik olur.

2) Hər iki mənbə məcburi xarakter daşıyan davranış qaydalarını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, heç bir subyekt götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirməkdən imtina edə bilməz.

3) Həm müqavilə, həm də adət normalarının pozulması eyni hüquqi nəticələrə səbəb olur.

4) Həm müqavilə, həm də adətlərin təminat mexanizmi eynidir.

Müqavilə və adətin fərqli cəhətləri də vardır:

1) Müqavilə və adətin yaranma üsulu fərqlidir. Müqavilə həmişə dövlətin fəal fəaliyyəti ilə yaranır. Adət isə çox vaxt «susmaq», fəaliyyətsizlikdən yaranır.

2) Müqavilə zaman etibarı ilə dəqiq vaxtda yaranır. Adətin isə yaranma vaxtını izləmək mümkün olmur.

3) Konkret müqavilənin mövcudluğu faktı sənədin mətninə istinad edilməklə təsdiq olunur. Adətin mövcudluğunu isə ancaq dövlətlərin təcrübəsi təsdiq edə bilər.

4) Müqavilə yazılı formada ifadə olunur. Bu onun təfsir edilməsinə, müqaviləyə qeyd-şərt edilməsinə imkan verir. Adət isə yazılı formada olmadığına görə onun təfsirindən söhbət gedə bilməz. Adətdə qeyd-şərt də mümkün deyildir.

5) Adət ancaq təcrübə nəticəsində yaranır, müqavilə isə təcrübəni rəsmiləşdirməklə yanaşı ondan irəlidə gedib əməkdaşlıq üçün yeni qaydalar müəyyən edə bilər.

Müqavilə və adət normalarından başqa Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 38-ci maddəsində müəyyən edildiyi kimi beynəlxalq

hüququn ümumi prinsipləri də beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməlidir. Dövlətlərin beynəlxalq təcrübəsində eyni qaydaların bəzi dövlətlər üçün müqavilə, digərləri üçün isə beynəlxalq adət formasında mövcud olması faktı ilə Q.M.Melkov da razılaşıır. Lakin o belə hesab edir ki, burada normanın (davranış qaydasının) ikili fəaliyyət göstərməsindən deyil, onun iki müxtəlif formada: müqavilə norması formasında və adət norması formasında mövcud olmasından danışmaq lazımdır. Fikrimizcə, Q.M. Melkovun mövqeyi daha düzgündür. Çünki davranış qaydası onu müqavilə əsasında tanıyan dövlətlər üçün müqavilə norması formasında, adət norması formasında tanıyan dövlətlər üçün isə adət norması formasında mövcud olur.

3.2. Beynəlxalq müqavilələr

Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan icraat işləri beynəlxalq hüquq və milli hüquq normalarına müvafiq qaydada həyata keçirilməlidir. Bu cür kompleks normaların tətbiqi ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün beynəlxalq hüquq normalarının birbaşa tətbiqinə imkan verən konstitusiya müddəaları ilə şərtlənir. Beynəlxalq hüquq normaları müqavilə iştirakçısı olan dövlətlər üçün məcburi öhdəlik xarakteri daşıyır. Dövlət beynəlxalq qaydaları özünün milli qanunvericilik sisteminə daxil etməlidir. Belə hallırda beynəlxalq qaydalar ölkə hüququnun bir hissəsinə çevrilir və milli hüququn subyektləri – fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburi normalar kimi çıxış edir.

Beynəlxalq normaların milli hüquqa daxil edilməsi iki üsulla: milli qanunun yaradılması və milli yurisdiksiyanın subyektləri tərəfindən beynəlxalq normaların tətbiqinə birbaşa imkan verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsində ikinci üsul öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar

ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendum yolu qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi zəruriliyi və üstünlüyü Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində də ifadəsini tapmışdır. Həmin maddəyə müvafiq olaraq Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hər iki hüquq sistemi normalarının iyerarxiyasının müəyyən edilməsində əsas cəhət aşağıdakı kimi ifadəsini tapıb: beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının tətbiqi sahəsindəki normaları hər hansı normalardan üstün hüquqi qüvvəyə malikdir; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası müqavilə normaları və qanun normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir; müqavilə normaları qanun normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

MPM-in 1.5-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə prosessual qanunvericilikdən fərqli qaydalar müəyyən edilərsə, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir. Mülki prosessual hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı həm qanun, həm də beynəlxalq müqavilə eyni məsələlərə aiddirsə, lakin qanun müqavilədən fərqli qayda müəyyən edirsə, onda beynəlxalq müqavilə tətbiq olunmalıdır.

«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 13 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla bu qanunda müəyyənləşdirilmiş qaydada yazılı şəkildə bağlanan razılaşmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq müqavilələri:

- Azərbaycan Respublikası adından;
- Azərbaycan Respublikasının hökuməti adından;

- Azərbaycan Respublikasının nazirlikləri, dövlət komitələri və idarələri adından bağlanır.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər.

Bir çox beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya (beynəlxalq müqavilənin dövlətin qanunverici orqanı tərəfindən təsdiq olunması; lat. raticatio < ratus həll edilmiş, təsdiq olunmuş, + facere etmək) olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən ratifikasiya edilməli olan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə aşağıdakılar aiddir:

1) dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım (həmrəylik) haqqında, dövlətlərarası münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edən müqavilələr;

2) sülh müqavilələri;

3) ərazilərin bölünməsi, özgəninkiləşdirilməsi və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi məsələləri barəsində Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə müqavilələri;

4) müdafiə xarakterli və hərbi əməkdaşlığa dair müqavilələr;

5) hüquqi yardım haqqında müqavilələr;

6) Azərbaycan Respublikasının universal və regional xarakter daşıyan beynəlxalq təşkilatlara daxil olması haqqında müqavilələr;

7) çoxtərəfli və ya uzunmüddətli iqtisadi müqavilələr;

8) Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqli qaydalar müəyyən edən müqavilələr;

9) Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, yaxud beynəlxalq müqavilələrində ratifikasiya edilməsi nəzərdə tutulan müqavilələr;

10) kredit alınması məsələlərinə dair müqavilələr;

11) dövlətlərarası ittifaqlara və başqa dövlətlərarası birliklərdə iştiraka dair müqavilələr;

12) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri kontingentinin başqa ölkələrə göndərilməsi, yaxud başqa dövlətlərin silahlı qüvvələri kontingentinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə buraxılması haqqında müqavilələr.

Qanuna müvafiq olaraq beynəlxalq müqavilə ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğundan fərqli qaydalar müəyyən edirsə, onda hökmən ratifikasiya olunmalıdır. Deməli, yeni qaydalar müəyyən edən beynəlxalq müqavilə ratifikasiya edilməmişdirsə, qüvvəyə minmiş hesab edilə bilməz.

Məhkəmə ratifikasiya edilməsi tələb olunmayan beynəlxalq müqavilə normaları ilə qanunda fərqli cəhət aşkara çıxarırsa, onda beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilməlidir.

Beynəlxalq müqavilələr məhkəmələr tərəfindən şərh edilən zaman «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» Vyana Konvensiyasının 31 və 32-ci maddələrində ifadəsini tapmış əsas prinsiplər: a) müqavilələrə məhkəmələr tərəfindən verilən şərh zamanı müqavilənin obyektinə və məqsədi ilə bağlı müddəalara riayət olunmalıdır; b) müqavilə terminləri adi mənada işlədilməlidir; c) müqavilənin ayrı-ayrı normalarının istifadəsi zamanı sonrakı saziş və müqavilənin tətbiqi təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Həmin prinsipial müddəalara riayət olunması xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat zamanı da beynəlxalq normaların tətbiqinin səmərəliliyinə zəmin yaradacaqdır.

«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanuna əsasən beynəlxalq müqavilələr dərc olunduqdan sonra qüvvəyə minmiş hesab edilir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin dərc olunması çox vaxt həddən artıq gecikdirilir və yaxud həmin müqavilələr heç dərc olunmur. Belə bir vəziyyətdə beynəlxalq müqavilənin hansı vaxtdan hüquqi qüvvəyə minməsi sual doğurur. Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi Plenumunun «Beynəlxalq mülki prosesdə Rusiya Federasiyası beynəlxalq müqavilələrinin qüvvəsi haqqında» 6 iyun 1998-ci il tarixli 8 sayılı Qərarının 1-ci bəndində həmin məsələ ilə bağlı qeyd olunur ki, Rusiya Federasiyasında yalnız qanuni qüvvəyə minmiş və hamıya çatdırılmış beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunmalıdır.

Beynəlxalq mülki prosesin mənbəyi kimi aşağıdakı müqavilələri qeyd etmək olar:

- «Qaçqınların hüquqi statusu haqqında» Konvensiya. 28.07.1951;

- «Gəmilərin toqquşması ilə əlaqədar mülki məhkəmələrin səlahiyyətinə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üzrə» Beynəlxalq Konvensiya. 10.05.1952;

- «Xarici təyyarələrin yerin səthində üçüncü şəxslərə vurduğu ziyan barədə» Roma sazişi. 07.10.1952;

- «Mülki proses məsələləri üzrə» Haaqa Konvensiyası. 01.03.1954;

- «Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlərin) statusu haqqında» Konvensiya. 28.09.1954;

- «Xaricdə alimentlərin tutulması haqqında» BMT-nin Nyu-York Konvensiyası. 20.06.1956;

- «Vətəndaşlıq vəziyyəti haqqında sənədlərin ödənişsiz verilməsi, onların verilməsindən imtina və leqalizasiyası haqqında» Konvensiya. 26.09.1957;

- «Uşaqlar üçün alimentin ödənilməsi vəzifəsi barədə qətnamələrin tanınması və məcburi icrası haqqında» Konvensiya. 01.01.1962;

- «Arbitraj qətnamələrinin tanınması və məcburi icrası haqqında» Nyu-York Konvensiyası. 10.06.1958;

- «Vətəndaşlıq vəziyyəti barədə məlumatların beynəlxalq mübadiləsi haqqında» Konvensiya. 04.09.1958;

- «Xarici rəsmi sənədlərin leqalizasiyası tələblərinin ləğvi haqqında» Haaqa Konvensiyası. 05.10.1961.

- «Diplomatik əlaqələr haqqında» BMT-nin Vyana Konvensiyası. 13.02.1960;

- «Konsulluq əlaqələri haqqında» BMT-nin Vyana Konvensiyası. 24.04.1963;

- «Dövlətlər və dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında» Konvensiya. 18.03.1965;

- «Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə və qeyri-məhkəmə

sənədlərinin təqdim olunması haqqında» Haaqa Konvensiyası. 15.11.1965;

- «Nigah münasibətləri ilə bağlı işlər üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması haqqında» Lüksemburq Konvensiyası. 08.09.1967;

- «Xarici dövlətlərin hüququ barədə informasiya almaq haqqında» Avropa Konvensiyası. 07.06.1968;

- «Diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri tərəfindən verilmiş rəsmi sənədlərin leqalizasiya tələblərinin ləğvi haqqında» Avropa Konvensiyası. 07.06.1968;

- «Məhkəmə aidiyyəti və mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası haqqında» Avropa Konvensiyası (Brüssel Konvensiyası). 27.09.1968;

- «Mülki və ticarət işləri üzrə xaricdə sübutların əldə edilməsi haqqında» Haaqa Konvensiyası. 18.03.1970;

- «Ər-arvadın boşanması və ayrı yaşamasının tanınması haqqında» Haaqa Konvensiyası. 01.06.1970;

- «Dövlətlərin immuniteti haqqında» Avropa Konvensiyası. 16.05.1972;

- «Alimentin ödənilməsi haqqında qətnamələrin tanınması və məcburi icrası haqqında» Haaqa Konvensiyası. 02.10.1973;

- «Uşaqlar haqqında qayğı hüququnun verilməsi və valideyinlik münasibətlərinin bərpası haqqında qətnamələrin tanınması və məcburi icrası haqqında» Avropa Konvensiyası. 20.05.1980;

- «Uşaqların beynəlxalq səviyyədə oğurlanmasının mülki-hüquqi aspektləri haqqında» Konvensiya. 25.10.1980;

- «Mülki və ticarət işləri üzrə aidiyyət və məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası haqqında» Luqana (Paralel) Konvensiyası. 16.09.1988.

- «Alimentin alınması üzrə prosesin sadələşdirilməsi haqqında» Avropa Konvensiyası. 06.11.1990.

- «Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» Kiyev sazişi. 20.03.1992;

- «Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında» Minsk Konvensiyası. 22.01. 1993.

Azərbaycan Respublikasının bağladığı ikitərəfli müqavilələrdən beynəlxalq mülki prosesual hüququn mənbəyi kimi aşağıdakılara istinad edilə bilər:

- «Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hüquqi yardım haqqında». 21.02.1998;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında». 29.06.1995;

- «Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» . 23.10.2001

- «Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında». 08.03.1996;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürjüstan Hökuməti arasında hüquqi informasiya mübadiləsi haqqında». 22.03.2000;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında». 22.12.1992;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında». 05.08 1997;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» 18.06.1998;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında». 10.06.1997;

- «Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında». 30.05.2002;

-«Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında» Saziş. 09.02.1994;

- «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» Müqavilə.

03.05.2002;

- «Azərbaycan Respublikası və Pakistan İslam Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında». 09.10.1995;

- «Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında investisiyalarının təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında» Müqavilə. 22.12.1995;

- «Azərbaycan Respublikası hökuməti və Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında». 04.01.1996;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında». 28.10.1996;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Polşa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında». 26.08.1997;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında». 25.09.1997;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Fransa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında». 01.09.1998;

- «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avstriya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında». 04.07.2000.

3.3. Mülki məhkəmə icraatı haqqında milli qanunvericilik

Mülki prosessual qanunvericilik məhkəmələrdə xarici şəxslərin iştirak etdikləri işlər üzrə icraatın Azərbaycan Mülki Prosessual Məcəlləsinə və digər qanunlara uyğun olaraq həyata keçirilməsini müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 1.1.-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının qaydası

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Mülki Prosesual Məcəllə, digər qanunlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. «Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində... məhkəmə icraatının qaydası... digər qanunlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir» müddəası nəzərdə tutur ki, əgər baxılan iş və ya mübahisə məhkəmə icraatının xüsusi qaydasını nəzərdə tutursa, məhkəmələr mülki işlərə və iqtisadi mübahisələrə baxarkən qüvvədə olan qanunlarda və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan prosesual hüquq normalarını tətbiq etməlidirlər. MPM-in 13.1-ci maddəsində isə göstərilir ki, Məhkəmə, mübahisələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, referendumla qəbul edilən hüquqi aktlara, qanunlara, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarına, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrə əsasən həll edir.

Mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının qaydasını müəyyən edən qanunları və beynəlxalq müqavilələri tətbiq edərkən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-151-ci maddələrində müəyyən edilmiş Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi iyerarxiyasını nəzərə almaq zəruridir. MPM-in 13.2-ci maddəsinə əsasən məhkəmə işə baxarkən normativ hüquqi aktlar arasında ziddiyyət aşkar edərsə, o, daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi akt əsasında qərar qəbul edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunvericilik sisteminin aşağıdakı iyerarxiyasını müəyyən edir: 1) Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlar, 2) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və Azərbaycan Respublikasının qanunları, 3) Prezident Fərmanları, 4) Nazirlər Kabinetinin qərarları, 5) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. Bu iyerarxiyaya müvafiq olaraq:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində ən yüksək hüquqi qüvvəyə Konstitusiya və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar malikdir;

- Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilmiş aktları arasında ziddiyyət yarandıqda Konstitusiyaya və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar tətbiq edilir.

- Qanunlar Konstitusiyaya və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara zidd olmamalıdır; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar (Konstitusiyaya və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olmaqla) arasında ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə zidd olmamalıdır;

- Nazirlər kabinetinin qərarları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Prezident Fərmanlarına zidd olmamalıdır;

- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Prezident Fərmanlarına zidd olmamalıdır;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə zidd olmamalıdır;

- Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlarına, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır;

- yerli icra hakimiyyəti orqanlarının aktları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının

qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Azərbaycan Respublikasının Prezident Fərmanlarına, Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır;

- bələdiyyələrin aktları Konstitusiyaya, referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlara, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Azərbaycan Respublikasının Prezident Fərmanlarına, Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında həmçinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) zidd olmamalıdır.

MPM-in 1.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normaları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ali hüquqi qüvvəyə və birbaşa təsirə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normaları və məhkəmə icraatı qaydasını tənzimləyən normalar arasında ziddiyyət olduqda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normaları tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması müddəasının nəzərdə tutulması o deməkdir ki, ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası rəhbər tutulmalıdır. Konstitusiyanın həmin müddəasına müvafiq olaraq ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən baxılan hüquq münasibətini nizama salan qanunun və ya digər normativ aktın məzmunu aydınlaşdırılmalı və bütün zəruri hallarda birbaşa hüquqi qüvvəyə malik akt kimi Konstitusiya tətbiq olunmalıdır. Konstitusiyanın insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatını nəzərdə tutan 71-ci maddəsinə əsasən Konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir. Göstərilən Konstitusiya müddəası və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan «hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir» normasına müvafiq olaraq məhkəmələr işlərə vaxtında və düzgün baxmaq yolu

ilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının lazımi müdafiəsini təmin etməyə borcludurlar.

Həmin Konstitusiyaya müddəası məhkəmənin cəmiyyətdə və dövlətdə müstəsna dərəcədə mühüm rolunu müəyyən edir və eyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin olunması zamanı qanunların düzgün tətbiqində onun üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur. Ona görə də, Konstitusiyaya dönmədən riayət edilməsi və onun birbaşa qüvvəsinin təmini məhkəmənin başlıca vəzifələrindən biridir. Məhkəmə Konstitusiyada elan edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin əsas təminatçılarından biridir. Məhz məhkəmələr işlərə vaxtında və düzgün baxmaqla həmin hüquqların lazımi qaydada müdafiəsini təmin edə bilər.

Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən aşağıdakı hallarda Konstitusiyaya müddəaları birbaşa tətbiq olunmalıdır:

- Azərbaycan Respublikası ərazisində qüvvədə olan qanun Konstitusiyaya zidd olduqda;

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qüvvəyə mindikdən sonra qəbul olunmuş qanun Konstitusiyanın müvafiq maddələri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə;

- Konstitusiyada təsbit olunmuş müddəa öz mənasına görə əlavə qanunverici təsbit tələb etmədikdə və onun tətbiqi üçün qanunun qəbul edilməsi barədə göstəriş nəzərdə tutulmadıqda.

Beləliklə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı qüvvədə olan qanunvericilik yaranmış hüquq münasibətini tənzimləmədikdə, yaxud konstitusiyaya müddəalarına zidd olduqda, Konstitusiyada təsbit olunmuş prinsiplər tətbiq olunmalıdır.

MPM-in 1.3-cü maddəsinə əsasən mülki prosessual fəaliyyət sahəsində insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını ləğv edən və ya məhdudlaşdıran, habelə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmənin müstəqilliyini və tərəflərin çəkişmə prinsipini pozan, eləcə də sübutlara əvvəlcədən müəyyən olunmuş qüvvə verən qanunvericilik aktları qəbul edilə bilməz. İstinad edilən normada insanların mülki prosessual hüquqlarını və azadlıqlarını ləğv edən və ya məhdudlaşdıran, habelə mülki prosesin - məhkəmələrin müstəqilliyi, çəkişmə kimi əsas prinsiplərini pozan, yaxud sübutlara əvvəlcədən müəyyən olunmuş qüvvə verən qanunların qəbul

edilməyəcəyi barədə dövlət təminatı ifadə olunur. Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 6-cı hissəsi nəzərdə tutur ki, «Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir». Prosesual fəaliyyət sahəsində insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran qanunların qəbul edilməsinə MPM-də qoyulan qadağan həmçinin, müddəaları Konstitusiyaya və MPM-lə təqdim olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının təminatına zidd olan mövduq qanunların tətbiqi ilə də bağlı qadağanı nəzərdə tutur. Məhkəmə mülki işlər və ya iqtisadi mübahisələr üzrə işə baxarkən, yaxud qərar qəbul edərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, qanunlarında, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına riayət etməli, bu hüquq və azadlıqları hər hansı qaydada məhdudlaşdıran qanunlar tətbiq etməməli və qərarlar qəbul etməməlidir.

«Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Konstitusiyaya Qanununun heç bir müddəası dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiyaya Qanununda nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddəa kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz.

Beynəlxalq mülki prosesual hüququn mənbəyi kimi «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunun əhəmiyyəti ondadır ki, həmin Qanunda Azərbaycan Respublikasının məhkəmə icraatının əsas prinsipləri, qaydası, quruluşu, hakimlərin statusu və səlahiyyəti, hakimlərin vəzifəyə təyin olunması, səlahiyyətlərinə xitam verilməsi, mükafatlandırılması və intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı qaydalar öz ifadəsini tapmışdır.

Beynəlxalq mülki prosesual hüququn mənbəyi kimi MPM mühüm əhəmiyyət kəsb edir. MPM mülki mühakimə icraatının əsas qaydalarını müəyyən edən hüquq mənbəyidir. Belə ki, MPM-də məhkəmələrdə mülki və iqtisadi mübahisələrə baxılmasının

prosessual qaydası, mülki işlərin məhkəmə aidiyyəti, işdə iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələri, mülki icraatda sübutlar və onların araşdırılması qaydası, mülki prosesin ayrı-ayrı mərhələlərini, mülki mühakimə icraatının növlərini və sair prosessual qaydaları müəyyən edən normalar ifadəsini tapmışdır.

MPM-in 1.4-cü maddəsinə əsasən digər qanunlarda olan prosessual hüquq normaları Mülki Prosessual Məcəllənin müddəalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu maddə digər qanunlarda olan prosessual hüquq normalarının MPM-in müddəalarına uyğunlaşdırılması zərurətini nəzərdə tutur. Müddəadan belə aydın olur ki, MPM-in mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı qaydasını tənzimləyən prosessual hüquq normaları ilə digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş normalar arasında uyğunsuzluq və ya ziddiyyət yaranıqda, məhkəmələr MPM-də əks olunan normaları tətbiq etməlidirlər. Lakin burada bəzi məqamları nəzərə almaq zəruridir. Birincisi, MPM-in 1.1-ci maddəsinə görə mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə icraat qaydası Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarında da müəyyən edilə bilər. Belə qanunlara mülki hüquq münasibətlərinin xüsusi spektrini, xüsusi məhkəmə icraatı qaydası tələb edən mübahisələri tənzimləyən qanunları aid etmək olar. Bu zaman *lex speciale derogat generale*, yəni xüsusi qanun ümumini ləğv edir prinsipi qüvvədə olur. İkincisi, Azərbaycan Respublikasında gələcəkdə mülki işlər və ya iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının bu və ya digər aspektini tənzimləyən yeni qanunlar qəbul edilə bilər. Bu halda *lex posterior derogat priori*, yəni daha sonra qəbul edilmiş qanun əvvəlkinə ləğv edir prinsipi qüvvədə olacaq. Lakin istənilən halda yuxarıdakı prinsipləri tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, tətbiq edilən qanunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, MPM-in 1.3-cü maddəsinin müddəalarına müvafiq olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 3.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmə icraatı işə baxılan, ayrı-ayrı prosessual hərəkətlər həyata keçirilən və yaxud məhkəmə aktı icra edilən zaman qüvvədə olan mülki prosessual qanuna əsasən aparılır. İstinad olunan maddədə mülki prosessual qanunvericiliyin zamana görə qüvvəsi müəyyən edilmişdir. Mülki iş və ya iqtisadi mübahisə üzrə prosesin başlanması üçün əsas olmuş faktın yaranma vaxtı hansı prosessual qanunvericiliyin qüvvədə olmasından asılı olmayaraq, məhkəmə və

prosesin digər iştirakçıları işə baxılarkən və ya ayrı-ayrı prosesual hərəkətlər yerinə yetirilərkən qüvvədə olan mülki prosesual qanunvericilik normalarını tətbiq etməlidirlər. İşə baxılarkən mülki prosesual qanunvericiliyə dəyişiklik edilərsə, onda məhkəmə işin baxılmasını yeni prosesual qanunvericilik normalarını tətbiq etməklə davam etdirməlidir.

MPM-in 3.2-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər hansı haldan asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyi qüvvədə olur. Deməli, mülki işin və iqtisadi mübahisənin predmetindən, prosesdə iştirak edən şəxslərin dairəsindən və hər hansı digər hallardan və vəziyyətdən asılı olmayaraq, mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə Azərbaycan məhkəmələri və digər proses iştirakçıları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində Azərbaycan Respublikası mülki prosesual qanunvericiliyinin normalarını tətbiq etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə həmçinin, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına məxsus sektoru, Azərbaycan Respublikasının hava məkanı, əcnəbi dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan Respublikası səfirliklərinin və diplomatik nümayəndəliklərinin əraziləri də daxildir. Bu mənada Azərbaycan Respublikası diplomatik nümayəndəliyinin ərazisində prosesual hərəkətlər yerinə yetirilərkən Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyi tətbiq edilməlidir.

MPM-in 3.3-cü maddəsi müəyyən edir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda Azərbaycan Respublikası mülki prosesual qanunvericiliyinin müddəaları Azərbaycan Respublikasının bayrağını daşıyan və yaxud tanınma nişanı olan dəniz, çay və yaxud hava gəmilərində və ya onların olduğu limanlarda tətbiq olunur. Həmin maddənin müddəaları mülki prosesual qanunvericilik normalarının qüvvəsini Azərbaycan bayrağı altında üzən dəniz və çay gəmilərinə, və Azərbaycan Respublikasının tanınma nişanları olan hava gəmilərinə də tətbiq etməklə, 2-ci bənddə müəyyən olunmuş qaydanı tamamlayır. Bu müddəa milli qanunların müvafiq dövlətin bayrağı altında üzən və ya onun tanınma nişanlarını daşıyan gəmilər üzərində qüvvəsini bəyan edən beynəlxalq hüquq normalarına tam müvafiqdir. Azərbaycan Respublikası gəmilərinin olduğu limanlarda

azərbaycan prosessual qanunvericiliyi normalalarının tətbiq edilməsi barədə müddəası daha mübahisəli və anlaşılmayıdır. Bu müddəa mahiyyətinə görə Azərbaycan Respublikası mülki prosessual qanunvericiliyinə eksterritoriallıq statusu vermək cəhdidir. Azərbaycan bayrağı altında üzən dəniz gəmilərinin və ya Azərbaycan Respublikasının tanınma nişanlarını daşıyan hava gəmilərinin ola biləcəyi əcnəbi limanlarda müvafiq limanın yerləşdiyi əcnəbi dövlətin məhkəmələrinin yurisdiksiyası qüvvədə olur. Bu mənada, Azərbaycan gəmisinin bortunda baş verən fakt əsasında yaranmış işə baxarkən əcnəbi məhkəmə öz dövlətinin mülki prosessual qanunvericiliyinin normalalarını tətbiq edəcək.

MPM-in 3.4-cü maddəsi həmçinin onu da nəzərdə tutur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan Respublikası Mülki prosessual qanunvericiliyinin məkana görə tətbiqinin digər qaydaları da müəyyən oluna bilər və bu halda beynəlxalq müqavilələrin normaları tətbiq olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası və MDB-nin digər üzv dövlətləri üçün səciyyəvi cəhət odur ki, xarici şəxslərin iştirakı ilə icraata dair normalar milli mülki prosessual məcəllələrə və prosessual normaları nəzərdə tutan digər normativ aktlara daxil edilmişdir. Bir çox xarici ölkələrdə qanunverici beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə məcəllə qəbul etməklə başqa yolla getmişdir. Məsələn, İsveçrə Beynəlxalq Xüsusi Hüquq Məcəlləsində həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyi beynəlxalq mülki prosessual hüquq sahəsində məcəllələşdirilməmişdir. Ona görə də bu sahədə normativ hüquqi aktlar say çoxluğu ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq mülki prosessual hüquqla bağlı normativ sənədlərdə beynəlxalq mülki prosesə həsr olunan bölmələr olur. Beynəlxalq mülki prosessual hüquq məsələlərinə aid aşağıdakı normativ-hüquqi aktları qeyd etmək olar:

- «Natoriat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu;
- Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi;
- «Beynəlxalq Arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu;
- «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan

Respublikası Qanunu;

- «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

- «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu.

Konkret iş üzrə tətbiq olunan qanunun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına müvafiqliyi məsələsində qeyri-müəyyənlik olduqda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən qanunun Konstitusiyaya uyğunluğu barədə sorğu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət olunmalıdır.

«Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin həll edilməsi üçün Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuş məsələyə dair şikayətlərə Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən baxılmasına aşağıdakı hallarda yol verilir:

- tətbiq edilməli olan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edilmədikdə;

- tətbiq edilməli olmayan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edildikdə;

- normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən düzgün şərh edilmədikdə.

Bu qanunun 34.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda Ali Məhkəmə tərəfindən baxılmış işin faktiki hallarının yoxlanılmasına yol verilmir.

Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət, bir qayda olaraq, aşağıdakı hallarda verilə bilər:

- məhkəmə aktından şikayət vermək hüququndan tam istifadə

edildikdən sonra axırınıcı;

- məhkəmə instansiyasının qərarının qüvvəyə mindiyi andan altı ay müddətində;

- ərizəçinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozulduğu andan üç ay müddətində.

Hüquq və azadlıqların pozulması nəticəsində ərizəçiyə ağır və bərpaedilməz zərərin vurulmasının digər məhkəmələr vasitəsi ilə qarşısının alınması mümkün olmadıqda şikayət bilavasitə Konstitusiya Məhkəməsinə verilə bilər.

Mülki məhkəmə icraatı sahəsinə daxil olan vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları mühüm rol oynayır. Həmin qərarların bir hissəsində Konstitusiya Məhkəməsi MPM-in bu və ya digər normalarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müddələrinə uyğun olmamasını elan etməklə onların hüquqi qüvvəsini dayandırır və təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanlarını, məhkəməni öz fəaliyyətində insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına dair konstitusiya normalarının birbaşa tətbiqinə istiqamətləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 03 avqust 2001-ci il tarixli «2000-ci il sentyabrın 1-dək Mülki işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə aktlarından şikayət vermək hüququnun mümkünlüyü haqqında» Qərarında Məhkəmə qərara almışdır ki, həmin qərar qüvvəyə mindiyi gündən 2000-ci il sentyabrın 1-dək mülki işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin müvafiq maddələrində (357—401, 402—431, 432—438-ci maddələr) nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətlərdə apellyasiya və kassasiya instansiyalarına şikayət verilə bilər»⁵⁸.

«Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair» 11 iyun 2002-ci il tarixli Qərarında Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67-ci maddəsi və 423-cü maddəsinin «şikayəti işdə

⁵⁸ Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «2000-ci il sentyabrın 1-dək Mülki işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə aktlarından şikayət vermək hüququnun mümkünlüyü haqqında», 03 avqust 2001-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları (1998-2003). Bakı. 2003. s.159.

vəkillə iştirak edən şəxs verə bilər» müddəasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə və 71-ci maddəsinin II hissəsinə uyğun hesab etmişdir.

Məhkəmə həmçinin göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67-ci maddəsi və 423-cü maddəsinin «şikayəti işdə vəkillə iştirak edən şəxs verə bilər» müddəasının tətbiqi zamanı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş bərabərlik hüququ (maddə 25), məhkəmə müdafiəsi hüququ (maddə 60) və hüquqi yardım almaq hüququ (maddə 61), habelə aztəminatlı şəxslərin hüquqi yardım almaq hüququnun dövlət hesabına həyata keçirilməsi barədə «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsinin tələbləri təmin edilməlidir.

Qərarla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tövsiyə olunmuşdur ki, mülki mühakimə icraatında ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslərə hüquqi yardımın göstərilməsinə görə vəkilə dövlət hesabına ödənilən hüquqi yardımın məbləğini və ödənilməsi qaydasını müəyyənləşdirsin⁵⁹.

Konstitusiyaya Məhkəməsi «Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 359-cu maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə, 26-cı maddəsinə, 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 25 fevral 2003-cü il tarixli Qərarında Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 359-cu maddəsinin «... iddia məbləği şərti maliyyə vahidinin 100 misindən çox olmayan və qanunda xüsusi olaraq göstərilmiş mübahisələr üzrə qəbul edilmiş qətnamələr istisna olmaqla...» müddəasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə, 26-cı maddəsinə, 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə uyğun olmadığından qüvvədən düşmüş hesab etmişdir⁶⁰.

⁵⁹Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair», 11 iyun 2002-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları (1998-2003). Bakı. 2003. s. 159. s. 204.

⁶⁰Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 359-cu maddəsinin Azərbaycan Respublikası

Konstitusiya Məhkəməsi «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 71.4-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 61-ci maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 25 mart 2003-cü il tarixli Qərarında Məhkəmə Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 71.4-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 61-ci maddəsinin I hissəsinə uyğun olmadığına görə qüvvədən düşmüş hesab etmişdir⁶¹.

Konstitusiya Məhkəməsi öz qərarı ilə yeni qanun normaları yaratmır. Bu mənada onun qərarlarının mülki-prosessual qanunvericiliyinin mənbəyi hesab olunmaması qənaətinə gəlmək olardı. Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin üçüncü hissəsinə müvafiq olaraq, «Azərbaycan Respublikası Qanunlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğu barədə» məsələləri həll etmək, Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin dördüncü hissəsinə görə isə «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh etmək» hüququna malikdir. Bir halda ki, Konstitusiya Məhkəməsi qərarları ilə MPM-in müəyyən normaları qüvvədən düşmüş hesab olunur və mülki prosesi həyata keçirən vəzifəli şəxslər həmin qərarlara istinad etməklə MPM-in normalarının tətbiqindən imtina edir, bu mənada Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları mülki prosesin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır və müstəsna olaraq hüquqi məsələləri həll edir. Ona görə də, Konstitusiya Məhkəməsi Qərarının mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı məsələlərinə aid olan hissəsi mülki prosesual hüququn mənbəyi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu mənada V. Zorkin öz baxışlarında daha irəli gedərək göstərir ki,

Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə, 26-cı maddəsinə, 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair», 25 fevral 2003-cü il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları (1998-2003). Bakı. 2003. s. 159. s. 246.

⁶¹Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 71.4-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 61-ci maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair», 25 mart 2003-cü il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları (1998-2003). Bakı. 2003. s. 159. s. 250.

«Rusiya Federasiyası məhkəmələri arasında yalnız Konstitusiya Məhkəməsti yeganə hüquqyaradıcı subyektdir»⁶². Müəllif daha sonra qeyd edir ki, «Konstitusiya Məhkəməsinin müstəqil hüquqyaradıcılıq funksiyasından danışmaq mümkün olduğuna görə, etiraf etmək lazımdır ki, onun qərarları presedent xarakteri alır və hüququn mənbəyinə çevrilir»⁶³.

3.4. Qanunun və hüququn analogiyası

MPM-in 13.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq mübahisə edilən hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq norması olmadıqda, məhkəmə analogi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarına müraciət edir. Analogiya, mübahisəli hüquq münasibətini tənzimləyən hüquq normasının mövcud olmadığı halda mümkündür, yəni göstərilən hüquq münasibəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlarla, normativ xarakterli aktlarla, həmçinin işgüzar adətlərlə tənzimlənmiş olmamalıdır. Bu halda qanunun analogiyası qüvvədə olur, yəni mübahisəli münasibəti birbaşa və ya dolayısı ilə tənzimləyən normativ akt olmadıqda oxşar münasibətləri tənzimləyən normativ akt tətbiq edilir.

Beləliklə, mülki məhkəmə icraatı zamanı qanunun analogiyası tətbiq oluna bilər, lakin bu zaman aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır:

1) Analogiya mülki-prosessual münasibətləri tənzimləyən normalar sistemində həqiqətən probellər mövcud olduqda tətbiq edilə bilər.

2) Qanunun analogiyasının tətbiqi əsasında MPM normaları ilə tənzimlənən oxşar hadisəyə istiqamətlənmə mövcud olmalıdır.

3) Analogiyanın tətbiqi zamanı mülki prosesin konstitusiya prinsiplərinə ciddi əməl olunmalıdır.

⁶² V1 stupl eni e Presdedat el ə Konsti tuüi onnoqo Suda Rossi yskoy F eder aüi i V.Zor ki na. Preüedentnı y xarakter reş eni y Konsti tuüi onnoqo Suda Rossi yskoy F eder aüi i. // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s.207.

⁶³ Yənə orada. s. 208.

4) Analogiyanın tətbiqi mülki prosesdə iştirak edən şəxslərin hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır.

MPM-in 13.5-ci maddəsinə əsasən mübahisə edilən hüquq normasını tənzimləyən müvafiq normalar olmadıqda məhkəmə öz aktında Azərbaycan Respublikası hüquq qaydalarının ideya və ümumi prinsiplərini əsas götürür.

Həmin qaydalar qanunun analogiyasının tətbiqinin mümkün olmadığı hallara şamil edilir. Bu halda hüququn analogiyası qüvvədə olur, yəni məhkəmə Azərbaycan hüququnun ideyasını (qanunun ruhunu) və ümumi prinsiplərini tətbiq edir. Hüququn ayrı-ayrı sahələrinin prinsipləri arasında əsaslı fərqin olduğunu nəzərə alaraq, məhkəmə mülki hüququn (o cümlədən, ailə, əmək hüququ və s.) ümumi prinsiplərini və ideyasını rəhbər tutmalıdır.

3.5. Adətlər

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi bəzi hüquq münasibətləri tərəflərinin hüquq və vəzifələrinin təsdiqi üçün «işgüzar adət»lərdən istifadə imkanını nəzərdə tutur. MM-in 10-cu maddəsində qeyd olunur ki:

«10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır.

10.2. Qanunvericiliyə və ya müqaviləyə zidd olan işgüzar adətlər tətbiq edilmir»

MM-in 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi göstərir ki, qanuna və ya müqaviləyə zidd olmayan «işgüzar adətlər», işgüzar adətin aid olduğu konkret hüquq münasibətinin tərəfinə məxsus hüquq və vəzifələrin müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Müvafiq olaraq, iqtisadi mübahisəyə baxan məhkəmə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edərkən «işgüzar adəti» nəzərə almalıdır, əlbəttə ki, bu zaman adətin qanunvericiliyə və ya tərəflər arasındakı müqaviləyə zidd olmaması nəzərdən yayınmamalıdır. Bundan əlavə iqtisadi mübahisələrə, məsələn, alqı-satqı və malların göndərilməsi ilə bağlı

beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə baxarkən məhkəmə yalnız Azərbaycanda yaranmış «işgüzar adətləri» nəzərə almaqla kifayətlənməməli, həm də beynəlxalq təcrübədə yaranmış beynəlxalq işgüzar adətlərə xüsusi diqqət yetirməlidir. Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən dövrü olaraq nəşr edilən «İNKOTERMS» Kommersiya terminlərinin şərhinə üzrə Beynəlxalq qaydaları göstərilən beynəlxalq adətlərə aid etmək olar.

3.6. «Yumşaq hüquq»

Beynəlxalq təşkilatların məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmayan, lakin beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə ciddi təsir göstərən aktları da istər beynəlxalq, istərsə də dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təşkilatlar çox vaxt özünün hüquq subyektliliyini, həmçinin prosessual xarakterli hüquq subyektliliyini beynəlxalq normaları yaratmaqla həyata keçirirlər. Beynəlxalq təşkilatların normayaradıcılıq funksiyası ikili formada meydana çıxır: onlar bir tərəfdən dövlətlərin normayaradıcılıq fəaliyyətində iştirak edir, ikinci tərəfdən özləri beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının davranışını tənzimləyən tövsiyə xarakterli qaydalar hazırlayırlar. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən sənədlərdə ifadəsini tapmış müddəalar müqavilə öhdəlikləri kimi müəyyənləşdirilmədiyinə görə məcburi xarakter daşımır. Lakin beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərdə ifadəsini tapan müddəalar beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm təsiredici amil kimi özünü göstərir. Bəzən dövlətlər beynəlxalq müqavilə bağlamadan bir-birinə münasibətdə beynəlxalq təşkilatların qətnamələrində tövsiyə olunan qaydaları tətbiq edirlər. Beynəlxalq hüquq doktrinasında bu cür normalar «yumşaq hüquq», «soft law» adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, «Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında» Vyana konvensiyasının 2 və 6-cı maddələrində beynəlxalq təşkilatların daxili qaydaları beynəlxalq təşkilatlar hüququnun mənbəyi kimi nəzərdə tutulur.

Tövsiyə xarakterli qətnamələr beynəlxalq təşkilatlar hüququnun mənbəyi olmaqla, həmin beynəlxalq təşkilatların üzvü olan

dövlətlərdə beynəlxalq mülki prosesin inkişafına təsir göstərir.

Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 10-cu maddəsinə müvafiq olaraq Baş Məclisin fəaliyyətinin əsas məsələləri üzrə qəbul etdiyi qətnamələr hüquqi məcburi aktlar kimi qiymətləndirilə və beynəlxalq hüquq norması kimi tanına bilməz. Bununla belə Baş Məclisin bir çox qətnamələri beynəlxalq hüquqda norma yaratma fəaliyyəti üçün baza rolunu oynayır. Q.İ.Tunkin haqlı olaraq qeyd edir ki, «Baş Məclisin qətnamələrinin bir qayda olaraq tövsiyələr olmasına baxmayaraq beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir»⁶⁴. Baş Məclisin qətnamələri bir tərəfdən dövlətləri yeni konvensiyaların hazırlanmasına istiqamətləndirir, digər tərəfdən gələcək normaların məzmununu qabaqcadan formalaşdırır.

Avropa Şurası tərəfindən üzv dövlətlərə ünvanlanan tövsiyələr üzv dövlətlərdə hüququn unifikasiyası, ədalət mühakiməsinin Avropa standartlarına uyğun qaydada həyata keçirilməsi sahəsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən Nazirlər Komitəsi tərəfindən 18 fevral 1976-cı ildə qəbul edilmiş «Mülki, kommertiya və inzibati işlər üzrə» Qətnamə (76) 5, 2 mart 1978-ci ildə qəbul edilmiş «Hüquqi yardım və məsləhətlər haqqında» Qətnamə (78) 8, 14 may 1981-ci ildə qəbul edilmiş «Ədalət mühakiməsinə çatmanın asanlaşdırılması vasitələri haqqında» Tövsiyə, 28 fevral 1984-cü ildə qəbul edilmiş «Məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş mülki mühakimə icraatının prinsipləri haqqında» Tövsiyə № R (84) 5, 8 yanvar 1993-cü ildə qəbul edilmiş «Aztəminatlı əhali təbəqəsinin hüquq və ədalət mühakiməsinə səmərəli çatması haqqında» Tövsiyə № R (93) 1, 19 yanvar 2000-ci ildə qəbul edilmiş «İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar dövlətdaxili səviyyədə işlərə yenidən baxılması və iş üzrə icraatın təzələnməsi haqqında» Tövsiyə № R (2000) 2⁶⁵ mühüm rol oynayır.

Real nümunə kimi «İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar dövlətdaxili səviyyədə işlərə yenidən baxılması və iş üzrə icraatın təzələnməsi haqqında» Tövsiyədə nəzərdə tutulan müddəaların Azərbaycan Respublikası qanunvericili-

⁶⁴ Tunki n.Qİ . Or qanı zaüi ə Obj edi nenni x Naüi y: 1945-1965 qq. // Sovetskoe qosudar st vo i pravo. 1965. □ 10.s.61.

⁶⁵Bax: Sovet Evr opı i Rossi ə. Sbor ni k dokument ov. M. 2004.

yində ifadəsini tapmasını qeyd etmək olar. 29-30 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsində keçirilən «Əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təmin edilməsi: nəzəriyyə və təcrübə» adlı seminarla Rusiya Federasiyası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimi H. Hacıyev qeyd edirdi ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 19 yanvar 2000-ci il tarixli Təvsiyəsinə uyğun olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar dövlətdaxili səviyyədə işlərə yenidən baxılması və icraatın təzələnməsi ilə əlaqədar prosesual qanunvericiliyə müvafiq dəyişiklik edilməlidir⁶⁶.

Eyni məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyində dəyişikliklər edilməsi zəruriliyi 8-9 noyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsində keçirilən «Fərdi şikayət vasitəsi ilə Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsi» mövzusunda keçirilən konfransda da müzakirə mövzusu olmuşdur⁶⁷. 11 iyun 2004-cü il tarixdə qəbul edilmiş qanuna müvafiq olaraq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar dövlətdaxili səviyyədə işlərə yenidən baxılması və icraatın təzələnməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi və Mülki Prosesual Məcəlləsinə müvafiq dəyişiklik edilmişdir.

3.7. Məhkəmə presedentləri

Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat zamanı məhkəmə presedentlərinə istinad olunub-olunmaması da maraq doğurur. Beynəlxalq hüquq yardımçı mənbəyi kimi onun təfsiri və mütərəqqi inkişafı üçün beynəlxalq məhkəmə təcrübəsinin böyük rol

⁶⁶ V1 stupl eni e sudği Konstitusii onnoqo Suda Rossiyskoy Federatii Qadi sa Qade i eva. İndi vi dual gnae Konstitusii onnae cal oba kak nai bol ee gff ekti vnae zah ita prav i svobod çel oveka // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı 3/2001.s.70.

⁶⁷ Sudğə Evropeyskoqo Suda po pravam çel oveka Anat oli y Kovl er. Pravo obr ah eni ə v sud. Praktika Evropeyskoqo Suda po Pravam Çel oveka // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı 31/2003.s.74; Suraxanı rayon məhkəməsinin hakimi Vəfəddin İbayevin çıxışı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı 1/2003.s.110.

oynamasını birmənalı olaraq qəbul edir. Milli hüquqda məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunması müəyyən müzakirələrə səbəb olur. V.Zorkin haqlı olaraq qeyd edir ki, «Məhkəmə presedenti problemi təkcə hüquq nəzəriyyəsi və hüquq elminin bir sahəsi deyildir. Bu müasir hüququn inkişafının - həm hüquq yaradıcılığı mənasında, həm də hüquqtətbiqetmə mənasında - əsas problemlərindən biridir»⁶⁸.

Son dövrlərə qədər kontinental hüquq sistemində aid olan dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da məhkəmə presedentinə istinad edilməsinə yol verilmirdi və presedent hüquq nəzəriyyəsində ciddi tənqiddə məruz qalırdı. İngilis-sakson hüquq sistemi isə məhkəmə təcrübəsini hüququn mənbəyi kimi qəbul edirdi. Bununla belə, keçmiş SSRİ və müttəfiq respublikaların qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı Ali Məhkəmə Plenumunun verdiyi göstərişlər bir növ hüquq presedenti kimi çıxış edirdi. Bu göstərişlər məcburi xarakter daşıyırdı və deməli, izah edilən qanunu tətbiq edən məhkəmələr, digər orqanlar və vəzifəli şəxslər üçün norma, modelə çevrilirdi. Beləliklə, Ali Məhkəmə Plenumunun verdiyi göstərişlər mahiyyət etibarilə məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsində presedent rolunu oynayırdılar. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarının əksəriyyətində məhkəmələr tərəfindən SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu qərarlarında ifadəsini tapmış göstərişlərə əməl edilməsi tələb olunurdu⁶⁹. Məhkəmə presedentlərinin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunması istiqamətində mühüm irəliləyiş hiss olunmaqdadır.

Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin bir qolu kimi gerçəkliyə həqiqi təsir göstərmək imkanı olmadan mövcud ola bilməz. Məhkəmə qərarında konkret vəziyyət nizama salınır. Məhkəmə presedentində isə bu cür çoxsaylı vəziyyətlərin həlli üçün ümumi qayda formalaşdırılır.

İctimai münasibətlərin presedent yolu ilə tənzimlənməsi ictimai

⁶⁸ V1 stupl eni e P redsedatel ə Konst i tuüi onnoqo Suda Rossi yskoy F eder aüi i V.Zor ki na. P reüedent nı y xarakter reş eni y Konst i tuüi onnoqo Suda Rossi yskoy F eder aüi i //Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s.205.

⁶⁹ Bax: Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarları məcmuəsi (1961-1997). Bakı. 1998.

həyatın müxtəlifliyi və insanın təşəbbüskarlığının azadlığına əsaslanır.

İnsanın azad davranışı ictimai sistemin və strukturun elə sürətli dəyişikliyinə səbəb olur ki, bu dəyişikliklərin adekvat qanunverici tənzimlənməsi mümkün olmur. Belə hallarda çox vaxt məhz hakimlərin düşüncəsi nəticəsində yaranan məhkəmə presedentləri vasitəsilə qanunlardakı müəyyən boşluq doldurulur. Bir çox ölkələrdə presedentlər konkret işlər üzrə qərarlar əsasında formalaşır.

Presedent hüququna riayət edilməsi, presedentlərin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunması həm də, Azərbaycan Respublikasının «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasına qoşulması ilə şərtlənir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları məcburi hüquqi qüvvəyə malik olması ilə yanaşı Konvensiyanın 46-cı maddəsinə əsasən presedent əhəmiyyətinə malikdir. Məhkəmənin Konvensiyanın hər hansı müddəası ilə bağlı şərhə həmin müddəanın tərkib hissəsinə çevrilir və ona görə də məcburi hüquqi qüvvə kəsb edir. Milli qanunverici və məhkəmə orqanları həmin qərarları qanunyaradıcılıq prosesində və Konvensiyanın hər hansı tətbiqi prosesində nəzərə almalıdırlar.

Avropa Məhkəməsi Kassinin (Cossey) işində qeyd etmişdir ki, presedentlərə əməl olunması hüquqi sabitliyin və Konvensiyanın tətbiqi təcrübəsinin inkişafının qaydaya salınması maraqlarına xidmət edir. L. Vildhaber haqlı olaraq qeyd edirdi ki, presedentlərə əməl olunması nəinki Məhkəmənin müstəqilliyi və qərəzsizliyinə uyğundur, həm də məhkəmə siyasətinin mahiyyətini ifadə edir.

Avropa Məhkəməsində presedent hüququnun rolu ingilis və ya amerika hüququnda olduğundan bir qədər fərqlidir. Strasburq Məhkəməsi öz təcrübəsinə istinad edərək ciddi surətdə presedentə əməl etməyə borclu deyildir. Məhkəmə əvvəlki işə üzrə müəyyən edilmiş hər hansı hüquqi mövqeyinə şübhə yarandıqda ondan imtina etməyə haqlıdır.

«İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı» işdə Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, Məhkəmənin qərarları yalnız onun icraatında olan işlərin həllinə deyil, həmçinin geniş mənada Konvensiya normalarının izah edilməsinə, qorunmasına və inkişafına xidmət edir və bu yolla dövlətlərin Konvensiya iştirakçısı kimi daşdıqları öhdəliklərə riayət

olunmasına yardım göstərir.

«Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü hissəsinin «b» bəndində ifadəsini tapmış «beynəlxalq müqavilənin şərh zamanı onun konteksti ilə yanaşı müqavilənin sonrakı tətbiqi təcrübəsinə istinad edilməlidir» müddəası da məhkəmə presedentlərinə istinad edilməsi zəruriliyinə dəlalət edir.

İ.Həsənov qeyd edir ki: «Bu gün İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yaratdığı presedentlər hüquqşünas alimlər və təcrübi işçilər tərəfindən dərinlən tədqiq edilməli, milli məhkəmələrdə vətəndaşlıq hüququ qazanmalıdır. Həmin Məhkəmənin sədri Lyutsius Vildhaberinin yazdığı kimi, müasir dövrdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində yaranmış presedentlərə, əgər bunu dəf etmək mümkün deyilsə, presedentə əməl etməmək üçün ciddi və obyektiv səbəblər yoxdursa, o zaman presedent doktrinasına əməl olunmalıdır. Bu, iştirakçı dövlətlərin, şikayətçilərin gözlədikləri, hüquqi müəyyənliyin diktə etdiyi, hüququn hökmranlığı və insan hüquqlarının effektiv müdafiəsi tələblərinə cavab verir»⁷⁰.

X.Hacıyev belə mövqedən çıxış edir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq: «Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir». Avropa Məhkəməsinin presedentlərini Konvensiya müddələrinin şərh kimi qəbul etsək, onlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edirlər, çünki, göstərilən şərhələr Konvensiyanın tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda olan bütün digər məhkəmələr kimi Konstitusiya Məhkəməsi də Konstitusiyanın bu maddəsinə müvafiq olaraq, insan və vətəndaş hüquqlarını nəinki Konvensiyanın mətninə, həmçinin Strasburq Məhkəməsinin qərarlarında ona verilən və «şərh presedenti» adlandırılan şərhə uyğun tətbiq etməlidir⁷¹.

⁷⁰ Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsi Cinayət İşləri və İnzibati Hüquqpozmalara Dair İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının sədri İ.Həsənovun çıxışı. Məhkəmələrin vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında rolu //Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s.192.

⁷¹ Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin sədri cənab Fərhad Abdullayevin çıxışı. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında

3.8. Xarici dövlətin qanunvericiliyi

6 iyun 2000-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu konkret hallarda əcnəbi elementli mülki hüquq münasibətləri üzrə tərəflərin hüquq, maraq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan məhkəmələri tərəfindən xarici dövlətlərin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur.

Hazırkı dövrdə *lex fori* prinsipi əsasən onun praktikliyi cəhətdən əsaslandırılır. Hakim ona tanış olan hüququ daha tez və asan tətbiq edir. Xarici prosessual hüququn tətbiqi isə daha çox vaxt və vəsait itkisinə, hakimin xarici prosessual hüququ tətbiq etməklə bağlı inamsızlığına səbəb olur və nəticədə bu hakimin nüfuzuna təsir edir. Ona görə də, prosessual hüquqda *lex fori* prinsipinə istinad məqsədmüvafiqdir. Lakin məqsədmüvafiq və rahatlıq meyarlarını kifayətedici hesab etmək olmaz. Çünki bir çox prosessual normalar bu və ya digər dərəcədə maddi normalarla bağlıdırlar. Ona görə də, beynəlxalq mülki prosessual hüquq xarici prosessual hüququn tətbiqi üçün də müəyyən məkan saxlamalıdır. Beynəlxalq mülki prosessual hüququn *lex fori* prinsipinin mütləqliyindən azad edilməsi, ondan tam imtina edilməsi kimi başa düşülməməlidir. Çünki belə halda səciyyəvi prosessual-hüquqi maraqların itirilməsi təhlükəsi mövcud ola bilər.

Beynəlxalq səviyyədə hakimin xarici hüquq normalarından istifadəsinin asanlaşdırılması üçün də addımlar atılmışdır. Bu cəhətdən «Xarici qanunvericiliyə münasibətdə informasiya haqqında» 7 iyun 1968-ci il Avropa Konvensiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İştirakçı tərəflər özlərinin qanunvericiliyi, mülki və kommersiya sahələrindəki prosedurlar barədə biri-birini məlumatlandırmaq barədə öhdəlik götürmüşlər. Konvensiyanın 7-ci maddəsinə uyğun olaraq informasiyanın təqdim olunması barədə sorğu almış dövlət sorğunun daxil olduğu məhkəmə orqanına özünün qanunvericiliyi barədə obyektiv məlumatları verməli və bu məlumatlar hüquqi mətnlər və məhkəmə qərarları ilə, zəruri hallarda isə müvafiq sənədlər və şərhlərlə tamamlanmalıdır⁷².

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinin yeri // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. .2004. № 2-3. s.201.

⁷² Evr opeyskaə Konvenüi ə ob i nf or məüi i ot nosi tel ğno i nost rannoqo zakonodat el ğst va //Sovet Evr opı i Rossi ə. Sbor ni k dokument ov. M. 2004.s.212-218.

Fəsil 4. BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSESDƏ XARİCİ ŞƏXSLƏR

4.1. Xarici şəxslərin prosessual hüquqi statusu

Hər bir ölkənin hüquq sistemində ümumiləşdirilmiş «xarici şəxslər» termini ilə adlandırılan şəxslər qrupu fərqləndirilir. Həmin termindən mülki hüquqların müdafiəsini tənzimləyən prosessual normalarda istifadə olunur. Bir qayda olaraq xarici şəxslər dedikdə, həmin dövlətin vətəndaşı olmayan bütün fiziki şəxslər (əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər), həmin dövlətə «milli mənsubluğu» olmayan bütün hüquqi şəxslər (xarici şirkətlər və beynəlxalq hüquqi şəxslər), həmçinin xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatlar başa düşülür. Xarici şəxslər hər hansı bir dövlətdə hüquqi statusa malik olur. Xarici şəxslərin milli hüquqda ifadəsini tapmış hüquq və vəzifələrinin məcmusu həmin dövlətdə xarici şəxslərin hüquqi rejimi adlanır. Xarici şəxslərin hüquqi rejiminin onların olduqları dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilməsinə baxmayaraq, onların hüquqi rejiminin məzmununun müəyyən edilməsində dövlətlərin səlahiyyəti beynəlxalq hüquq normaları ilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Bu cür məhdudlaşdırma xarici şəxslərin hüquqi rejiminin demokratikləşdirilməsinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Hüquqi doktrinada mülki hüquq münasibətlərinin xarici şəxslərə münasibətdə ayrışdırılmağa yol verilməməsi əsasında inkişaf etməli olması öz ifadəsini tapmışdır. Ayrışdırılmağa yol verilməməsi prinsipinə əsasən hər bir dövlət digər dövlətlərdən onun vətəndaşları və hüquqi şəxsləri üçün bərabər şərait yaratmağı tələb edə bilər.

BMT Nizamnaməsində, «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»da, «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»da, «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasında və bir çox digər beynəlxalq müqavilələrdə dövlətin həm öz vətəndaşları, həm də üçüncü dövlətin vətəndaşları ilə müqayisədə xarici şəxslərə münasibətdə ayrışdırılmağa yol verməsi qadağan olunur. Belə ki, «Vətəndaş və siyasi

hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 14-cü maddəsinə əsasən bütün şəxslər məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərdir. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir. L. H. Hüseynov qeyd edir ki, insan hüquqları sahəsindəki müqavilələrdə işlədilən «hər kəsin...hüququ vardır» konstruksiyası birbaşa fərdlərə deyil, dövlətlərə ünvanlanmışdır. Dövlət müqavilənin iştirakçısı olan digər dövlət qarşısında öz üzərinə öhdəlik götürür ki, müəyyən hüquq və azadlıqları yurisdiksiyası çərçivəsində hər bir şəxs üçün təmin etsin».⁷³

Ayrıseçkiliyə yol verilməməsi prinsipi beynəlxalq hüququn ümumi prinsipidir. Bu prinsip beynəlxalq hüququn dövlətlərin suveren bərabərliyi haqqında imperativ normalarından doğur. Ayrıseçkiliyə yol verilməməsi prinsipi beynəlxalq hüququn ümumi norması kimi bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil olunur. Həmin prinsip hər hansı dövlət tərəfindən digər dövlətin və ya dövlətlər qrupunun istifadə etdiyi hüquqlarla müqayisədə hüququnun məhdudlaşdırılmamasını nəzərdə tutur. Lakin bu prinsip dövlət tərəfindən müəyyən hallarda digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində ümumi məhdudiyyətlərin tətbiq olunmasını istisna etmir. Bu cür istisnalar bir və ya bir qrup dövlətin hüquqlarını deyil, bütün dövlətlərin hüquqlarını eyni zamanda məhdudlaşdırır. Hər hansı dövlətin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına ancaq həmin dövlətin müvafiq hərəkətlərinə cavab kimi yol verilə bilər. Ayrıseçkiliyə yol verilməməsi təbii olaraq hər hansı ümumi üstünlüklərin, yəni bütün dövlətlərə şamil olunan üstünlüklərin verilməsini də istisna etmir. Nəhayət, ayrıseçkiliyə yol verilməməsi hər hansı bir dövlətə müəyyən hallarda xüsusi üstünlüklər verilməsini də nəzərdə tuta bilər.

Xarici şəxslərə münasibətdə ayrıseçkiliyə yol verilməməsi və onların hüquq və mənafelərinin məhkəmə müdafiəsinin təmini Konstitusiyada da öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən dövlət irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən,

⁷³ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı 2000.s.172.

əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. Həmin müddədə işlədilən «hər kəsin» ifadəsi təsbit olunmuş hüququn təkcə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına deyil, dövlətin yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərə şamil olunmasını ehtiva edir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsinə əsasən isə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət verə bilər. «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində əcnəbilərə münasibətdə bu müddəə daha da konkretləşdirilərək qeyd olunur ki, «əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakterindən və digər hallardan asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər.

Hər bir dövlət öz ərazisinə xarici şəxslərin gəlməsi, onların bu ərazidə olması və fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələləri müstəqil həll edir. Lakin dövlət bu zaman öz beynəlxalq öhdəliklərini, xüsusən insan hüquqları sahəsindəki müqavilələri nəzərə almaya bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsində göstərilir ki, «əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər».

Xarici şəxslər pozulmuş hüquqlarının prosessual qaydada müdafiəsi sahəsində bəzən ayrışeçkiliyə məruz qalmışlar. Belə ki, bəzi dövlətlərdə mövcud olan məhkəmə girovu – *cautio judicatum solvi* qaydasının mövcudluğu həmin ayrışeçkiliyin əsasını təşkil edir. *Cautio judicatum solvi* qaydasına müvafiq olaraq əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs məhkəməyə iddia tələbi ilə müraciət

edərkən məhkəmə xərclərinin təmini məqsədlə girov qoymalıdır. Bu əcnəbi iddiaçının prosesi uzunduğu halda məhkəmə xərclərinin onun hesabına ödənilməsinə təmin edir. Hələ XX əsrin əvvəllərində T.M.Yabloçkov *cautio judicatum solvi* institutunu «keçmişin qalığı» kimi qiymətləndirir və belə hesab edirdi ki, onun praktiki dəyəri «prosesual hərəkətlərin azad həyata keçirilməsində maneələr yaratmaqla təcrübədə əcnəbilər üçün ədalət mühakiməsindən imtina olunmasından artıq deyildir»⁷⁴.

Əcnəbilərin məhkəməyə çatmaq imkanının asanlaşdırılmasını tələb edən beynəlxalq dövrüyyənin inkişafı iştirakçı dövlətlərin vətəndaşlarına *cautio judicatum solvi* qaydasının tətbiq edilməməsinə nəzərdə tutan müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnmişdir. Bir çox dövlətlər xarici şəxslərin məhkəmə müdafiəsi hüququnu məhdudlaşdıran həmin qaydadan ikitərəfli müqavilələrin bağlanması və ya çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaqla və ya qarşılıq prinsipi əsasında imtina etmişlər. «Mülki proses məsələləri üzrə» 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 17-ci maddəsinə müvafiq olaraq iştirakçı dövlətlər bir-birinin vətəndaşlarına münasibətdə *cautio judicatum solvi* qaydasından imtina etmişlər.

«Dövlətlərin immuniteti haqqında» 16 may 1972-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 17-ci maddəsinə müvafiq olaraq dövlətin öz vətəndaşlarına, həmin dövlətdə yaşayan və ya yaşayış yeri olan şəxslərə, həmçinin xarici dövlətə münasibətdə məhkəmə girovu tətbiq etməsi yolverilməz hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli və ya bağladığı ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də həmin müddəə öz təsbitini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında «Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» 3 may 2002-ci il tarixli Müqavilənin 13-cü maddəsinə müvafiq olaraq «Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan işlər üçün yalnız xarici vətəndaş olduqlarına və ya Razılığa Gələn Tərəfin ölkəsində yaşamadıqlarına görə təminat pulunun (*Judicatum solvi*) ödənilməsi

⁷⁴ Əbl oçkov T.M. Kur s məc dunar odnoqo qf ac danskoqo pr oüessual gnoqo pr ava. Ər osl avl ğ, 1909.s. 157.

tələb edilməyəcək». Müqavilənin 14-cü maddəsi isə müəyyən edir ki, «Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində məhkəmə xərcləri, ekspert haqqı və şahidlərə və vəkillərə ödəmələr, sənədlərin təqdim etmə xərcləri və digər məhkəmə xərcləri məsələlərində həmin Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlər əsasında hüquqi yardımdan istifadə etmək hüququna malikdirlər». Oxşar müddəalar hüquqi yardım haqqında Litva dövləti ilə bağlanmış müqavilənin 16-cı maddəsində, Özbəkistan dövləti ilə bağlanmış müqavilənin 14-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

«Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» Kiyev Sazişinin 3-cü maddəsinə əsasən təsərrüfat mübahisələri ilə əlaqədar təsərrüfat subyektləri iştirakçı dövlətlərin ərazisində həmin dövlətlərin subyektləri ilə eyni hüquqlardan istifadə edir və maneəsiz olaraq məhkəmələrə (arbitrajlar, iqtisad məhkəmələri) müraciət etmək hüququna malikdirlər.

«Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında» Minsk Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən «Razılığa Gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşlarının, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslərin şəxsi və əmlak hüquqları Razılığa Gələn bütün digər tərəflərin ərazisində həmin Tərəflərin öz vətəndaşlarında olduğu kimi hüquqi cəhətdən eyni cür müdafiə olunur. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşları, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslər, digər Razılığa Gələn Tərəflərin ərazisində səlahiyyətlərinə mülki, ailə və cinayət işləri aid olan məhkəmələrə, prokurorluğa və digər idarələrə həmin Tərəfin öz vətəndaşlarının etdiyi şərtlər daxilində azad və maneəsiz surətdə müraciət edə, onlarda çıxış edə, vəsatət verə, iddia qaldıra və başqa prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilirlər. Konvensiyanın 2-ci maddəsi müəyyən edir ki, «Razılığa Gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşları, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslər digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində həmin dövlətin öz vətəndaşlarının malik olduqları şərtlər daxilində məhkəmə və notariat rüsumları və xərclərinin ödənilməsi və əvəzinin verilməsindən azad edilir, eləcə də pulsuz hüquqi yardımdan istifadə edirlər».

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən əcnəbilər – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin

vətəndaşlığına mənsub olan şəxslərdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən aşağıdakı şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sayılırlar:

1) bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığında olmuş şəxslər;

2) 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının və ya başqa dövlətin vətəndaşı olmayan, lakin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olan şəxslər(əgər bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etmişlərsə);

3) 1988-ci il yanvarın 1-dən 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar;

4) bu qanuna müvafiq surətdə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığını əldə etmiş şəxslər.

Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxsin xarici dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə müvafiq surətdə həll edilmiş hallar istisna olmaqla tanınmır.

Şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə yanaşı başqa dövlətin vətəndaşlığının olması onun xarici şəxs kimi tanınmasına əsas vermir.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən vətəndaşlığı olmayan şəxslər – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və

başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir. Vətəndaşlığı olmamaq mütləq və nisbi ola bilər. Mütləq vətəndaşlığı olmamaq şəxsin anadan olduğu vaxtdan vətəndaşlığının olmaması deməkdir. Nisbi vətəndaşlığı olmamaq isə, şəxsin öz vətəndaşlığını itirməsi nəticəsində baş verir. Vətəndaşlığı olmamaq hüquqi anomaliya - ümumi normadan kənar çıxma hesab olunur. Beynəlxalq hüquq vətəndaşlığı olmamanın aradan qaldırılmasına çalışır. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlərin) hüquqi vəziyyəti onların yaşadıkları dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bütün dövlətlər vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əsas hüquqlarını təmin etməli və onlar üçün müvafiq hüquqi rejim müəyyənləşdirməlidirlər. Lakin hər bir dövlətdə bu rejim özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur.

Beynəlxalq münasibətlərdə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə iki çoxtərəfli Konvensiya qəbul edilmişdir. «Apatridlərin statusu haqqında» 1954-cü il Konvensiyasının məqsədi vətəndaşlığı olmamanın ləğvi deyil, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün iştirakçı dövlətlərin ərazisində müəyyən rejim yaradılması olmuşdur. Konvensiya onların şəxsi statusunu, əmlak hüququnu mühafizə edir, təhsil, məşğulluq sahəsində güzəştləri müəyyənləşdirir. «Vətəndaşlığı olmama hallarının azaldılması haqqında» 1961-ci il Konvensiyasına görə iştirakçı dövlət ərazisində doğulmuş və başqa cür vətəndaşlıq əldə edə bilməyən şəxsə öz vətəndaşlığını verməlidir. Azərbaycan Respublikası həmin öhdəliklərinə sadıq çıxaraq «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 12-ci maddəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulmuş uşağı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Qanunun 13-cü maddəsində isə müəyyən edir ki, «Azərbaycan Respublikasının ərazisində anadan olan, hər iki valideyini naməlum uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır».

«Vətəndaşlığı olmama hallarının azaldılması haqqında» Konvensiya digər məsələlərlə yanaşı vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakçı dövlətlərin onlar barəsində qərarları yerinə yetirmədiyi hallarda şikayətlərin verilməsi məsələlərini də nəzərdə tutur. BMT Baş Məclisinin qərarına əsasən bu cür şikayətlər BMT-nin Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlığına verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəllənin 43-cü maddəsinə

əsasən hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olmalıdır. Hüquqi şəxslər bir fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin toplusu tərəfindən yaradıla bilər, üzvlüyə əsaslanıla bilər, üzvlərinin olmasından asılı ola bilər və ya asılı olmaya bilər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər və ya məşğul olmaya bilər. Hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına alındığı andan yaradılmış hesab edilir və mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıyırlar. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir. Təşkilati vahidlik, mülkiyyətində ayrıca əmlakı olmaq, müstəqil surətdə mülki (əmlak) dövrüyyədə öz adından çıxış etmək, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh olmaq hüquqi şəxsin əsas əlamətləri kimi müəyyənləşdirilir... məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq imkanı kimi əlamət mülki hüquq elmində prosessual-hüquqi əlamət adlandırılır.⁷⁵

«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» 12 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının və dövlət reyestrinin aparılmasının hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Həmin Qanuna müvafiq olaraq hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı - Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, habelə xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaratdıqları nümayəndəlik və ya filialların hüquq qabiliyyətinin təsdiq edilməsi, hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və onlar barəsində məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrinə daxil edilməsidir.

Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri - Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyata alınmış hüquqi şəxslər, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filialları, eləcə də Azərbaycan Respublikasının

⁷⁵ Allahverdiyev S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. I cild. I kitab. Ümumi hissə. Bakı. 2003.s.442, 448-449.

ərazisində dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və filialları və digər qurumları barəsində vahid məlumatlar (qeydlər) məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir.

«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən xarici hüquqi şəxs - Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaradılmış hüquqi şəxsdir.

Beynəlxalq təşkilat-müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış, daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sisteminə malik olan, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir. Beynəlxalq təşkilatlar termini həm dövlətlərarası, həm də qeyri-dövlətlərarası təşkilatlara münasibətdə işlədilir. Lakin dövlətlərarası və qeyri-dövlətlərarası təşkilatların hüquqi təbiəti müxtəlifdir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquqi təbiəti, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyən edilir ki, onların məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət qaydaları və səlahiyyətlərinin həcmi üzv dövlətlərinin sazişi (nizamnamə, statut, xartiya və sair) əsasında müəyyən edilir. Həmin hüquqi akt əsasında üzv dövlətlər təşkilatı beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər sahəsində əməkdaşlıq məqsədilə yaradırlar. Beynəlxalq təşkilatların məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət istiqamətləri, habelə strukturu və səlahiyyətləri onları yaradan dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdirilir və bu dövlətlərin iradəsindən asılıdır. Belə ki, təşkilatı yaradan dövlətlər onun səlahiyyətini genişləndirə və ya məhdudlaşdıra bilər və ya zəruri hesab etdikdə təşkilatın buraxılması barədə qərar qəbul edə bilər. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların əsas əlamətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- təşkilatda ən azı 3 dövlətin daimi iştirak etməsi;
- təşkilatın yerləşdiyi yerdə heç olmasa bir daimi fəaliyyət göstərən orqanının olması;
- beynəlxalq təşkilatın yaradılmasının hüquqi əsası kimi

müqavilənin olması;

-beynəlxalq təşkilatın qərar qəbul etməsinin və üzv dövlətlər üçün onların hüquqi qüvvəsinin müəyyən edilməsinin dəqiq qaydasının mövcudluğu;

-təsisedici sənədlərin və təşkilatın fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş prinsiplərə uyğunluğu və ya onlara zidd olmaması;

-təşkilatın müəyyən məqsədinin olması;

-təşkilatın beynəlxalq hüquq və öhdəliklərə malik olması.

Beynəlxalq təşkilatların prosessual hüquq qabiliyyəti onların yaradılması məqsədi və dövlətlərarası səviyyədə üzərilərinə qoyulmuş beynəlxalq funksiyaların həyata keçirilməsi üçün vacib olan müəyyən statusun verilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Beynəlxalq təşkilatlar mülki-hüquqi əqdlər bağlayarkən beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi tanınır. Onlar üçün xarakterik cəhət beynəlxalq immunitetə malik olmalarıdır. Beynəlxalq təşkilatlar milli hüquq rejimlərə tabe deyil və hər hansı dövlətin məhkəmə yurisdiksiyası altında olmurlar.

Əcnəbilərin hüquqi rejiminin üç forması: milli rejim, ən əlverişli rejim və xüsusi rejim fərqləndirilir.

Milli rejim əcnəbilərə müəyyən məhdudiyətlərlə, dövlətin öz vətəndaşları ilə bərabər status verməsidir. Xarici şəxslərin olduqları dövlətin öz fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən etdiyi eyni hüquqlardan istifadə etməsi və eyni vəzifələr daşınması milli rejim prinsipinə əsaslanır. «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, həmin qanun, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələri ilə digər qaydalar müəyyən edilməyibsə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan və azadlıqlardan istifadə edirlər və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalıdır. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının, Konstitusiyasının, Azərbaycan Respublikasının qanunlarının və digər qanunvericilik aktlarının

tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidirlər.

Xarici dövlət onun ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyduqda Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində eyni məhdudiyətlər həmin dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilə bilər. Belə qanun onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakterindən və digər hallardan asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisindəki əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin 2-ci hissəsində müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırıla bilər.

Milli rejim müəyyən məhdudiyətləri də nəzərdə tutur. Məsələn, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunun Maddə 20-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə və müvafiq birliklərin nizamnaməsi ilə digər qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, ictimai birliklərə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni əsaslarla daxil olmaq hüququ vardır. Lakin əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının siyasi partiyalarının üzvü ola bilməzlər.

Həmin qanunun 21-ci maddəsinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, aktiv və passiv seçki hüququna malik deyillər. Qanunun 22-ci maddəsinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər hərbi mükəlləfiyyət daşıyırlar.

Daxili qanunvericiliklə xarici fiziki və hüquqi şəxslərin daşınmaz əmlak, xüsusən də torpaq sahəsinə mülkiyyət hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Bir sıra ölkələrdə (Avstraliya, Avstriya, Danimarka, İsveçrə) əcnəbilərin torpaq sahəsi almaları üçün onların

yerli və ya mərkəzi hakimiyyət orqanlarından icazə almaları tələb olunur.

Kanadada bəzi əyalətlərdə əcnəbilər torpaq sahəsi almaq hüququna malik deyildir. Kiprdə xarici şəxs yalnız Nazirlər Sovetinin razılığı ilə torpağı icarəyə götürə bilər, lakin torpağı 99 il müddətinə almaq olar. Finlandiyada səhmlərinin 20 faizi xarici şəxslərə məxsus olan xarici şirkətlər Dövlət Şurasının razılığı olmadan iki ildən artıq müddətə daşınmaz əmlakı almaq və satmaq hüququna malik deyildir. ABŞ-da xarici şəxslərin daşınmaz əmlak, xüsusən torpaq sahəsi alması əksər ştatların qanunlarına əsasən məhdudlaşdırılmışdır.⁷⁶

25 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 86-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında torpaqlar dövlət mülkiyyətinə, bələdiyyə mülkiyyətinə, habelə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin mülkiyyətinə satıla bilər. Lakin əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, xarici hüquqi şəxslərə, beynəlxalq birliklərə və təşkilatlara, habelə xarici dövlətlərə torpaqlar yalnız haqqı ödənilməklə istifadəyə və icarəyə hüququnda verilə bilər.

Xarici şəxslərə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində milli rejimin tətbiq olunması onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi sahəsində prosesual vəziyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabərləşdirilməsi deməkdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq və mülki proses sahəsində xarici şəxslərə milli rejim təqdim olunması kimi müasir ənənəni dəstəkləməsi, onun tərəfdar çıxdığı və ikitərəfli qaydada bağladığı müqavilələrdə də özünü təzahür etdirir. «Hüquqi yardım, mülki ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» Müstəqil Dövlətlər Birliyinin 22 yanvar 1993-cü il tarixli Konvensiyası bu cəhətdən nümunə kimi qeyd oluna bilər. Konvensiya hər bir iştirakçı dövlətin vətəndaşları və ərazisində yaşayanlar üçün başqa iştirakçı dövlətin ərazisində onun öz vətəndaşlarının istifadə etdiyi kimi şəxsi və əmlak hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Həmin subyektlər başqa iştirakçı dövlətin səlahiyyətli məhkəmələrinə azad və maneəsiz müraciət edə, iddialar

⁷⁶ Боқул авски y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M. 2002. s. 122-123.

təqdim edə, vəsatətlər verə və digər prosesual fəaliyyəti hamı üçün eyni şərtlərlə həyata keçirə bilər. Həmin Konvensiya müddələrinin Razılışmış Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada yaradılmış hüquqi şəxslərə tətbiq olunması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır (1-ci maddə 3-cü bənd). Analoji normalar Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında bağlanmış «Hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» müqavilənin 1-ci maddəsində göstərilir ki, Razılığa Gələn Tərəflərin hər birinin ərazisində digər Tərəfin vətəndaşları öz şəxsi və əmlak hüquqlarına münasibətdə həmin Tərəfin öz vətəndaşları üçün nəzərdə tutduğu hüquqi müdafiədən istifadə edirlər. Müqaviləyə əsasən Razılığa Gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaranan hüquqi şəxslərə bu qayda şamil edilir. Razılığa Gələn tərəflərdən hər birinin vətəndaşları azad və maneəsiz məhkəmələrə, prokurorluğa, notariat kontorlarına və səlahiyyətlərinə mülki, ailə və cinayət işləri aid olan digər idarələrə müraciət etmək, onlarda çıxış etmək, vəsatət vermək, iddia qaldırmaq və onun vətəndaşları ilə bərabər şərtlərlə digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək hüququna malikdirlər.

Xarici şəxslər mülki, əmək, inzibati, ailə və xüsusi icraat işləri üzrə maraqları da daxil olmaqla digər hüquq münasibətlərindən yaranan maraqlarının, pozulmuş və ya mübahisələndirilən hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək imkanına malikdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında müqavilələrdə milli rejimdən istifadə edəcək subyektlərin dairəsi müəyyənləşdirilərkən müəyyən fərqlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası, Qırğızıstan, Bolqarıstan ilə bağladığı müqavilələrdə həmin subyektlər arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Dörd müqavilənin hər birində milli rejimdən istifadə edəcək subyektlər müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşları və «Razılığa gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaranan hüquqi şəxslər»dir. Türkiyə Respublikası ilə bağlanmış müqavilədə də vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə milli recim şamil edilir. Lakin hüquqi şəxslər üçün «Tərəflərin birində mərkəzi olan və qanunvericiliyə uyğun

yaradılan» ifadəsi işlədilməklə hüquqi şəxsin Razılığa gələn tərəfin birində mərkəzi olması tələb olunur. Gürcüstan Respublikası ilə bağlanan müqavilədə milli rejimin vətəndaşlara, «Tərəflərdən hər hansı birinin qanunvericiliyinə uyğun yaradılan hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxslərə bərabər tutulan qurumlara» şamil edilməsi öz ifadəsini tapmışdır. Qazaxıstanla bağlanmış ikitərəfli müqavilədə hüquqi şəxslər yalnız «qanunvericiliyə uyğun yaradılma» əlaməti nəzərdə tutulmuşdur. Lakin müqavilə Razılığa gələn Tərəflərin vətəndaşları ilə yanaşı, onların ərazisində daimi olaraq yaşayan digər şəxslər üçün də bu cür rejimin tətbiqini nəzərdə tutmaqla subyektlərin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Özbəkistanla bağlanmış müqavilədə də vətəndaşlarla yanaşı Tərəflərin ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər də milli rejimin subyekt kimi tanınmışdır. Lakin müqavilədə subyektlərin dairəsinə hüquqi şəxslər salınmamışdır.

MPM-in 439-cu maddəsində xarici şəxslərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə etməsi ilə yanaşı bərabər prosessual vəzifələr daşması da qeyd olunmuşdur. Xarici şəxslərin ölkə vətəndaşları ilə bərabər prosessual hüquqlara malik olması və bərabər prosessual vəzifələr daşması o deməkdir ki, onlar mülki prosesdə həm iddiaçı, iddianın predmetinə müstəqil tələb irəli sürən üçüncü şəxs kimi, həm də cavabdeh, iddianın predmetinə müstəqil tələb irəli sürməyən üçüncü şəxs və xüsusi icraat işlərində maraqlı şəxs kimi iştirak edə bilərlər. Prosessual vəzifələr (iddia ərizəsinin forma və məzmununa riayət edilməsi, iddia ilə bağlı dövlət rüsumunun ödənilməsi, işə baxılan müddətdə yayayış yerinin dəyişdirildiyi hallarda məhkəməyə məlumat verilməsi, tələbini əsaslandırmaq üçün istinad etdiyi halları sübut etmək) prosessual hüquqlarla sıx surətdə bağlı olduğuna görə həm Azərbaycan vətəndaşları, həm də xarici şəxslər üçün eynidir.

İnkişaf etməmiş dövlətlərə məxsus olan xarici şəxslərə xüsusi güzəştli imtiyazlar (preferensial və ya xüsusi rejim) verilməsi imkanı da saxlanılır. Xüsusi rejim - əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqların (həmçinin vəzifələrin) müəyyən edilməsidir. İnkişaf etməmiş dövlətlərin nümayəndələrinə güzəşt və imtiyazların verilməsi beynəlxalq təşkilatların qərarlarına əsaslanır. Beynəlxalq

təşkilatlar həmin ölkələrdə ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsinin daha sürətli inkişafı məqsədilə bu cür qərarlar verirlər. Xarici şəxslərə qarşılıqlı preferensial rejim təqdim edilməsi inkişaf səviyyəsinə görə yaxın olan qonşu dövlətlərin məqsədli birliyi nəticəsində yaranmış regional beynəlxalq təşkilatların qərarı əsasında da müəyyən edilə bilər. Məsələn, MDB çərçivəsində bağlanmış sazişlərə əsasən təşkilatın üzvü olan dövlətlərin xarici şəxsləri təşkilata daxil olan dövlətlərdə xüsusi hüquqi statusa malikdir. Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri daha geniş preferensial prinsipə əsaslanır.

Beynəlxalq ümumi hüquq ayrışdırıcıya yol verilməməsi barədə vahid standartlar nəzərdə tutur. Daha yüksək status olan – milli rejim ya birtərəfli qaydada, ya da beynəlxalq müqavilədə razılaşdırılmış mövqe əsasında müəyyənləşdirilir. Birtərəfli və ya qarşılıqlı surətdə xarici şəxslərə milli rejim təqdim olunması zamanı bu hüquq – *lex ferenda* - gələcəyə aid hüquq kimi nəzərdə tutulur. Belə ki, milli rejim nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələrdə həmin rejimin məhdudlaşdırılması barədə qeyd-şərtlərə də rast gəlmək olur. Müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyində milli rejimin məhdudlaşdırılması haqqında məsələ fərqli həll olunur. MPM-in 440.3-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərin prosesual hüquqları üzrə xüsusi məhdudluyətlərə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudluyətləri müəyyən edilə bilər.

Fikrimizcə, 440.3-cü maddə Məcəllədə 439.3-cü maddə kimi verilsəydi daha düzgün olardı. Çünki məhz həmin maddədə xarici şəxslərin prosesual hüquqları və vəzifələrindən söhbət gedir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Qeyd olunan norma qarşılıqlı prinsipinə əsaslanır. Qarşılıqlı problemi müasir dövrdə dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri kimi obyektivliklə əlaqədardır. Bizim dövlətimiz Azərbaycan Respublikası ilə işgüzar əlaqələri gücləndirmək istəyən dövlətlərlə iqtisadi, elmi-

texniki, mədəni əlaqələri mövhdəkləndirmək mövqeyindən çıxış edir. Hər iki tərəf bərabərlik əsasında bu cür əlaqələrin inkişafına çalışmalıdır. Bərabərlik həmçinin dövlətlərin bərabərlik əsasında bir-birinin qanunlarının qüvvəsini tanımasında təzahürünü tapmalıdır. Bunsuz dövlətlər arasında əməkdaşlıq mümkün deyildir.

Azərbaycanda xarici dövlətin qanunvericiliyi əsasında yaranmış hüquqlar tanınır. Bütün bu hallarda qarşılıqlıdan daha geniş mənada danışmaq lazımdır. Beynəlxalq mülki proses doktrinası qarşılıqlı bir qədər dar mənada, yəni qarşılıqlı olaraq müəyyən rejimin (milli, ən əlverişli) verilməsində, və ya xarici vətəndaşlar və xarici hüquqi şəxslərə müəyyən hüquqların verilməsi mənasında qəbul edilir.

Qarşılıqlığın mahiyyəti xarici dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinə o şərtlə müəyyən hüquqların verilməsidir ki, hüququ verən dövlətin vətəndaşları da həmin xarici dövlətdə analoji hüquqlardan istifadə edə bilsin. Dövlət beynəlxalq müqaviləyə qarşılıqlı haqqında qeyd-şərt daxil etməklə öz təşkilatları və vətəndaşlarının xarici dövlətdə müəyyən hüquqlardan istifadə etməsi üçün təminat yaratmaq məqsədi güdür.

Qarşılıqlıq prinsipi ilə əlaqədar retorsiya məsələləri, yəni cavab məhdudiyyətlərinin tətbiqi haqqında məsələ də meydana çıxır. Əgər bir dövlət əsassız olaraq ayrışdırılıqla digər dövlətin və ya vətəndaşlarının mənafeyinə ziyan vuran tətbiqlər görürsə, onda sonuncu dövlət cavab məhdudiyyət tədbirləri görməyə haqlıdır. Bu cür tədbirlərin məqsədi bir qayda olaraq digər dövlətin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Cavab məhdudiyyətləri (retorsiya) konkret ünvanla malik olmaqla həmişə müstəsna və operativ xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, məhdudiyyətlər konkret dövlətin xarici şəxslərinə münasibətdə məcburi tədbir kimi tətbiq olunur və başqa dövlətlərin xarici şəxslərinin prosesual hüquqlarına şamil olunmur.⁷⁷

Cavab tədbirləri yalnız imperativ xarakter daşıyır, ona görə də qarşılıqlıq şərtinin qiymətləndirilməsi, Azərbaycan vətəndaşlarının prosesual hüquqlarının ayrışdırılıqlı əsasən məhdudlaşdırılmasının bu və ya digər faktlarının qiymətləndirilməsi məhkəmənin

⁷⁷ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Качалин М. 2003. с. 649.

səlahiyyətlərinə aid deyildir. Ona görə də məhkəmələr konkret işlərə baxanda qarşılıqlı məsələsini araşdırmamalı, işdə iştirak edən əcnəbidən onun vətəndaşı olduğu dövlətdə məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin vətəndaşlarına bərabər prosessual hüquqların verilməsinin təsdiqini tələb etməməlidir⁷⁸.

Beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq retorsiya kimi məhdudiyət tədbirlərinin tətbiqi ayrışkiliyə yol verilməməsi prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirilmir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalıdır. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, Azərbaycan Respublikası qanunlarının və digər qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidir.

Xarici şəxslərlə ölkə vətəndaşları və hüquqi şəxslərinin prosessual hüquqi vəziyyətinin bərabərləşdirilməsi vahid inteqrasiya məqsədi ilə bir təşkilatda birləşən dövlətlər, məsələn, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər üçün daha xarakterikdir. Bu cür dövlətlərdə milli rejim beynəlxalq təşkilatların qərarı əsasında müəyyən edilir və dövlətlərin hamısında fəaliyyət göstərir. Belə hallarda xarici şəxslərə təqdim olunan milli rejim statusunun məhdudlaşdırılmasına yol verilmir.

Ən əlverişli rejim əcnəbilərə hər hansı bir sahədə istənilən üçüncü dövlətin vətəndaşlarına verilən hüququn verilməsidir. Ən əlverişli rejim bir qayda olaraq qarşılıqlı əsasında müəyyənləşdirilir.⁷⁹ Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı və onun Üzv Dövlətləri arasında ticarət, investisiya, iqtisadi, qanunvericilik və mədəni əməkdaşlıq, immiqrasiya və qanunsuz ticarətin qarşısının alınması sahələrində münasibətləri əhatə edən «Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun Üzvü olan Dövlətlər və digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi» 1996-cı ilin aprel ayında imzalanmış və 1999-cu ilin iyul ayının 1-dən etibarən qüvvəyə

⁷⁸ Anufrieva L.P. Mec dunar odnoe çast noe pravo. T. 3. M.2001. s. 331.

⁷⁹ Mec dunar odnoe pravo. Ot v. r ed. Ö .M. Kolosov., V.İ .Kuzneöv. M.1995.s.107.

minmişdir. Həmin sazişdə həm ayrışkiliyə yol verilməməsi, həm milli rejim, həm də əlverişli rejim prinsipinə aid müddəalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, Sazişin 9-cu maddəsində göstərilir ki:

«Tərəflərin bir-birinə, millətə ən əlverişli olan rəftar göstərişi aşağıdakı sahələrin hamısına aiddir:

-rüsumların və haqların yığılması metodları da daxil olmaqla, idxal əməliyyatlarına tətbiq edilən gömrük rüsumları və haqları;

-gömrük tənzimlənməsi, tranzit, ambara yığıma və nəqliyyatla daşımalara aid müddəalar;

-idxal olunan mallara bilavasitə və ya bilavasitə tətbiq olunan vergilərlə bağlı hər hansı digər daxili rüsumlar;

-ödəniş metodları və belə ödənişlərin hesablara keçirilməsi;

-daxili bazarda malların satışı, əldə edilməsi, daşınması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunma qaydaları.

Sazişin 20-ci maddəsində göstərilir ki, «hər bir üzv dövlətdə tətbiq edilən qanunlara, şərtlərə və qaydalara əməl edilməklə Birlik və onun üzvü olan dövlətlər səy göstərəcəklər ki, Üzv Dövlətlərin ərazisində qanuni əsaslarla işə götürülən Azərbaycan vətəndaşları üçün iş şəraiti, mükafatlandırma və işdən çıxarma baxımından öz vətəndaşlı ilə müqayisədə milli zəmində heç bir ayrışkiliyə yol verilməməsini təmin etsinlər».

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən qanunlara, şərtlərə və qaydalara əməl edilməklə Azərbaycan Respublikası Üzv olan Dövlətlərin onun ərazisində qanuni əsaslarla işə götürülən vətəndaşları üçün iş şəraiti, mükafatlandırma və işdən çıxarma baxımından öz vətəndaşları ilə müqayisədə milli zəmində heç bir ayrışkiliyə yol verilməməsini təmin edir.

Sazişin 23-cü maddəsinə müvafiq olaraq Birlik və Üzv dövlətlər hər hansı üçüncü ölkə üçün qoyulan rejimdən heç də əlverişsiz olmayan rejimlə və Azərbaycan Respublikası Şirkətlərinin təsis olunmasına imkan verirlər, Birlik və onun Üzvü olan dövlətlər öz ərazilərində yaradılan Azərbaycan Şirkətinin törəmə şirkətlərinə Birlinin hər hansı bir şirkəti üçün qoyulan rejimdən heç də əlverişsiz olmayan rejimlə fəaliyyət göstərməyə imkan verirlər. Sazişə əsasən Azərbaycan Respublikası Birlik və onun üzvü olan dövlətlərin Törəmə şirkətləri və filiallarına münasibətdə eyni öhdəlikləri

üzərlərinə götürürlər⁸⁰.

Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında «İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında» 1995-ci il dekabr ayının 22-də bağlanmış 25 iyun 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq olunmuş müqavilədə şərh olunan maddə ilə bağlı bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilənin 1-ci maddəsi müəyyən edir ki, müqavilənin məqsədləri üçün «vətəndaşlar» anlayışı Almaniya Federativ Respublikasına münasibətdə Almaniya Federativ Respublikasının əsas qanununa görə almanlar; Azərbaycan Respublikasına münasibətdə Azərbaycan Respublikasının qanununa görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olan fiziki şəxsləri, «şirkət» anlayışı isə Almaniya Federativ Respublikasına münasibətdə fəaliyyətinin gəlir götürülməsinə və ya götürülməməsinə yönəldilməsindən asılı olmayaraq Almaniya Federativ Respublikasının ərazilərində yerləşən hər hansı hüquqi şəxs və ya ticarət cəmiyyəti, hüquqi şəxs olan və ya olmayan başqa növ cəmiyyət və birliklər; Azərbaycan Respublikasına münasibətdə Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən şirkətlər, firmalar, müəssisələr və digər hüquqi şəxsləri ehtiva edir.

Müqavilənin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq Razılığa Cəlon tərəflərin hər biri özünün bütün ərazisində digər Razılığa gələn tərəfin vətəndaşlarının və ya şirkətlərinin mülkiyyətində və ya təsiri altında olan investisiyalarına münasibətdə öz vətəndaşlarının və şirkətlərinin investisiyaları və ya üçüncü dövlətlərin vətəndaşlarının və ya şirkətlərinin investisiyaları üçün müəyyən edilmiş rejimdən az əlverişli olmayan rejimə təminat verir.

Qanunverici xaricilərlə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında tam prosessual bərabərlik rejimi müəyyənləşdirmişdir. Prosessual bərabərlik, hər şeydən əvvəl, ədalət mühakiməsinə müraciət imkanının təmin olunması məqsədinə xidmət edir. Ona görə xarici şəxslər heç bir maneə olmadan məhkəməyə müraciət etmək, məhkəmədə iddiaçı, cavabdeh və üçüncü şəxs qismində çıxış etmək, işin baxışında iştirak etmək, izahatlar vermək, sübutlar təqdim etmək, vəsatətlər vermək, həm Azərbaycan Respublikası, həm də xarici ölkənin hakimiyyət orqanlarının verdikləri sənədlərdən işdə sübut

⁸⁰ Aİ-Azərbaycan. Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi. Bakı. 2002. s. 75-78.

kimi istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Xarici şəxslərlə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının prosessual hüquq bərabərliyi Konstitusiyada ifadəsini tapmış qanun və məhkəmə qarşısında hamının bərabərliyi prinsipinə əsaslanır. İddia ərizəsinin forma və məzmununa riayət etmək, iddia ilə bağlı dövlət rusumunu ödəmək, mülki işin icraatı zamanı yaşayış yerini dəyişməsi ilə əlaqədar məhkəməni məlumatlandırma, tələblərinin əsaslandığı halları sübut etmək və s. kimi prosessual vəzifələr prosessual hüquqlarla sıx bağlı olduğuna görə həm Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, həm də xarici şəxslər üçün eynidir.

Azərbaycan Respublikasında xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasında aşağıdakı prinsiplərin durması qeyd olunur:

1) milli reyim prinsipi, yəni Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, qoşulduğu beynəlxalq müqavilələri ilə digər qayda müəyyən edilməyibsə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlarıdan və azadlıqlardan istifadə edirlər və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər;

2) qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi, yəni əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakterindən və digər hallardan asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər;

3) retorsiya prinsipi, yəni xarici dövlət öz ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyduqda Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər (retorsiyalar) həmin dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilə bilər. Belə qanun onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur;

4) Azərbaycan Respublikasının yurisdiksiyasına tabe olma prinsipi, yəni əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalıdır, onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, qanunlarının və qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət

etməlidirlər⁸¹.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanun immiqrantlar və ölkədə müvəqqəti olan şəxsləri fərqləndirir. İmmiqrantlar «İmmiqrasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada immiqrasiyaya icazə almış şəxslərdir. Onlar Azərbaycan Respublikasına daimi və müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər. «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər immiqrasiya kvotalarına riayət olunmaqla «İmmiqrasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada immiqrasiyaya icazə aldıqda Azərbaycan Respublikasına daimi və ya müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər və bu halda immiqrant statusu alırlar.

Kvotadan kənar immiqrant statusu aşağıdakı şəxslərə verilə bilər:

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə yaxın qohumluğu olduqda;

Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan şəxslə nəzərdə tutulmuş olduqda;

Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

İmmiqranta müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən onun statusunu təsdiq edən sənəd verilir.

Azərbaycan Respublikasına yaşamağa gələn immiqrant (onun ailə üzvləri) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatla alınır.

Digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi iş, xidməti ezamiyyət və s.) Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olan hesab edilirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatla alınmalıdır və onlar üçün müəyyən olunmuş

⁸¹ Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 20045.s.79-80.

müddətlər qurtardıqdan sonra Azərbaycan Respublikasını tərk etməlidirlər.

Göründüyü kimi qanun xarici vətəndaşın ölkədə daimi və ya müvəqqəti yaşamasından asılı olaraq onun hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, xarici şəxsin ölkədə daimi yaşaması onun hüquqi vəziyyətinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbilər əmək fəaliyyəti, mənzillə təmin olunma, tibbi yardımla bağlı məsələlərdə Azərbaycan vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə edirlər.

4.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

«Hüquq qabiliyyəti» və «fəaliyyət qabiliyyəti» terminlərindən həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquqda istifadə olunur. Fiziki şəxsin hüquqlara malik olma və vəzifələr daşıma qabiliyyəti hüquq qabiliyyəti adlanır. Şəxs anadan olmaqla hüquq qabiliyyəti əldə edir və bu həyatının sonuna kimi davam edir. Fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin özü üçün hüquq və vəzifələr yaratmaq, yəni öz hərəkətləri ilə hüquq münasibətlərinə girmək, hüquqlarını həyata keçirmək, vəzifələrini icra etmək qabiliyyətidir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların şəxsi qanunu ilə (*lex personalis*) müəyyən edilir. Şəxsi qanun iki variantda tətbiq edilir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (*lex patriae*); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin qanunu (*lex domicilii*). Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununda hər iki variantdan istifadə edilərək, birincisi əcnəbilərə münasibətdə, ikincisi vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ (*lex patriae*) fiziki şəxsin şəxsi qanunu hesab edilir. İki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün onun daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ (*Proper Law*) şəxsi qanun sayılır. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin şəxsi qanunu isə onun daimi yaşadığı ölkənin hüququ (*lex*

domicillii) hesab edilir⁸².

Xarici dövlətlərdə mühakimə icraatının əsas iştirakçılarının statusu müxtəlif cür xarakterizə edilir. Kontinental hüquq sistemli ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da prosesual hüquq qabiliyyəti (onun vasitəsi ilə kimin iş üzrə ümumiyyətlə tərəf ola biləcəyi müəyyən edilir) və prosesual fəaliyyət qabiliyyəti (onun vasitəsi ilə kim məhkəmə müdafiəsinə müraciət edə bilər sualına cavab tapılır) anlayışlarından, bəzi dövlətlərdə başqa anlayışlardan da istifadə olunur. Məsələn, alman hüququnda əlavə olaraq «prosesual fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti» və «öz adından başqalarının mənafeyinə prosesini aparmaq səlahiyyəti» kimi anlayışlara da müraciət olunur. Fransa hüququnda belə hesab olunur ki, məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsi üçün şəxsin prosesual hüquq qabiliyyəti və prosesual fəaliyyət qabiliyyətindən əlavə marağı da olmalıdır. İtaliya MPM-in 100-cu maddəsində nəzərdə tutulur ki, məhkəməyə tələblə müraciət etmək və onu mübahisələndirmək üçün maraqlı olmalıdır. Maraqlı anlayışı bir qədər mücərrədliyə malik olmaqla çətin anlaşılır. Lakin mahiyyəti onunla şərtlənir ki, məhkəmə icraatında iştirak marağı əsaslanır və o hökmən bəzi hüququn pozulmasını ehtiva etmir. İspaniya hüququ «tərəf olmaq qabiliyyəti» anlayışından istifadə etsə də, alman hüququnda olduğu kimi bunu geniş açıqlamır. İngiltərə normativ aktlarında prosesual hüquq qabiliyyəti və prosesual fəaliyyət qabiliyyətləri anlayışlarından ümumiyyətlə istifadə olunmur. Maddi hüquq münasibəti iştirakçısının, həm də prosesdə tərəf kimi çıxış etmək hüququ tanınır. ABŞ-da məhkəmə mühakimə icraatında ümumi ilkin şərtlər kimi hüquqi maraqlı və iddia vermək və ya ona cavab verə bilmək qabiliyyəti qeyd olunur⁸³.

Mülki hüquqi anlayışdan fərqli olaraq prosesual xarakterli məsələlərdə mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti terminlərinin məzmununun müəyyənləşdirilməsində müəyyən çətinlik vardır. Bu da müxtəlif dövlətlərdə mülki prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərində fərqlərin olması ilə bağlıdır.

⁸² Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004.s.83.

⁸³ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.331-334..

Prosessual hüquq qabiliyyətlik dedikdə, prosessual hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyəti başa düşülür...Prosessual hüquq qabiliyyəti prosesin və prosessual hərəkətlərin həqiqiliyinin ilkin şərtidir. Tərəf iddianı verdiyi andan həmin qabiliyyətə malik olmalı və onu prosesin sonuna kimi özündə saxlamalıdır⁸⁴.

Prosessual fəaliyyət qabiliyyətlik şəxsin müstəqil və ya vəkil vasitəsi ilə bütün prosessual hərəkətləri yerinə yetirmək qabiliyyətidir.

Fransada xarici şəxsin prosesdə tərəf kimi iştirak etməsi Fransa məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid olan məsələdir. Əgər Fransa məhkəməsi iddianı baxmaq üçün qəbul edirsə, o, xarici şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti məsələsini həll edə bilər. Məhkəmə həmin məsələni xarici şəxsin «öz qanunu» əsasında həll etməlidir. Fiziki şəxslər üçün vətəndaşlıq, hüquqi şəxslər üçün «milli mənsubluq» əsas götürülür. Beləliklə, Fransa məhkəməsi xarici şəxsin öz hüquq sistemində mövcud olan məhdud hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini də müəyyənləşdirə bilər.⁸⁵

AFR mülki prosessual qanunvericiliyinə əsasən prosessual hüquq qabiliyyətinə maddi hüquq münasibətlərində hüquq qabiliyyətli olan şəxs malik ola bilər (maddə 50). Şəxs üzərinə öhdəlik götürə bildiyi həddə prosessual fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunur. Bu o deməkdir ki, yalnız tam maddi fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxs tam prosessual fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunur. Almaniyada prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlik məsələsində xarici şəxsin «öz qanunu» əsas götürülür. Xarici şəxsin prosessual fəaliyyət qabiliyyəti alman *lex fori-nin* deyil, birbaşa öz dövlətinin hüququnun təsiri altına düşür. Lakin Fransadan fərqli olaraq Məcəllənin xüsusi norması (maddə, 55) belə bir qayda müəyyənləşdirmişdir ki, şəxsin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin onun milli qanunu ilə məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, «məhkəmənin qanunu» buna yol verirsə, şəxs fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunur. Beləliklə, Almaniyada xarici şəxsin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti həm xarici, həm də Almaniya qanunvericiliyi əsasında müəyyən-

⁸⁴ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.335.

⁸⁵ Neş ataeva T.N. Mec dunar odnı y qr ac danski y pr oüess. M.2001.s.80.

ləşdirilir.⁸⁶ Əgər şəxs bir neçə dövlətin vətəndaşlığına malikdirsə, həmin şəxsin daimi yaşayış yeri və ya həyatının axımına görə daha çox bağlı olduğu dövlətin hüququ tətbiq olunmağa şəxsi statusu müəyyənləşdirilir. Həmin şəxs həm də almandırsa, bu onun statusunun müəyyənləşdirilməsində aparıcı cəhət kimi qiymətləndirilir.⁸⁷

İsveçrənin «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 34-cü maddəsinin 1-ci abzasına əsasən əcnəbilərin prosessual hüquq qabiliyyəti İsveçrə hüququ ilə müəyyən edilir. Avstriya qanununa əsasən xarici vətəndaşlar öz dövlətində hüquq qabiliyyətinə malik olmasalar da, Avstriyada prosessual hüquq qabiliyyətinə malik ola bilərlər.⁸⁸

Almaniya Mülki Prosessual Məcəlləsinin 55-ci paragrafına əsasən öz ölkəsinin hüququna görə prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan əcnəbi məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna görə prosessual hüquq qabiliyyətinə malikdirsə, o prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxs hesab edilir.⁸⁹

Böyük Britaniyada xarici şəxslərin mülki işlər üzrə məsuliyyətə cəlb edilməsi imkanı İngiltərə məhkəmələrinin yurisdiksiyası ilə müəyyən edilir. Həmin yurisdiksiya isə İngiltərə ərazisində məhkəməyə gəlmək üçün xarici şəxsə çağırış vərəqəsi təqdim etmək imkanından asılıdır.

Xarici şəxsin iddia təqdim etmək qabiliyyəti dövlətin vətəndaşlarının hüquqları ilə bərabərləşdirilməklə xarici şəxsin «öz qanunu» ilə müəyyən edilir. Ümumi hüquq sistemli ölkələrdə xarici şəxsin «öz qanunu» onun vətəndaşlığı ilə deyil, yaşadığı yerin və ya firmanın olduğu yerin (domisil) qanunu ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, İngiltərə prosessual hüququna əsasən prosesdə tərəf kimi (iddiaçı və cavabdeh) xarici firma cəlb edilə bilər, bir şərtlə ki, o, öz ölkəsində mövcud olan qaydalara əsasən lazımı qaydada qeyd

⁸⁶ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo. M.2001.s.260.

⁸⁷ Kox X., Maqnuş U., Vi nkl er f on Mör enf el ğs. Mec dunar odnoe çast noe pr avo i sr avni tel ğnoe pr avovedeni e. M. 2001.s.431.

⁸⁸ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.342-343.

⁸⁹ Kox X., Maqnuş U., Vi nkl er f on Mör enf el ğs. Mec dunar odnoe çast noe pr avo i sr avni tel ğnoe pr avovedeni e. M. 2001.s.448.

olunmuş olsun. Beləliklə, İngiltərədə xarici şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti bir neçə hüquq qaydası əsasında müəyyənləşdirilir.⁹⁰

Rusiya Federasiyasında xarici şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti «məhkəmə qanunu» və xarici şəxsin «öz qanunu»nun uzlaşdırılması əsasında həll edilir. Rusiya Federasiyası MPM-in 399-cu maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən xarici vətəndaşların, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların öz qanunu ilə müəyyən edilir. Məcəllənin 399-cu maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən şəxs öz qanununa əsasən prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildirsə, o, Rusiya hüququna müvafiq olaraq prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirsə, Rusiya Federasiyası ərazisində prosessual fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilə bilər. Qanunverici bu zaman Rusiya məhkəmə icraatında iştirak edən xarici şəxslərin prosessual vəziyyətini tənzimləyən milli rejimin üstünlüyünə əsaslanır.⁹¹

Amerika Birləşmiş Ştatlarında xarici şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun «öz qanunu» (vətəndaşlıq və domisil) normaları əsasında müəyyənləşdirilir. Lakin bu zaman ABŞ məhkəməsinin xarici şəxsdən iddialar qəbul etmək məsələsinə dair səlahiyyəti genişdir: məhkəmə ərizənin qəbul olunmasından «*forum non convenies*» (əlverişsiz forum) əsasında imtina edilə bilər. Yəni məhkəmə kifayət qədər səlahiyyətli olmaması və ya yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi üçün ərazi cəhətdən uzaqlıq əlamətinə görə iddianı qəbul etməkdən imtina edə bilər. Bu zaman məhkəmənin mübahisəli hüquq münasibəti ilə sıx əlaqəsinin olmamasına görə ədalətli ola bilməyəcəyini göstərməsi kifayətdir.⁹²

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli mülki prosesdə xarici şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti problemi həm «məhkəmə qanunu», həm də xarici şəxsin «öz qanunu» əsasında həll olunur. Eyni zamanda bəzi ölkələrin milli prosessual qanunvericiliyində xarici şəxslərin mülki prosessual qabiliyyətini məhdudlaşdırmağa imkan verən normalar mövcuddur. Məsələn,

⁹⁰Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qrac danski y pr oüess. M.2001.s.81.

⁹¹Komment ar i y k Qrac danskomu Pr oüessual ğnomu Kodeksu Rossi yskoy F ederaüi i (post at eynı y). Ot v. r ed. Q.A.C i l i n. M. 2003. s.702-703.

⁹² Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qrac danski y pr oüess. M.2001.s.81.

Almaniya, Fransa, Belçika və İsveçdə cavabdehin tələbi ilə mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxılana kimi iddiaçının xarici şəxsdən məhkəmə xərclərinin ödənilməsinə tələb edilməsi hüququnun olmasını bu cür məhdudlaşdırmaya aid etmək olar.

Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi həmin ölkədə yaşamayan və onlarda əmlakı olmayan şəxslərin təminat təqdim etmək öhdəliyini müəyyən edir. Məsələn, Argentina MPM-nin 348-ci maddəsi Argentinada domisili və daşınmaz əmlakı olmayan cavabdehin üzərinə təminat təqdim etmək öhdəliyi qoyur.

MDB dövlətlərinin heç birində (Gürcüstan istisna olmaqla) xarici-iddiaçının təminat təqdim etməsi nəzərdə tutulmamışdır. Gürcüstanın 1998-ci il Beynəlxalq Xüsusi hüquq haqqında Qanununun 58-ci maddəsinə əsasən cavabdehin tələbi ilə xarici-iddiaçılar məhkəmə xərclərinin təmini üçün təminat qoymalıdır.⁹³

Azərbaycan Respublikası MPM-in 48-ci maddəsinə əsasən hər bir fiziki və hüquqi şəxs eyni dərəcədə qanunla müəyyən edilən və qanunla yol verilən mülki prosesual hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə (mülki-prosesual hüquq qabiliyyəti) malikdir. Məcəllənin 49-cu maddəsinə müvafiq olaraq öz fəaliyyəti ilə məhkəmədə hüquqlarını həyata keçirmək və vəzifələrini yerinə yetirmək, işin aparılmasını nümayəndəyə tapşırmaq qabiliyyəti (mülki-prosesual fəaliyyət qabiliyyəti) tam həcmdə yetkinlik yaşına çatmış hər bir fiziki şəxsə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış hüquqi şəxsə məxsusdur.

Azərbaycan Respublikasında da xarici şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti «məhkəmə qanunu» ilə xarici şəxslərin «öz qanunu»nun uzlaşdırılması əsasında həll edilir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi xarici şəxslərə Azərbaycan Respublikasında hüquqlarını əldə edib həyata keçirməkdə eyni imkanlar yaradır və onların məhkəmə müdafiəsinə imkan verir. Xarici şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər mülki prosesual hüquqlardan istifadə edir. Onlar mülki prosesdə iddiaçı, cavabdeh, üçüncü şəxs kimi iştirak edirlər. Xarici müəssisə və təşkilatlar Azərbaycan Respublikasında məhkəmə müdafiəsi hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasında xarici

⁹³ Боқул авски y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M. 2002. s. 412.

vətəndaşın məhkəməyə müraciət etməsi üçün hər hansı məhdudiyət və yerinə yetirilməsi zəruri olan ilkin şərt müəyyən edilməmişdir. Bununla yanaşı əgər beynəlxalq müqavilədə xarici şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün onun «öz qanunu»na müraciət etməsi nəzərdə tutulubsa, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri bu cür şəxsin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən etmək üçün xarici qanunvericiliyi tətbiq etməlidir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 441.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbilərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşı olduqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Xarici şəxsin öz qanununun tətbiq edilməsi haqqında müddəa Azərbaycan Respublikasının bağladığı bir çox beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Xarici şəxsin «öz qanunu»na istinad edilməsi o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xarici şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini xarici dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan qaydada müəyyən edir. Xarici fiziki şəxsin «öz qanunu» vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Xarici hüquqi şəxsin «öz qanunu» onun qeydə alındığı və ya olduğu əsas yer (firmanın qərargahının olduğu yer) ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar belə bir sual meydana çıxır: xarici hüquqi şəxslərin ölkələrində qeydə alınması hansı sənədlərlə təsdiq olunur? Bir qayda olaraq bu xarici şəxslərin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qeydiyyatata alınma haqqında sənədin surətidir. Bir çox dövlətlərdə bu xarici şəxsin gəldiyi ölkənin ticarət reyestrindən çıxarış və ya xarici şəxsin hüquqi statusunu təsdiq edən digər ekvivalent sənəddir. Vətəndaşlar üçün bu pasport, şəxsiyyət vəsiqəsi, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün yaşadıqları yerdə qeydə alınmaları haqqında sənəddən çıxarış ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə prosesinin xarici iştirakçıları öz ölkələrinin hüququna əsasən hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli olmalarını təsdiq edə bilərlərsə, mülki prosesdə iştirak etməyə buraxılırlar.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bir məsələ ilə bağlı konkret fikir öz ifadəsini tapmamışdır. Belə ki, öz ölkəsinin qanunlarına əsasən hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunmayan xarici ölkə vətəndaşı, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə

əsasən hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlilik tələblərinə cavab verirsə o, Azərbaycan Respublikasında mülki prosesdə fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunmalıdır? Hüquqi şəxslərdən fərqli olaraq qanunvericilik fiziki şəxslərə münasibətdə bu cür qayda müəyyən etməmişdir. Qanunun mənasına görə xarici fiziki şəxsin prosessual fəaliyyət qabiliyyəti ancaq onun öz qanunu əsasında müəyyən edilməlidir.

MPM-in 441.2-ci maddəsinə əsasən əcnəbinin bir neçə vətəndaşlığı olduqda onun prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Bir neçə vətəndaşlıq dedikdə, şəxsin iki və daha artıq dövlətin vətəndaşlığına malik olması başa düşülür. Bir neçə dövlətin vətəndaşlığına mənsubluğun mənbəyini doğum, naturalizasiya⁹⁴, nikaha daxil olma və s. yollarla vətəndaşlıq əldə etmək haqqında ayrı-ayrı dövlətlərin tətbiq etdiyi qanunlar arasında kolliziya təşkil edir. Məsələn, «torpaq hüququ» prinsipi⁹⁵ tətbiq olunan dövlətdə (Braziliya, Çili) «qan hüququ» prinsipi⁹⁶ tətbiq olunan dövlətin (Finlandiya) vətəndaşının uşağı anadan olduğu halda uşaq doğulduğu andan ikili vətəndaşlığa malik olur. Yaxud xarici vətəndaşla nikaha daxil olduqda, nikaha girən qadının əvvəlki vətəndaşlığını saxlaması (ABŞ, Fransa, İsveçrə), ərin mənsub olduğu dövlət (Braziliya) avtomatik surətdə öz vətəndaşlığını ona verdiyi halda da ikili vətəndaşlıq meydana çıxır. Naturalizasiya zamanı şəxs əvvəlki vətəndaşlığını itirməyib yeni vətəndaşlıq qəbul etdiyi hallarda da ikili vətəndaşlıq yaranır. İkili vətəndaşlığa malik olan şəxs vətəndaş olduğu dövlətlərin birində yaşayıb digər dövlət qarşısında borcundan bir qayda olaraq imtina edə bilməz. Beynəlxalq məhkəmə və beynəlxalq arbitrajlarda ikili vətəndaşlıqla əlaqədar mübahisəli işlərə baxılarkən səmərəli vətəndaşlıq prinsipinə istinad edilir. Bu prinsip vətəndaşın daha sıx bağlı olduğu, yəni ərazisində yaşadığı,

⁹⁴ Vətəndaşlıq məsələləri ilə əlaqədar naturalizasiya (fr. naturalisation < lat.naturalis həqiqi, qanuni) şəxsin öz xahişi ilə hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığına fərdi qəbuludur.

⁹⁵ «Torpaq hüququ» prinsipinə görə, müəyyən dövlətin ərazisində doğulmuş uşaq, onun valideynlərinin hansı ölkənin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq, doğulduğu dövlətin vətəndaşlığını əldə etmiş olur.

⁹⁶ «Qan hüququ» prinsipinə görə, doğulmuş uşağın vətəndaşlığı onun valideynlərinin (və ya onlardan birinin) vətəndaşlığı ilə müəyyən olunur və uşağın doğulduğu yerdən asılı olmur.

siyasi və mülki hüquqlara malik olduğu, hərbi xidmət etdiyi və vəzifədə işlədiyi dövlətlə bağlı vətəndaşlığı başa düşülür. Beynəlxalq təcrübədə ikili vətəndaşlığın ləğv edilməsi və ya heç olmazsa azaldılması məqsədilə dövlətlər arasında müxtəlif müqavilələr bağlanmışdır. «Vətəndaşlıq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan şəxsin xarici dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə müvafiq surətdə həll edilmiş hallar istisna olmaqla tanınmır.

MPM-in 441.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq vətəndaşlığı olmayan şəxsin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti həmin şəxsin daimi yaşadığı yeri olan dövlətin, belə dövlət olmadıqda isə onun adətən olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir.

4.3. Qaçqınların prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 441.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq qaçqınların prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların sığınacaq tapdıqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Qaçqınların hüquqi statusunu müəyyənləşdirən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il «Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiya və 1967-ci il «Qaçqınların statusuna dair» Protokoldur. Qaçqınların statusu haqqında beynəlxalq sənədlər arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Belə ki, 1951-ci il Konvensiyası bəzi zaman və coğrafi məhdudiyyətlər nəzərdə tutur. Konvensiya Avropada yerləşən ölkələrdə və 1 yanvar 1951-ci ilə kimi baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqın vəziyyətinə düşmüş şəxslərə münasibətdə tətbiq olunur. 1967-ci il Protokolu isə yuxarıda göstərilən məhdudiyyətləri aradan qaldırır. Yəni Protokol heç bir coğrafi və zaman məhdudiyyəti qoymadan bütün dövlətlərdə və zaman məhdudiyyətindən asılı olmayaraq Protokolun qəbul olunmasından əvvəl və sonra baş vermiş hadisələr nəticəsində yaranmış qaçqın problemlərinə tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 8 dekabr 1992-ci il

tarixli 402 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası da Konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluq və ya siyasi əqidə əlamətlərinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barədə tam əsaslı qorxuya görə vətəndaşlıq mənsubiyyətinin olduğu ölkədən kənarında olan və bu ölkə tərəfindən müdafiə olunmaqdan istifadə edə bilməyən, yaxud belə qorxu üzündən həmin müdafiədən istifadə etmək istəməyən və ya müəyyən vətəndaşlığı olmayıb və bu cür hadisələr nəticəsində özünün keçmiş daimi yaşayış yeri olan ölkədən kənarında olan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən, yaxud qayıtmaq istəməyən şəxslər qaçqın hesab edilir.

Konvensiyada verilən tərifdə vətəndaşlığı olanlarla, vətəndaşlığı olmayanlar arasında fərq qoyulur. Şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün 3 meyar əsas götürülür.

Əvvəla, şəxsin təqibin qurbanına çevrilməsi üçün tam əsaslı qorxu mövcud olmalıdır. Tərifdə təqibin keçirilməsi üçün əlamətlərin tam siyahısı, yəni irq, dil, vətəndaşlıq, din, siyasi əqidə, həmçinin müəyyən sosial qrupa mənsubluq əlaməti verilmişdir.

«Tam əsaslı qorxu» anlayışı özündə obyektiv və subyektiv ünsürləri birləşdirir. Qorxu (ehtiyat) psixi vəziyyət olmaqla subyektiv ünsürü təşkil edir. Ona görə də, Konvensiyanın 35-ci maddəsinə əsasən Konvensiya müddələrinin tətbiqini müşahidə etmək funksiyası həvalə edilmiş BMT-nin Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi belə hesab edir ki, şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün «ilk növbədə gəldiyi ölkədəki vəziyyət haqqında mülahizələr deyil, bu statusu almaq istəyənin vəsatətinin qiymətləndirilməsi tələb olunur»⁹⁷.

Subyektiv ünsürə, ehtiyat etmənin «tam əsaslı» olmasını tələb edən obyektiv ünsür də qoşulur. Bu o deməkdir ki, şəxsin qaçqın hesab edilməsi üçün təkcə daxili vəziyyət deyil, onun gəldiyi ölkədəki obyektiv vəziyyət də nəzərə alınmalıdır.

Konvensiya «təqib» anlayışının konkretləşdirilməsi üçün

⁹⁷ Rukovodstvo po proučavanju krivičnih i drugih opredeljenih statusa bežnanih (soqlasno Konvenciji 1951 q. i Protokol u 1967 q. kasaohim statusa bežnanih). Upravlenje Verhovnogokomisara OON podelambecenihev. Ceneva, januar 1992. p.37.

əsasların dairəsini məhdudlaşdırmışdır. 33-cü maddədə göstərilir ki, tərifdə qeyd edilmiş səbəblər nəticəsində həyat və azadlıq üçün təhlükənin mövcudluğu hər bir halda şəxsin ölkədən çıxarılması üçün kifayət edə biləcək haldır. Buna uyğun olaraq bu cür təhlükəni yaradan fəaliyyət təqib kimi qiymətləndirilməlidir. Şəxsə digər ziyan vuran hərəkətlərin və ya o cür hərəkətlərlə hədə-qorxunun təqib kimi qiymətləndirilməsi hər bir konkret işin vəziyyətindən, o cümlədən subyektiv ünsürdən asılıdır.

Təqib həm dövlətin özü, həm də əhalinin bir hissəsi tərəfindən həyata keçirilə bilər. Əhalinin bir hissəsinin hərəkətləri dövlət həmin hərəkətlərə mane olmadıqda və ya şəxsin səmərəli müdafiəsini təmin etmək iqtidarında olmadıqda, təqib kimi qiymətləndirilə bilər.

Qaçqın kimi tanınması üçün şəxs tərifdə qeyd olunmuş əlamətlərdən heç olmasa biri ilə əlaqədar təqibin qurbanına çevrilmək barədə əsaslı qorxunun olmasını sübut etməlidir. Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsinin mövqeyinə görə « irq » anlayışı bu halda « irq adlanan etnik qrupların bütün növlərini birləşdirməklə geniş mənada başa düşülməlidir »⁹⁸. İrqi əlamətə görə ayrışdırılışın həyata keçirilməsi həmin əlamətə görə təqibin təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Dini inama görə təqib dini icmalarda iştirak etmənin, dinə etiqad etmənin, dini ayinlərin icra edilməsinin qadağan olunmasında və ya ayrışdırılış tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi müxtəlif formalarda təzahür edə bilər⁹⁹.

« Vətəndaşlıq » anlayışı həmin kontekstdə yalnız bu və ya digər dövlətin vətəndaşı olmaq kimi başa düşülməməlidir. O, özündə etnik və dil qrupuna mənsubluğu da əhatə edir. Milli əlamətə görə təqib milli (etnik, dil) azlığa qarşı ayrışdırılış tədbirlərinin keçirilməsini də

⁹⁸ Rukovodstvo po proučavanju krivice i teretnoopravnoj zastatuse beženec (soqlasno Konveniu i 1951 q. i Protokol u 1967 q. kasaohimastatuse beženec). Upravlenie Verhovnoqokomisara OON podelambecženec. Ceneva, ənvarg 1992. p.68.

⁹⁹ Rukovodstvo po proučavanju krivice i teretnoopravnoj zastatuse beženec (soqlasno Konveniu i 1951 q. i Protokol u 1967 q. kasaohimastatuse beženec). Upravlenie Verhovnoqokomisara OON podelambecženec. Ceneva, ənvarg 1992. p.72.

birləşdirə bilər¹⁰⁰.

«Müəyyən sosial qrup» anlayışı adətən eyni mənşə, adət və sosial statusu olan bir qrup şəxsi nəzərdə tutur¹⁰¹.

İkincisi, şəxs vətəndaşı olduğu ölkədən kənar olmalıdır.

Üçüncüsü, şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin müdafiəsindən istifadə etmək imkanı və ya arzusu olmamalıdır.

Təqib qorxusunun şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin bütün ərazisində mövcud olması zəruri deyildir. Etnik toqquşmalar zamanı təqib ərazinin bir hissəsi ilə məhdudlaşa bilər.

Hazırda «qaçqın» ifadəsi daha geniş mənada şərh edilir. Tədricən bu ifadə regional sənədlərdə ümumi zorakılıqdan, mülki iğtişaslardan və silahlı münaqişələrdən qaçan adamlara da şamil edilir. Məsələn, 1984-cü ildə «Mərkəzi Amerika ölkələri, Meksika və Panamada qaçqınların beynəlxalq hüquqi müdafiəsi» mövzusunda keçirilən kollokviumda qəbul edilmiş Kartaxen Bəyannaməsində «qaçqın» statusunun şamil edildiyi şəxslərin dairəsi xeyli genişləndirilmişdir. Belə ki, Bəyannaməyə əsasən «qaçqın» statusu ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişə təhlükəsi, habelə ölkədə «insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması ilə əlaqədar qaçan şəxslərə də şamil edilir¹⁰².

Lakin, qaçqının məhz qaçqın olduğu yalnız o zaman təsdiq oluna bilər ki, o, dövlət sərhədini keçmiş olsun, çıxdığı ölkənin müdafiəsini qəbul edə bilməsin və ya bunu istəməsin. Qaçqınların aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirilir:

-onlar öz ölkələrindən kənar olurlar;

-onlar həmin ölkənin müdafiəsindən istifadə edə bilmir və

¹⁰⁰ Rukovodstvo po pr eüedur ami kr i ter i əm opr edel eni ə stat usa bec enüev (soql asno Konvenüi i 1951 q. i Protokol u 1967 q. kasaö h i mşə stat usa bec enüev). Upravl eni e Ver xovnoqo komi ssar a OON po del am bec enüev. C eneva, ənv ar ğ 1992. p.74.

¹⁰¹ Rukovodstvo po pr eüedur ami kr i ter i əm opr edel eni ə stat usa bec enüev (soql asno Konvenüi i 1951 q. i Protokol u 1967 q. kasaö h i mşə stat usa bec enüev). Upravl eni e Ver xovnoqo komi ssar a OON po del am bec enüev. C eneva, ənv ar ğ 1992. p.77.

¹⁰² Kartaxenskaö Dekl ar aüi ə:desət i l et i e pr oqr essa. Bec enüi , UVKB OON, 1995, □ (2)1, s.22.

bunu, həmçinin ora qayıtmağı arzulamırlar;

-ölkəyə qayıtmağın mümkün olmaması və ya bunun arzulanmaması tamamilə əsaslı olan təqib olunma qorxusu ilə əlaqədardır;

-ehtiyat edilən təqib irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluq və ya siyasi etiqad ilə bağlıdır¹⁰³. Yalnız bu şərtlərə əsasən, qaçqın beynəlxalq müdafiə recimi altına düşür.

Qaçqınlığın əlamətlərindən biri budur ki, o, müdafiədən məhrum edilmiş olur və ya bu cür müdafiədən imtina edir. Ona görə də bu status onun ölkəsinin göstərə bilmədiyi və imtina etdiyi müdafiəni qaçqın üçün təmin etməlidir. Beynəlxalq müdafiənin əsasını non-refoulement prinsipi təşkil edir. Ümumi mənada non-refoulement prinsipi onu nəzərdə tutur ki, heç bir qaçqın onun təqib və işgəncələrə məruz qala biləcəyi ölkəyə qaytarılmamalıdır. Qaçqın statusunun formal olaraq müəyyən edilməsi, bu və ya digər orqanın müəyyən şəxs və ya qrupun vəziyyətinin müvafiq hüquqi kriteriyalara uyğun olmasının müəyyən edilməsi deməkdir. Şəxs ancaq onun vəziyyətinin qaçqın üçün müəyyən edilmiş hüquqi meyalara uyğun olduğu təqdirdə qaçqına çevrilir. Ona görə qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsi insanı qaçqın etmir, yalnız onun bu vəziyyətini bəyan edir.

Qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsi qaçqın olan xariciləri qaçqın olmayan xaricilərdən fərqləndirmək prosesidir. Xarici ölkə vətəndaşı başqa ölkənin sərhədini keçib öz vətəninə təqibdən qaçdığını və başqa ölkədə müdafiə axtardığını iddia etdikdə o, sığınacaq axtarandır. Sığınacaq axtaran heç də mütləq qaçqın deyildir. Onun sığınacaq istəmək xahişinə baxılmalı və onunla bağlı əsaslandırılmış həqiqi təqib qorxusunun olub-olmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Yoxlamadan sonra onun irq, din, milliyyət, siyasi baxışları və ya xüsusi ictimai qrupa aid olması kimi səbəblərə görə təqib olunduğu üçün vətəninə qayıda bilməməsi və ya qayıtmaq istəməməsi səbəblərinə görə təqibdən əsaslı qorxusu olduğu bəlli olursa, o, qaçqın kimi qəbul edilir. Qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsinin vacibliyi ondan irəli gəlir ki, dünyada çox adam öz vətəninə təqib qorxusundan deyil, başqa səbəblərə görə tərک edir.

¹⁰³ Qudvi n-Qi 11 Q.S. St at us bec enüa v mec dunar odnom pr ave, M. 1977.s.146.

Çoxları bəzən maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, daha yaxşı həyat və ya cinayət törətdiklərinə görə məhkəmə ittihamından qurtarmaq və s. səbəblərdən başqa ölkələrə gedirlər. Belə şəxslər qaçqın deyil və onların beynəlxalq qanuna müvafiq surətdə qaçqın kimi müdafiə olunmaq hüququ yoxdur.

Alman hüquqşünasları qeyd edirlər ki, qaçqınların hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq sənədlərlə yanaşı qaçqınlarla bağlı məsələləri tənzimləyən milli qanunvericiliyə (məsələn, AFR-də vətəndaşlığı olmayan xarici şəxslərin statusu haqqında 25 aprel 1954-cü il Qanunu, Sığınacaq vermə proseduru haqqında 27 iyul 1993-cü il Qanunu) də istinad olunmalıdır¹⁰⁴.

Respublikamızda «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında» ilk qanun 1992-ci ilin sentyabr ayının 29-da qəbul edilmişdir. 21 may 1999-cu ildə «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb irqi əlamətinə, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxs qaçqın hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 9-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən qaçqının şəxsi qanunu dedikdə, onun sığınacaq aldığı ölkənin hüququ başa düşülməlidir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən 1988-ci il yanvar ayının 1-dən 1992-ci il yanvar ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayılırlar.

«Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiyaya əsasən qaçqın

¹⁰⁴ Kox X., Maqнус U., Vi nkl er f on Mor enf el ğs P. Mec dunar odnoe çast noe pr avo i sr avni tel ğnoe provovedeni e. M.2001.s.33.

iştirakçı dövlətin ərazisində maneəsiz olaraq məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Konvensiyanın 16-cı maddəsinə müvafiq olaraq qaçqınlar məhkəmə xərclərinin ödənilməsinin təminindən azad edilmişlər. Bu müddəa milli qanunvericilikdə də ifadəsini tapmışdır. «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» 21 may 1999-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsinə əsasən «qaçqınlar yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından tutulan vergi və rüsumlara cəlb olunurlar».

4.4. Xarici hüquqi şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Mülki münasibətlər çoxşaxəli olduğuna görə onun iştirakçıları da müxtəlif qaydada yaradıla bilərlər. Müxtəlif dövlətlərdə hüquqi şəxslərin yaradılması qaydaları üst-üstə düşməyə və bunun nəticəsində bir dövlətdə hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən subyekt digər dövlətdə təsərrüfat dövriyyəsində tamhüquqlu tərəfdaş kimi qəbul olunmaya bilər. Bu da mülki münasibətlərə daxil olmuş tərəflərin hüquqsubyektliliyində uyğunsuzluğun olmasında təzahür edə bilər. Bu cür məsələlər isə məhkəmə təcrübəsində hökmən nəzərə alınmalıdır. Çünki əks təqdirdə ölkə vətəndaşlarının hüquqlarının müəyyən hallarda müdafiəsinin təminini həyata keçirməkdə problemlər yarana bilər.

Müasir dövrdə hüquqi şəxslərin təsərrüfat fəaliyyəti bir dövlətin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Kapitalın ixracı ilə əlaqədar bəzən bir dövlətdə yaradılan hüquqi şəxs tamamilə və ya qismən başqa dövlətin şirkətinə məxsus olur. Hüquq ədəbiyyatında «beynəlxalq hüquqi şəxs» termininə rast olursa da, bu anlayış hələ ki geniş yayılmamışdır. Müasir qərb doktrinası beynəlxalq hüquqi şəxs kimi ya bilavasitə beynəlxalq müqavilə və ya beynəlxalq müqaviləyə müvafiq olaraq qəbul edilmiş, bir və ya iki dövlətin daxili qanunu əsasında yaradılan hüquqi şəxsləri tanıyır.

Hüquqi şəxsin milli və ya xarici hüquqi şəxs olmasının müəyyən edilməsi bir çox məsələlərin həlli üçün vacib hesab

olunmalıdır. Belə ki, milli hüquqi şəxs yalnız milli qanunvericiliyin təsiri altında olduğu halda, xarici hüquqi şəxs həm mənsub olduğu dövlətin, həm də ərazisində fəaliyyət göstərdiyi dövlətin hüquq sisteminin təsiri altında olur. Məhkəmə hüquqi şəxsin statusunu müəyyən etməklə qurumun hüquqi şəxs və ya fiziki şəxslərin toplusu olması, hüquqi şəxsin hansı qaydada yaranması və necə fəaliyyətinə xitam verilməsi, hüquqi şəxsin hüquq subyektiyyətinin həcmi, hüquqi şəxsin ləğv olunmasından sonra onun əmlakının taleyi ilə bağlı suallara cavab tapa bilir¹⁰⁵.

Mülki prosesdə xarici hüquqi şəxslərin iştirakı zamanı ilk növbədə onun hansı dövlətə mənsub olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Çünki hüquqi şəxsin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir. Bəzən eyni əsaslarla yaradılmış hər hansı qurum bir dövlətdə hüquqi şəxs hesab olursa da, digər dövlətdə hüquqi şəxs statusuna malik olmur. Məsələn, İngiltərədə «partnership» (tam yoldaşlıq) ingilis hüququna görə hüquqi şəxs hesab olunmur, Fransa hüququna əsasən isə eyni qurum hüquqi şəxs statusuna malikdir.

Almaniya Federativ Respublikasında yoldaşlıqlar prosessual hüquq qabiliyyətliliyinə malikdirlər. İngiltərə, ABŞ-in bəzi ştatlarında yoldaşlıqlar hüquqi şəxs hesab olunmur, lakin onlara firma adı altında fəaliyyət göstərmək, əqdlər bağlamaq və öz məhkəmələrində mülki proseslərdə iştirak etmək qadağan olunmur. Belə hallarda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: müəssisə öz ölkəsinin qanununa görə hüquqi şəxs hesab olunmursa mülki prosesdə tərəf ola bilərmi? Qeyd etmək lazımdır ki, 14 noyabr 2002-ci ildə Rusiya Federasiyası Prezidenti tərəfindən yeni MPM-in imzalanmasına qədər Rusiya Federasiyası qanunvericiliyində bu suala cavab verilməmişdi. Hüquqşünaslar belə hesab edirdilər ki, əgər RF qanunvericiliyinin tələbləri baxımından xarici şəxs fəaliyyət qabiliyyətlilik tələblərinə cavab verirsə o, mülki prosesdə prosessual fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunmalıdır.¹⁰⁶

Rusiya Federasiyası yeni MPM-in 400-cü maddəsinin 2-ci

¹⁰⁵ Lunü L.A. Kur s meç dunar odnoço çast noço prava. V tr ex tomax. M. 2002. s. 364.

¹⁰⁶ Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qrac danski y proüess. M.2001.s.85.

bəndinə əsasən şəxsi qanununa müvafiq olaraq prosesual hüquq qabiliyyətinə malik olmayan xarici təşkilat Rusiya Federasiyası ərazisində Rusiya hüququna əsasən hüquq qabiliyyətinə malik ola bilər.¹⁰⁷

Xarici şəxs (təşkilat) olduğu yerə görə prosesual hüquq qabiliyyətinə malikdirsə, hüquqi şəxs statusuna malik olub-olmamasından asılı olmayaraq, Rusiya Federasiyasında da prosesual hüquq qabiliyyətli kimi tanınır.¹⁰⁸

Rusiya Federasiyasının məhkəmə təcrübəsində həmin problemlərin həlli bu cür xarici şəxslərin hüquq qabiliyyətli hesab olunması mövqeyindən çıxış edir. Belə ki, Vilayət arbitraj məhkəməsində Kayman adalarında qərərgah mənzili olan firmanın şikayətinə kassasiya qaydasında baxılarkən arbitraj məhkəməsinin qərarına əsasən icarəyə görə borcu ödəməli olan cavabdeh firmanın nümayəndəsi firmanın öz ölkəsinin qanununa görə hüquqi şəxs hesab olunmamasına istinad edərək hüquqi şəxslərin tərəf kimi iştirak etdiyi Rusiya arbitraj prosesində tərəf kimi çıxış edə bilməyəcəyinə istinad etmişdir. Məhkəmə xarici cavabdehin dəlilini rədd edərək göstərmişdir ki, Kayman adalarında İngiltərə hüququnun qüvvədə olmamasına və həmin hüquqa əsasən cavabdeh firmanın hüquqi şəxs hesab olunmamasına baxmayaraq, təcrübədə İngiltərə məhkəmələri bu cür firma yoldaşlıqları İngiltərə mülki prosesində tərəf kimi tanıyırlar, ona görə də, Rusiya arbitraj məhkəməsində cavabdehin prosesual hüquq qabiliyyətliyini məhdudlaşdırmağa əsas yoxdur.¹⁰⁹

Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün inkorporasiya, oturaqlıq, fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yer və nəzarət nəzəriyyələri fərqləndirilir. İnkorporasiya nəzəriyyəsinə görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun milliyyəti ilə müəyyən edilir. Burada «milliyyət» termini şərti xarakter daşıyır. Hüquqi şəxsin milliyyəti dedikdə, onun mənsub olduğu dövlət nəzərdə tutulur. Böyük Britaniya və ABŞ hüququnda hüquqi şəxsin milliyyətinin müəyyən edilməsi üçün meyar onun yaradıldığı yer

¹⁰⁷ *Kommentariy k Qr ac danskomu Proüessual ğnomu Kodeksu Rossi yskoy F ederaüi i (post ateynı y). Ot v. red. Q.A.C i l i n. M. 2003. s.704-705.*

¹⁰⁸ *Kommentariy k Arbi tr ac nomu Proüessual ğnomu Kodeksu Rossi yskoy F ederaüi i (post ateynı y). Ot v. red. Q.A.C i l i n. M. 2003. s.649.*

¹⁰⁹ *Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qr ac danski y pr oüess. M.2001.s.85.*

hesab olunur. Yəni hüquqi şəxs yaradıldığı və nizamnaməsinin təsdiq olunduğu dövlətə mənsub olur. «Qurumun hüquqi şəxs kimi fəaliyyətə başlaması üçün o, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hüquqi şəxs təsis olunarkən, onun nizamnaməsi qeydə alınarkən ilk növbədə həmin tələblər yoxlanılır. Milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan belə tələblər bütün dövlətlər üçün eyni deyildir. Təsis olunduğu yerin tələblərinə əsasən qeydə alınan hüquqi şəxs xarici dövlətdə, axırıncının hüquq normalarının hüquqi şəxs üçün nəzərdə tutulan tələblərinə cavab verməsə belə hüquqi şəxs kimi tanınır. Əlbəttə, bu zaman öz qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipinə üstünlük verən xarici dövlətdən söhbət gedir»¹¹⁰.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 442.1-ci maddəsinə əsasən xarici hüquqi şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı xarici dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 12-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxsin təsis edildiyi ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir. Həmin Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur. Bu qayda hüquqi şəxsin nümayəndəliyinə və filialına şamil edilir. Öz qanununa əsasən prosesual hüquq qabiliyyətinə malik olmayan xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikası qanununa müvafiq olaraq hüquq qabiliyyətli hesab edilə bilər.

Xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərmək üçün dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər. «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa müvafiq olaraq xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, xarici xüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatını ədliyyə orqanları həyata keçirir

Qərbi Avropanın bəzi dövlətlərində hüquqi şəxsin şəxsi qanununu müəyyən edilməsi üçün oturaqlıq nəzəriyyəsinə əsas götürürlər. Bu zaman hüquqi şəxsin şəxsi qanununun müəyyən edilməsi üçün meyar kimi onun yerləşdiyi yer əsas götürürlər. Hüquqi şəxsin yerləşdiyi yer dedikdə, onun qərarگاهının - idarə və idarəçilik orqanlarının yerləşdiyi yer başa düşülür. Bu prinsip Fransa,

¹¹⁰ Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004. s.95.

İspaniya, AFR, Belçika və s. dövlətlərdə qəbul olunmuşdur.

Hüquqi şəxsin fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yer nəzəriyyəsinə görə hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yerə görə müəyyən edilir. Bu prinsip İtaliya qanunvericiliyində qəbul olunsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsində geniş yayılmışdır. Həmin prinsip xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün daha əlverişli hesab olunur. Belə ki, xaricdə yaradılmış hüquqi şəxs fəaliyyətinin əsas hissəsini həyata keçirdiyi dövlətdə bir sıra vergilərdən azad olmağa, güzətli imkanlardan yararlanmağa nail olur.

Bəzi hallarda hüquqi şəxsin şəxsi statusunun müəyyən edilməsində «nəzarət» nəzəriyyəsindən istifadə olunur. Həmin nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin yaradıldığı, yerləşdiyi və ya fəaliyyət göstərdiyi dövlət meyarları formal xarakter daşıyır. Bu zaman hüquqi şəxsin kapitalının kimə məxsus olmasını müəyyən etmək mümkün olmur. Bu məsələ ilk dəfə İngiltərə məhkəmə təcrübəsində «Daymler» (1916) işində müzakirə obyektinə çevrilmişdir. İngiltərədə təkər satışı ilə məşğul olan səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdı. Cəmiyyətin kapitalı 25 min səhmdən ibarət olsa da, onlardan yalnız biri İngiltərə vətəndaşına, qalan səhmlər isə alman mülkiyyətçilərinə məxsus idi. Şirkət ingilis qanunlarına əsasən qeydə alınmışdı və ingilis hüququna əsasən şirkət ingilis hüquqi şəxsi idi. Lakin məhkəmə belə qərara gəldi ki, mövcud vəziyyətdə kimin hüquqi şəxsə nəzarət etməsini müəyyən etmək lazımdır. Məhkəmə həmin əlamətə müvafiq olaraq şirkətin mənsubiyyət məsələsini həll etdi. Təcrübədə bu meyara çox vaxt dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədindən asılı olaraq istifadə olunur. Ölkəsinin ticarət reyestrində qeyd olunmuş xarici firma başqa dövlətin vətəndaşlarının nəzarəti altında olduqda nəzarəti həyata keçirən şəxsin hüquqi statusundan çıxış etmək lazımdır.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin təcrübəsində ilk vaxtlar bu nəzəriyyə rədd edilmişdir (Barcelona Traction işi üzrə qərar, 1970), lakin sonradan ELSİ(1989-cü il qərarı) işində həmin nəzəriyyə tətbiq olunmuşdur¹¹¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar təcrübədə hüquqi şəxsin

¹¹¹ Боқул авски y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M. 2002. s. 137-138.

mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bunun məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif meyarlara istinad olunur. Məsələn, ABŞ-da aidiyyət məsələsinin həlli üçün inkorporasiya prinsipi, vergiyə cəlb etmək məqsədilə isə hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərdiyi yer prinsipi əsas götürülür. Xarici hüquqi şəxslərin hüquq subyektliliyi adətən ikitərəfli müqavilələr əsasında tanınır. Həmin müqavilələrdə hüquqi şəxslərin mülki prosesdə iştirak şərtləri öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası, İran İslam Respublikası, Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə həmin müqavilənin müddəalarının Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində onların qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis olunmuş hüquqi şəxslərə də müvafiq surətdə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında hüquqi yardım haqqında bağlanmış müqavilədə müqavilə müddəalarının Razılığa Gələn Tərəfin hər hansı birinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış hüquqi şəxslərə və onlara bərabər tutulan qurumlara da şamil olunması öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında bağlanmış müqavilədə hüquqi şəxslər üçün Tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun yaradılma əlaməti ilə yanaşı Tərəflərin birində mərkəzi olma əlaməti də nəzərdə tutulur. Odur ki, məhkəmələr hüquqi şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti məsələlərini müəyyən edərkən Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulan şərtlərə də mütləq diqqət yetirməlidirlər.

4.5. Beynəlxalq təşkilatların prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə mülki işlərin iştirakçıları kimi beynəlxalq təşkilatlar da çıxış edə bilər. Bu cür təşkilatların sayı olduqca çoxdur. Həmin təşkilatların hüquq subyektliliyi, o cümlədən prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların yaradıldığı beynəlxalq müqavilə, təsis sənədləri və ya ayrı-ayrı dövlətlərlə bağladıkları sazişlərlə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 442-ci maddəsində həmin müddəə aşağıdakı kimi öz ifadəsini tapmışdır:

«beynəlxalq təşkilatın prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı beynəlxalq müqavilə, onun təsis və ya Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli dövlət orqanı ilə bağlanmış sazişlə müəyyən edilir».

Beynəlxalq təşkilata üzv dövlətlərin sadəcə məcmusu kimi baxmaq olmaz. Təşkilat beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil və fəal rol oynamaq üçün onun üzvlərinin hüquq subyektivliyinin məcmusundan fərqlənən xüsusi hüquq subyektivliyinə malik olmalıdır. Yalnız belə halda beynəlxalq təşkilat fəaliyyət göstərdiyi sahədə əhəmiyyətli təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olur. Beynəlxalq təşkilatın hüquq subyektivliyi aşağıdakı dörd ünsürü əhatə edir: a) hüquq qabiliyyəti, yəni hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti; b) fəaliyyət qabiliyyəti, yəni təşkilatın öz fəaliyyəti ilə hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək qabiliyyəti; c) beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesində iştirak etmək qabiliyyəti; d) öz fəaliyyətinə görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti.

Beynəlxalq təşkilatın hüquq subyektivliyinin atributlarından biri də ona beynəlxalq münasibətlərdə bilavasitə iştirak etməyə və funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən iradəyə malik olmasıdır. Beynəlxalq təşkilatın iradəsinin müstəqilliyi onda ifadə olunur ki, həmin təşkilat dövlətlər tərəfindən yaradıldıqdan sonra onun iradəsi üzv dövlətlərin iradəsindən fərqli keyfiyyətlərə malik olur. Təsis aktlarına müvafiq olaraq bütün beynəlxalq təşkilatlar hüquqi şəxsdir. Üzv dövlətlər beynəlxalq təşkilatları onların öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün kifayət edən həcmdə hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə təmin edirlər.

Beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektivliyi əlamətlərindən biri də onların üzv dövlətlərdə imtiyaz və immunitetlərə malik olmaları ilə bağlıdır. Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərarası qurum olduqlarına görə milli qanunvericiliyin, o cümlədən məhkəmə icraatının təsir sahəsi onlara münasibətdə müəyyən məhdudiyətə malikdir. Beynəlxalq təşkilatların məhkəmə immunitətinə malik olması onlara öz funksiyalarını maneəsiz həyata keçirmələri üçün zəruridir.

Ona görə də beynəlxalq təşkilatların immuniteti suveren deyil, funksional xarakter daşıyır, yəni onların öz funksiyalarını həyata keçirmələri ilə bağlıdır. Beynəlxalq təşkilatların immunitetinin funksional təbiəti onların ayrı-ayrı iştirakçı dövlətlər tərəfindən

nəzarətdən müdafiəsi, beynəlxalq təşkilatın yerləşdiyi yerdə əmlakının nəzarətdən kənar qalmasının və vergidən azad olunmasının təmini zəruriliyini nəzərdə tutur.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların immuniteti bir qayda olaraq onların nizamnamə və təsis sənədlərində ifadəsini tapır. İmmunitetin mahiyyəti sazişlərdə (beynəlxalq müqavilələr), beynəlxalq təşkilatların orqanlarının qərarlarında (qətnamələr) daha da açıqlanır.

Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 104-cü maddəsinə əsasən Təşkilat öz üzvlərinin hər birinin ərazisində funksiyalarını həyata keçirmək və məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan hüquq qabiliyyətinə malikdir. Nizamnamənin 105-ci maddəsinə müvafiq olaraq Təşkilat öz Üzvlərindən hər birinin ərazisində məqsədlərini yerinə yetirmək üçün zəruri olan imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edir. Habelə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Üzvlərinin nümayəndələri və Təşkilatın vəzifəli şəxsləri Təşkilatla əlaqədar öz funksiyalarını müstəqil həyata keçirmək üçün zəruri olan imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər.

Beynəlxalq təşkilatların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti Azərbaycan Respublikası ilə bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz ifadəsini tapmışdır. «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» 1969-cu il Vyana Konvensiyası, həmçinin «Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında» 1986-cı il Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsində beynəlxalq müqavilənin anlayışı verilmişdir. Beynəlxalq müqavilə – dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla nizama salınan beynəlxalq razılaşmadır; bu razılaşmanın bir və ya iki və yaxud daha çox bir-biri ilə bağlı aktlarda ehtiva olunması və nə cür adlandırılması əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə Azərbaycan Respublikası ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanmış müqavilənin adından asılı olmayaraq həmin razılaşmada beynəlxalq təşkilatın prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə aid müddəalar əks oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə BMT arasında Azərbaycanda BMT nümayəndəliyinin yaradılması haqqında saziş müəyyən edir ki, BMT, onun əmlakı, fond və aktivləri harada və kimin sərəncamında olmasından asılı olmayaraq

məhkəmə müdaxiləsindən immunitetə malikdirlər. Lakin heç bir təşkilat müstəqil olaraq öz təşəbbüsü ilə olduğu ölkədə mülki hüquq münasibətlərinə daxil olduqda immunitetinə istinad edə bilməz.

Avropa Şurası Nizamnaməsinin 40-cı maddəsinə əsasən Avropa Şurası, Üzvlərin nümayəndələri və Katiblik Üzvlərin ərazisində öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün məqsədəuyğun hesab olunan zəruri imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər. Avropa Şurasının mənzil-qərargahı Fransada (Strasburq şəhəri) yerləşdiyinə görə Fransa Respublikasının Hökuməti ilə Avropa Şurası arasında yerləşdiyi yerdə istifadə etdiyi imtiyaz və immunitetləri müəyyən edən xüsusi saziş imzalanmışdır.

1949-cu il sentyabrın 2-də Paris şəhərində imzalanmış «Avropa Şurasının immunitet və imtiyazları haqqında Baş Saziş»ə və 1952-ci il noyabrın 6-da Strasburq şəhərində imzalanmış «Avropa Şurasının immunitet və imtiyazları haqqında Baş Sazişə dair Protokol»da Avropa Şurasının immunitet və imtiyazları ətraflı təsbitini tapmışdır. 4 dekabr 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası həmin sənədlərə qoşulmuşdur.

Baş sazişə müvafiq olaraq Avropa Şurası hüquqi şəxsdir. O, müqavilələr bağlamağa, daşınar və daşınmaz əmlak əldə etməyə və onun barəsində sərəncam verməyə, məhkəmədə işlər qaldırmağa haqlıdır.

Şura, onun əmlakı və aktivləri harada və kimin sərəncamında olursa-olsun, Nazirlər Komitəsinin bu cür immunitətdən açıq-aşkar formada imtina etdiyi konkret hallardan başqa, məhkəmə müdaxiləsinin istənilən formasına qarşı immunitetə malikdir.

Şuranın bina və otaqları toxunulmazdır. Onun əmlakı və aktivləri harada və kimin sərəncamında olursa-olsun, axtarışa, rekvizisiyaya, müsadirəyə, mülkiyyətdən məhrum etməyə yaxud inzibati, məhkəmə və qanunvericilik hərəkətləri yolu ilə müdaxilənin hər hansı digər formasına məruz qala bilməz.

Avropa Şurasının immunitet və imtiyazları haqqında Baş sazişə dair Protokol Sazişin müddəalarını bir qədər də genişləndirmişdir.

«Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi arasında BQXK-nin və onun Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən nümayəndəliyinin hüquqi statusu haqqında»

saziş 8 oktyabr 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Sazişə əsasən BQXK hökumətlərarası təşkilatlara verilən eyni statusdan istifadə edir. BQXK həmçinin, Azərbaycan Respublikası ərazisində öz vəzifələrini yerinə yetirmək və qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün nümayəndəlik təsis edir. BQXK-nin binaları, avadanlığı, nəqliyyat vasitələri daxil olmaqla əmlakı və kapital qoyuluşu, harada olmasından asılı olmayaraq BQXK-nin nümayəndəliyi başçısının bu hüquqlardan birmənalı şəkildə imtina etməsi halları istisna olmaqla axtarış, müsadirə, rekvizisiya, həbs və ya icra, inzibati, məhkəmə və yaxud qanunvericilik məcburiyyətinin digər formalarından azaddır.

Beynəlxalq təşkilatda qəbul edilmiş qayda və prosedurlar iştirakçı-dövlətlərin qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarının senzurasına məruz qala bilməz.

Beynəlxalq təşkilatlar öz fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mülki-hüquqi münasibətlərə – alqı-satqı, podrat, müəlliflik hüququ əldə etmək, ixtira hüququ və s. daxil olurlar. Həmin əqdlərin həcmi və növü beynəlxalq təşkilatın fəaliyyət istiqamətindən asılıdır. Mülki hüquq münasibələrinin subyektı olmaqla beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüququn subyektı kimi onlara xas olan məhkəmə immunitetinə malikdir. Təşkilat konkret hallarla bağlı həmin immunitətdən imtina edə bilər. Beynəlxalq təşkilat milli mənsubiyyət xüsusiyyətinə malik olmadığına görə mülki dövriyyədə iştirakı zamanı bağladığı mülki hüquqi əqdlərə yerləşdiyi yer hüququ tətbiq edilir¹¹².

Beynəlxalq təşkilatların məhkəmədə cavabdeh qismində çıxış etməsi onların məhkəmə immunitetinə malik olması ilə əlaqədar yolverilməz hesab olunur. 1999-cu ildə Rusiya Federasiyası Sverdlovsk Arbitraj məhkəməsinə tərəflərdən biri Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı olan ikitərəfli müqavilənin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia daxil olmuş, məhkəmə Bankın təsis sənədləri və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulan Bankın məhkəmə immunitetinə malik olmasına istinad edərək həmin iş dövlət arbitrajında baxılmasının yolverilməzliyi əsasında

¹¹² Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V Trex tomax. M.2002.s. 411-412.

işin icraatına xitam vermişdir¹¹³.

Bununla belə beynəlxalq təşkilatlar məhkəmədə iddia qaldırmaq və öz immunitetlərindən imtina etdikləri hallarda, cavabdeh kimi çıxış etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi Plenumunun 11 iyun 1999-cu il tarixli 8№-li Qərarının 8-ci bəndində bu xüsusatla əlaqədar göstərilir ki, müvafiq subyektlərin immuniteti, həmin subyektlərin cavabdeh kimi açıq ifadə olunmuş razılığı əsasında məhkəmənin onların iştirakı ilə işə baxması kimi başa düşülməlidir. Belə açıq ifadə olunmuş razılıq xarici dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın məhkəmə immunitetindən imtinası kimi qiymətləndirilir. Lakin immunitetin bir növündən imtina edilməsi, digər növ immunitətdən də imtina edilməsinə səbəb olmamalıdır. Eyni zamanda immunitətdən istifadə edən subyektin məhkəmədə iddiaçı qismində çıxış etməyə razılıq verməsi, ona qarşı qarşılıqlı iddianın verilməsinin mümkünlüyü, onun həmin məhkəmədə cavabdeh qismində çıxış etməyə razılığı və ya ona qarşı iddianın təmini tədbirlərinin görülməsinə verilən razılıq kimi qiymətləndirilə bilməz. Lakin Rusiya Federasiyası məhkəmə təcrübəsində immunitətə malik olan beynəlxalq təşkilatın iddia ilə Rusiya Federasiyası məhkəməsinə müraciət etməsi, beynəlxalq təşkilatın məhkəmə immunitetindən imtinası kimi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, mənzil-qərargahı Moskva şəhərində olan beynəlxalq təşkilat Rusiya hüquqi şəxsinə qarşı iddia ilə məhkəməyə müraciət etmiş, Rusiya şirkəti də öz növbəsində təşkilata qarşı qarşılıqlı iddia vermişdir. Beynəlxalq təşkilat immunitətə malik olduğuna görə arbitraj məhkəməsi qarşılıqlı iddianı qəbul etməkdən imtina etmişdir. Lakin Ali Arbitraj Məhkəməsi həmin imtinanı hüququyğun hesab etməmiş və göstərmişdir ki, beynəlxalq təşkilat məhkəməyə iddia ilə müraciət etməklə konkret olaraq həmin mübahisə ilə bağlı Rusiya məhkəmə mühakiməsində immunitet hüququnu itirmişdir¹¹⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatlar mübahisələri həll etmək üçün özlərinin prosedurlarına malik olduqlarına görə milli

¹¹³ Орков В.В. Об иммунитете международных организаций // Мировое право. 1993. № 1. С. 193-194.

¹¹⁴ Неşатаева Т.Н. О иммунитете международных организаций // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 1999. № 9. С. 59.

məhkəmələrə demək olar ki, müraciət etməirlər. Beynəlxalq təşkilatlar üzv dövlətlərlə onlar arasındakı mübahisələri bir qayda olaraq təşkilat çərçivəsində həll edirlər.

Beynəlxalq təcrübə ona dəlalət edir ki, beynəlxalq təşkilatlara milli qanunvericiliyin və məhkəmə icraatının tətbiqindən immunitetlə bağlı pozuntu faktları mövcud deyildir. Mülkiyyətin immuniteti ilə bağlı məsələlər isə bir qədər başqa cür həll olunur. Beynəlxalq təşkilatların əmlakının axtarış, rekvisiya, müsadirədən immunitetə malik olmasına baxmayaraq, gömrük xidməti tərəfindən beynəlxalq təşkilatların bank hesablarına həbs qoyulması və digər məhdudiyətlərə məruz qalma faktları mövcuddur. Belə hallarda beynəlxalq təşkilatlar diplomatik kanallar vasitəsilə bəyanatlarla müraciət edir və münafişə məhkəmə prosedurundan kənar hökumətlərarası səviyyədə həll olunur.¹¹⁵

4.6. Dövlətlərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Beynəlxalq təşkilatın immunitetləri yalnız müqavilə əsasında yaranırsa, dövlətin beynəlxalq immunitetləri onların suverenliyinə (bərabərlər biri-birinin üzərində hakimiyyətə malik deyil – *par in parem non habet imperium*) əsaslanır. Xarici dövlətin immuniteti bir dövlətin digər dövlətin yurisdiksiyasından azad olunmasıdır. Bu da hər bir dövlətin suverenliyi və onların suveren bərabərliyindən doğur. H.Şak qeyd edir ki, başqasının suverenliyinə hörmətlə yanaşı məhkəmə baxışı prosesində dövlətin immunitetinin əsasında xarici dövlətin səlahiyyət üstünlüyünü həyata keçirməsinə qarışmamaq prinsipi durur¹¹⁶. Xarici dövlətin məhkəmə immuniteti bir dövlətin digər dövlətin məhkəməsinin mühakiməsindən kənarında olmasıdır. Bu da xarici dövlətə qarşı iddianın ilkin təmini tədbirinə, qətnamənin məcburi icrasına yolverilməzliyində təzahür edir. Xarici dövlətin hər hansı əmlakı immunitetə malikdir. Xarici dövlətin ilkin razılığı olmadan o, məhkəməyə cavabdeh kimi cəlb edilə bilməz. Dövlətin

¹¹⁵Kommentariy k Qr ac danskomu Proüessual ğnomu Kodeksu Rossi yskoy Federaii (post ateyni y). Ot v. red. Q.A.C i l i n. M. 2003. s.709.

¹¹⁶Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo. M.2001.s.70.

öz əqdlərinə münasibətdə xarici qanun və ya xarici yurisdiksiyaya tabe olması üçün onun səlahiyyətli orqanının *expressis verbis* ifadə olunmuş, həmçinin onun qanunda nəzərdə tutulmuş formada razılığı olmalıdır¹¹⁷

Dövlət immuniteti məzmun baxımından aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: 1) məhkəmə immuniteti; 2) iddianın qabaqcadan təminətmə ilə bağlı tədbirlərin tətbiqindən immunitet; 3) məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet; 4) dövlət əqdlərinin immuniteti.

Məhkəmə immunitetinə (bərabərlər bir-biri üzərində yurisdiksiyaya malik deyil – *par in parem non habet jurisdictionem*) görə bir dövlət başqa bir dövlətin məhkəməsinə verilə bilməz. Dövlətə xarici dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyası yalnız onun razılığı ilə şamil edilə bilər. Dövləti cavabdeh qismində prosesə cəlb edilməsini yolverilməz hesab edən məhkəmə immuniteti onun iddiaçı kimi öz hüquqlarını müdafiə etməsini inkar etmir. Məhkəmə immuniteti razılığı olmayan dövlətin cavabdehliyinin tanınmaması deməkdir.

İddianın qabaqcadan təmin edilməsindən immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətə qarşı irəli sürülən iddianı qabaqcadan təmin etməkdən ötrü dövlətin əleyhinə onun razılığı olmadan hər hansı məcburetmə tədbirinin tətbiqi yolverilməzdir. Dövlət xarici dövlətin məhkəməsində cavabdehliyə razılıq versə belə, həmin razılıq iddianın qabaqcadan təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin tətbiqinə şamil olunmur.

Məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətin razılığı olmadan ona və onun əmlakına qarşı xarici məhkəmə qərarlarını icra etmək məqsədilə hər hansı məcburetmə tədbiri tətbiq etmək olmaz. Dövlətin özünün xarici məhkəməyə verilməsinə razılığı məhkəmənin çıxardığı qərarın icrasına razılığı nəzərdə tutmur. Məhkəmənin dövlətin əleyhinə çıxardığı qərarı yalnız dövlətin xüsusi olaraq icra üçün verdiyi razılıqdan sonra icra oluna bilər.

Dövlət mülkiyyətinin immuniteti xaricdə yerləşən dövlət əmlakının hüquqi rejiminin əsasını təşkil edir. Dövlət mülkiyyətinin

¹¹⁷ Lunü L.A. Kurs nec dunar odnoqo çastnoqo prava. V trex tomax. M. 2002.s.395.

immunitetinə görə dövlət əmlakı toxunulmaz hesab edilir.

Dövlət əqdlərinin immunitetinə görə dövlətin xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağladığı əqdlər yalnız dövlətin razılığı ilə xarici hüquqa tabe edilə bilər, əks təqdirdə belə əqdlər dövlətin öz hüququ ilə tənzimlənməlidir.¹¹⁸

Dövlət immunitetinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) mütləq immunitet; 2) funksional immunitet; 3) məhdud immunitet.

Mütləq immunitet zamanı dövlət bütün hallarda tam həcmdə immunitətdən istifadə edir. İmmunitetin məzmununu təşkil edən bütün elementlər mütləq immunitetin aid olduğu hallarda gözlənilir. Dövlət fəaliyyət növündən asılı olmayaraq hər bir halda ona malik olur.

Funksional immunitet dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq ona şamil edilir. Dövlət suveren hakimiyyətə malik olması (*de jure imperi*) ilə bağlı ümumi xarakterli funksiyaları yerinə yetirərkən həmişə immunitetə malikdir. Dövlət xüsusi şəxs qismində (*de jure qestionis*) fəaliyyət göstərdikdə immunitetə malik olur.

Məhdud immunitet formal meyarlardan deyil, konkret vəziyyətlərdən çıxış edir. Dövlət müəyyən edilmiş konkret vəziyyətlərlə əlaqədar olaraq immunitətdən istifadə etmir. Dövlətin immunitətdən istifadə etmədiyi vəziyyətlər onun iştirakı ilə bağlanmış müqavilələrdə ifadəsini tapmalıdır¹¹⁹.

Xarici dövlətin toxunulmazlıq prinsipi uzun illər ərzində beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, məhkəmə təcrübəsi və doktrinada dəfələrlə təsdiqini tapmışdır.

1991-ci ildə BMT-nin Beynəlxalq hüquq komissiyası (International Law Commission)¹²⁰ tərəfindən «Dövlətlərin və

¹¹⁸ Boqusl avski y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M. 2002. s.166-167;

Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004. s.113-116.

¹¹⁹ Boqusl avski y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M. 2002. s.168; Qafarov Z., Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004. s.116-119.

¹²⁰ Beynəlxalq hüquq komissiyası 21 noyabr 1947-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən xüsusi köməkçi orqan kimi siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa yardım və beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı və onun məcəllələşdirilməsini təşviq etmək məqsədilə təsis edilmişdir. Komissiya müxtəlif hüquqi sistemləri təmsil edən, Komissiyada şəxsi keyfiyyətdə fəaliyyət göstərən, Baş Məclis tərəfindən beş il müddətinə seçilən 34 tanınmış beynəlxalq hüquqşünasdan

onların mülkiyyətinin yurisdiksiya immunitetləri» adlı sənədin layihəsini hazırlamış, həmin vaxt sənəd qəbul olunmasa da, 1999-cu ildə layihənin bəzi maddələri yeni redaksiyada təqdim olunmuşdur. Dövlətlərin immuniteti sahəsində universal beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsinə kimi bu sahədə beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi mühüm rol oynamışdır.

İngiltərə məhkəməsi SSRİ-yə məxsus «Yupiter» gəmisinin işi üzrə qərarında (1924-cü il) qeyd edirdi ki, əgər xarici suveren İngiltərədə yerləşən əmlakın ona məxsus olmasını bildirirsə, həmin əmlaka münasibətdə İngiltərə məhkəməsinin yurisdiksiyası üçün bu kifayətedici sayılmalıdır. «Bəyanatın həqiqiliyinin yoxlanılması üçün xarici suverenin immunitetinin pozulması zəruri olardı».

ABŞ-ın Nyu-York Dairə məhkəməsi 5 iyun 1931-ci ildə sovet qızılılarının qaytarılması ilə əlaqədar işdə qeyd edirdi ki, «Dövlət suverenliyinin əlamətlərindən biri... xaricilərin iddialarından azad olmaqdadır. Əgər xarici dövlətin vətəndaşı başqa dövlətə və ya onun orqanına qarşı tələbə malikdirsə, o tanınmış suverənə qarşı iddia qaldıra bilməz...Xarici suverenin özünün razılığı olmadan ona qarşı verilən iddia tələblərindən azadlığı – şübhəsiz imtiyazdır»¹²¹.

ABŞ-da «Xarici dövlətin immuniteti haqqında» 21 oktyabr 1976-cı il Qanununa əsasən immunitet haqqında bəyanat məhkəmədə verilməlidir. Dövlət departamentinin fikrinə görə, məhkəmə qanunu düzgün təfsir etmədikdə, onun nümayəndəsi hökumət adından məhkəmədə iştirak edə bilər. Böyük Britaniyada immunitet haqqında bəyanat birbaşa xarici dövlətin nümayəndəsi tərəfindən verilməlidir. Məhkəmə həmin məsələ ilə bağlı Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edə bilər və həmin müraciətlə bağlı aldığı məlumat məhkəmə üçün məcburidir. Fransa və bir sıra başqa ölkələrdə immunitet haqqında bəyanatlar mülki-prosessual qanunvericiliyə müvafiq surətdə edilir.¹²²

Lakin dövlətlərin xarici dövlətin məhkəməsinin yurisdiksiyasından immuniteti prinsipi ilə yanaşı funksional immunitet

ibarətdir. Komissiya beynəlxalq hüququn bir sıra sahələrində məcəllələşdirməni həyata keçirmişdir.

¹²¹ Lunü L.A. Kur s mec dunar odnoço çast noço prava. V tr ex tomax. M. 2002.s.396-397.

¹²²Boqusl avski y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M. 2002. s. 413.

nəzəriyyəsi də uzun müddətdir ki, dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində özünə yer tapmış və müxtəlif dövlətlərdə buna yanaşma fərqli olmuşdur. 1925-ci ildə İtaliya Kassasiya Məhkəməsi «Tezini və Malveççi SSRİ ticarət nümayəndəliyinə qarşı» işdə qeyd edirdi ki, prinsip etibarı ilə xarici dövlət İtaliya məhkəmələrinin yurisdiksiyasından çıxarılmışdır. Lakin xarici dövlətin həmin imtiyazdan nəinki söz ilə ifadə etməklə (*espressamente*), həmçinin susmaqla imtinası, məsələn, həmin dövlətin İtaliyada ticarət və ya sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olması, İtaliya məhkəmələrinin xarici dövlətə münasibətdə yurisdiksiyasına əsas verir.

Funksional immunitet nəzəriyyəsi Fransa doktrinasında ifadəsini tapsa da, təcrübədə əks mövqe müşahidə olunmuşdur. 1949-cu ildə Puatye şəhər Apellyasiya Məhkəməsi Rumuniya dövlətinə qarşı mülki işə baxarkən qeyd etmişdir ki, məhkəmə immuniteti prinsipi Fransa məhkəmələri üçün, söhbət xarici dövlətlə mülki-hüquqi və ya kommersiya mübahisələrindən getdiyi hallarda da, beynəlxalq hüququn riayət edilməli olan müddəalarındandır.

1958-ci ildə dəniz hüququ üzrə Cenevrə konfransında qəbul olunmuş qətnamədə qeyd olunurdu ki, xarici dövlətin kommersiya fəaliyyəti üçün istifadə olunan gəmiləri immunitətdən istifadə etməməlidir¹²³.

Paris Məhkəməsi Böyük İnstansiyasının 16 iyun 1993-cü il tarixli qətnaməsi də dövlətin və onun əmlakının məhkəmə immunitətinə malik olması baxımından maraq doğurur. Parisdə Jorj Pompidu adına incəsənət və mədəniyyət Mərkəzində Dövlət Ermitajına və A.S.Puşkin adına Dövlət Muzeyinə məxsus olan Anri Matissanın rəsm əsərlərinin sərgisi nümayiş etdirilərkən kolleksiyaçı S.İ.Şukinin qızı İrina Şukina Rusiya Federasiyasına, Dövlət Ermitajına və A.S.Puşkin adına Dövlət Muzeyinə qarşı bir sıra iddialarla məhkəməyə müraciət etmişdi. İddiaçı ilkin olaraq rəsm əsərlərinin üzərinə həbs qoyulmasını və ona iri məbləğdə kompensasiya ödənilməsini tələb edirdi. Həmin rəsm əsərləri 1918-ci il «Milliləşdirmə haqqında» Dekretə əsasən dövlətin mülkiyyətinə keçmişdi.

Məhkəmədə Rusiya tərəfi qeyd etdi ki, milliləşdirmə dövlətin

¹²³ Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M. 2002.s.398-399,401.

ümumi hakimiyyətini həyata keçirməsini ifadə edir və milliləşdirmə aktı onun ərazisində olan və vətəndaşlarına məxsus olmuş rəsm əsərlərini də əhatə etmişdir. Həmçinin məhkəmənin nəzərinə çatdırılmışdır ki, məcburi tədbirlərdən immunitetə tək cə dövlət deyil, həm də Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş, mədəniyyət sahəsində ümumi-hüquqi funksiyaları yerinə yetirərək rəsm əsərlərinin qorunmasını həyata keçirən iki muzey də malikdir.

Məhkəmə dövlət və onun mülkiyyətinin məhkəmədən immuniteti prinsipinə əsaslanaraq iddiadan imtina etdi və qeyd etdi ki, dövlətin razılığı olmadan iddia məhkəmə baxışının predmeti ola bilməz¹²⁴.

Bir çox dövlətlər (məsələn, Avstriya, Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ və s.) xarici dövlətə immuniteti yalnız onların ümumi-hüquqi funksiyaları yerinə yetirmələri ilə bağlı verirlər. Son illərdə Beynəlxalq Birlik tərəfindən xarici dövlətin mülki-hüquqi əqdlərlə bağlı immunitetinin məhdudlaşdırılmasından geniş istifadə olunur. Dövlət gəlir əldə etmək məqsədilə deyil, ümumi funksiyaları yerinə yetirmək məqsədilə mülki-hüquqi əqd bağladıqda immunitetə malik ola bilər¹²⁵. Əks halda dövlətin immunitətdən istifadə etməsi ədalətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Burada gəlir əldə etmək məqsədi qiymətləndirmə amili kimi çıxış etməlidir. Dövlətin immunitetə malik olması onun orqanlarının qəbul etdikləri öhdəliklərini yerinə yetirməməsinə görə məsuliyyətdən azad olması üçün əsas kimi qəbul edilə bilməz. Hazırkı dövrdə xarici dövlətin immuniteti ilə bağlı məsələdə məhkəmə təcrübəsi müxtəlifdir.

Dövlətlərin xarici məhkəmələrdən immunitetə malik olması ilə əlaqədar Almaniya məhkəmə təcrübəsi də faydalı hesab olunmalıdır. Dövlətin fəaliyyəti (*ratione materiae*) xarici dövlətin məhkəmələri tərəfindən nəzarətə məruz qoyula bilməz. Lakin ticarət və ya kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlətlə eyni fəaliyyətlə məşğul olan digər subyektlər arasında hüquqi üstünlük baxımından fərq qoyulmamalıdır. Ona görə də *iure imperii* fəaliyyət ilə *iure gestionis* fəaliyyət arasında fərq vardır. Dövlətin üstünlüyü sahəsinə aid olmayan *iure gestionis* fəaliyyət ilə məşğul olması immunitetə

¹²⁴ Боқул авски y M.M. Mec dunar odnoe çastnoe pr avo. M. 2002. s. 172-173.

¹²⁵ Kox X., Maqrus U., Vi nkl er f on Mor enf el ğs P. Mec dunar odnoe çastnoe pr avo i sr avni tel ğnoe provovedeni e. M.2001.s. 48

malik olmur.¹²⁶

Dövlətin yalnız dövlətçiliklə bağlı fəaliyyətinə immunitetin şamil olunması hər bir halda dövlətin fəaliyyətinin dövlətçilik və ya qeyri-dövlətçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar olmasının fərqləndirilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada dövlətin fəaliyyətinin məqsədindən çıxış etmək olmaz. Çünki dövlətin fəaliyyətinin məqsədi həmişə dövlətçiliklə bağlı olur. Burada fəaliyyətin təbiəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət istilik sisteminin təmirini həvalə edəndə də, silah alanda da (Almaniya Ali Məhkəməsinin qərarı, IPR,spr, 1974, № 1b, S.212) muzzdlu işçini iş götürəndə də, və ya konsulluq üçün bina tikməyə yer axtarmağı maklərə tapşıranda da (Münhen Ali Torpaq Məhkəməsinin qərarı, AWD, 1977,49) – bütün hallarda hüquqi dövryyədə xüsusi şəxs kimi çıxış edir və immunitetə malik olmur. Beynəlxalq hüquq müddəalarına əsasən dövlətin həqiqi suveren fəaliyyətinin qeyri-dövlət fəaliyyətindən fərqləndirmək mümkün olmadıqda bu məsələ milli hüququn (lex fori) üzərinə düşür.¹²⁷

İmmunitet prinsipi «ədalət mühakiməsindən imtina» kimi başa düşülməməlidir. Dövlətə qarşı iddia ancaq onun özünün məhkəmələrində, buna razılığı olduqda isə xarici dövlətlərin məhkəmələrində verilə bilər.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda dövlətin funksional immuniteti öz təsbitini tapmışdır: «Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, bu qanunun müddəaları tətbiq edilir. Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunla tənzimlənməsi, əslində həmin əqdlərə hüquqi və fiziki şəxslərin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin bərabər tutulması deməkdir ki, bu da nəticədə immunitetin tətbiqini istisna edir. Dövlətin bağladığı əqdlər onun öz

¹²⁶ Almaniya Konstitusiyə Məhkəməsinin qərarı BverfGE 16,27,61: İran səfirliyində istilik sisteminin təmiri ilə əlaqədar İrana qarşı 292,76 alman markası alınması barədə iddia // § ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M.2001.s.70.

¹²⁷ Almaniya Konstitusiyə Məhkəməsinin qərarı BverfGE 16,27,62; BGH NJW,1979, 1101 // § ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M.2001.s.71.

suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədardırsa, onda həmin qanun tətbiq edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası mülki-prosessual qanunvericiliyi xarici dövlətin mülki prosesdə iştirakı ilə bağlı konkret müddəa nəzərdə tutmamışdır. Lakin bu xarici dövlətə ədalət mühakiməsindən imtina və ya onun mülki-mühakimə sahəsində immunitetindən imtina kimi qiymətləndirilməməlidir. Ümumilikdə xarici dövlət mülki mühakimə icraatından immunitetə malikdir. Lakin maraqlı şəxs xarici dövlətin proroqasion sazişdə və ya hər hansı müqavilənin tərkib hissəsi olan qeyd-şərtə xarici dövlətin ilkin razılığına istinad edib məhkəməyə xarici dövlətə qarşı iddia ilə müraciət edə bilər.

Əks halda maraqlı şəxs yalnız öz dövlətinə müraciət etməklə beynəlxalq səviyyədə mübahisəni nizama salmaq üçün diplomatik vasitələrdən istifadə olunmasını xahiş edə bilər. Əgər xarici dövlətə qarşı iddia həmin dövlətin işin məhkəmədə baxılmasına razılığını təsdiq edən sənədlə müşayət olunmursa, onda iş üzrə icraata başlanıla bilməz.

Rusiya Federasiyası Arbitraj Məhkəməsinin bu sahədəki təcrübəsi maraqlı hesab olunmalıdır. Belə ki, Rusiya tikinti şirkəti xarici dövlətin səfirliyinə qarşı podrat işlərinin yerinə yetirilməsinə görə olan borcun ödənilməməsi ilə əlaqədar iddia ilə arbitraj məhkəməsinə müraciət etmişdir.

Arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinə əsasən iddia tələbi təmin edilmişdir.

Xarici dövlətin səfirliyi arbitraj məhkəməsinin qətnaməsindən protest verilməsi üçün Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsinə müraciət etmişdir. Həmin ərizəyə Rusiya Federasiyası ilə xarici dövlətin beynəlxalq sazişi də əlavə edilmişdir. Sazişdə xarici dövlətdəki Rusiya səfirliyində dövlət büdcəsi hesabına Rusiya səfirinin qonaqlarının yerləşdirilməsi üçün mehmanxana, Moskvada isə xarici dövlətin büdcə vəsaitləri hesabına xarici dövlətin səfirinin qonaqları üçün mehmanxana tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Beynəlxalq müqavilədə bütün mübahisəli məsələlərin səfirlərin danışıqları və onların seçdiyi hüquqi orqanda həll edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Xarici səfirlik Rusiya tikinti firması ilə podrat müqaviləsi bağlamışdır. Həmin müqavilədə xarici dövlətin immunitətdən imtina

etməsi öz əksini tapmamışdır.

Tikinti firması arbitraj məhkəməsinə müraciət etdikdən sonra səfirlik xarici dövlətin məhkəmə immunitetinə istinad edərək işin xitam edilməsi və mübahisələrin Rusiya Federasiyası XİN vasitəsi ilə həll edilməsi təklifi ilə arbitraj məhkəməsinə müraciət etmişdir.

Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi işə baxıb məhkəmə aktlarını ləğv edərək işi yeni baxışa göndərmişdir. Ali Arbitraj Məhkəməsi xarici dövlətin orqanının immunitetə malik olub-olmaması, həmçinin bu immunitet varsa, ondan imtina edilib-edilməməsi məsələlərini araşdırmağı təklif etmişdir. Əgər məhkəmə immunitetindən imtina edilməmişdirsə, səfirliyin kommersiya məqsədləri ilə deyil, ümumi nümayəndəlik maraqlarından çıxış etməsi nəzərə alınmaqla xarici dövlətin məhkəmə immuniteti ilə əlaqədar işə xitam verilməsi tövsiyə edilmişdir.¹²⁸

Beynəlxalq hüquq komissiyası 1999-cu ildə BMT Baş Məclisinin sorğusu əsasında hazırladığı hesabatda göstərirdi ki, əqdin xüsusi-hüquqi xarakterliliyinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq meyarlar yoxdur. Hər bir halda məsələyə konkret yanaşılmalıdır. Bu zaman məhkəmə işin bütün hallarını nəzərdən keçirməli və əqdin ümumi və ya xüsusi xarakter daşması ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməlidir.

«Dövlətlərin immuniteti haqqında» 1972-ci il Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq aşağıdakı hallarda dövlət immunitetə malik olmur:

1) əgər dövlət xarici məhkəmədə iddiaçı və ya üçüncü şəxs kimi çıxış edirsə və yaxud qarşılıqlı iddia verirsə; 2) dövlət işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarıldıqdan sonra immunitetə istinad edirsə; 3) dövlət xarici məhkəmə yurisdiksiyasını tanıması haqqında bu və ya digər formada öhdəlik götürübsə; 4) əgər bağladığı müqaviləyə əsasən öhdəsinə götürdüyü öhdəliklər üzrə onların icra olunduğu yerdə məhkəmə araşdırması keçirilsə; 5) bağladığı əmək müqavilələri zamanı işin icra olunduğu və ya icra olunacaq yerdə məhkəmə araşdırmaları keçirilsə və s. Azərbaycan dövləti «Dövlətlərin immuniteti haqqında» Avropa Konvensiyasının iştirakçısı deyildir. Lakin Konvensiyada qeyd olunmuş müddəalar məhkəmə təcrübəsi üçün əhəmiyyətli hesab olunmalıdır.

¹²⁸ Boqusl avski y M.M. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M. 2002. s. 415.

4.7. Diplomatik missiya üzvlərinin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 453-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri «Diplomatik münasibətlər haqqında» 18 aprel 1961-ci il tarixli Vyana konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edirlər. Bu, həmçinin dövlətlərin həmin konvensiyanın iştirakçıları olmadığı hallara da aid edilir.

Diplomatik nümayəndəlik dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən, həmin dövlətlə diplomatik münasibətləri həyata keçirən orqandır. Diplomatik nümayəndəliklər müvafiq iki dövlət arasında razılaşmaya əsasən təsis olunur. Beynəlxalq təcrübədə diplomatik nümayəndəliklərin iki növü məlumdur:

- *səfirliklər* – ən yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndəliklər hesab olunur və onların başında fəvqəladə və səlahiyyətli səfir dayanır.

- *missiyalar* – daha aşağı səviyyəli diplomatik nümayəndəlik hesab olunur. Həmin missiyalara fəvqəladə və səlahiyyətli elçi və ya müvəqqəti işlər müvəkkili rəhbərlik edir.

Diplomatik nümayəndəlik öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə bütün məsələlər üzrə rəsmi təmsilçisidir. Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana konvensiyasına görə diplomatik nümayəndəlik aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) akkreditə edən dövlətin qəbul edən dövlətdə təmsil olunması;
- 2) akkreditə edən dövlətin özünün və ya onun vətəndaşlarının mənafelərinin müdafiəsi;
- 3) qəbul edən dövlətin hökuməti ilə danışıqlar aparılması;
- 4) bütün qanuni vasitələrlə qəbul edən dövlətdə olan şəraitin və hadisələrin öyrənilməsi və onlar bərasində öz hökumətinə məlumat verilməsi;
- 5) akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi.

Bundan əlavə, diplomatik nümayəndəliklər bəzi hallarda konsulluq funksiyaları da həyata keçirir. Bu məqsədlə səfirliklərin və

ya missiyaların tərkibində konsulluq şöbələri təsis edilir.

1961-ci il Vyana Konvensiyasına diplomatik nümayəndəliklərin heyəti üç kateqoriyaya bölünür:

- diplomatik heyət ;
- inzibati texniki heyət;
- xidmətçi heyət.

Diplomatik heyətə aşağıdakılar daxildir: səfirlər, elçilər, müşavirlər, ticarət nümayəndələri və onların müavinləri, xüsusi attaşələr və onların müavinləri, birinci, ikinci və üçüncü katiblər və attaşələr.

İnzibati texniki heyət dəftərxana müdirlərindən, hesabdarlardan, tərcüməçilərdən, karguzarlardan, makinaçılarından və başqalarından ibarət olur.

Xidmətçi heyətə isə sürücülər, aşbazlar, kuryerlər və başqaları daxil olur.

Diplomatik nümayəndəliklər öz funksiyalarını normal həyata keçirmək üçün qəbul edən dövlətin nəzarətindən kənar olmalıdır. Dövlətin malik olduğu immunitet onu rəsmi təmsil edən orqanlara və ya şəxslərə də şamil olunmalıdır. Bu baxımdan, xarici diplomatik nümayəndəliklərə və onların əməkdaşlarına beynəlxalq hüquq normaları əsasında xüsusi güzəşt və üstünlüklər verilir ki, bunlara da diplomatik imtiyaz və immunitetlər deyilir. Diplomantik imtiyaz və immunitetlər iki qrupa ayrılır:

- 1) diplomatik nümayəndəliklərin imtiyaz və immunitetləri;
- 2) şəxsi imtiyaz və immunitetlər.

Diplomatik nümayəndəliklər aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdir:

- 1) nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı

Qəbul edən dövlətin hakimiyyət orqanları diplomatik nümayəndəliyin başçısının icazəsi olmadan nümayəndəliyin ərazisinə və onun binalarına daxil ola bilməzlər. Binaların özü, onların içində olan əmlak, habelə nəqliyyat vasitələri axtarışa, rekvizisyaya, həbsə və icra hərəkətlərinə məruz qala bilməz. 1961-ci il Konvensiyasının 22-ci maddəsində göstərilir ki, qəbul edən dövlət diplomatik nümayəndəliyin binalarını istənilən müdaxilədən və ya zərər yetirilməsindən qorumaq, nümayəndəliyin rahatlığının hər cür pozulması hallarının və

ya onun ləyaqətinin təhqir edilməsinin qarşısını almaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidir.

Nümayəndəliyin binaları bütün dövlət və bələdiyyə vergi rüsumlarından azaddır. Bu fiksəl immuniteti adlanır.

Nümayəndəliyin bütün arxivləri, sənədləri və habelə rəsmi yazışmaları toxunulmazdır.

Nümayəndəliyin öz dövlətinin hökuməti və digər diplomatik nümayəndəlikləri ilə əlaqədə olmaq azadlığı vardır.

Diplomatik nümayəndəlik öz rəsmi istifadəsi üçün ölkəyə gətirdiyi və ölkədən çıxardığı mallara görə gömrük rüsumları ödəməkdən azaddır.

Şəxsi imtiyaz və immunitətlər, yəni diplomatik nümayəndəliklərin başçısının və ya diplomatik heyətin digər üzvlərinin (habelə ailə üzvlərinin) imtiyaz və immunitətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) şəxsiyyət toxunulmazlığı;
- 2) mənzil toxunulmazlığı;
- 3) yurisdiksiya immuniteti;
- 4) fiksəl immuniteti;
- 5) gömrük imtiyazları;
- 6) hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma.

İnzibati texniki heyətin üzvləri də demək olar ki, eyni imtiyaz və immunitətlərdən istifadə edirlər. Bu şəxslərin mülki-hüquqi yurisdiksiyadan immuniteti onlar yalnız öz xidməti vəzifələrini icra etdiyi zaman qüvvədə olur.

Xidməti heyətin üzvləri xidməti vəzifələrini icra etdikləri zaman törətdikləri hərəkətlərlə bağlı immunitetə malikdirlər və onlar aldıkları məvacibdən vergi və rüsum ödəməkdən azaddırlar.

«Diplomatik münasibətlər haqqında» Konvensiyanın 31-ci maddəsinə əsasən diplomatik nümayəndəliyin üzvləri aşağıdakı hallardan başqa mülki yurisdiksiyadan immunitetə malikdir:

a) qəbul edən dövlətin ərazisində olan fərdi daşınmaz əmlaka aid əşya iddiaları, əgər həmin şəxs akkreditə edən dövlət adından nümayəndəliyin məqsədləri üçün həmin əmlaka sahib deyildirsə;

b) diplomatik agentin akkreditə edən dövlət adından deyil

vəsiyyətin icraçısı, miras qalan əmlakın qəyyumu, varis və ya imtina cavabı almış fərdi şəxs kimi çıxış etdiyi vərəsəliyə aid iddialar;

c) qəbul edən dövlətdə diplomatik agentin rəsmi funksiyalarından kənarında həyata keçirdiyi hər hansı peşə və ya kommersiya fəaliyyətinə aid iddialar;

Diplomatik agent şahid qismində ifadə verməyə borclu deyildir.

Diplomatik agentin qəbul edən dövlətdəki immuniteti onu akkreditə edən dövlətin yurisdiksiyasından azad etmir.

Konvensiyanın 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq akkreditə edən dövlət diplomatik agentə və Konvensiya əsasında immunitətdən istifadə edən digər şəxslərə münasibətdə qəbul edən dövlətin yurisdiksiyasından immunitətdən imtina edə bilər. İmtina həmişə aydın şəkildə ifadə olunmalıdır.

Mülki yurisdiksiyadan immunitətdən istifadə edən diplomatik agentin məhkəmədə iddia qaldırması onun bilavasitə əsas iddia ilə əlaqədar olan qarşılıqlı iddialara münasibətdə yurisdiksiyadan immunitətə istinad etmək hüququndan məhrum edir.

Mülki işlərə münasibətdə yurisdiksiyadan immunitətdən imtina, qətnamənin icrasına münasibətdə immunitətdən imtinaya səbəb olmur. Bunun üçün xüsusi imtina tələb olunur.

Dövlətin beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri müxtəlif səpkili beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsi və beynəlxalq məsələlərin həllində onların rolunun artması, dövlətlərin həmin beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin səmərəli qurulması zərurəti ilə əlaqədardır. Dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarında, regional təşkilatlarda nümayəndəlikləri vardır.

Beynəlxalq təşkilat yanında nümayəndə təşkilatın mənzil qərarının yerləşdiyi dövlətdə akkreditə olunmur, o öz dövlətini beynəlxalq təşkilatda, yaxud onun orqanında təmsil edir. Nümayəndənin dövlətdə deyil, beynəlxalq təşkilatda dövlətini təmsil etməsi onun özünəməxsus hüququna dəlalət edir. Belə ki, həmin nümayəndənin təmsil olunması üçün beynəlxalq təşkilatdan və təşkilatın yerləşdiyi dövlətdən aqreman alınması tələb olunmur, həmin nümayəndə ikitərəfli diplomatiyada tətbiq olunan qaydalar əsasında *persona non grata* elan oluna bilməz, təşkilatın yerləşdiyi

dövlət onlara münasibətdə qarşılıqlı əsasda hər hansı tədbir görə bilməz. Beynəlxalq təşkilatlar yanındakı nümayəndəliklərin və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitetlərlə ümumən üst-üstə düşür.

«Universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə nümayəndəlik haqqında» 14 mart 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının 30-31-ci maddələrində beynəlxalq təşkilatlar yanındakı nümayəndəliklərin və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri ifadəsini tapmışdır.

«Diplomatik xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət əməkdaşları xaricdə işlədikləri dövrdə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq diplomatik heyətin üzvləri üçün müəyyən edilmiş imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər.

4.8. Konsulluq nümayəndələrinin üzvlərinin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 454-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndələrinin üzvləri, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla konsulluq münasibətləri barəsində 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edirlər. Bu həmçinin onların dövlətlərinin həmin məsuliyyət barədəki müqavilənin iştirakçıları olmadığı hallara da aid edilir.

Səfirliklər kimi konsulluqlar da dövləti onun sərhədlərindən kənarında təmsil edən nümayəndəliklərdir. Lakin konsulluqlar dövlətin bütün ərazisində deyil, onun yalnız bir hissəsini əhatə edən və qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən olunan konsulluq dairəsində fəaliyyət göstərilir. Bir dövlətin ərazisində başqa bir dövlətin bir neçə konsul idarəsi ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasında, Türkiyədə, Ukraynada konsulluq idarələri vardır. Konsulluq münasibətləri müvafiq dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər olmadığı halda da qurula bilər.

Konsulluq idarələrinə konsullar rəhbərlik edir. Konsul öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə səlahiyyətli nümayəndəsi sayılmır. O, öz dövlətini yalnız müəyyən məsələlər üzrə və yalnız öz konsul dairəsində təmsil edir. Konsulluq funksiyaları xüsusi konsulluq idarələri tərəfindən və ya tərkibində konsulluq şöbələri olan diplomatik nümayəndəliklər tərəfindən həyata keçirilir.

Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasına görə, konsullar aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- 1) öz dövlətinin, onun hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının mənafeyini qoruma;
- 2) öz dövləti ilə qəbul edən dövlət arasında ticarət, iqtisadi, mədəni, elmi və digər əlaqələrin inkişafına yardım göstərmək;
- 3) konsulluq dairəsinin iqtisadi, hüquqi və siyasi həyatına dair məlumat toplamaq və öz dövlətinin xarici işlər nazirliyinə çatdırmaq;
- 4) öz dövlətinin vətəndaşları üçün inzibati və notariat funksiyalarını həyata keçirmək;
- 5) öz dövlətinin dəniz və hava gəmilərinə, digər nəqliyyat növlərinə və onların heyətinə münasibətdə müəyyən vəzifələr yerinə yetirmək;
- 6) öz dövlətinə səfər edən əcnəbilərə vizalar vermək və s.

Azərbaycan Respublikası konsulluqlarının heyəti funksiyaları, funksiyaların həyata keçirilməsi qaydası və digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının 08 fevral 1994-cü il tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konsullar Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır.

Konsul imtiyaz və immunitetləri, 1963-cü il Vyana Konvensiyasının preambulasında göstərildiyi kimi, «ayrı-ayrı şəxslərin mənafeləri üçün deyil, konsulluq idarələri tərəfindən öz funksiyalarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün verilir». Konvensiyaya görə konsulluqlar aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər:

- konsulluğun binalarının toxunulmazlığı (təxirəsalınmaz müdafiə tədbirlərinin görülməsini tələb edən yanğın və ya digər təbii fəlakət hallarından başqa);
- arxivlərin, sənədlərin, rəsmi yazışmaların toxunulmazlığı;
- konsulluğa mənsub olan əmlakın və nəqliyyat vasitələrinin

toxunulmazlığı;

- bütün vergi və rüsumlardan azad olunma;

- öz dövlətinin hökuməti, diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə sərbəst maneəsiz əlaqə saxlanılması (o cümlədən diplomatik və konsul kuryer və şifrlərindən istifadə etmək hüququ);

- bayraq və emblemdən istifadə etmək hüququ.

Konsulluq heyəti üçün hansı imtiyaz və immunitetlərin nəzərdə tutulması ikitərəfli konsulluq konvensiyalarında müxtəlif cür həll olunur. Bir sıra bu cür konvensiyalarda, 1963-cü il konvensiyasının fərqli olaraq, konsulluq əməkdaşları üçün, demək olar ki, bütün diplomatik imtiyaz və immunitetlər nəzərdə tutulur. Vyana konvensiyasının özündə isə bəzi məhdudiyətlər öz əksin tapmışdır. Məsələn, 44-cü maddəyə əsasən konsulluğun vəzifəli şəxsləri ifadə vermək üçün məhkəməyə çağrıla bilərlər. Doğrudur, məhkəməyə gəlməkdən imtinaya görə onlara cəza tədbirləri tətbiq oluna bilməz. Konsulluq əməkdaşları və onların ailə üzvləri aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər: a) müəyyən vergi güzəştləri; b) gömrük imtiyazları; c) hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma.

Konvensiyanın 43-cü maddəsinə əsasən konsulluğun vəzifəli şəxsləri və konsulluğun əməkdaşları konsulluq funksiyalarını yerinə yetirən zaman törətdikləri hərəkətlərə münasibətdə qəbul edən dövlətin məhkəmə və ya inzibati orqanlarının yurisdiksiyasından azaddırlar. Lakin mülki işlər üzrə iddialara münasibətdə yurisdiksiyadan immunitet aşağıdakı hallarda tətbiq olunmur:

a) konsulluğun vəzifəli şəxsinin və ya konsulluğun əməkdaşlarının bağladığı müqavilələrdən irəli gələn, lakin onların birbaşa və ya dolayı yol ilə təmsil etdiyi dövlətin agentı kimi öz üzərinə öhdəlik götürməmişlərsə;

b) qəbul edən dövlətdə yol-nəqliyyat hadisəsi, gəmi və ya təyyarənin bədbəxt hadisə nəticəsində vurduğu zərərlə üçüncü şəxs kimi çıxış etdikdə.

Konvensiyanın 45-ci maddəsinə müvafiq olaraq təmsil olunan dövlət konsulluq müəssisəsi əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetlərindən imtina hüququna malikdir. Həmin imtina aydın ifadə olunmalı və qəbul edən dövlətə bu barədə yazılı məlumat verilməlidir.

Konsulluğun vəzifəli şəxsi və ya konsulluğun əməkdaşları

tərəfindən onlar yurisdiksiyadan immunitədən istifadə etmək hüququna malik olduqları halda, məhkəmədə iddia qaldırdıqda həmin iddia ilə bilavasitə bağlı olan qarşılıqlı iddiadan müdafiə üçün yurisdiksiyadan immunitətə istinad etmək hüququndan məhrum olur.

Mülki işlərə münasibətdə yurisdiksiyadan immunitədən imtina məhkəmə qətnamələrinin icrasından immunitədən imtinaya səbəb olmur. Bunun üçün xüsusi imtina tələb olunur.

4.9. Xüsusi missiya üzvlərinin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 455-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının mülki məhkəmə məsuliyyəti xidməti dəvət üzrə Azərbaycan Respublikasında olan digər dövlətlərin nümayəndələrinə və onların müşayiətçilərinə şamil edilmir.

Xüsusi missiyalar dedikdə, müəyyən məsələlər üzrə danışıqlar aparmaq və ya hər hansı konkret vəzifəni yerinə yetirmək məqsədilə (məsələn, yubiley təntənələrində və ya dəfn mərasimində iştirak etmək üçün) başqa bir dövlətə onun razılığı ilə göndərilən rəsmi nümayəndə heyəti başa düşülür. Beynəlxalq konfransların və ya beynəlxalq təşkilatların orqanlarının işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri buraya aid edilmir.

Xüsusi missiyaların hüquqi statusu beynəlxalq adət normaları ilə və az sayda iştirakçısı olan «Xüsusi missiyalar haqqında» 1969-cu il konvensiyası ilə nizama salınır. Konvensiyada prinsip etibarlı ilə qəbul edilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitətlər xüsusi missiyalara və onların heyətinə şamil edilir.

Konvensiyada (maddə 21) nəzərdə tutulur ki, xüsusi missiyaya dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri və ya dövlətdə yüksək mövqe tutan digər şəxs rəhbərlik etdiyi və yaxud onun iştirak etdiyi hallarda bu şəxslər qəbul edən dövlətdə və ya hər hansı üçüncü dövlətdə, beynəlxalq hüquqla (faktiki olaraq beynəlxalq adət normaları ilə) tanınan imtiyaz və immunitətlərə malik olurlar.

Konvensiyanın 31-ci maddəsi yurisdiksiyadan immunitətə həsr

olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən göndərən dövlətin xüsusi misiyadakı nümayəndələri və onun diplomatik heyətinin üzvləri qəbul edən dövlətdə cinayət yurisdiksiyasından tam immunitetə malik olsalar da, mülki və inzibati yurisdiksiyadan immunitədən aşağıdakı iddialara münasibətdə istisnalar nəzərdə tutulmuşdur:

a) qəbul edən dövlətin ərazisində olan fərdi daşınmaz əmlaka aid əşya iddiaları, əgər həmin şəxs göndərən dövlət adından missiyanın məqsədləri üçün həmin əmlaka sahib deyildirsə;

b) dövlətin xüsusi misiyadakı nümayəndələri və onun diplomatik heyətinin üzvləri göndərən dövlət adından deyil, vəsiyyətin icraçısı, miras qalan əmlakın qəyyumu, varis və ya imtina cavabı almış fərdi şəxs kimi çıxış etdiyi vərəsəliyə aid iddialar;

c) qəbul edən dövlətdə xüsusi misiyadakı nümayəndələrin və onun diplomatik heyətinin üzvlərinin rəsmi funksiyalarından kənarında həyata keçirdiyi hər hansı peşə və ya kommersiya fəaliyyətinə aid iddialar;

d) şəxsin rəsmi funksiyalarından kənarında istifadə etdiyi nəqliyyat vasitəsi ilə bağlı bədbəxt hadisənin səbəb olduğu zərər vurma haqqında iddialar.

Göndərən dövlətin xüsusi misiyadakı nümayəndələri və ya diplomatik heyət üzvləri şahid qismində ifadə verməyə borclu deyillər.

Konvensiyanın 41-ci maddəsinə müvafiq olaraq göndərən dövlət xüsusi misiyadakı nümayəndələrə və onun diplomatik heyətinin üzvlərinə, həmçinin həmin konvensiyaya əsasən immunitətdən istifadə edən digər şəxslərə münasibətdə qəbul edən dövlətin yurisdiksiyasından immunitətdən imtina edə bilər. İmtina həmişə aydın şəkildə ifadə olunmalıdır.

Mülki yurisdiksiyadan immunitətdən istifadə edən şəxsin məhkəmədə iddia qaldırması onun bilavasitə əsas iddia ilə əlaqədar olan qarşılıqlı iddialara münasibətdə yurisdiksiyadan immunitetə istinad etmək hüququndan məhrum edir. Mülki işlərə münasibətdə yurisdiksiyadan immunitətdən imtina, qətnamənin icrasına münasibətdə immunitətdən imtinaya səbəb olmur. Bunun üçün xüsusi imtina tələb olunur.

Fəsil 5. MƏHKƏMƏLƏRİN BEYNƏLXALQ SƏLAHIYYƏTİ

5.1. Mülki mübahisələrin aidiyyəti ilə bağlı ümumi məsələlər

Mülki-prosessual qanunvericilikdə aidiyyət və məhkəmə aidiyyəti fərqləndiridilir. Aidiyyət qaydaları ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrin səlahiyyətinə aid edilmiş mülki işlərin dairəsinin müəyyən edilməsinə, məhkəmə aidiyyəti haqqında qaydalar isə həmin məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələr arasında işlərin bölüşdürülməsinə imkan yaradır.

Məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək istəyində olan şəxs ilk növbədə lazımi məhkəmə seçimi problemini həll etməlidir. Müxtəlif ölkələrin məhkəmə sistemi və məhkəmə aidiyyətlərini tənzimləyən hüquq normaları fərqli olduğuna görə ayrı-ayrı ölkələrdə məhkəmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi özünəməxsusluqlara malikdir. Məhkəmə fəaliyyətini tənzimləyən qaydaların əksəriyyəti məhkəmə quruluşu haqqında qanunlarda və mülki prosesual məcəllələrdə ifadəsini tapmışdır. Bəzi ölkələrdə məhkəmələrin yurisdiksiyası məsələləri ayrı-ayrı hüquqi aktlarla nizama salınır. Məsələn, Avstriyada 1895-ci il Yurisdiksiya haqqında Qanun (*Jurisdiktionsnorm 1895*) və ya İngiltərədə 1991-ci il Yüksək Məhkəmə və qraflıqların məhkəmələrinin yurisdiksiyası haqqında Qanun (*High Court and County Courts Jurisdiction 1991*) bilavasitə məhkəmə yurisdiksiyası məsələlərini tənzimləyir. Bəzən məhkəmə aidiyyəti haqqında müddəalar maddi hüquq münasibətlərini tənzimləyən qanunlara daxil edilir. Məsələn, Fransa məhkəmələrinin xaricilərin iştirakı ilə olan mübahisələrə münasibətdə yurisdiksiyası haqqında mühüm müddəalar Mülki Məcəllənin 14-15-ci maddələrində ifadəsini tapmışdır.

Alman hüquqşünaslarının mövqeyinə görə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti ilkin olaraq beynəlxalq sazişlər əsasında müəyyən edilməlidir. Çünki həmin müqavilələr əsasında yaradılan tənzimləmə mexanizmi, xüsusi qanunlar (*leges speciales*) kimi, milli hüququn ümumi tənzimləmə mexanizminə münasibətdə üstünlüyə

malikdir. Əgər beynəlxalq sazişlərdə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti ilə bağlı norma aşkarlanmazsa, onda beynəlxalq səlahiyyət haqqında milli prosessual hüquq normalarına müraciət olunmalıdır. Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir:

a) xüsusi qanunvericilik;

b) proroqasion sazişlər;

c) ərazi aidiyyəti;

d) məhkəmənin səlahiyyət dairəsinin genişləndirilməsinə yol verilən müstəsna hallar¹²⁹.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 24.2-cü maddəsinə əsasən mübahisənin ümumi məhkəməyə və ya iqtisad məhkəməsinə aidiyyəti (*forum competens*) işdə iştirak edən şəxslərin subyektiv tərkibi, yaxud mübahisənin predmeti və ya hüquq münasibətlərinin xarakteri nəzərə alınmaqla həmin Məcəlləyə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Göründüyü kimi mülki məhkəmə icraatı vahid məhkəmə sistemi çərçivəsində iki hissəyə bölünüb: mülki işlər üzrə məhkəmə icraatı, iqtisadi işlər üzrə məhkəmə icraatı. İşin və ya mübahisənin ümumi məhkəməyə və ya iqtisad məhkəməsinə aidiyyəti üç əsas amildən çıxış edilərək müəyyənləşdirilir:

-işdə iştirak edən şəxsin subyektiv tərkibindən, yəni onun hüquqi şəxs və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs, yaxud sadəcə fiziki şəxs olmasından;

-mübahisənin predmetindən, yəni mübahisənin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməklə və ya mülki hüquqları reallaşdırmaqla bağlı olub-olmamasından;

-hüquq münasibətinin xarakterindən, yəni mübahisəli hüquq münasibətinin iqtisadi və ya mülki xarakterli olmasından. Aidiyyəti müəyyənləşdirərkən hər üç amili dəqiq nəzərə almaq zəruridir. Aidiyyətin düzgün müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir, belə ki, bu, mübahisənin həlli zamanı tətbiq ediləcək hüquq normasını düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Mübahisələrin ümumi məhkəmələrə aidiyyəti məsələləri

¹²⁹ Kox X., Maqnus U., Vi nkl er f on Mor enf el ğs P. Mec dunar odnoe çast noe pravo i sravni tel ğnoe provedeni e. M.2001.s.24.

mülki-prosessual qanunvericiliklə tənzimlənir. MPM-in 25.1-ci maddəsinə əsasən mülki məhkəmə icraatı qaydasında mülki, ailə, əmək, mənzil, torpaq münasibətləri, təbii ehtiyatlardan istifadə olunması və ya ətraf mühitin qorunması, vergi inzibati və digər münasibətlərdən əmələ gələn mübahisələr üzrə tərəflərdən heç olmasa biri fiziki şəxsdirsə və onun fərdi sahibkar statusu yoxdursa və ya belə statusu olsa da, mübahisə onun sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi ilə əlaqədar yaranmamışsa, həmin mübahisələr üzrə işlərə ümumi məhkəmələr baxır.

Ümumi məhkəmələrə birinci instansiya məhkəmələri - rayon (şəhər) məhkəmələri, apellyasiya instansiyası məhkəmələri - Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi, kassasiya instansiyası məhkəməsi - Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi aiddir.

MPM fiziki şəxsə münasibətdə aşağıdakı tələblər irəli sürür: mübahisənin ümumi məhkəməyə aid olması üçün fiziki şəxs fərdi sahibkar statusuna malik olmalı deyil və əgər o, belə statusa malikdirsə, yaranmış mübahisə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olmamalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti «şəxsin müstəqil surtdə, öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi fəaliyyəti» kimi müəyyənləşdirilir (MM, maddə 13). Şəxs Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarında qeydə alınmışsa, o, fərdi sahibkarlıq statusuna malik olan, yəni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs sayılır. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, fiziki şəxsin yaşadığı yer üzrə vergi orqanları hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin qeydiyyatını aparır. Bu qanuna müvafiq olaraq, vergi orqanları hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs haqqında Şəhadətnamə verir. Bu mənada mübahisənin aidiyyəti müəyyən edilərkən fiziki şəxsin vergi orqanlarında qeydə alınmış-almaması, həmçinin, fiziki şəxsin iştirak etdiyi mübahisənin həmin şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi ilə əlaqədar olub-olmadığı nəzərə alınmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növü Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında şəhadətnamədə

göstərilir. Əgər fiziki şəxs Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında şəhadətnaməyə malik deyilsə və ya əgər mübahisə həyata keçirilməsi üçün şəhadətnamənin verildiyi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar deyilsə, fiziki şəxsin iştirak etdiyi mübahisə ümumi məhkəmələrə aid olur.

MPM-in 25.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi iddia icraatı işləri ümumi məhkəmələrin səlahiyyətinə aiddir. Xüsusi iddia icratı üzrə işlərə MPM-in 24-29-cu fəsillərində sadalanan aşağıdakı işlər aiddir: seçki hüquqlarının müdafiəsi haqqında ərizələr; icra hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin inzibati hüquqpozmalar haqqında qərarları barədə ərizələr; icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, sair orqan və təşkilatların, onların vəzifəli şəxslərinin qərarları və hərəkətləri (hərəkətsizlikləri) haqqında ərizələr; silahlı qüvvələr orqanlarının hərəkətləri (hərəkətsizlikləri) haqqında ərizələr; normativ aktların qanuniliyinə dair mübahisələr barədə ərizələr.

MPM-in 25.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, MPM-in 305-ci maddəsində göstərilən, aşağıdakı xüsusi icraatlı işlər ümumi məhkəmələrin aidiyyətinə aid edilib: hüquqi əhəmiyyəti olan faktların (hüquqi faktların) müəyyən edilməsi haqqında işlər; şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya ölmüş elan edilməsi haqqında işlər; şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi haqqında işlər; daşınar əşyanın sahibsiz hesab edilməsi və daşınmaz əşya üzərində dövlət mülkiyyətinin tanınması haqqında işlər; çağırış icraatı (itirilmiş adsız qiymətli kağızlar və orderli qiymətli kağızlar üzrə hüquqların bərpa edilməsi haqqında) işlər; şəxsin psixiatriya stasionarına məcburi yerləşdirilməsi haqqında işlər; vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatının düzgün olmamasının müəyyən edilməsi haqqında işlər; notariat hərəkətlərindən və ya həmin hərəkətlərin aparılmasından imtinaya dair şikayətlər üzrə işlər; övladlığa götürmə haqqında işlər; qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər işlər.

MPM-in 25.4-cü maddəsi ümumi məhkəmələrin qanunla onların aidiyyətlərinə aid edilən digər işlərə baxmasını da müəyyənləşdirir. Bu onu göstərir ki, MPM - 25.1-25.3-cü maddələrində göstərilmiş, ümumi məhkəmələrin aidiyyətinə daxil olan işlərin siyahısı bitmiş deyildir. Ümumi məhkəmələr qanunla onların aidiyyətlərinə aid edilən digər işlərə də baxa bilərlər.

MPM-in 26.1-ci maddəsinə əsasən idarə və ya digər mənsubiyyətindən və tabeliyindən asılı olmayaraq, hüquqi şəxslərlə, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və qanunla müəyyən edilmiş qaydada fərdi sahibkar statusu əldə edən fiziki şəxslər arasında mülki, inzibati və digər hüquq münasibətlərindən yaranan iqtisadi mübahisələr üzrə işlər mülki icraat qaydasında iqtisad məhkəməsinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisad məhkəmələri qismində birinci instansiya məhkəmələri - yerli iqtisad məhkəmələri və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikası məhkəməsi; apellyasiya instansiyası məhkəməsi - Azərbaycan Respublikası İqtisad Məhkəməsi; kassasiya məhkəməsi - Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsidir.

İqtisadi mübahisənin tərəfləri hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərdir. Fiziki şəxs iqtisadi mübahisənin tərəfi kimi yalnız o vaxt çıxış edir ki, mübahisə fiziki şəxsin həyata keçirmək üçün fərdi sahibkar kimi qeydiyyatla alındığı sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi ilə əlaqədar yaranmış olsun. MPM-in 50.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hüquqi şəxs olmayan təşkilatlar da iqtisad məhkəməsi icraatının tərəfi ola bilər, belə təşkilatlara dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını, həmçinin yerli özünü idarəetmə orqanlarını aid etmək lazımdır.

Mübahisələrin xarakteri nöqtəyi-nəzərindən mülki, inzibati və digər hüquq münasibətlərindən irəli gələn iqtisadi mübahisələr üzrə işlər iqtisad məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid edilir. Buraya həmçinin, torpaq hüquq münasibətlərindən, təbii ehtiyatların istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə münasibətlərdən və s. irəli gələn iqtisadi mübahisələri də aid etmək lazımdır. İqtisadi mübahisə praktiki olaraq, adətən mülki mübahisələrin yarandığı istənilən hüquq münasibəti sahəsində yarana bilər. Digər tərəfdən mübahisənin hər iki tərəfinin hüquqi şəxs statusuna malik olması onlar arasında yaranmış mübahisələrin hökmən iqtisad məhkəməsinə verilməsi üçün əsas deyildir. Məsələn, hər hansı bir təşkilatın qeydə alınmasından imtina, onların fəaliyyətinə xitam verilməsi və ya fəaliyyətlərinin dayandırılması və sair mübahisələr ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrin aidiyyətinə aiddir.

Müvafiq subyektlər arasında iqtisad məhkəməsində baxılmalı

olan iqtisadi mübahisələrin dairəsi MPM-in 26.2-ci maddəsində qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair iqtisad məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri, həmçinin, xarici hüquqi şəxslərin, xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, beynəlxalq hüquqi şəxslərin, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ona aid olan mübahisələrə baxır.

Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair iqtisad məhkəməsinin yaradılması «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulub. Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair iqtisad məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsidir. Bu maddənin müddələrinin analizindən belə çıxır ki, sözü gedən məhkəmənin aidiyyətinə xüsusi-hüquq xarakterli beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələr aiddir.

MPM-in 28-ci maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdikləri işlərə, əgər dövlətlərarası sazişlərlə, beynəlxalq müqavilələrlə və ya tərəflərin sazişi ilə digər hallar nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmələr baxırlar. Sadalanan şəxslərin iştirak etdiyi işlərə münasibətdə aidiyyət MPM-in 25, 26 və 27-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydalara müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir. Bu qaydadan aşağıdakı istisnalar mövcuddur: əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi işlərin digər aidiyyətini nəzərdə tutan, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə mövcud olduqda, bu beynəlxalq müqavilədə göstərilən aidiyyət qaydaları tətbiq edilir.

Məhkəməyə aid olan mübahisə qanunla, beynəlxalq müqavilələrlə və ya tərəflərin sazişi ilə nəzərdə tutulan hallarda, işdə iştirak edən şəxslərin yazılı razılığı ilə münisflər məhkəməsinin həllinə verilə bilər.

MPM-in 30-cu maddəsinə əsasən bir-biri ilə əlaqədar olan bir neçə tələbi birləşdirərkən, onlardan bir qismi ümumi məhkəməyə, digərləri isə iqtisad məhkəməsinə aiddirsə, tələblərə ümumi məhkəmədə baxılmalıdır. Bu maddənin müddəaları tələblər birləşdirildikdə tətbiq edilir. MPM-in 169-cu maddəsinə müvafiq

olaraq hakimə tələbləri birləşdirmək hüququ verilib. Tələblərin birləşdirilməsi yalnız həmin tələblər bir-biri ilə bağlı olduqda mümkündür. Tələblərin bir-biri ilə bağlılığı dedikdə, eyni tərəflərin iştirak etdiyi eyni növlü işlər və ya bir iddiaçının müxtəlif cavabdehlərə, yaxud müxtəlif iddiaçıların eyni cavabdehə iddiaları üzrə eyni növlü bir neçə iş başa düşülür. Hakim tələblərin birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edərkən belə birləşdirmənin məqsədemüvafiqliyini nəzərə almalı, həmçinin işdə iştirak edən şəxslərin fikrini dinləməlidir. Əgər tələbləri birləşdirərkən onlardan birinin ümumi, digərinin iqtisad məhkəməsinə aid olduğu müəyyən edilərsə, işin hansı məhkəmənin - ümumi və ya iqtisad məhkəməsinin - icraatında olmasından asılı olmayaraq, iş ümumi məhkəmənin həllinə verilməlidir.

Mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən aidiyyət qaydalarının pozulmasına yol verilmir. Aidiyyət qaydalarına riayət etməklə məhkəmənin öz icraatına qəbul etdiyi iş, sonradan başqa məhkəməyə aid olsa da, mahiyyəti üzrə həmin məhkəmədə həll edilməlidir.

İşdə iştirak edən şəxs, mübahisənin bu və ya başqa məhkəməyə aidiyyətinin dəyişdirilməsi barədə iddia qaldıra bilər. İşdə iştirak edən şəxs məhkəməyə aidiyyəti ilə razılaşmamasını əsaslandırmalı və bu barədə işə mahiyyəti üzrə baxılmağa başlanana qədər bildirməlidir. Hakimin özü də mübahisənin məhkəməyə aidiyyəti olmamasını aşkara çıxara bilər. Aidiyyət haqqında məsələ qalxdıqda, hakim əsaslandırılmış qərardad çıxarır. Aidiyyət haqqında qərardaddan işdə iştirak edən şəxslər, qərardad onlara təqdim olunduğu (onlar tərəfindən alındığı) gündən 15 gün müddətində MPM-in 21-ci fəslə ilə müəyyən edilmiş qaydada şikayət verə bilərlər.

5.2. Mülki – prosessual qanunvericilikdə məhkəmə aidiyyəti məsələləri

Birinci instansiya məhkəməsi qismində işlərə ərazi üzrə baxılmasına dair məhkəmələr arasında aidiyyətlərin bölünməsi MPM-in 4-cü fəslində nəzərdə tutulmuş normalarla müəyyən olunur.

Məhkəmə aidiyyəti (*forum shopping*) dedikdə, Azərbaycan Respublikasının birinci instansiya məhkəmələrinin predmetinə və işin tərəflərinə görə müvafiq inzibati ərazi ilə bağlı olan işlərə dair

inzibati-ərazi aidiyyəti, yəni ərazi yurisdiksiyası başa düşülür.

Məhkəmələrə aid olan işlərə birinci instansiya üzrə rayon (şəhər) məhkəmələri, yerli iqtisad məhkəmələri, beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələr üzrə iqtisad məhkəməsi tərəfindən baxılır. Seçki (referendumda iştirak) hüquqlarının müdafiəsi haqqında işlərə isə birinci instansiya üzrə rayon (şəhər) məhkəmələri və ya Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəməsi tərəfindən baxılır.

Məhkəmələrin ərazi quruluşu «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunla müəyyənləşdirilir:

Rayon (şəhər) məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında, şəhərlərində (rayon tabeli şəhərlərdən başqa), habelə şəhərdəki rayonlarında təşkil edilir. Bir rayonda (şəhərdə) yalnız bir rayon (şəhər) məhkəməsi təşkil edilə bilər (Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunun 21-ci maddəsi). Bu məhkəmələrin yurisdiksiyası müvafiq məhkəmənin yaradıldığı Yerli iqtisad məhkəmələri Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi vahidləri və ya azad iqtisadi zonalar üzrə təşkil edilir (Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunun 43-cü maddəsi). Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda azad iqtisadi zonalar yoxdur. Yerli iqtisad məhkəmələrinin yurisdiksiyası müvafiq məhkəmənin yaradıldığı inzibati ərazi çərçivəsində MPM-in 26-cı maddəsində göstərilən iqtisadi mübahisələrə şamil edilir.

Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair iqtisad məhkəməsi Bakı şəhərində təşkil edilir. Bu məhkəmənin yurisdiksiyası Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisi çərçivəsində MPM-in 25-ci maddəsində göstərilən mübahisələrə şamil edilir (Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunun 48-ci maddəsi).

Məhkəmə aidiyyəti birinci instansiya məhkəməsi qismində işlərə ərazi üzrə baxılmasına dair məhkəmələr arasında aidiyyətlərin bölünməsidir. Ərazi aidiyyəti eyni səviyyəli məhkəmələr arasında aidiyyətli məhkəmənin müəyyən edilməsinə imkan yaradır və tərəflərin iqtisadi və şəxsi mənafeləri nəzərə alınmaqla ədalət mühakiməsinə çatmasının, məhkəmə mühakimə icraatının qənaətliliyi və tezliyinin daha yaxşı təmini üçün eyni səviyyəli məhkəmələr arasında işlərin bərabər bölünməsinə yönəlmişdir. Ərazi aidiyyətinin

ümumi, alternativ, müqavilə və müstəsna aidiyyət formaları fərqləndirilir.

Ümumi ərazi aidiyyətinin mahiyyəti: *actor sequitur forum rei* – iddiaçı cavabdehin məhkəməsinin ardınca gedir - ifadəsində əksini tapır. Cavabdehin məhkəməsi bir qayda olaraq onun yaşadığı yerin məhkəməsi (*forum domicilii*) olur. Beləliklə, iddiaçı bir qayda olaraq cavabdehin olduğu yerin məhkəməsində iddia qaldırmalıdır. Bu prinsip hələ qədim Roma hüququnda mövcud olmuşdur. Onun təbiəti iki prezumpsiya ilə ifadə olunur:

-bütün şəxslər hüquqi bərabərlik vəziyyətindəirlər; belə güman edilir ki, heç kəs başqasına münasibətdə vəzifə daşımır;

-görüntü, bunun əksi sübut olunmursa, reallıq kimi qəbul edilir; məsələn, kimsə, nəyə sahiblik edirsə, belə güman edilir ki, həmin əşya onun mülkiyyətidir. Kimsə, bu və ya digər gümanı rədd etməyi arzulayırsa, onda həmin iddiadan müdafiə olunan tərəfin olduğu yerin məhkəməsinə müraciət etməlidir.

MPM-in 35-ci maddəsinə əsasən qanunla başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, iddia cavabdehin rəsmi qeydə alındığı yerin məhkəməsinə verilir.

İstinad edilən norma həm mülki işlərə, həm də iqtisadi mübahisələrə şamil olunur. İddianın fiziki şəxsin rəsmi qeydiyyatda olduğu yer üzrə verilməsini nəzərdə tutan bu müddəə imperativ norma deyil və mahiyyətcə ümumi xarakter daşıyır, belə ki, maddənin mətninin özü bu ümumi qaydadan müəyyən istisnalar nəzərdə tutur. Həmin istisnaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi müəyyən qaydalar nəzərdə tuta bilər ki, həmin qaydalara müvafiq olaraq, iddia məhkəməyə fiziki şəxsin rəsmi qeydiyyatda olduğu yer üzrə verilməyə bilər. Belə istisnalara misal üçün, MPM-in 36.3, 36.4 və 36.5-ci maddələrində müəyyən edilən qaydaları aid etmək olar.

Cavabdehin rəsmi qeydiyyatda olduğu yer müəyyən edilərkən, fiziki şəxsin təkcə yaşadığı yeri deyil, həm də onun olduğu yeri nəzərə almaq lazımdır.

Unutmaq olmaz ki, bir qayda olaraq, hər bir dövlət məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı özünün müvafiq normalarına malikdir. Bəzən zahiri cəhətdən eyni anlayışlar müxtəlif məzmun kəsb edə bilər. Məsələn,

ərazi aidiyyətinin ümumi prinsipinə görə cavabdehin yaşadığı yer üzrə iddianın verilməsi, demək olar ki, bütün hüquq sistemlərində istifadə olunur. Lakin Fransa və Belçika kimi hüquq sistemləri bir-birinə yaxın olan dövlətlərdə «yaşayış yeri» anlayışı məhkəmə aidiyyətinin meyarı kimi müxtəlif cür şərh olunur. Fransada yaşayış yeri (domisil) - cavabdehin əsas maraqlarının cəmləşdiyi yer kimi izah olunur (MM, maddə 102). Yaşayış yerinin müəyyən edilməsi fakt məsələsi kimi qiymətləndirilir və məhkəmə tərəfindən konkret hallar nəzərə alınmaqla həll edilir. Belə hesab olunur ki, vətəndaş yalnız bir yaşayış yerinə malik ola bilər. Şəxsin uzun müddət həmin yerdə yaşaması, peşə fəaliyyətini həyata keçirməsi yaşayış yerinin müəyyən edilməsinin başlıca meyarı hesab olunur. Şəxsin olduğu yerdə qeydiyyatda alınması həmin yerin onun domisili kimi müəyyən edilməsi üçün mühüm cəhət kimi qiymətləndirilir.¹³⁰ Belçikada isə yaşayış yeri qeydiyyatda olma yerti kimi qəbul olunur və bu zaman şəxsin həmin yerdə faktiki olaraq yaşayıb yaşamaması əhəmiyyətli hesab olunmur.

Almaniya mülki prosessual qanunvericiliyinə əsasən şəxsin daimi yaşadığı yer onun yaşayış yeri kimi müəyyənləşdirilir və şəxsin bir neçə yaşayış yeri ola bilər. Belə hallarda iddiaçı özünün seçimindən asılı olaraq həmin yaşayış yerlərindən birinin məhkəməsinə müraciət edə bilər.

Şəxsin olduğu yer üzrə aidiyyətin ilkin şərti, fransız hüququnda olduğu kimi şəxsin yaşayış yerinin müəyyən olunmaması deyil, onun ümumiyyətlə olmamasıdır. Həmin faktın müəyyən edilməsi üçün cavabdehin yaşayış yerinin müəyyən edilməsi üçün ciddi cəhd göstərilməsinin təsdiqi vacib hesab olunur.

Şəxsin olduğu yer məhkəmə təcrübəsində cavabdehin fiziki olaraq, heç olmasa müvəqqəti gəldiyi yer hesab olunur. Bəzi hallarda konkret yerdə qısamüddətli olma faktı, məsələn tranzit keçid vaxtı şəxsin orada olması həmin yerin onun olduğu yer kimi qiymətləndirilməsi üçün kifayət edir. Şəxsin «olduğu yer» anlayışı, «adətən gəldiyi yer» anlayışından fərqlənir. Şəxsin adətən gəldiyi yer

¹³⁰ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.105-106.

onun qısamüddətli və təsadüfi olma yeri hesab oluna bilməz¹³¹.

Avstiriya hüququna görə şəxsin adətən gəldiyi yer şəxsin müəyyən yerdə fiziki mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Bu zaman şəxslə onun olduğu yer arasında uzunmüddətli, möhkəm əlaqə mövcud olmalıdır. Bu əlaqə obyektiv hallara, məsələn, xəstəxanada və ya sanatoriyada uzun müddət müalicə olunma, azadlıqdan məhrum edilmə yerində cəza çəkmə ilə bağlı ola bilər¹³².

MPM-in 35.2-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxsə iddia hüquqi şəxsin ünvanı olduğu yerə görə verilir. Hüquqi şəxsin törəmə müəssisəsinin fəaliyyətindən əmələ gələn iddialar müəssisənin ünvanının olduğu yerə görə verilir. Bu maddəyə müvafiq olaraq, hüquqi şəxsə qarşı iddia, hüquqi şəxsin ünvanının olduğu yer üzrə verilməlidir. Azərbaycan Respublikası MM-in 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq, hüquqi şəxsin ünvanı «hüquqi şəxsin yerləşdiyi yer»lə, yəni hüquqi şəxsin daimi fəaliyyət göstərən orqanının olduğu yerlə müəyyən edilir. «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən «Müəssisənin olduğu yer onun icra orqanının yerləşdiyi inzibati ərazi ilə müəyyən edilir». Hüquqi şəxsin daimi fəaliyyət göstərən orqanlarına adətən, misal üçün, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin və ya səhmdar cəmiyyətin icraçı orqanları (həm kollegial, həm də təkbaşına) başa düşülür. Direktorlar şurası, idarə heyəti, prezident, baş direktor belə icraçı orqanlar qismində çıxış edə bilər.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi hüquqi şəxslərdə, məsələn ortaqlıqlarda bu cür, daimi fəaliyyət göstərən icra orqanları olmur. MM-ə müvafiq olaraq, əgər ortaqlığın nizamnaməsində digər qayda nəzərdə tutulmayıbsa, ortaqlığın idarə edilməsi bütün iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir. Bu halda ortaqlıq üzvlərinin ortaqlığın idarəetməsini həyata keçirdiyi ünvan belə hüquqi şəxsin ünvanı hesab edilir.

MPM-in 35.3-cü maddəsinə əsasən qarşılıqlı iddia aidiyyətindən asılı olmayaraq ilkin iddianın baxıldığı yerin məhkəməsinə

¹³¹ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.126.

¹³² El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.150.

verilir. İlk iddia mülki iş və ya iqtisadi mübahisə üzrə məhkəmədə qaldırılan iddiadır. Belə iddia MPM-in 3-cü və 4-cü fəsillərində müəyyən edilmiş aidiyyət və məhkəmə aidiyyəti qaydalarına müvafiq olaraq verilir. Qarşılıqlı iddia cavabdehin və ya ikinci cavabdehin ilkin iddia ilə bağlı, həmin iddiadan tam və ya qismən imtina edilməsinə yönəlmiş tələbidir. Qarşılıqlı iddianın aidiyyətdən (məhkəmə aidiyyətindən) asılı olmayaraq, ilkin iddianın baxıldığı yerin məhkəməsinə verilməsi işin bütün hallarının kifayət qədər tam aşkar edilməsi, həmçinin, işə daha tez və düzgün baxılması məqsədi ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, maddənin mətnində istifadə olunmuş «aidiyyət» sözü aidiyyət kimi deyil, «məhkəmə aidiyyəti» kimi başa düşülməlidir.

MPM-in 36-cı maddəsi iddiaçının seçiminə görə məhkəmə aidiyyətini müəyyənləşdirən müddəaları nəzərdə tutur. İddiaçının seçiminə görə məhkəmə aidiyyəti (alternativ məhkəmə aidiyyəti) onda təzahür edir ki, qanunda müəyyən edilən hallarda iddiaçıya öz seçiminə görə bir neçə məhkəmənin birində iddia qaldırmaq hüququ verilir. Ümumi ərazi aidiyyətinə müvafiq olaraq bu cavabdehin yaşadığı yerin məhkəməsi və ya başqa məhkəmə ola bilər. Alternativ aidiyyət ümumi qaydanın fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırır, iddiaçıya mübahisəyə baxma yerini seçmək hüququ verir və *forum electivum* adlanır. Bu cür seçim iddiaçıya hüquqlarının müdafiəsi üçün əlavə prosesual təminatlar verilməsi ilə bağlı olur.

Yaşayış yeri məlum olmayan, yaxud Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri olmayan cavabdehə iddia onun əmlakının olduğu yerə görə və ya məlum olan axırncı yaşayış yerinə görə verilə bilər.

Rəsmi yaşayış yeri, olduğu yer və ya hüquqi ünvanı müxtəlif olan bir neçə cavabdehə iddia, cavabdehlərdən birinin rəsmi yaşayış yeri və ya hüquqi ünvanı üzrə verilə bilər.

Alimentin alınması və atalığın müəyyən edilməsi haqqında iddialar iddiaçı tərəfindən özünün yaşadığı yerə görə də verilə bilər.

Psixi pozuntu ilə əlaqədar qanunla müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilmiş şəxslərə, habelə cinayət törətməyə görə 3 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum olunmağa məhkum olunmuş şəxslərə qarşı nikahın pozulması haqqında iddialar iddiaçının yaşadığı yerə görə verilə bilər.

İddiaçının yanında yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar olduqda və ya iddiaçı səhhətinə görə cavabdehin yaşadığı yerə getməyə çətinlik çəkəndə də nikahın pozulması haqqındakı iddialar iddiaçının yaşadığı yerə görə verilə bilər.

Şikəstəmə və ya səhhəti sair şəkildə zədələmə ilə, habelə ailəni dolandıranın ölümü ilə vurulan ziyan haqqında iddialar ziyan vuranın yaşadığı yerə görə və ya ziyan vurma yerinə görə verilə bilər.

Qanunsuz olaraq məhkum edilməklə, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməklə, qətimkan tədbiri kimi həbsə alınmaqla, başqa yerə getməmək haqqında iltizam almaqla, yaxud həbs şəklində inzibati tənbeh verilməklə fiziki şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək, pensiya və mənzil hüquqlarının bərpa edilməsi əmlakın və ya onun dəyərini qaytarılması haqqında iddialar həmçinin iddiaçının yaşayış yerinə görə verilə bilər.

İnzibati orqanların inzibati hüquqpozumalar haqqında işlərə baxmağa aidiyyətli olan vəzifəli şəxslərinin cərimə və yaxud başqa tənbehlər tətbiq etmələri haqqında qərarlarına dair iddialar iddiaçının yaşadığı yerə görə də verilə bilər.

İstehlakçının hüququnun müdafiəsi haqqında iddialar iddiaçının yaşadığı yerə görə, yaxud müqavilənin bağlandığı və ya icra edildiyi yerə görə verilə bilər.

Gəmilərin toqquşması nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsinə dair, habelə dənizdə kömək göstərilməsinə və xilas etməyə görə mükafat alınması haqqında iddialar cavabdehin gəmisinin olduğu yerə görə və ya gəminin aid olduğu yerə görə də verilə bilər.

İcra yeri göstərilən müqavilələrdən əmələ gələn iddialar müqavilənin icra yerinə görə də verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və yaxud hüquqi şəxsi olan və başqa dövlətin ərazisində yerləşən cavabdehə qarşı iddia, iddiaçının olduğu yerə və ya cavabdehin əmlakının olduğu yerə görə verilə bilər.

Qanunda birbaşa nəzərdə tutulduğu hallarda ayrı-ayrı işlərə baxılması üçün aidiyyəti məhkəmə müəyyənləşdirilə bilər. Bu cür ərazi aidiyyəti müstəsna aidiyyət (*forum rei sitae*) adlanır. Müstəsna aidiyyətin müəyyən edilməsi səciyyəvi cəhətlərinə görə başqa yerdə baxılması çətinlik yaradan işlərə düzgün və vaxtında baxılmasına

şəraitin təmin edilməsi məqsədini daşıyır.

MPM-in 39-cu maddəsində müstəsna aidiyyətə aid işlər ifadəsini tapmışdır. Bunlar 3 kateqoriyanı əhatə edir: 1) Tikintiyə, qurğuya, torpaq sahəsinə mülkiyyət hüququnun tanınması, tikintinin, qurğunun, torpaq sahəsinin başqasının qeyri-qanuni sahibliyindən götürülməsi, mülkiyyət hüququndan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan sahibkarın və yaxud başqa qanuni sahibin hüquqlarının pozulmasını aradan qaldırmaq haqqında iddialar tikintinin, qurğunun, torpaq sahəsinin olduğu yerə görə verilir. 2) Vərəsələr tərəfindən vərəsəlik qəbul edilənə qədər miras qoyanın kreditörleri tərəfindən verilən vərəsəlik hüquq münasibətləri ilə əlaqədar iddialar miras qalan əmlakın və yaxud onun əsas hissəsinin olduğu yerin məhkəməsinə aiddir. 3) Yüklərin, sərnişinlərin və ya baqacın daşınma müqavilələrindən əmələ gələn yük daşıyanlara qarşı iddialar nəqliyyat təşkilatı idarəsinin olduğu yerə görə verilir.

Tikintiyə, qurğuya, torpaq sahəsinə sahiblik faktının müəyyən edilməsinə dair həmin tikintinin, qurğunun, torpaq sahəsinin olduğu yerdə baxılan işlər istisna olmaqla, hüquqi əhəmiyyəti olan faktların müəyyən edilməsi barədə işlərə ərizəçinin olduğu yerdə baxılır.

Müflisləşmə (iflas) haqqında işlərə borclunun yaşadığı yerdə baxılır.

Ərazi aidiyyəti qaydalarının pozulmasına yol verilmir. Lakin dövlətin mülki prosessual qanunvericiliyi nə qədər təkmil olsa da, hüquq münasibətlərinin müxtəlifliyini tam nəzərə ala bilməz. Ona görə də, bu cür müxtəliflik tərəflərin sazişi ilə aradan qaldırıla bilər, yəni tərəflər öz aralarında saziş bağlamaqla mübahisəli işin ərazi aidiyyətini dəyişdirə bilərlər. Saziş yazılı şəkildə ifadə olunmalıdır. Saziş o zaman ola bilər ki, o, müəyyən məhkəmə işinə və ya mübahisəsinə əsaslanmış olsun.

Müqavilə aidiyyəti (*forum prorogatum, prorogatio fori*) imkan verir ki, tərəflər aidiyyət haqqında dispozitiv göstərişləri dəyişib, özləri üçün daha sərfəli olan məhkəməni seçsinlər.

Məhkəmə aidiyyəti haqqında saziş, pozitiv aspektdən həmin saziş olmadan müvafiq işə münasibətdə yurisdiksiyaya malik olmayan məhkəməni səlahiyyətləndirir və proroqasiya (*prorogatio*) adlanır. Sazişin bağlanması ilə başqa məhkəmənin işə baxmaq

səlahiyyəti istisna olunursa, onda sazişin neqativ cəhəti özünü göstərir və bu deroqasiya (*derogatio*) adlanır.

Mübahisə üçün müstəsna aidiyyət nəzərdə tutulduğu halda müqavilə aidiyyətinin qaydaları tətbiq oluna bilməz¹³³.

Məhkəmə aidiyyət qaydalarına riayət etməklə işi öz icraatına götürdükdən sonra tərəflər aralarında müqavilə bağlamaqla məhkəmə aidiyyətini dəyişdirməyə haqlı deyillər. Bu qayda məhkəmə aidiyyətinin dəyişməzliyi prinsipini nəzərdə tutur və *perpetuatio fori* adlanır.

Kreditorun tələbləri aydıncırsa və ya borclunun mübahisəsiz öhdəliklərinə əsaslanırsa, müəyyən məbləğin ödənilməsi və ya əmlakın tələb edilməsi barədə tələblərə əmr icraatı qaydasında baxılır. İşə əmr icraatı qaydasında baxmaq üçün əsaslar MPM-in 276-cı maddəsində ifadə edilib.

İddia icraatı barədə işlər üzrə kreditor məhkəmə əmri barədə məhkəməyə ərizə verir. MPM-in 41 və 277.1-ci maddələrinə müvafiq olaraq, məhkəmə əmri barədə ərizə MPM-in 4-cü fəslində müəyyən edilmiş bütün məhkəmə aidiyyəti qaydalarına riayət etməklə verilir.

Cinayət işindən əmələ gələn mülki iddia, əgər o, cinayət işinin icraatı zamanı verilməmişdirsə və yaxud həll olunmamışdırsa, MPM ilə müəyyən olunmuş mülki məhkəmə icraatının qaydaları üzrə baxılmaq üçün verilir.

Əgər müxtəlif məhkəmələrin icraatında olan işlər bir-biri ilə əlaqədirdirsə, ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsi üçün onlara birgə baxılmalı və qətnamə çıxarılmalıdır.

Birinci instansiya üzrə iki məhkəmənin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet və əsaslar üzrə eyni mübahisəyə dair işlər olduqda da bu maddənin qaydaları tətbiq olunur.

Aidiyyət qaydalarına riayət edilməklə məhkəmənin öz icraatına qəbul etdiyi iş, sonradan başqa məhkəməyə aid olsa da, mahiyyəti

¹³³Bax: «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi mübahisələr Azərbaycan Respublikası MPM-in 444-cü maddəsində göstərilən hallarda Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir //Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni. 2004. № 1. s.15-16.

üzrə həmin məhkəmədə həll edilməlidir. Məhkəmə işi aşağıdakı hallarda başqa məhkəmədə baxılmağa verir:

- əvvəlcə yaşayış yeri məlum olmayan cavabdeh işi onun yaşadığı yerin məhkəməsinə vermək haqqında vəsatət verərsə;

- iş həmin məhkəmədə baxıldığı zaman onun aidiyyət qaydalarının pozulması ilə icraata qəbul edildiyi aşkar olarsa;

- hakimlərdən birinə və ya bir neçəsinə edilmiş etiraz təmin edildikdən sonra, eləcə də digər ciddi səbəblərdən həmin məhkəmədə onları əvəz etmək və ya işə baxmaq mümkün olmazsa;

- əgər məhkəməyə iddia verilmişdirsə;

- MPM-in 43-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda.

Mübahisənin məhkəməyə aidiyyəti ilə əlaqədar məsələlər ərizənin məhkəmənin icraatına qəbul edilməsi və ya işin hakim tərəfindən baxılmağa hazırlanması mərhələsində, yaxud da işdə iştirak edən şəxsin əsaslandırılmış vəsatəti üzrə həll oluna bilər.

Mübahisənin məhkəməyə aid olmaması və ya işin başqa məhkəməyə verilməsi məsələləri barədə hakim MPM-in 21-ci fəslinin qaydalarına uyğun olaraq qərarad çıxarır. Həmin qərardaddan işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən qərardadın alındığı (verildiyi) andan 5 gün ərzində şikayət verilə bilər.

İşin bir məhkəmədən başqa məhkəməyə verilməsi həmin qərardaddan şikayət verilmə müddəti başa çatdıqdan sonra icra edilir.

Bir məhkəmədən digərinə göndərilən iş, onun göndərildiyi məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilməlidir. Məhkəmələr arasında ərazi aidiyyətinə dair mübahisələrə yol verilmir. Məhkəmələr arasında fikir ayrılığı olduğu hallarda apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən iş bir məhkəmədən başqasına verilir.

İşin bu Məcəllənin 44.2.3. və 44.2.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda aid olduğu məhkəməyə verilməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Müstəsna aidiyyət istisna olunmaqla, bu maddəyə görə işin aid olduğu məhkəmələrdən birini seçmək hüququ iddiaçıya məxsusdur.

5.3. Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin ümumi şərtləri

Hər bir dövlət milli məhkəmə hakimiyyəti çərçivəsində öz məhkəmələrinin mühakimə icraatının səlahiyyət sərhədlərini və şərtlərini müstəqil müəyyən edir. Mülki hüquq mübahisələri üçün qabaqcadan müəyyən edilmiş beynəlxalq səlahiyyət qaydısı mövcud deyildir. «Beynəlxalq səlahiyyət onu müəyyən edən ümumi dövlətlərustü tənzimlənməyə, bütün dövlətlər üçün ümumi olan qayda və prinsiplərə malik deyildir»¹³⁴. Müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilmiş səlahiyyət qaydalarını nəzərə almasaq mülki-hüquqi və iqtisadi mübahisələr hər hansı mərkəzi orqan tərəfindən ayrı-ayrı dövlətlər arasında bölüşdürülmür. Əksinə, hər bir dövlət beynəlxalq məhkəmə səlahiyyəti barədə milli qaydalarına istinad etməklə məqsədamüvafiq hesab etdiyi qədər hüquqi mübahisələri öz üzərinə götürür. Bu azadlıq beynəlxalq hüququn hər hansı ümumi norması ilə məhdudlaşdırılmır. Dövlət özü xarici dövlətdə tanınmayacaq və ölkə daxilində icrası mümkün olmayan qərarların çıxarılması, məhkəmələrin vaxt və vəsaitlərinin sərf olunmasında maraqlı deyildir.

Xarici şəxslərin iştirakı ilə mübahisələrə baxılması üzrə aidiyyətin müəyyən edilməsi müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin səlahiyyətlərinin fərqləndirilməsi prinsipinə əsaslanır. Məhkəmə səlahiyyəti məsələsinin müəyyənləşdirilməsində milli qanunvericiliyin müxtəlifliyi beynəlxalq hüquqi aktlar vasitəsilə müəyyən dərəcədə unifikasiya edilir. Brüssel Konvensiyası qəbul edildikdən sonra Avropa qanunvericiliyi məhkəmə səlahiyyətinin müəyyən edilməsində vahid meyar kimi cavabdehin yaşadığı yeri əsas götürür.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 440.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri mülki və iqtisadi mübahisələr üzrə beynəlxalq səlahiyyətə bu şərtlərlə malikdirlər ki, işdə iştirak edən şəxslərdən biri xarici şəxs olsun, onun Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və gəldiyi yer olsun.

MPM-in istinad edilən maddəsində Azərbaycan Respublikası

¹³⁴ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Қ.А.Силин. М. 2003. с. 627.

məhkəmələrinin mülki və iqtisadi mübahisələr üzrə beynəlxalq səlahiyyəti üçün iki şərt müəyyənləşdirilmişdir:

-işdə iştirak edən şəxslərin hər hansı birinin xarici şəxs olması;

-həmin şəxsin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və ya adətən gəldiyi yerin olması.

Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti dedikdə, dövlətin məhkəmələrinin xarici ünsürlü mülki işləri həll etmək üzrə səlahiyyəti başa düşülür. Bəzən dövlətin məhkəmələrinin xarici ünsürlü mülki işləri həll etmək üzrə səlahiyyəti «yurisdiksiya» termini ilə ifadə olunur. Beynəlxalq ümumi hüquq aspektində «yurisdiksiya» dövlətin ərazi üstünlüyünə əsaslanaraq qanunvericilik, məhkəmə və idarəçilik üzrə suveren dövlət hakimiyyətini ehtiva edir. Dövlət öz qanunlarını ərazisində, həmçinin ondan kənarında baş verən münasibətlərə tətbiq edə bilər. Lakin dövlətin öz yurisdiksiyasını həyata keçirməsi onun ərazisinin hüdudları ilə məhdudlaşır və dövlətlərarası müqavilədə nəzərdə tutulmamışdırsa həmin yurisdiksiya xarici dövlətin ərazisində tətbiq edilə bilməz. Beynəlxalq ümumi hüquq prizmasında yurisdiksiya (*jurisdictio*) dövlət hakimiyyətini ehtiva edən «*imperium*» termini ilə eyni məna kəsb edir. Lakin beynəlxalq xüsusi hüquq və mülki prosesdə işlədilən termin kimi «yurisdiksiya» beynəlxalq səlahiyyət – dövlətin məhkəmə orqanlarının xarici ünsürlü mülki işləri həll etmək üzrə səlahiyyəti kimi başa düşülür. Beynəlxalq xüsusi hüquq mənasında yurisdiksiya beynəlxalq səlahiyyət anlayışından daha genişdir, çünki digər səlahiyyətli inzibati orqanlar (notariat, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı orqanları və s.) səlahiyyətlərini də əhatə edir¹³⁵.

Xarici ünsürlü hüquq münasibətləri ilə əlaqədar məhkəmə səlahiyyətinin müəyyən edilməsi əlamətinə görə əsas üç sistem fərqləndirilir:

1) *Roma və ya latın sistemi*. Bu sistem 1804-cü il Napaleon Məcəlləsi və 1806-cı il Fransa MPM əsasında yaradılmışdır. Həmin sistem üçün səciyyəvi cəhət mübahisədə iştirak edən tərəflərin vətəndaşlıq əlamətidir. Dövlətin məhkəməsinin işə baxmağa özünü səlahiyyətli hesab etməsi üçün əqdin həmin dövlətin vətəndaşı

¹³⁵ Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M. 2002. s. 808-810.

tərəfindən bağlanmış olması kifayətdir. Fransa Mülki Məcəlləsinin 14-cü maddəsinə əsasən xarici şəxs hətta Fransada olmasa belə, Fransada və fransızla bağladığı müqavilə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməklə əlaqədar Fransa məhkəmələrinə çağırıla bilər; o, xarici dövlətdə fransızla bağladığı müqavilə öhdəlikləri ilə əlaqədar Fransa məhkəmələrinə cəlb edilə bilər. Həmin Məcəllənin 15-ci maddəsinə əsasən isə fransız xarici dövlətdə bağladığı müqavilə öhdəlikləri ilə əlaqədar, hətta onun rəqibi əcnəbi olsa da, Fransa məhkəmələrinə cəlb edilə bilər. İstinad olunan maddələr ilə müəyyənləşdirilmiş qayda əsasında mülki mühakimə icraatının aparılması təcrübəsi göstərdi ki, Fransa məhkəmələri hətta Fransada «domisili» olan xaricilər arasında baş vermiş mübahisələrə münasibətdə səlahiyyətə malik olmur, bu isə Fransada yaşayan əcnəbinin hüquqlarının məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək imkanını məhdudlaşdırırdı. Hazırda xarici cavabdehin Fransada faktiki yaşayış yerinin olması Fransa məhkəməsinin onun işinə baxmağa özünü səlahiyyətli hesab etməsi üçün kifayət edir.

2) *Alman sistemi*. Həmin sistem 1877-ci il Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsi əsasında formalaşmışdır. Bir sıra Avropa dövlətləri (AFR, Avstriya, İsveçrə) ilə yanaşı ÇXR və Yaponiyada da xarici ünsürlü mülki işlər üzrə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti bu sistem əsasında müəyyənləşdirilir. Həmin sistem üçün səciyyəvi əlamət cavabdehin olduğu yerdir. Məhkəmə səlahiyyəti cavabdehin yaşadığı yer ilə müəyyən edilir və bir qayda olaraq məhkəmə səlahiyyəti müəyyən edilərkən daxili ərazi aidiyyəti qaydaları tətbiq olunur. Almaniyada ərazi aidiyyəti (*actor sequitur forum rei*) prinsipi müəyyən məhdudiyətlərlə müşahidə olunur. Məsələn, ölkə daxilində yaşayır yeri olmayan şəxslərə əmlakla bağlı iddialar onun əmlakının olduğu yer üzrə məhkəməyə verilə bilər. Yaxud ər-
arvaddan heç biri AFR vətəndaşı deyildirsə, onda AFR məhkəmələrinin onların işlərinə baxmaqda səlahiyyəti olmur.

ÇXR MPM-in 20-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən «iddia cavabdehin yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olduğu xalq məhkəməsinə aiddir; əgər həmin yer cavabdehin faktiki yaşadığı yer ilə uyğun gəlmirsə, onda iddia şəxsin yaşadığı yerin məhkəməsinin yurisdiksiyası altına düşür».

Hüquqi şəxslər üçün «yaşayış yeri» onların inzibati mərkəzinin

olduğu yer hesab olunur.

3) *İngilis-amerikan ümumi hüquq (common law)* sistemi. Sistemin səciyyəvi cəhəti cavabdehin həmin yerdə olması əlamətidir. Cavabdehə məhkəməyə gəlməli olması barədə çağırış vərəqəsinin (*writ of summons*) verilməsi imkanı işə baxılması üçün əsas hesab olunur (məsələn, Böyük Britaniya və ABŞ). Ümumi hüquq normalarına əsasən cavabdehin lazımı qaydada xəbərdar edilməsi şərti ilə İngiltərə məhkəmələrinin yurisdiksiyasından hər kəsin istifadə etmək imkanı vardır. Lakin cavabdeh xaricdə olduğuna görə ona çağırış vərəqəsini təqdim etmək mümkün deyildirsə, onda həmin şəxsə qarşı iş başlanıla bilməz. Eyni zamanda məhkəməyə çağırış haqqında bildiriş cavabdehin şəxsin özünə təqdim edildikdən sonra həmin şəxsin ölkə ərazisindən çıxması məhkəməni işə baxmaq səlahiyyətindən məhrum etmir¹³⁶.

Hüquqi şəxslərə münasibətdə məhkəmənin beynəlxalq səlahiyyəti müəyyən edilərkən onun qeydə alınması və ya fəaliyyət göstərməsi yeri əsas götürülür.

Hüquq ədəbiyyatında ölkənin ərazisində əmlakı olub orada yaşamayan əcnəbiyə qarşı iddia verilməsinin qeyri-mümkünlüyü ümumi hüquq sisteminin mənfə cəhəti kimi qeyd olunur¹³⁷.

Xarici ünsürlü mülki işlər üzrə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin müəyyən edilməsinin yuxarıda qeyd olunan üç əlamətin mütləq əlamətlər kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Həmin məqsədlə digər əlamətlərdən: müqavilənin bağlanması yeri (*lex forum loci delicti comissi*), müqavilənin icra yeri (*lex (forum) executionis*), iddiaçının yaşayış yeri (*lex domicilli*), əmlakın olduğu yer (*lex rei sitae*) əlamətləri də əsas götürülə bilər.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin hüquqi əsasları və müəyyən edilmə qaydaları fərqlənir. İspaniya MPM-in 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən İspaniya məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti 1 iyun 1985-ci il məhkəmə hakimiyyəti haqqında Konstitusiya Qanunu və İspaniyanın iştirak

¹³⁶ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 248.

¹³⁷ Lunü L.A. Kur s mæc dunar odnoqo çast noqo pr ava. V tr ex tomax. M. 2002. s. 818.

etdiyi beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. MPM-də İspaniya məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinin şamil olunmadığı işlərin dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. İspaniya məhkəmələri aşağıdakı iddialara münasibətdə səlahiyyətə malik deyil:

-beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq immunitətə malik olan şəxsə və əmlaka qarşı iddialar;

-İspaniyanın iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə əsasən xarici dövlət məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilən iddialar;

-İspaniya məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinin müstəsna olaraq tərəflərin razılığına əsaslandığı hallarda, cavabdehin iş üzrə icraata cəlb edilməsinin lazımı qaydasına riayət edilmədiyi iddialar.

İspaniya məhkəmələri beynəlxalq səlahiyyət haqqında məsələni həm şəxsi təşəbbüsləri (MPM, maddə 38), həm də tərəflərin vəsatəti əsasında (MPM, maddə 39) həll edə bilirlər¹³⁸.

İtaliya məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyət məsələsi 31 may 1995-ci il «İtaliya beynəlxalq xüsusi hüququnun islahatı» Qanunu ilə tənzimlənir. Həmin Qanun xarici ünsürlü şəxslərin iştirak etdiyi hüquq münasibətlərinin hansı hallarda İtaliya məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinə aidiyyətini müəyyənləşdirir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliyi müqavilə səlahiyyətini nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, konkret işin daxili qanunvericiliyə əsasən ölkə məhkəməsinə aid olmasına baxmayaraq, tərəflərin razılığı ilə iş xarici dövlətin məhkəməsinə və ya məhkəmənin olduğu yerin qanununa görə işin xarici məhkəməyə aid olmasına baxmayaraq tərəflərin sazişinə əsasən yerli məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilə bilər. Məsələn, İtaliya qanunvericiliyi həm proroqasion, həm də deroqasion sazişlər vasitəsi ilə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verir. Sazişdə nəzərdə tutulan məhkəmə hər hansı səbəbdən yurisdiksiyadan imtina etdiyi və ya hər hansı əsasa görə iş üzrə icraatı həyata keçirə bilmədiyi hallarda deroqasion sazişlər etibarsız hesab edilir¹³⁹.

¹³⁸ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 191-194.

¹³⁹ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 206-212.

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəllənin 450-ci maddəsində beynəlxalq səlahiyyətin müqavilə əsasında dəyişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmənin beynəlxalq səlahiyyətinin birbaşa və yanakı səlahiyyət formalarını fərqləndirmək lazımdır. Birbaşa səlahiyyət qətnamə çıxarılması, yəni işin mahiyyəti üzrə baxılması və həlli ilə bağlı olan səlahiyyətdir. Həmin səlahiyyət məsələsini həll edərkən məhkəmə özünün hüquqi mübahisəni həll etmək səlahiyyəti olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Yanakı səlahiyyət prosesin sonrakı mərhələsi ilə bağlıdır. Bu səlahiyyət xarici ölkə məhkəməsinin səlahiyyətliliyinin qiymətləndimə amili ilə səciyyələnir. Bu zaman məhkəmə xarici dövlət məhkəmələrinin ölkə daxilində təminatlı olan məhkəmə qətnaməsini çıxarmağa səlahiyyəti olub-olmaması məsələsini həll edir. Yanakı səlahiyyət məsələləri məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası ilə əlaqədar müzakirə obyektinə çevrilir. Məhkəmə xarici məhkəmənin səlahiyyətli olmaması qənaətinə gəlsə, belə hallarda xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina edilir.

Beynəlxalq və ərazi (yerli) səlahiyyətdən söhbət gedəndə iki yaxın, lakin dəqiq fərqləndirilməli olan prosesual şərtlər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq səlahiyyət məsələsi həll edilərkən hüquqi mübahisələrin həllinin bütövlükdə milli məhkəmələrin səlahiyyətinə aid olub-olmaması müəyyənləşdirilir. Ərazi səlahiyyəti, əksinə, həmişə konkret məhkəməyə aid olur. Azərbaycan Respublikası MPM-nin 434.0.4 maddəsini beynəlxalq səlahiyyət məsələsini tənzimləyən norma kimi misal göstərmək olar. Həmin maddəyə əsasən aliment alınması və atalıqın müəyyən edilməsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malikdirsə, bu cür işlərə Azərbaycan Respublikası məhkəmələri baxmağa haqlıdırlar. Bu norma ərazi aidiyyəti olan məhkəməni deyil, beynəlxalq səlahiyyəti müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 440-cı maddəsində də beynəlxalq səlahiyyətin konkret məhkəməyə deyil, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə məxsusluğu müəyyən edilir. Çünki burada söhbət iş üzrə mühakiməni həyata keçirəcək konkret məhkəmədən deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan məhkəməsindən gədir.

«Mülki və kommertiya mübahisələrinin aidiyyəti və məhkəmə

qətnamələrinin məcburi icrası məsələləri haqqında» 27 sentyabr 1968-ci il Brüssel Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci abzasına əsasən «Razılaşmış dövlətlərin ərazilərində yaşayış yeri olan şəxslərə qarşı iddialar həmin dövlətin ərazisində verilir». Bu norma da ərazi aidiyyəti deyil, beynəlxalq səlahiyyətini müəyyənləşdirir. Yəni norma cavabdehtin yaşadığı yerin konkret məhkəməsinə deyil, yaşayış yeri dövlətinin məhkəmələrinin səlahiyyətini müəyyənləşdirir. Həmin Konvensiyanın 16-cı maddəsinin 1-ci bəndində də yalnız beynəlxalq səlahiyyət müəyyənləşdirilir. Orada göstərilir ki, «daşınmaz əmlakın yerləşdiyi Razılaşmış Dövlətlərin məhkəmələri» işə baxmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Burada yenə də söhbət daşınmaz əmlakın yerləşdiyi yerin konkret məhkəməsindən deyil, «olduğu dövlətin» məhkəməsindən gedir. İstinad edilən normalardan fərqli olaraq Brüssel Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-5, 7-ci bəndləri, 6-cı maddəsi eyni vaxtda həm beynəlxalq, həm də ərazi aidiyyəti müəyyən edir. Belə ki, 5-ci maddənin 1-ci bəndində öhdəliyin icra yeri məhkəməsi səlahiyyətli məhkəmə kimi müəyyən edilir.

Bir sıra müqavilələr ümumi şəkildə ayrı-ayrı dövlətin məhkəmələrini səlahiyyətli etsə də, daxili qanuna əsasən iddia konkret məhkəməyə, tutaq ki, daşınmaz əmlakın olduğu yerin məhkəməsinə və ya cavabdehin yaşayış yerinin məhkəməsinə verilməlidir. Məhkəmə xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlərdə ərizəni qəbul etdikdən sonra onun beynəlxalq səlahiyyəti ilə yanaşı ərazi aidiyyəti məsələsini də yoxlamalıdır. Belə ki, verilən iddia beynəlxalq səlahiyyətə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə aid olsa da, ərazi səlahiyyətinə görə konkret məhkəməyə aid olmaya bilər. İşin beynəlxalq səlahiyyətinin Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə məxsus olması müəyyənləşdirildikdən sonra daxili qanunvericiliyə müvafiq olaraq konkret məhkəmənin ərazi səlahiyyəti müəyyənləşdirilməlidir. Beynəlxalq səlahiyyət və ərazi aidiyyətinin fərqləndirilməsi üçün bəzən beynəlxalq ərazi aidiyyəti və daxili ərazi aidiyyəti terminlərindən istifadə olunur. Mübahisəli hüquq münasibətinin iştirakçısı xarici şəxs olduğu hallarda, məhkəməyə müdafiə üçün müraciət edildikdə, beynəlxalq ərazi səlahiyyətini hər bir milli dövlətin səlahiyyətli məhkəməsi müəyyən

edir.¹⁴⁰

Xarici ünsürlü şəxslərin iştirak etdiyi mülki işlərin məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi üçün məhkəmənin həll etməli olduğu məsələlərin ardıcılığının aşağıdakı qaydası tövsiyə olunur:

Birinci addım – cavabdehə qarşı müdafiənin iddia vasitəsindən istifadə ümumiyyətlə yolveriləndirmi?

İkinci addım – məhkəmənin beynəlxalq səlahiyyətinin müəyyən edilməsi: hansı dövlətin məhkəməsi mühakimə icraatını həyata keçirməyə səlahiyyətlidir?

Üçüncü addım – aidiyyət probleminin həlli: mübahisəyə münasibətdə məhkəmə hakimiyyətinin hansı qolu səlahiyyətə madikdir?

Dördüncü addım - məhkəmə aidiyyətinin növünün müəyyən-ləşdirilməsi: məhkəmə hakimiyyətinin müvafiq qolunun hansı instan-siyası səlahiyyətlidir?

Beşinci addım - ərazi aidiyyəti probleminin həlli – müvafiq instansiyanın hansı məhkəməsinə müraciət etmək lazımdır?

5.4. Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 443-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan aşağıdakı işlərə baxmağa haqlıdırlar:

- iş üzrə birgə iddiaçılardan və ya birgə cavabdehlərdən hər hansı birinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və yaxud adətən gəldiyi yer olduqda;

- xarici şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda;

- cavabdeh Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlaka malik olduqda;

- əlment alınması və atalığın müəyyən edilməsi işlərində iddiaçı

¹⁴⁰ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Качалин М. 2003. с. 627.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

- yetirilən xəsarətlə, sağlamlığın başqa cür pozulması və ya ailəni dolandıranın ölümü ilə əlaqədar ziyanın ödənilməsinə dair işlərdə ziyan Azərbaycan Respublikasının ərazisində vurulduqda və ya iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

- əmlaka vurulan ziyanın ödənilməsi işlərində ziyanın ödənilməsi haqqında tələbin verilməsi üçün əsas olan hərəkət və ya digər hal Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verdikdə;

- iddia icrası tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilməli olan və ya həyata keçirilmiş müqavilədən irəli gəldikdə;

- iddia Azərbaycan Respublikası ərazisində baş vermiş əsassız varlanmadan irəli gəldikdə;

- nikahın pozulması işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olduqda və ya ər-arvaddan heç olmazsa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda;

- şərəfin, ləyaqətin, işgüzar nüfuzun müdafiəsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

- vəsiyyət edənin ölən vaxt yaşayış yeri, gəldiyi yer Azərbaycan Respublikasında olarsa və yaxud vəsiyyət edənin əmlakı Azərbaycan Respublikasında olduqda və rəsəlik işləri.

Azərbaycan Respublikası MPM-in istinad edilən maddəsində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə beynəlxalq səlahiyyəti müəyyən edilir. Həmin maddədə göstərilən halların mövcudluğu Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə heç bir beynəlxalq müqavilə olmadan xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlərə baxmağa imkan verir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 41-ci maddəsinə əsasən:

1) Əgər həmin Müqavilə ilə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, Razılığa Gələn Tərəflərdən hər birinin məhkəmələri onun ərazisində yaşamağa yeri olan cavabdehin mülki və ailə işlərinə

baxmağa səlahiyyətlidir. Hüquqi şəxslərə və onlara bərabər qurumlara qarşı irəli sürülən iddialar üzrə ərazisində bu şəxslərin idarəetmə orqanı, nümayəndəliyi, yaxud da filialı olan Tərəfin məhkəmələri səlahiyyətlidir.

2) Daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət və digər əşya hüquqlarına dair iddialar üzrə həmin əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəmələri müstəsna səlahiyyətə malikdir.

3) Razılığa Gələn Tərəflərin məhkəmələri mübahisələrin bu məhkəməyə verilməsi haqqında Tərəflərin yazılı razılığı olduğu hallarda da işlərə baxa bilərlər. Belə bir razılıq olduqda məhkəmə cavabdehin ərizəsinə əsasən, əgər həmin ərizə iddia ilə əlaqədar etiraz verilməzdən əvvəl edilmişdirsə, iş üzrə icraata xitam verir. Məhkəmələrin müstəsna səlahiyyəti Tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz.

4) Razılığa Gələn Tərəflərdə ikisinin də bu Müqaviləyə əsasən səlahiyyətli məhkəmələrində eyni tərəflər arasında iş üzrə, eyni predmet üzrə və eyni əsasla icraat qaldırıldıqda, daha gec iş qaldırmış məhkəmə onun icraatına xitam verir. İşlə əlaqədar icraata birinci başlayan məhkəmənin səlahiyyətli olmadığı aşkar edilərsə, digər Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi işin icraatına yenidən başlaya bilər.

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə səlahiyyətini müəyyən edən hallardan biri iş üzrə birgə iddiaçılardan və ya birgə cavabdehlərdən hər hansı birinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və yaxud adətən gəldiyi yerin olmasıdır. Göstərilən əlamətin müəyyənləşdirilməsi şəxsin yaşayış yeri qanunu (*lex domicilii*) prinsipinə əsaslanır. Məlumdur ki, şəxsin vətəndaşlıq qanunuun (*lex nationalis*) yaşayış yeri qanunundan (*lex patriae*) fərqləndirmək lazımdır. Çünki şəxs bir dövlətin vətəndaşı olub, başqa dövlətdə yaşaya bilər.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 51-ci maddəsinə əsasən iddia müştərək qaydada bir neçə iddiaçı tərəfindən və ya bir neçə cavabdehə qarşı qaldırıla bilər. İddiaçıların və ya cavabdehlərin hər biri digər tərəfə dair prosesdə müstəqil çıxış edir. Birgə iştirakçılar işin aparılmasını həmin iştirakçılardan birinə tapşırıla bilərlər. Başqa cavabdehin cəlb edilməsi zərurəti olarsa, məhkəmə qətnamə çıxarana kimi iddiaçının razılığı ilə həmin cavabdehi işə cəlb edə bilər.

«Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq şəxsin yaşayış yeri - tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin mülkiyyətçi kimi icarə və kirayə müqaviləsi üzrə, yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər əsaslarla daimi və ya daha çox yaşadığı ev, mənzil, xidməti yaşayış sahəsi, yataqxana, qoca və əlil evləri və digər bu kimi yaşayış yerləri başa düşülür. Şəxsin olduğu yer - onun yaşayış yeri sayılmayan, müvəqqəti yaşadığı mehmanxana, sanatoriya, istirahət evi, pansionat, kempinq, turist bazası, xəstəxana və digər belə ictimai yerlər, habelə yaşayış binası (özünün, qohumunun, tanışının və b.) başa düşülür. On dörd yaşı olmayan yetkinlik yaşına çatmayanların və ya qəyyumluq altında olan şəxslərin yaşayış yeri onların qanuni nümayəndələrinin - müvafiq olaraq valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların yaşayış yeri sayılır. On dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların (tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti əldə edənlər istisna olmaqla) yaşayış yeri onların qanuni nümayəndələrinin - müvafiq olaraq valideynlərinin, övladlığa götürənlərin, yaxud qəyyumların və ya himayəçilərin razılığı ilə müəyyən edilir. «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qeydiyyatı həm yaşayış yeri, həm də müvəqqəti olduqları yer (valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün müəssisələr, yataqxanalar, qəyyumun (himayəçinin), övladlığa götürən şəxsin yaşayış yeri) üzrə aparılır.

Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən yaşayış yeri aşağıdakı sənədlərlə müəyyən edilir:

1) Azərbaycan Respublikası vətəndaşı barədə — yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi;

2) 30 gündən artıq Azərbaycan Respublikasında yaşayan əcnəbi barədə — onun qeydiyyata alınması haqqında vəsiqə;

3) Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxs barəsində - xüsusi nümunəli şəxsiyyət vəsiqəsi.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi şəxsin «adətən gəldiyi yer» anlayışının izahını verməmişdir. Fikrimizcə, bu anlayış şəxsin

müəyyən yerdə fiziki mövcudluğu ilə müəyyən edilməlidir. Bu zaman şəxslə onun olduğu yer arasında uzunmüddətli, təkrarlanan, möhkəm əlaqə mövcud olmalıdır. Bu əlaqə obyektiv hallara, məsələn, biznes fəaliyyəti, hər hansı layihəni həyata keçirmək, istirahət və müalicə olunmaq üçün şəxsin həmin yerə mütəmadi gəlməsi ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən əgər işdə müxtəlif Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində yaşayış yerinə (olma yerinə) malik olan bir neçə cavabdeh iştirak edirsə, onda bu mübahisəyə iddiaçının seçiminə əsasən istənilən cavabdehin yaşayış yeri (olma yeri) üzrə baxılır.

«Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi mənasibətlər haqqında» Müqavilənin 20-ci maddəsinə əsasən əgər həmin Müqavilə digər qayda müəyyən etməsə, hər bir Razılığa Gələn Tərəfin məhkəmələri, cavabdehin onun ərazisində yaşayış yeri olduqda mülki və ailə işlərinə baxmağa səlahiyyətlidir.

Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlərdə birgə iddiaçı və ya birgə cavabdehdən birinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və ya adətən gəldiyi yerinin olması əlamətinin mövcudluğu həmin işə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin baxmasına imkan verir. Qanunu mənasına görə Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yeri, olduğu yer və ya adətən gəldiyi yerin olması əlamətinin hökmən xarici şəxsə aid olması zəruri deyildir. Birgə iddiaçı və birgə cavabdeh xarici şəxs olmasa da, lakin birgə cavabdehlik və ya birgə iddiaçılıq əlamətinə görə xarici şəxsin iştirak etdiyi işdə iştirak edirsə, onda Azərbaycan Respublikası məhkəmələri həmin işə baxa bilərlər. Birgə cavabdehlərdən birinin yaşayış yeri və olduğu yer əlamətinə görə məhkəmənin beynəlxalq səlahiyyətinin müəyyən edilməsi xarici dövlətlərin mülki-prosessual qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Avstriya qanunlarına əsasən birgə iştirakçılardan birinin xarici dövlətdə yaşaması məhkəmənin beynəlxalq səlahiyyətinin həyata keçirilməsinə mane olmur¹⁴¹.

¹⁴¹ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 206-157.

Xarici şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlərə baxmağa haqlıdırlar. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq hüquqi şəxsin daimi fəaliyyət göstərən orqanının yerləşdiyi yer hüquqi şəxsin olduğu yer sayılır.

Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır. Nümayəndəliklər və filiallar hüquqi şəxs deyildirlər və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamə üzrə fəaliyyət göstərilir. Nümayəndəliklərin və filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərilir.

Hüquqi şəxsin idarəetmə, sosial-mədəni və ya digər qeyri-kommersiya xarakterli funksiyaların həyata keçirilməsi üçün yaratdığı təşkilat idarə sayılır. İdarə hüquqi şəxs deyildir və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamə üzrə fəaliyyət göstərir. İdarə ona təhkim edilmiş əmlak barəsində qanunla müəyyənləşdirilmiş hədlərdə, öz fəaliyyətinin məqsədlərinə, hüquqi şəxsin tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına uyğun sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. İdarənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət idarəni yaratmış hüquqi şəxsin üzərinə düşür. Dövlət idarələrinin və digər idarələrin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi vəziyyətinin xüsusiyyətləri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa 4-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Kommersiya təşkilatları, habelə xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən sahibkarlıq fəaliyyətinin və mülkiyyətçi ilə münasibətlərin xarakterindən asılı

olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həm mülkiyyətçinin özü, həm də onun müəyyən etdiyi səlahiyyətlər daxilində təsərrüfatın başçısı hüququ əsasında mülkiyyətçinin əmlakını idarə edən subyekt məşğul ola bilər. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 17-ci maddəsinin 7-ci hissəsinə əsasən filiallara və nümayəndəliklərə onları yaradan müəssisə tərəfindən əmlak verilir və həmin filiallar və nümayəndəliklər əmlakı idarə edən subyekt sayılmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin 5-ci hissəsinin şərh edilməsi haqqında» 8 sentyabr 1999-cu il tarixli qərarında göstərilir ki, «Xarici hüquqi şəxslər tərəfindən təsdiq edilmiş nümayəndə nümayəndəliklərə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyəti verdikdə, nümayəndəliklər dövlət qeydiyyatını keçdikdən və xüsusi razılıq tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya aldıqdan sonra müəyyən edilmiş qaydada təmsil etdikləri xarici hüquqi şəxslərin adından Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən və qanunvericilikdə qadağan olunmayan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər»¹⁴².

AFR MPM-in 23-cü paragrafına əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumun yerləşdiyi yerin məhkəməsində həmin qurumun fəaliyyəti ilə əlaqədar iddia qaldırıla bilər¹⁴³.

Xarici şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində olması əlamətinə görə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinin tanınması həmin filial və nümayəndəliklərin fəaliyyət sahəsi ilə məhdudlaşdırılmır. Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən hüquqi şəxslərə qarşı iddialar həmin hüquqi şəxsin idarəetmə orqanının, onun nümayəndəliyinin, yaxud filialının yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinə verilir. Konvensiyanın 2(a) bəndinə əsasən Razılığa gəlmiş Tərəflərin ərazisində cavabdehin müəssisəsi (filialı) ticarət, sənaye və digər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olduqda da Razılığa gəlmiş Tərəflərin

¹⁴² Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları (1998-2003). Bakı. 2003. s.69.

¹⁴³ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 128.

məhkəmələri beynəlxalq səlahiyyətə malik olurlar.

«Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 20-ci maddəsinə əsasən əgər həmin Müqavilə digər qayda müəyyən etməsə, hər bir Razılığa Gələn Tərəfin məhkəmələri, o zaman səlahiyyətlidirlər ki, hüquqi şəxslərə qarşı iddialar üzrə hüquqi şəxsin idarəçilik orqanı, nümayəndəliyi, yaxud filialı həmin Tərəfin ərazisində olsun.

Xarici hüquqi şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyinin Azərbaycanda olması ondan Azərbaycan Respublikası ərazisində tək cəvabdeh kimi fəaliyyət göstərməsi ilə məhdudlaşmır. Yəni xarici şəxs Azərbaycan Respublikası ərazisində idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyə malik olduqda o iddiaçı qismində də çıxış edə bilər və bu zaman Azərbaycan Respublikası məhkəmələri beynəlxalq səlahiyyətə malik olurlar. Azərbaycan Respublikasının bağladığı digər müqavilələrdə də bu xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. «Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun Üzvü olan Dövlətlər və digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi»nin 25-ci maddəsində göstərilir ki:

a) «Birliyin şirkəti» və ya müvafiq olaraq «Azərbaycan şirkəti» dedikdə, Üzv Dövlətin qanunvericiliyi əsasında yaradılan və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaradılan, Birliyin ərazisində və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyatdan keçmiş idarəsi və ya inzibati mərkəzi və ya əsas təsərrüfat fəaliyyəti mərkəzi olan şirkət nəzərdə tutulur. Lakin şirkət üzv dövlətin qanunvericiliyi və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaradılmışdırsa, Birliyin ərazisində və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində yalnız qeydiyyatdan keçmiş idarəsi varsa və əgər onun fəaliyyəti həqiqətən davamlı olaraq Üzv Dövlətlərdən birinin və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı ilə bağlıdırsa, onda şirkət Birliyin və ya müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının şirkəti hesab edilir.

b) Şirkətin «törəmə şirkəti» ilkin şirkətin nəzarətdə saxladığı şirkətə deyilir.

c) Şirkətin «filialı» ana şirkətin şaxələnməsi kimi daimi

əlamətlərə malik, hüquqi şəxs olmayan ayrıca bir bölmədir, üçüncü tərəflərlə işgüzar əlaqələri həyata keçirmək üçün idarəsi və maddi təchizatı olan elə bir bölmədir ki, sonuncular baş idarəsi xaricdə yerləşən ana şirkət ilə lazım gəldikdə, hüquqi əlaqə saxlayacaqlarını, lakin işgüzar sövdələşmələri birbaşa ana şirkətlə deyil, ana şirkətin bir şəxəsi olan bu şöbə ilə iş yerində aparmalı olacaqlarını bilirlər.

d) «Təsis etmə» Birliyin şirkətinin və ya Azərbaycan Respublikası şirkətlərinin bu maddənin «a» bəndində müəyyən etdiyi kimi Azərbaycan Respublikasında və ya müvafiq olaraq Birliyin ərazisində törəmə şirkətlər və filiallar yaratmaq yolu ilə iqtisadi fəaliyyətə başlamaq səlahiyyəti deməkdir.

Cözüldüyü kimi müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada yaradılan filial və şirkətlərin Azərbaycan Respublikası ərazisində olması gələcəkdə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin baş vermiş mübahisələrlə bağlı beynəlxalq səlahiyyətinin tanınmasına imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlaka malik olmaq əlamətinə görə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti cavabdehə münasibətdə əhəmiyyət kəsb edir. Yəni iddiaçının deyil, cavabdehin Azərbaycan Respublikası ərazisində əmlaka malik olması Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə xarici ünsürlü mübahisələrə baxmağa səlahiyyət verir. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətlərini müəyyən-ləşdirən həmin əlamət əşyanın olduğu yer (*lex rei sitae*) prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip xarici ölkələrdə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətinin əsası kimi istifadə olunur. Belə ki, həmin prinsipə müvafiq olaraq AFR məhkəmələrində Almaniyada yaşayış yeri olmayan, lakin əmlakı olan şəxslərə münasibətdə əmlak tələbli iddia qaldırmaq olar. Fransa MM-nin 14-cü maddəsinə nisbətən AFR MPM-in 23-cü paragrafında ifadəsini tapan norma daha mütərəqqidir. Həmin normada əsasən yalnız almanlar deyil, əcnəbilər də AFR məhkəmələrində iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq təkcə əcnəbilərə qarşı deyil, almanlara qarşı da iddia qaldırmağa əsas verir¹⁴⁴.

¹⁴⁴ El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo zar ubec nı x str an. M. 2004. s. 128-129..

Avstriya mülki prosessual qanunvericiliyinə əsasən məhkəmə səlahiyyətinin bu variantının tətbiqi subsidiar xarakter daşıyır. Yəni ümumi, müstəsna və ya alternativ məhkəmə aidiyyətinə əsasən Avstriya məhkəmələrinin yurisdiksiyası cavabdehə şamil edilmədiyi hallarda həmin variantdan istifadə edilə bilər. Cavabdehin əmlakın təsadüfi və ya müvəqqəti olaraq ölkə ərazisində olması (məsələn, yükün tranzit keçidi) Avstriya məhkəməsinin yurisdiksiyasına əsas vermir. Həmçinin əmlakın dəyəri iddianın dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə az olmamalıdır. Məhkəmə təcrübəsinə əsasən ölkə ərazisində olan əmlakın dəyəri iddianın dəyərinin ən azı 10 faizini təşkil edirsə, məhkəmənin yurisdiksiyasına yol verilir¹⁴⁵.

Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində daşınmaz əmlakla daşınar əmlaka olan hüquq fərqləndirilir. Daşınmaz əmlaka münasibətdə dövlətlərin qanunvericiliyi, məhkəmə təcrübəsi, hüquqi doktrina həmin əmlakın olduğu yerin qanununun tətbiq olunmasına üstünlük verir. Bu qanun daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun məzmununu, ona olan hüququn başqasına keçməsinin forma və şərtlərini müəyyənləşdirir. Dövlətin ərazisində əmlaka malik olmaq prinsipi qanunun daşınmaz əmlak olan torpağa münasibətdə daha ciddi şərtlər müəyyən etməsində təzahür edir. Həmin məsələlər çox vaxt beynəlxalq müqavilələrdə də öz əksini tapır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 38-ci maddəsinə əsasən daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət və digər əşya hüquqlarına dair iddialar üzrə həmin əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəmələri müstəsna səlahiyyətə malikdir.

Daşınar əmlaka münasibətdə vəziyyət bir qədər mürəkkəbdir. Çünki bir çox hallarda şəxs başqa dövlətdə həmin dövlətin qanunlarına müvafiq olaraq hər hansı əmlak əldə edir və sonra həmin əmlakın olduğu yer dəyişir. Beləliklə, xarici dövlətdə əldə edilmiş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ tanınır. Digər tərəfdən mülkiyyətin hüququ əmlakın olduğu yerin qanunu ilə müəyyən edilir. Əmlak bir dövlətdən başqa dövlətə keçdikdə buna müvafiq olaraq

¹⁴⁵ Eliseev N.Q. *Qracs danskoje prouessual gnoje pravo zarubečni strani*. M. 2004. s. 158-159.

mülkiyyətçinin hüququnun məzmununda da dəyişiklik baş verir. Bəzən əmlak xarici dövlətdə alındıqda ona mülkiyyət hüququnun keçməsinin hansı dövlətin qanunu ilə tənzimlənməsi mübahisəyə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası MPM-in 443.0.3-cü maddəsi cavabdehin Azərbaycan Respublikasının ərazisində hansı əmlaka, yəni daşınmaz və ya daşınar əmlaka malik olmasını fərqləndirmir. Azərbaycan Respublikası ərazisində cavabdehə məxsus hər hansı əmlakın olması Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində ona qarşı verilmiş iddialara baxmağa Azərbaycan Respublikası məhkəmələrini səlahiyyətli edir. Lakin məhkəmə qətnaməsinin icrası perspektivi və iddia tələbinin real təmini yalnız müəyyən dəyərə malik əmlakla əlaqələndirilməlidir¹⁴⁶.

Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən mülkiyyət hüququ və daşınmaz əmlaka olan digər əşya hüquqları barədə iddialar üzrə müstəsna olaraq əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəməsi səlahiyyətlidir.

Aliment alınması və atalığın müəyyən edilməsi işlərində iddiaçının Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olması da Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətə malik olmasına əsas verir və bu cəhət atalığı müəyyən etmək istəyən, həmçinin aliment tələb edən şəxslər üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlıdır. Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinə əsasən bu cür iddialarla şəxsin vətəndaşlığından asılı olmayaraq Razılaşmış Tərəflərin məhkəmələrinə müraciət etmək olar.

Əmlaka vurulan ziyanın ödənilməsi işlərində ziyanın ödənilməsi haqqında tələbin verilməsi üçün əsas olan hərəkət və ya digər halın Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verməsi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinə əsas verir. Bu əlamətin müəyyənləşdirilməsi ziyanın vurulduğu yer qanunu (*lex loci delicti*) prinsipinə söykənir. Belə hallarda iddiaçının əmlaka vurulan ziyanın ödənilməsi işlərində ziyanın ödənilməsi haqqında tələbin verilməsi üçün əsas olan hərəkət və ya digər halın Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verməsini sübut edən

¹⁴⁶ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Қ.А.Силин. М. 2003. с. 629.

sənədləri təqdim etməsi məhkəmələrin iddianı qəbul etməsinə əsas verir. Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyi (Yunanıstan, İtaliya, AFR, Türkiyə, Yaponiya və s.), o cümlədən Fransa və Belçikanın məhkəmə təcrübəsi bu prinsipə əsaslanır. Lakin müxtəlif ölkələrdə «deliktin törədildiyi yer»i müəyyən etmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Bu yer hərəkətin törədildiyi yer, ziyanın ödənilməsi haqqında tələb üçün əsas olan nəticənin baş verdiyi yer və ya onların müəyyən mənada əlaqələndirilməsi ilə müəyyən edilə bilər. Almaniya qanunvericiliyinə müvafiq olaraq deliktin törədildiyi yer və onun nəticələrinin baş verdiyi yerdə müxtəlif hüquq qaydası qüvvədədirsə, onda konkret halda zərər çəkmiş şəxs daha əlverişli olan hüququn seçilməsində səlahiyyətli hesab olunur. Əgər zərər çəkmiş şəxs bunu etməzsə, onda məhkəmə xidməti vəzifələrinə uyğun olaraq (ex officio) onun üçün daha sərfəli olan hüququ müəyyən edir.

Delikt iddialarına münasibətdə Almaniya MPM və Brüssel Konvensiyasında xüsusi yurisdiksiya nəzərdə tutulmuşdur (§32 MPM, maddə 5, № 3 Brüssel Konvensiyası) Almaniya MPM-nin 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq deliktə bağlı iddia onun törədildiyi yerdə, yəni hərəkətin törədildiyi yerdə (hüquq pozuntusunun tərkibinin daha xarakterik fərqləndirici əlamətinin həyata keçirildiyi yerdə), həmçinin deliktin hüquqi nəticələrinin baş verdiyi yerdə verilə bilər. Əgər iddiaya baxmağa bir neçə məhkəmə səlahiyyətlidirsə, iddiaçı onlardan hər hansı birini seçə bilər.

İddia icrası tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilməli olan və ya həyata keçirilmiş müqavilədən irəli gəldikdə, iddiaçının bu xüsusatlara təsdiq edən sənədləri məhkəməyə təqdim etməsi ilə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin həmin kateqoriyadan olan işlərə baxmaq səlahiyyəti yaranır. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin həmin kateqoriyadan olan işlər üzrə beynəlxalq səlahiyyətə malik olması mülki münasibətlərin tənzimlənməsində istinad edilən öhdəliyin icrası yerinin qanunu (lex loci solutions) prinsipinə əsaslanır. Burada iki məqama diqqət yetirilməsi zəruridir. 1-ci halda icranın tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilməli olması müqavilənin şərti kimi nəzərdə tutulan və ya bu müqavilənin məzmunundan aydınlaşmalıdır. Bu halda Azərbaycan Respublikası

ərazisində həyata keçirilməli olan icra cavabdeh tərəfindən tamamilə və ya qismən icra edilməmiş olur. İkinci halda icranın Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilməli olması müqavilənin mütləq şərti kimi nəzərdə tutulmaya bilər. Bu halda icra artıq tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilmiş olmalıdır.

Almaniya mülki prosessual qanunvericiliyində də oxşar müddəə öz əksini tapmışdır. Lakin burada müəyyən istisna müəyyən edilmişdir. Məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi üçün meyar kimi müəyyənləşdirilən öhdəliyin icra yeri haqqında sazişin yalnız kommersantlar və hüquqi şəxslər arasında bağlanması yol verilən hesab edilir¹⁴⁷.

Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 2(b) bəndinə əsasən əgər mübahisə predmeti olan müqavilə öhdəliyi onun ərazisində icra olunmuşsa və ya tam, yaxud qismən icra olunmalıdırsa Razılığa gəlmiş Tərəflərin məhkəmələri beynəlxalq sələyyyətli hesab edilirlər.

İddia Azərbaycan Respublikası ərazisində baş vermiş əsassız varlanmadan irəli gəldikdə də Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlərə baxmağa haqlıdırlar. Azərbaycan Respublikası MM-nin 1091-ci maddəsinə əsasən əsassız varlanan o şəxs (varlanmış şəxs) sayılır ki, hüquqi əsas olmadan başqa şəxsin (məhrum olanın) əmlakından nə isə götürmüş olur. Əsassız varlanma yalnız o zaman baş verir ki, bu cür varlanmaya haqq qazandıran qanuni əsas və ya müqavilə əsası olmur. Hüquqi əsas olmadan varlanma həmçinin o hallarda baş vermiş sayılır ki, bu cür varlanma həyata keçirilməmiş əsasa və ya sonralar aradan qalxmış əsasa söykənir.

Nikahın pozulması işlərində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti iki haldan asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bunlardan biri iddiaçının Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olmasıdır. Burada Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yerinə malik olan iddiaçının Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması tələb olunmur.

¹⁴⁷ Eliseev N.Q. Qracsanskoe prouessualnoe pravozarubechnostnoye. M. 2004. s. 130.

Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yeri olan iddiaçı həm Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, həm əcnəbi, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxs ola bilər.

Nikahın pozulması işlərində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrini səlahiyyətli edən digər xüsusat ər-ərvaddan birinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olmasıdır. Burada yaşayış yeri əlaməti əhəmiyyət kəsb etmir. Eyni zamanda iddiaçının və ya cavabdehin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması da əhəmiyyət kəsb etmir. Onlardan hər hansı biri Azərbaycan Respublikası vətəndaşdırsa, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri nikahın pozulması işində beynəlxalq səlahiyyətə malik olur.

Şərəfin, ləyaqətin, işgüzar nüfuzun müdafiəsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda Azərbaycan məhkəmələri beynəlxalq səlahiyyətə malikdirlər.

Şərəf – cəmiyyətin üzvü kimi insana əxlaq, mənəvi, mədəni keyfiyyətlərinə, başqa şəxslərə, dövlətə, cəmiyyətə münasibətinə görə verilmiş ictimai qiymətdir.

Ləyaqət - şəxsiyyətin daxilən özünə verdiyi qiymət, özünün şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətini, dünyagörüşünü, borcunu yerinə yetirməsini və özünün ictimai əhəmiyyətini dərk etməsidir.

Nüfuz - şəxsə cəmiyyətdə, kollektivdə, dostlarının əhatəsində, təşkilatda öz qabiliyyətinə, mövqeyinə, ictimai əhəmiyyət kəsb etməsinə görə başqa şəxslər tərəfindən verilmiş qiymətdir.

Şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuzun müdafiəsi işlərində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti iddiaçının yaşayış yerindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. İddiaçı vətəndaşlığından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayış yerinə malikdirsə, onda Azərbaycan Respublikası məhkəmələri bu kateqoriyadan olan işlər üzrə beynəlxalq səlahiyyətə malik olur.

Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 2(c) bəndinə əsasən əgər şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üzrə iddia qaldırmış şəxs Razılığa gəlmiş Tərəflərin ərazisində daimi yaşayış yerinə və ya olduğu yerə malik olduqda, Razılığa gəlmiş Tərəflərin məhkəmələri beynəlxalq səlahiyyətli hesab edilirlər.

Vərəsəlik işləri üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin

səlahiyyətli olması üçün iki hal nəzərdə tutulmuşdur. Birinci halda vəsiyyət edənin ölən vaxt yaşayış yeri, gəldiyi yerin Azərbaycan Respublikası olması; digər halda isə vəsiyyət edənin əmlakının Azərbaycan Respublikasında olmasıdır.

5.5. Müstəsna səlahiyyət

Azərbaycan Respublikası MPM-in 444-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- daşınmaz əmlaka əşya hüququ, eləcədə həmin əmlakın icarəyə verilməsi və ya girov qoyulması haqqında iddialara dair işlər, əgər onların predmeti olan əmlak Azərbaycan Respublikasının ərazisindədirsə;

- hüquqi şəxsin həqiqiliyinin və ya qeyri-həqiqiliyinin tanınması və ya hüquqi şəxsin buraxılması, yaxud onun qərarlarının ləğv edilməsi iddialarına dair işlər, hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında hüquqi ünvanı (oluğu yer) varsa;

- patent, marka və digər hüquqların həqiqiliyinin tanınması iddialarına dair işlər, əgər bu hüquqların qeydə alınması və ya onların qeydə alınması üçün ərizələrin verilməsi Azərbaycan Respublikasında olmuşdursa;

- məhkəmə baxışı zamanı məcburi icra tədbirləri barədə qəbul edilmiş qətnamə Azərbaycan Respublikasında irəli sürülmüş və yaxud həyata keçirilmişsə;

- yükdaşıma müqavilələrindən əmələ gələn yükdaşıyanlara qarşı iddialara dair işlər;

- əgər ər-arvadın hər ikisinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerləri varsa, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında nikahın pozulmasına dair işlər.

İstinad olunan maddədə xarici şəxslərin iştirak etdiyi və yalnız Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə aid olan işlərin konkret siyahısı verilmişdir. Həmin işlərə başqa dövlətlərin məhkəmələrində

baxılması istisna olunur. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, xarici şəxslər məhkəmə müdafiəsinə ehtiyac hiss etdikdə ilk növbədə səlahiyyət məsələlərinə diqqət yetirməli və hər bir dövlətin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətini nəzərə almalıdır. Çünki xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası səlahiyyət normalarına riayət edilməsindən asılı olmaqla yanaşı, bu normaların pozulması tanınma və icranı istisna edir. Hər hansı dövlət müstəsna səlahiyyətini müəyyən edərkən ilk növbədə dövlət suverenliyini, milli hüquq qaydasını nəzərə alır, onlara xələl gətirə bilən mübahisələrlə bağlı müstəsna səlahiyyətini müəyyən edir. Məhkəmənin müstəsna beynəlxalq səlahiyyəti milli hüquq qaydası və dövlət suverenliyi ilə bağlı müəyyənləşdirilir¹⁴⁸. Şəxsi və ailə münasibətləri ilə bağlı əmlak hüquqları (nikahın pozulması, onun etibarsız hesab edilməsi, övladlığa götürmə, atalığın müəyyən edilməsi və alimentin tutulması), şəxsin ölmüş və xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan kimi tanınması milli hüquq qaydası ilə əlaqədar məsələlərdir.

Daşınmaz əmlak obyektlərinə əşya və digər hüquqlar, tikinti və digər obyektlər, Azərbaycan Respublikasının ərazisi olan torpaq sahəsində yerləşdiyinə görə dövlət suverenliyi ilə əlaqədardır. Daşınmaz obyektlərə sahiblik, onlardan istifadə və onlar üzərində sərəncam verməkdə milli rejim əsas götürülməlidir. Ona görə də daşınmaz əmlak obyektlərinə əşya hüququ haqqında işlər Azərbaycan Respublikasının müstəsna səlahiyyətlərinə aiddir. Eyni mülahizələrlə əlaqədar daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsinə dair işlər, əgər onların predmeti olan əmlak Azərbaycan Respublikasının ərazisindədirsə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətlərinə aiddir.

«Yurisdiksiya məsələləri, mülki və kommertiya mübahisələri ilə bağlı məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası haqqında» 27 sentyabr 1968-ci il Brüssel Konvensiyasının 16-cı maddəsi müstəsna səlahiyyətə aid olan işlərin dairəsini müəyyənləşdirmişdir. Həmin müqavilədə müstəsna səlahiyyətə aid olan işlərin siyahısı Azərbaycan Respublikası MPM-in 444-cü maddəsində göstərilənlərlə təqribən

¹⁴⁸ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Қ.А.Силин. М. 2003. с. 630.

üst-üstə düşür. Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərin birində bu cür müstəsna səlahiyyət qüvvədədirsə, başqa dövlətin məhkəmələri özlərinin funksiyalarına müvafiq olaraq bu cür iddialar qəbul etməkdən imtina etməlidirlər.

Minsk Konvensiyasının 20-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən mülkiyyət hüququ və daşınmaz əmlaka olan digər əşya hüquqları barədə iddialar üzrə müstəsna olaraq əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəməsi səlahiyyətlidir. Yük, sərnişin və baqaj daşımaları müqavilələrindən irəli gələn daşıyıcılara qarşı iddialar, lazımi qaydada pretenziyanın verildiyi nəqliyyat təşkilatının idarəsinin yerləşdiyi yerin məhkəməsinə verilir. MDB ölkələrinin Kiyev sazişi müvafiq dövlətlərin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olan işləri ayrıca kateqoriya kimi müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ haqqında iddialar müstəsna olaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan, ərazisində həmin əmlakın yerləşdiyi dövlətin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid etmişdir. Bundan əlavə dövlət və digər orqanların normativ xarakter daşımayan aktlarının tamamilə və ya qismən etibarsız hesab edilməsi, həmçinin bu cür aktlarla və ya həmin orqanların öz vəzifələrini lazımi qaydada icra etməməsi nəticəsində təsərrüfat subyektlərinə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında iddialar həmin orqanların yerləşdiyi yer üzrə məhkəmənin müstəsna səlahiyyətinə aid olması Sazişdə ifadəsini tapmışdır. Sazişdə həmçinin müəyyən edilir ki, eyni hüquq münasibətindən törənən qarşılıqlı iddialar əsas iddianın baxıldığı məhkəmələrdə baxılmalıdır.

Daşınmaz əmlaka elə obyektlər aid edilir ki, onların yerinin dəyişilməsi hökmən keyfiyyətinə, təyinatı üzrə istifadə olunmasına ziyan vurur. Daşınmaz əmlaka münasibətdə onun olduğu yerin qanununun (*lex rei sitae*) qüvvədə olması əksər ölkələrdə adət hüquq norması kimi tanınır. Bu prinsip sabitliyin maraqlarına və hüquqi dövriyyənin aşkarlığına xidmət etdiyinə görə, hətta, tərəflərin razılığı ilə belə dəyişdirilə bilməz. Beynəlxalq səlahiyyət daşınmaz əmlaka münasibətdə onun müdafiəsinin olduğu ölkədə təmin olunması prinsipindən çıxış edir.

Hüquqi şəxsin rəsmi hüquqi ünvanı Azərbaycan Respublikasında varsa, onda hüquqi şəxsin həqiqiliyinin və ya qeri-həqiqiliyinin

tanınması və ya hüquqi şəxsin buraxılması, onun qərarlarının ləğv edilməsi iddialarına dair işlər Azərbaycan Respublikasının müstəsna səlahiyyətinə aid olur. Belə halda başqa dövlətin məhkəmələri bu cür işlərə baxa bilməz.

İxtiraların müdafiəsi patent hüququ əsasında həyata keçirilir. Texniki nəaliyyət yalnız dövlət orqanının (patent idarəsi) qərar qəbul etməsi nəticəsində ixtira kimi tanınır. Hər hansı şəxsdə ixtira hüququ ona müdafiə sənədinin (patentin) verilməsi ilə meydana çıxır. Həmin sənəd ancaq verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olur. Hər bir ölkədə ixtiranın tanınması və patentin verilməsi daxili qanunvericilik normaları əsasında həyata keçirilir. İxtiraya yenilik tələbi, bəzi ölkələrdə isə həm də faydalılıq tələbi irəli sürülür.

İxtiranın müdafiə formaları da həmçinin daxili qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir. «Patent haqqında» 25 iyul 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikası ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Qanun patentlə mühafizə edilən sənaye mülkiyyətinin üç obyektini fərqləndirir: 1) ixtira; 2) faydalı model; 3) sənaye nümunəsi. İxtira sənayenin və təsərrüfatın digər fəaliyyət sahələrində konkret problemin praktiki həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həllə deyilir. Faydalı modelə istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli kimi anlayış verilir. Sənaye nümunəsi isə məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii konstruktiv həll kimi müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası 13 may 2003-cü il tarixdə Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının «Beynəlxalq patent təsnifatı haqqında Strasburq Sazişi»nə və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının «Patent proseduru məqsədləri üçün mikroorqanizmlərin depozitləşdirilməsinin beynəlxalq tanınması haqqında Budapeşt Müqaviləsi»nə qoşulmuşdur.

Əmtəə nişanı və xidmət nişanı bir şəxsin əmtəə və xidmətlərinin başqa şəxsin eyni növ əmtəə və xidmətlərindən fərqləndirən şərti təsvirdir. Bir qayda olaraq bu orjinal bədii təsvirlər məmulatların üzərinə yapışdırılır və onun reklamına xidmət edir.

Əmtəə nişanına olan hüquq onun qeydə alınması ilə yaranır və onun sahibi əmtəə nişanından istifadəyə müstəsna hüquq əldə edir. Azərbaycan Respublikasında əmtəə nişanı üzrə münasibətlər 1998-ci il tarixli «Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Qanuna əsasən əmtəə nişanı sahibkarın əmtəələrini və xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşması (kombinasiyası) hesab olunur.

Qanunla xaricilərə milli rejimin verilməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, xarici hüquqi və fiziki şəxslər əmtəə nişanlarına və coğrafi göstəricilərə dair Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri ilə bərabər hüquqa malikdirlər.

MPM-nin 444.0.3 maddəsində patent marka və digər hüquqların həqiqiliyinin tanınması barədə iddiaların Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmasını bu hüquqların Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydə alınması və ya bu barədə ərizələrin Azərbaycan Respublikasında verilməsi ilə əlaqələndirir. Bu cür iddialar həm patent, marka və digər hüquqların artıq Azərbaycan Respublikasında qeydə alındığı, həm də hələ qeydə alınmayı barədə ərizələrin verilməsi vaxtı verilə bilər.

MPM-nin 444.0.4 maddəsində Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən çıxarılmış qətnamələr əsasında məcburi icra tədbirləri ilə əlaqədar iddialar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyəti tanınmışdır. «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 43-cü maddəsinə əsasən məcburi icra tədbirləri aşağıdakılardır:

1. borclunun əmlakı üzərinə həbs qoymaq və onu satmaq yolu ilə tələbin əmlaka yönəldilməsi;
2. tələbin borclunun əmək haqqına, pensiyasına, təqaüdünə və sair gəlirlərinə yönəldilməsi;
3. tələbin borclunun üçüncü şəxslərdə olan pul vəsaitlərinə və digər əmlakına yönəldilməsi;
4. icra sənədində göstərilmiş müəyyən əşyaların borcludan

götürülüb tələbkara verilməsi;

5. «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq icra sənədinin icrasını təmin edən başqa tədbirlər.

Qanun 44-cü maddəsinə müvafiq olaraq məcburi icra tədbirlərinin tətbiqinin əsasları - icra sənədinin məhkəmə icraçısına təqdim olunması, məhkəmə icraçısı tərəfindən icraata başlamaq haqqında qərarın qəbul edilməsi, könüllü icra üçün məhkəmə icraçısı tərəfindən borcluya verilmiş müddətin keçməsi hesab olunur. Göstərilən məsələlərlə bağlı iddalar Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən çıxarılmış qətnamələrin icrası ilə bağlıdırsa, həmin iddialar Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Yüklərin daşınması dəmiryol, avtomobil, hava və dəniz nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir Müasir dövrdə beynəlxalq daşımalar xüsusi vüsət almışdır. Beynəlxalq daşıma dedikdə, iki və daha çox dövlət arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilə əsasında müəyyən edilmiş şərtlərə müvafiq qaydada yüklərin və sərnişinlərin daşınması başa düşülür.¹⁴⁹ Yükdəşimə müqavilələrindən əmələ gələn yükdaşıyanlara qarşı iddialara dair işlər də Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilmişdir. Bu cür işlər üçün səciyyəvi cəhət ondadır ki, həmin mübahisələrin tənzimlənməsinin pretenziya qaydası nəzərdə tutulur. MPM-nin 152.16 maddəsinə əsasən müqavilə ilə və ya həmin kateqoriya işlər üçün qanunla nəzərdə tutulmuşsa, iddiaçı cavabdehlə mübahisənin məhkəməyə qədər (pretenziya) nizama salınmasına riayət edilməsinə dair sənəd təqdim etmədikdə, iddia ərizəsi və ona əlavə edilmiş sənədlər geri qaytarılır.

Azərbaycan Respublikası Hava Məcəlləsinin 115-ci maddəsinə əsasən sərnişinin ölməsindən və ya səhhətinin pozulmasından irəli gələn tələblər istisna olmaqla, daşıyıcıya sərnişinin, baqajın, yükün və ya poçtun daşınmasından irəli gələn iddia verilməzdən əvvəl

¹⁴⁹ Bu barədə ətraflı bax: Qafarov Z.M., Aliyev E.A. *Primeneniye sovremennogo mekhanizma transportnoy prava v Azerbaydanskoy Respublike*. M.2002; Əliyev E.Ə. *Beynəlxalq nəqliyyat daşımalarının konvension təsbiti*. Bakı 2002.

hökmən pretenziya verilməlidir. Hava Məcəlləsinin 140-cı maddəsinə əsasən daşıyıcıya beynəlxalq hava daşımından irəli gələn iddialar hava gəmisinin mənzil başına çatdığı və ya çatmalı olduğu gündən, yaxud daşımanın dayandırıldığı gündən ən çoxu iki il keçəndək daşıma idarəsinin yerləşdiyi ərazidəki məhkəməyə verilir. Göründüyü kimi Hava Məcəlləsində yükdaşıma ilə əlaqədar iddia ərizəsinin daşıma idarəsinin yerləşdiyi ərazidəki məhkəməyə verilməsi müəyyənləşdirilib. Rusiya Federasiyası MPM-nin 403-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin 2-ci bəndində daşıma müqavilələrindən yaranan mübahisəyə dair işlər yükdaşıyanlar Rusiya Federasiyası ərazisində olduğu halda Rusiya Federasiyası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilir. Fikrimizcə, bu mövqe daha doğrudur. Belə ki, yükdaşıma müqavilələrindən əmələ gələn yükdaşıyanlara qarşı iddialar yalnız yükdaşıyanın Azərbaycan Respublikasının ərazisində olması halında Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı.

Azərbaycan Respublikası ilə bağlanmış yükdaşıma müqavilələrinə əsasən yükdaşımaları həyata keçirənlərə qarşı iddialar Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilir.

MPM-in 444.0.6-cı maddəsi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətini ər-arvadın hər ikisinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri olması ilə müəyyənləşdirir. Əgər ər-arvadın hər ikisinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri varsa, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında bağlanmış nikahın pozulmasına dair iddialar müstəsna olaraq Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətinə aid edilir. Maddənin məzmunundan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyəti ər-arvaddan birinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması halında yaranır.

MPM-in 444-cü maddəsində ümumi hüquqi münasibətlərdən irəli gələn mülki işlər üzrə icraat (seçki hüquqlarının müdafiəsi, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin inzibati hüquqpozmalara haqqında qərarları ilə əlaqədar mübahisələrə dair işlər üzrə icraat, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli

özünüidarə orqanlarının, sair orqan və təşkilatların, onların vəzifəli şəxslərinin qərarları və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) ilə əlaqədar mübahisələrə dair işlər üzrə icraat, hərbi vəzifəli şəxslərin və hərbi idarə orqanlarının qərar və hərəkətlərindən (hərəkətsizliklərindən) mübahislərə dair işlər üzrə icraat, normativ aktların qanuniliyinə dair mübahisələrdən yaranan işlər üzrə icraat) Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilməmişdir. Fikrimizcə, bu cür yanaşma doğru deyildir. Çünki suveren dövlətin ümumi hüquq qaydası milli məhkəmələrdə məhkəmə müdafiəsinə malik olmalıdır. Müstəsna səlahiyyət ümumi qaydadan istisna, kənarlaşma kimi müəyyən edilir və yalnız dövlət hüquq qaydası, suverenliyinin tam təminatına xidmət edir.

5.6. Xüsusi icraat işləri

Azərbaycan Respublikası MPM-in 445-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələri xüsusi icraat işlərinə aşağıdakı hallarda baxırlar:

-barəsində itkin düşmüş hesab edilmə və yaxud ölmüş elan etmə haqqında məsələ qaldırılan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuşsa və yaxud Azərbaycan Respublikasının ərazisində sonuncu məlum yaşayış yerinə malik olmuşsa;

- barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmə haqqında məsələ qaldırılan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda, yaxud o, Azərbaycan Respublikası ərazisində adətən yerləşdiyi yerə malik olduqda;

- barəsində sahibsiz hesab etmə haqqında ərizə verilən əşya Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda;

- barəsində itirilmiş hesab edilməsi haqqında və üzərindəki müvafiq hüquqların bərpa edilməsi (çağırış icraatı) haqqında ərizə verilmiş qiymətli kağız Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan və ya olan fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən verildikdə;

- barəsində yanlışlıqların müəyyən edilməsi haqqında ərizə verilən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata

keçirildikdə;

- şikayət edilən notarial hərəkətlər (onların edilməsindən imtina) Azərbaycan Respublikasının notariusu və ya digər orqanı tərəfindən edildikdə.

Xüsusi icraat işlərinin mülki mühakimə qaydasında həyata keçirilən iddia və xüsusi iddia icraatı işlərindən fərqli cəhəti, həm bu işlər üzrə mühakimə icraatının hüquqi təbiəti, həm onların ümumi prosessual cəhətləri, həm də hər kateqoriyadan olan işlərin fərdi xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Xüsusi icraat işləri zamanı mülki hüquqi mübahisə həll olunmur. Mübahisəsiz olan hüquqi əhəmiyyətli hallar məhkəmə tərəfindən təsdiq edilir və ya mübahisəsiz hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar maneələr aradan qaldırılır. Xüsusi icraat qaydasında işə baxılarkən hüquq haqqında mübahisə yaransa, hakim ərizəni baxılmamış saxlayır. Belə halarda maraqlı şəxslər ümumi iddia icraatı qaydasında məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdirlər.

Xüsusi icraat işlərinin Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətinə aid edilməsinin əsas əlamətlərindən biri onun dövlətin ərazisi ilə bağlılığıdır. Dövlət ərazisi – hər hansı dövlətin suverenliyi altında olan əraziyə deyilir. Həmin ərazi çərçivəsində dövlət öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. Dövlət ərazisinin tərkibinə: 1) quru ərazisi (dövlətin quru ərazisi onun sərhədləri çərçivəsində olan bütün quru hissə); 2) daxili sular (dövlətin ərazisi daxilində olan, sahilləri həmin dövlətə məxsus olan çaylar, göllər, kanallar və digər su hövzələri); 3) ərazi suları (dənizin sahil dövlətinin ərazisinə daxil olan hissəsi); quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının təkisi; 5) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının üzərində yerləşən hava məkanı daxildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

MPM-in 445.0.1., 445.0.2-ci maddələrində barəsində işə baxılan şəxsin Azərbaycan Respublikası ilə əlaqəsinin olması (vətəndaşlıq, sonuncu məlum yaşayış yerinin olması, adətən yerləşdiyi yerə malik olma), 445.0.3 maddəsində barəsində sahibsiz

hesab etmə barədə ərizə verilən əşyanın Azərbaycan Respublikasının ərazisində olması, 445.0.4 maddəsində qiymətli kağızın Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan və ya olan fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən verilməsi, 445.0.5.,445.0.6 maddəsində barəsində ərizə verilən aktın Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilməsi əlamətinə istinad edilir.

MPM-in 445.0.1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xüsusi icraat işlərinə baxmağa səlahiyyətli edən şərtlərdən biri də barəsində itkin düşmüş hesab edilmə və yaxud ölmüş elan etmə haqqında məsələ qaldırılan şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisində sonuncu məlum yaşayış yerinə malik olmasıdır. Mulki prosessual qanunvericiliyə müvafiq olaraq şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və şəxsin ölmüş elan edilməsi haqqında ərizə ərizəçinin yaşadığı yer üzrə məhkəməyə verilir. Ərizədə şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab etməyin və onun ölmüş elan edilməsinin ərizəçiyə nə məqsəd üçün lazım olduğu göstərməli, habelə şəxsin xəbərsiz itkin düşməsinə təsdiq edən hallar, yaxud xəbərsiz itkin düşənin ölüm təhlükəsi qarşısında olmasını və ya onun müəyyən bədbəxt hadisədən həlak olmasını güman etməyə əsas verən hallar şərh edilməlidir. Hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi qulluqçuların və ya digər şəxslərin xəbərsiz itkin düşməsi barədə ərizədə hərbi əməliyyatın qurtardığı vaxt göstərməlidir.

Hakim işi məhkəmə baxışına hazırladıqda hansı şəxslərin itkin düşən barədə məlumat verə biləcəyini aydınlaşdırır, habelə itkin düşənin məlum son yaşayış yeri və iş yeri üzrə müvafiq təşkilatlardan, polis orqanlarından onun haqqında olan məlumatları alır.

Azərbaycan Respublikası MM-in 40.1-ci maddəsinə əsasən əgər fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və iki il ərzində o, yaşayış yerində görünməmişsə, maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər.

MPM-in 41.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq əgər şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il ərzində məlumat olmazsa, habelə o, ölüm təhlükəsi törədən və ya hansısa bədbəxt hadisədən həlak olduğunu güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşərsə və ondan altı ay ərzində xəbər çıxmazsa, o, məhkəmə

qaydasında ölmüş elan edilə bilər. Hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçu və ya digər şəxs hərbi əməliyyatların qurtardığı gündən azı iki il keçdikdən sonra məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər.

Minsk Konvensiyasının 25-ci maddəsinə əsasən şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab etməsi və ya ölmüş elan edilməsi və ölüm faktının müəyyən edilməsi işləri üzrə şəxsin son məlumatlara əsasən sağ olduğu dövrdə vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələri, digər şəxslərə münasibətdə isə şəxsin son yaşadığı yerin ədliyyə idarələri səlahiyyətli idirlər.

Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ədliyyə idarələri onun ərazisində yaşayan və hüquq və maraqları bu dövlətin qanunvericiliyinə əsaslanan maraqlı şəxslərin vəsatətinə əsasən digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşını və onun ərazisində yaşayan başqa şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edə, habelə onun ölüm faktını müəyyən edə bilərlər.

Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya ölmüş elan edilməsi və ölüm faktının müəyyən edilməsi işlərinə baxarkən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə işçiləri öz dövlətlərinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər.

«Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 20-ci maddəsinə əsasən xəbərsiz itkin düşmüş hesab etmə, ölmüş elan etmə və ölüm faktını müəyyənləşdirmə:

1. Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ölmüş elan edilməsi (ölmüş hesab edilməsi), yaxud ölüm faktının müəyyənləşdirilməsi (ölüm anının müəyyənləşdirilməsi) işi ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə Tərəfin müvafiq idarələri o zaman malikdirlər ki, sonuncu məlumatlara əsasən şəxs, bu hallardan əvvəl həmin Tərəfin vətəndaşı olmuşdur.

2. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin idarələri Razılığa Gələn digər Tərəfin vətəndaşını öz ərazisində yaşayan, hüquq və mənafeləri həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun gələn şəxslərin vəsatəti əsasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə, ölmüş elan edə (ölmüş hesab edə), habelə onun ölüm faktını müəyyənləşdirə (ölüm anını müəyyənləşdirə) bilərlər.

3. 1-ci və 2-ci bəndlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda Razılığa Gələn Tərəflərin idarələri öz dövlətinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər.

MPM-in 445.0.2-ci maddəsinə əsasən barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmə haqqında məsələ qaldırılan şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması və ya Azərbaycan Respublikası ərazisində adətən yerləşdiyi yerə malik olması Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin həmin iş üzrə səlahiyyətliyinə dəlalət edir.

Mülki prosessual qanunvericiliyə müvafiq olaraq spirtli içkilərdən və narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsinə görə şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsi haqqında iş onun ailə üzvlərinin, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ərizəsi üzrə qaldırıla bilər.

Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsi barədə ərizə həmin şəxsin yaşayış yeri üzrə məhkəməyə verilir. Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsi haqqında ərizədə spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi nəticəsində şəxsin öz ailəsini ağır maddi vəziyyətdə qoymasını təsdiq edən hallar şərh edilməlidir. Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsinə dair məhkəmə qətnaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxs üzərində himayəçi təyin etmək üçün əsasdır.

Minsk Konvensiyasının 24-cü maddəsinə müvafiq olaraq şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilməsi işləri üzrə həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətlidir. Əgər Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsinə onun ərazisində yaşayan və digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması üçün əsaslar məlum olarsa, onda bu məhkəmə həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsinə məlumat verir.

Əgər şəxs məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması üçün əsaslar barədə məlumatlandırılmış Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi üç ay ərzində icraata başlamazsa və öz rəyini bildirməzsə, onda məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya

fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunma barədə işə həmin şəxsin yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi baxacaqdır. Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması barədə qərar, həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli məhkəməsinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikasının bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də həmin məsələ tənzimini tapmışdır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 22-ci maddəsində göstərilir ki:

1. Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi işləri üzrə, bu maddənin 2-ci və 3-cü bəndlərində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətlidir.

2. Əgər Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin məhkəməsinə onun ərazisində yaşayan digər Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsinin əsasları məlum olarsa, o, həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsinə bu barədə məlumatlandırır.

3. Əgər məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsinin əsasları barədə məlumatlandırılan Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi üç ay müddətində işi başlamazsa və ya öz fikrini bildirməzsə, həmin vətəndaşın yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi haqqında işə baxacaqdır. Şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi haqqında qərar həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin səlahiyyətli məhkəməsinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikasının mülki-prosessual qanunvericiliyində barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmə haqqında məsələ qaldırılan şəxsin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduğu, yaxud onun, Azərbaycan Respublikası ərazisində adətən yerləşdiyi yerə malik olması halında xüsusi icraatı işinin Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətinə aid ediyi halda, eyni

əsaslarla şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi və şəxsin psixiatriya stasionarına yerləşdirilməsi barədə işlərin Azərbaycan Respublikası məhkəmlərinin səlahiyyətinə aid edilməməsi başa düşülən deyildir. Rusiya Federasiyası MPM-in 403-cü maddəsində xarici şəxslərin iştirak etdiyi həmin kateqoriyadan olan işlər Rusiya Federasiyası məhkəmələrinin müəstəsna səlahiyyətinə aid edilmişdir.

MPM-in 445.0.3-cü maddəsində barəsində sahibsiz elan etmə haqqında ərizə verilən əşyanın Azərbaycan Respublikasının ərazisində olması da Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xüsusi icraat işləri üzrə səlahiyyətli olmasına əsas verir.

Azərbaycan Respublikasının MM-nin 135-ci maddəsinə əsasən yalnız fiziki obyektlər əşya sayılır. Pullar və qiymətli kağıqlar da əşyadır. Əşyalar daşınar və daşınmaz ola bilər. Torpaq sahələri, yerin təkli sahələri, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkinlər, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan digər əşyalar, yəni təyinatına tənasübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əşyalardır. Daşınmaz əşyalara aid edilə bilməyən bütün əşyalar daşınar əşyalar sayılır.

MPM-in 445.0.4-cü maddəsində qiymətli kağızın Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan və ya olan fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən verilməsi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xüsusi icraat işi üzrə səlahiyyətinə əsas verir. Qiymətli kağızlar (səhm, veksəl, depozit və əmanət sertifikatları, konosamentlər, istiqrazlar, təqdim edənin adına əmanət kitabçaları, çeklər və s.) əmlak hüququnu təsdiq edən sənədlərdir. Ona görə də, qiymətli kağızların dövryyəsinin tənzimlənməsinin hüquqi rejimi əşyanın dövryyəsi rejiminə tabe edilmişdir.¹⁵⁰

Azərbaycan Respublikasının MM-nin 987-ci maddəsinə əsasən qiymətli kağız müəyyənləşdirilmiş formaya riayət olunmaqla hər hansı hüququ təsdiqləyən elə bir sənəddir ki, həmin hüquq bu sənəd olmadan nə həyata keçirilə bilər, nə də başqa şəxsə verilə bilər. Qiymətli kağız başqasına verildikdə onun təsdiqlədiyi bütün hüquqlar da verilən şəxsə keçir. Maddədə «Azərbaycan Respublikası

¹⁵⁰ Комментарий к Арбитражному Процессуальному Кодексу Российской Федерации (постатейный). Отв. ред. Ю.А.Калин. М. 2003. с. 630.

ərazisində yaşayan və ya olan fiziki və ya hüquqi şəxs» ifadəsi işlədilməklə qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikası vətəndaşı və ya xarici şəxslər tərəfindən verilməsinin heç bir fərq yaratmamasını təsdiq edir. Yəni kağızı verən şəxs Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs, həmçinin Azərbaycan Respublikası da və ya xaricdə yaradılmış hüquqi şəxs ola bilər.

MPM-in 445.0.5-ci maddəsində barəsində yanlışlıqların müəyyən edilməsi haqqında ərizə verilən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin həmin xarakterli işlər üzrə səlahiyyətli olması əsas kimi göstərilmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 6 mart tarixli 297 nömrəli Fərmanında həmin maddədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin həyata keçirməsi qeyd olunmuşdur. Lakin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2002-ci il tarixli 744 nömrəli «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Fərmanına əsasən yerli icra hakimiyyəti orqanlarına vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatına aparmaq səlahiyyəti verilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 1.4, 2.3, 9.1, 9.2, 9.4, 9.5, 44.1, 156.1, 159.1, 171, 172.1, 173, 174-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı»nın səlahiyyətlərini rayon tabeli şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə rayon, şəhər, şəhər rayonu icra hakimiyyətinin nümayəndəlikləri də həyata keçirirlər.

MPM-in 445.0.6-cı maddəsində şikayət edilən notariat hərəkətləri (onların edilməsindən imtina) Azərbaycan Respublikasının notariusu və ya digər orqanı tərəfindən edildikdə, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin həmin xarakterli işlər üzrə səlahiyyətli olması əsas kimi göstərilmişdir.

Mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən maraqlı şəxs aparılmış

notariat hərəkətlərini və ya notariat hərəkətlərini aparmaqdan imtınanı düzgün hesab etmədikdə, notariusun və ya notariat əməliyyatını yerinə yetirən orqanın yerləşdiyi yerin məhkəməsinə bu barədə şikayət vermək hüququna malikdir. Vəsiyyətnamə və etibar-namələrin qanunvericilikdə sadalanan vəzifəli şəxslər tərəfindən düzgün təsdiq edilməməsinə və ya onları təsdiq etməkdən imtina olunmasına dair şikayətlər müvafiq surətdə xəstəxananın, digər stasionar müalicə-profilaktika müəssisəsinin, sanatoriyanın, qocalar və əlillər evinin, ekspedisiyanın, qospitalın, hərbi təlim müəssisəsinin, hərbi hissənin, birləşmənin, idarənin, təşkilatın, azadlıqdan məhrum etmə yerinin olduğu yer üzrə məhkəməyə verilir.

Azərbaycan Respublikasının Bayrağı altında üzən dəniz gəmisinin və ya daxili səfər gəmisinin kapitanının vəsiyyətnaməni düzgün təsdiq etməməsindən və ya onu təsdiq etməkdən imtina etməsindən şikayətlər gəminin qeydiyyatda olduğu limanın yerləşdiyi yer üzrə məhkəməyə verilir.

Ərizəçinin şikayətini təmin edən məhkəmə qətnaməsi aparılmış notariat əməliyyatını ləğv edir və ya bu cür əməliyyatın yerinə yetirilməsini tapşırır.

5.7. Nikah münasibətlərindən əmələ gələn işlər

Azərbaycan Respublikası MPM-in 446-cı maddəsinə müvafiq olaraq nikah münasibətlərindən əmələ gələn məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri aşağıdakı hallarda beynəlxalq səlahiyyətə malikdirlər:

- əgər ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdırsa və ya nikah bağlanarkən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuşdursa;
- əgər iddia verilmiş ər və ya arvadın Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yeri vardırsa;
- Azərbaycan Respublikasına gəldiyi vaxtdan ər-arvaddan biri vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə.

MPM-in 446-cı maddəsinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq nikahın bağlanması, pozulması və ər-arvad arasında şəxsi və əmlak münasi-

bətləri ilə əlaqədar məsələlər, yəni hansı nikahların Azərbaycan Respublikası tərəfindən tanınması, nikahın pozulması, ər-arvad arasında şəxsi əmlak münasibətlərinin hansı ölkənin qanunvericiliyinə əsasən tənzimlənməsi üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. Müxtəlif dövlətlərdə ailə hüququnun maddi hüquq normaları olduqca müxtəlifdir. Ona görə də həmin sahədə xarici ünsürlü hüquq münasibətləri ilə əlaqədar müxtəlif məsələlərin həllində müəyyən çətinliklər yaranır. Ailə münasibətlərinin nizama salınmasında milli, məişət, dini xüsusiyyət və ənənələr mühüm təsir göstərir. Bir sıra dövlətlərin ailə hüququ üçün ərin hökmranlığı və yaxud ailədə ər və arvadın qeyri-bərabərliyi səciyyəvidir. Ayrı-ayrı ölkələrdə nikaha daxil olmaq hüququ nikaha daxil olmaq istəyənlərin şəxsi qanunu ilə müəyyənləşdirilir. Müxtəlif vətəndaşlığı olan ər-arvad arasında nikahın pozulması hallarında bəzi ölkələrdə ərin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu tətbiq edilir. Bir dövlətdə həyata keçirildiyi dövlətin qanunu ilə bağlanan nikah, başqa dövlətdə tanınmaya bilər. Bu cür nikahlar «axsıyan nikahlar» adlanır. «Bir qrup dövlətlərdə (Azərbaycan Respublikası, Fransa, İsveçrə, Belçika, Rusiya Federasiyası, Hollandiya və s.) yalnız dövlət orqanlarında qeydiyyatı alınan nikahlar tanınır. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 1.5-ci maddəsinə görə dini kəbinkəsmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir. İkinci qrup dövlətlərdə (Lixteynşteyn, Kipr, Yunanıstan, bir sıra müsəlman ölkələri) nikahın yalnız dini qaydada bağlanması mümkündür. Üçüncü qrup dövlətlərdə isə (İngiltərə, İsveç, Danimarka, Norveç, Avstriya, Braziliya və s.) hər iki formada bağlanmış nikahlar tanınır. Bir sıra dövlətlərdə (İtaliya, İsveç, Macarıstan, Hindistan və s.) xaricilərlə nikahın bağlanması üçün xüsusi razılıq tələb olunur»¹⁵¹.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xaricilərlə nikahının sayında artım müşahidə olunur. Bu cür nikahların bağlanması öz növbəsində valideynlər və uşaqların müxtəlif vətəndaşlığa malik olmasını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasında həm Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, həm əcnəbilər, həm də Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında nikah qeydə alınır. Azərbaycan

¹⁵¹ Qafarov Z. Əbilov A. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. 2004.s.221.

Respublikası qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xaricilərlə nikaha daxil olmasına heç bir qadağan qoymur, bu cür nikaha daxil olmaq üçün icazə almaq zəruriliyini nəzərdə tutmur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində nikah bağlanarkən nikaha daxil olanların vətəndaşlığından asılı olmayaraq nikah bağlanmasının forma və qaydaları Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Nikah VVADQ orqanlarında bağlanılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2002-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Fərmanına əsasən Ailə Məcəlləsinin 158.2 və 159.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı»nın səlahiyyətlərini nikahın bağlanmasının, doğumun və ölümün qeydiyyatı üzrə rayon tabeli şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə rayon, şəhər, şəhər rayonu icra hakimiyyətinin nümayəndəlikləri də həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasında dini mərasimlər, həmçinin adət mərasimləri əsasında bağlanmış nikahlar hüquqi nəticə doğurmur.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi nikaha daxil olan tərəflərdən birinin, hətta hər ikisinin xarici vətəndaş olduğu hallarda nikahın bağlanması qaydasını da müəyyənləşdirmişdir. Ailə Məcəlləsinin 146.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində əcnəbi şəxs üçün nikaha daxil olma şərtləri onun ölkəsinin qanunvericiliyi ilə və Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsindəki tələblərə əməl olunmaqla müəyyən edilir. Həmin maddəyə müvafiq olaraq yaxın qohumlar (valideynlər və uşaqlar, baba-nənə və nəvə, doğma və ögey (ümumi ata və anası olan) qardaş və bacılar, övladlığa götürülənlər, ikisindən biri və ya hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər, ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstə və ya kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir. Ailə Məcəlləsinin 146.2-ci maddəsinə əsasən qanunvericilik nikaha daxil olan hər bir şəxsə münasibətdə vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş şərtlərin (məsələn, nikah yaşı, nikaha daxil olmaq üçün razılığın zəruriliyi, nikaha daxil olmağa maneələr) tətbiqi zəruridir. Yəni tutaq ki, İngiltərə vətəndaşı ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşı nikaha daxil olduqda İngiltərə vətəndaşına onun vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi ilə

müəyyən edilmiş şərtlər, Azərbaycan Respublikası vətəndaşına isə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş şərtlər tətbiq olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən nikaha daxil olmağa mane olan şərt kimi tanınmayan hallar xarici şəxslərin ölkəsinin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş olsa belə, bu Azərbaycan Respublikası da nikahın bağlanmasından imtina üçün əsas ola bilməz.

Azərbaycan Respublikası ərazisində vətəndaşlığı olmayan şəxsin nikaha daxil olma şərtləri həmin şəxsin daimi olaraq yaşadığı dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 26-cı maddəsinə əsasən nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərə vətəndaşı olduqları ölkənin qanunu tətbiq olunur. Bundan başqa nikaha daxil olmağa mane olan şərtlərə münasibətdə nikahın bağlandığı ölkənin qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmalıdır.

Minsk Konvensiyasına əsasən gələcək ər-arvad üçün nikaha daxil olma şərtləri onların hər birinin vətəndaşı olduqları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə onların daimi yaşadıkları ölkənin qanunu tətbiq olunur. Bundan başqa nikahın bağlanmasına mane olan hallarla əlaqədar ərazisində nikah bağlanılan ölkənin qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası ərazisində konsul nikahlarının bağlanılmasına yol verir. Bu cür nikahlar xarici ölkə səfirliyi və konsul idarələrində bağlanır. Nikaha daxil olduqları vaxt səfir və ya konsul təyin edilmiş dövlətin vətəndaşları olmuş şəxslər arasında Azərbaycan Respublikasındaki səfirlik və konsulluqda bağlanmış nikah qarşılıqlı əsasında həqiqi hesab olunur. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, bu cür nikahlar həmin orqanlar tərəfindən:

1) qarşılıqlı, yəni xarici dövlətlərdə Azərbaycan Respublikası səfirliyi və konsulluqlarında bu cür nikahın bağlanmasına razılıq verildikdə;

2) əgər nikaha daxil olmaq istəyən ər-arvadın hər ikisi diplomatik və ya konsulluq nümayəndəsini təyin edən ölkənin vətəndaşı olduqda yol verilir.

Azərbaycan Respublikası ilə Pakistan İslam Respublikası arasında 1996-cı ilin aprel ayının 10-da İslmaabad şəhərində bağlanmış və 25 iyun 1996-cı il tarixli Qanunla təsdiq edilmiş Konsulluq Konvensiyasının 17-ci maddəsinə əsasən Konsulluq məmuru qəbul edən dövlətin qayda və qanunlarının imkan verdiyi çərçivədə nikaha daxil olan hər iki şəxs göndərən dövlətin nümayəndələri olduqda, onların nikahını bağlayır və müvafiq sənədləri verir, qəbul edən dövlətin səlahiyyətli orqanlarına qanunvericilikdə nəzərdə tutulan çərçivələr daxilində konsulluqda bağlanmış nikah haqqında məlumat verir, həmçinin ər-ərlə arvadın biri göndərən dövlətin vətəndaşı olduqda, qəbul edən dövlətin qanunvericiliyi çərçivəsində nikah hallarını qeydə alır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşları əcnəbilərlə həm Azərbaycan Respublikasında, həm də xaricdə nikaha daxil ola bilərlər. Bu cür nikahlar onların bağlandığı yerin qanuni ilə müəyyən edilmiş formada bağlanılmalıdır. Nikahın bağlandığı dövlətin qanunvericiliyi bu cür nikahların bağlanmasına yol verirsə, onda həmin nikahlar Azərbaycan Respublikasında tanınır. Xaricdə bağlanmış nikahın Azərbaycan Respublikasında tanınması dedikdə, həmin nikahın Azərbaycan Respublikası ərazisində bağlanmış nikah kimi hüquqi qüvvəyə malik olması başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində Azərbaycan Respublikası vətəndaşı ilə xaricdə yaşayan əcnəbi arasında nikahın pozulmasına yol verilir. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində Azərbaycan Respublikası vətəndaşı ilə əcnəbi arasında nikah onların hər ikisinin xarici ölkədə yaşadıkları hallarda da pozula bilər.

Nikahın pozulması işlərində xarici ünsürlərin iştirakı olduğu hallarda Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında nikahın pozulması zamanı tətbiq olunan qaydalara əsasən nikah pozulur. Bir qayda olaraq bu cür işlərə ər-arvadın hər ikisinin iştirakı ilə baxılır. Müstəsna hallarda məhkəmə ər-arvadın birinin iştirakı olmadan da işə baxa bilər. Belə ki, məhkəmə Azərbaycan Respublikasında yaşayan ər və ya arvadın iddiası ilə xaricdə yaşayan ər və ya arvad arasında nikahı poza bilər. İşə xaricdə yaşayan ər və ya arvadın prosessual hüquqlarına riayət olunmaqla baxılmalıdır. Cavabdehə işə baxılması barədə bildiriş və digər məhkəmə sənədləri göndərilir. Bu əcnəbinin hüququnun təminatına əsas verir və o, hüquqlarını müdafiə etmək

üçün tədbir görmək imkanına malik olur. Əgər xarici dövlətlə bağlanmış müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir.

Minsk Konvensiyasına əsasən nikahın pozulması haqqında işlərə ər-arvadın ərizə verdiyi vaxt vətəndaşı olduqları dövlətin qanunvericiliyi tətbiq olunur. Ər-arvadın vətəndaşlığı müxtəlif olduqda işə baxan orqanın mənsub olduğu dövlətin qanunvericiliyi tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan ər-arvadın şəxsi münasibətlərinə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ifadəsini tapmış qadın və kişinin bərabər hüquqluluğu prinsipindən ər-arvad arasında münasibətləri müəyyən edən bir sıra qaydalar təzahür edir: nikaha daxil olan qadın öz vətəndaşlığını saxlayır, peşə və mənsubiyyət seçmə azadlığından istifadə edir, nikaha qədər mövcud olan əmlakı üzərində hüquqlarını tamamilə saxlayır, birgə nikah dövründə əldə edilmiş əmlak üzərində birgə mülkiyyət hüququna malik olur. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən birgə təsərrüfat aparma qaydası ər-arvadın qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyənləşdirilir. Ər-arvad yaşayış yerini seçməkdə azaddır. Ər və arvadın birinin yaşayış yerini dəyişməsi digərinin üzərinə yaşayış yerini dəyişmək vəzifəsi qoymur. Ər-arvad bir-birinə maddi yardım göstərməlidirlər.

Minsk Konvensiyasına əsasən ər-arvad arasındakı münasibətlərə tətbiq olunan hüquqla əlaqədar aşağıdakı qayda müəyyənləşdirilmişdir:

1) ər-arvadın şəxsi və əmlak hüquq münasibətləri onların birgə yaşadıkları Razılığa gələn Tərəfin qanunu ilə müəyyən edilir;

2) ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfdə, digəri isə başqa Razılığa gələn Tərəfdə yaşayırsa və bu cür vəziyyətlərdə onlar eyni dövlətin vətəndaşlarıdırlarsa, onların şəxsi və əmlak hüquq münasibətləri vətəndaşı olduqları dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir;

3) ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfdə, digəri isə başqa Razılığa gələn Tərəfdə yaşayırsa bu cür vəziyyətdə onların biri bir Razılığa gələn tərəfin, digəri isə başqa Razılığa gələn tərəfin

vətəndaşlarıdırlarsa onların şəxsi və əmlak hüquq münasibətləri sonuncu birgə yaşadıkları dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir;

4) 3-cü bənddə göstərilən vəziyyətdə onların sonuncu birgə yaşadıkları ölkə yoxdursa, onda işi icraatına götürmüş orqanın mənsub olduğu dövlətin qanunvericiliyi tətbiq olunur;

5) ər-arvadın daşınmaz əmlakla bağlı hüquq münasibətləri həmin daşınmaz əmlakın ərazisində olduğu Razılığa gələn tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir;

6) ər-arvadın əmlak və şəxsi münasibətlər işləri üzrə 1-3 və 5-ci bəndlərə müvafiq olaraq qanunvericiliyi tətbiq olunan Razılığa gələn tərəfin orqanları səlahiyyətliyərlər.

Göstərilən məsələlər üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə xüsusi qaydalar nəzərdə tutula bilər.

Şərh olunan maddədə nikah münasibətlərindən əmələ gələn işlər üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətinin yaranması üçün aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu zəruridir:

- ər-arvaddan birinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması;

- nikah bağlanan zamana ər-arvadından birinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması;

- iddia verilmiş ər və ya arvadın Azərbaycan Respublikası da adətən olduğu yerin olması;

- Azərbaycan Respublikasına gəldiyi vaxtdan ər-arvaddan birinin vətəndaşlığı olmayan şəxs olması.

«Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilə müvafiq olaraq nikaha girən şəxslərdən hər biri üçün nikahın bağlanması şərtləri onun vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün ərazisində daimi yaşayış yeri olan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bundan başqa, nikahın bağlanmasına mane olan hallara münasibətdə, ərazisində nikah bağlanan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməlidir. Nikahın bağlanması forması ərazisində nikah bağlanan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Ər-arvadın şəxsi və əmlak münasibətləri ərazisində onların birgə yaşayış yeri olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Əgər ər-arvaddan biri Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin ərazisində, digəri isə Razılığa Gələn Tərəflərdən o birisinin ərazisində yaşayırsa, və ər-arvadın hər ikisi eyni vətəndaşlığa malikdirlərsə, onların şəxsi və əmlak xarakterli hüquq münasibətləri vətəndaşları olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Əgər ər-arvaddan biri Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin, ikincisi isə digər Razılığa Gələn tərəfin vətəndaşlarıdırsa və biri Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin ərazisində, ikincisi isə digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yaşayırsa, onların şəxsi və əmlak hüquq münasibətləri ərazisində sonuncu birgə yaşayış yeri olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Nikahın pozulması işləri üzrə ər-arvadın ərizə verdikləri vaxtda vətəndaşı olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir və onun ədliyyə idarələri səlahiyyətlidir. Əgər ər-arvaddan biri Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin, birisi isə digər Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşlarıdırsa, idarələri nikahın pozulması işini aparan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Nikahın etibarsız hesab edilməsi işləri üzrə nikah bağlanarkən qanunvericiliyi tətbiq edilmiş Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur.

5.8. Valideynlərlə uşaqlar arasında işlər

Azərbaycan Respublikası MPM-in 447-ci maddəsinə əsasən şəxsi münasibətlərlə əlaqədar valideynlərlə uşaqlar arasında olan məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o vaxt müstəsna səlahiyyətə malik olurlar ki, tərəflərdən hər hansı biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun və ya onun Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yeri olsun.

Uşağın hüquqi vəziyyəti onun vətəndaşlığı ilə müəyyən olunur. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında uşağın vətəndaşlığının

necə müəyyən edilməsinin araşdırılması zəruridir.

Atalığın (analığın) müəyyən edilməsi və buna dair mübahisə açılması üçün uşağın anadan olmağa görə vətəndaşı sayıldığı ölkənin qanunvericiliyi tətbiq olunur (Ailə Məcəlləsinin 152.1 maddəsi). Praktikada Azərbaycan Respublikası ərazisində çox vaxt Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan uşaqların valideyninin müəyyən edilməsi məsələsi meydana çıxır. Bu cür hallarda təcrübədə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi tətbiq olunmalıdır. Xarici vətəndaşlığı olan uşaqlarla əlaqədar müdafiə onların vətəndaşları olduqları dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada təmin olunmalıdır. Bu norma uşaqların mənafeyinin təmininə yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikasında atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Ailə Məcəlləsinin 152.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə atalığın (analığın) müvafiq icra hakimiyyəti orqanında müəyyənləşdirilməsinə yol verilsə, uşağın valideynləri Azərbaycan Respublikasında yaşamırlarsa və onlardan heç olmazsa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa, onların atalığı (analığı) müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinə və ya konsulluq idarəsinə müraciət etmək hüququ var.

Qanun o mövqedən çıxış edir ki, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətlər onların birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, tərəflərin vətəndaşlığından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan valideyn və uşaqlar arasında münasibətlərə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi tətbiq olunmalıdır. Bu cür birgə yaşayış mövcud olmadığı hallarda isə tətbiq olunan hüquq uşağın vətəndaşlığı prinsipi əsasında müəyyən ediləcəkdir. Bu halda yenə də uşağın mənafeyi əsas tutulur və ona görə də aliment öhdəlikdərinə və valideynlərlə uşaqlar arasında digər münasibətlərdə iddiaçının tələbi ilə ərazisində uşağın daimi yaşayan ölkənin qanunvericiliyi tətbiq edilməsinə yol verilir.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, qanunverici belə hallarda uşağın daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiq

olunmasını məhkəmənin vəzifəsi kimi müəyyənləşdirmir. Ailə Məcəlləsinin 153-cü maddəsinin həmin məsələyə dair müddəasında işlədilən «tətbiq oluna bilər» ifadəsi hansı qanunun tətbiq olunması məsələsində seçimi məhkəmənin üzərinə qoyur. Qanunverici burada həm uşağın valideynləri ilə birgə yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinin, həm də uşağın daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiqi imkanına yol verir. Qanunun mənasına görə məhkəmə uşağın daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiqinin onun üçün daha əlverişli olmasını nəzərə almalıdır. Əks halda məhkəmə uşağın daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyini tətbiq etməyə bilər. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi qanuni nikahdan anadan olmuş uşaqlarla valideynləri arasında və nikahdankənar doğulmuş uşaqlarla valideynləri arasında yaranmış münasibətlərdə hüququn tətbiq olunmasında fərq qoymur. Uşaqlar və valideynlər arasında münasibətlərə hansı qanunun tətbiq olunması məsələsi hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də tənzimlənir.

Minsk Konvensiyasına əsasən aşağıdakı qayda müəyyənləşdirilmişdir:

Valideynlər və uşaqlar arasında münasibətlər uşağın daimi olaraq ərazisində yaşadığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir;

Yetkinlik yaşına çatmış uşaqlardan alimentin alınması işlərinə aliment tələb edən şəxsin ərazisində yaşadığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur;

Valideynlər və uşaqlar arasında hüquq münasibətləri haqqında işlər üzrə 1 və 2-ci bəndə müvafiq olaraq qanunvericiliyi tətbiq edilməli olan Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələri səlahiyyətlidir. Göründüyü kimi Minsk Konvensiyası bu cür münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar ilk növbədə tətbiq edilməli olan qanunun müəyyən edilməsini, sonra isə ona müvafiq olaraq məhkəmə səlahiyyətinin həllini nəzərdə tutur.

Minsk Konvensiyasının 31-ci maddəsinə əsasən atalığın və ya analığın müəyyən edilməsi və mübahisələndirilməsi uşağın anadan olan vaxt vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Təcrübədə beynəlxalq sazişlər olmadığı hallarda ailə münasi-

bətləri pozulduqda valideynlik hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər böyük çətinlik doğurur. Bəzən xarici vətəndaşların tərəf olduğu ailə dağılıqdan sonra valideynlərdən biri uşağı da götürüb vətəndaşı olduğu ölkəyə aparır. Təcrübədə bu cür vəziyyətlərdə uşağın deyək ki, anasının himayəsində saxlanması barədə qətnamə olmasına baxmayaraq, beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklər götürməmiş dövlətdən uşağın geri qaytarılması çətinlik yaradır. Son vaxtlar Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında bağlanmış nikahların sayının artması gələcəkdə bu kimi mübahisələrin də çoxalacağı ehtimalını yaradır. Bu cür vəziyyətlərin çətinliyi ondadır ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqyasda uşaqların oğurlanmasının mülki-hüquqi aspektləri haqqında 1980-ci il Haaqa Konvensiyasının iştirakçısı deyildir. Həmin Konvensiya mülki-hüquqi məsələləri tənzimləyir və qeyri-qanuni oğurlanmış və ya yaşayış yeri dəyişdirilmiş uşaqların dərhal qaytarılması məsələsini tənzimləyir.

5.9. Övladlığa götürmə

Azərbaycan Respublikası MPM-in 448-ci maddəsinə müvafiq olaraq məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o zaman müstəsna səlahiyyətə malik olurlar ki, övladlığa götürən ər-arvaddan biri və ya uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun və ya onların Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yer olsun.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyanın 21-ci maddəsinə əsasən övladlığa götürmə sistemini qəbul edən və bu sistemin həyata keçirilməsinə icazə verən iştirakçı dövlətlər uşağın ən yaxşı maraqlarının ilk növbədə nəzərə alınmasını təmin edirlər və onlar:

a) təmin edirlər ki, uşağın övladlığa götürülməsinə ancaq səlahiyyətli orqanlar icazə versinlər. Bu orqanlar tətbiq edilən qanuna və qaydalara uyğun olaraq və işə aid olan bütün səhih məlumatlar əsasında müəyyən edirlər ki, uşağın valideynlər, qohumlar və danuni qəyyumlar barəsində statusuna görə övladlığa götürmə mümkündür və əgər tələb olunarsa, əlaqədar şəxslər lazım ola

biləcək belə məsləhətləşmə əsasında övladlığa götürməyə dərk edilmiş razılığını versinlər;

b) təsdiq edirlər ki, uşağın başqa bir ölkədə övladlığa götürülməsi ona baxılmağın alternativ üsulu hesab oluna bilər, bir şərtlə ki, uşaq onun tərbiyə olunmasını və ya övladlığa götürülməsini təmin edə bilməyəcək ailəyə tərbiyə edilməyə, yaxud saxlanmağa verilə bilməsin və uşağın doğulduğu ölkədə ona münasib qaydada baxılmasının təmin edilməsi mümkün olmasın;

v) təmin edirlər ki, uşaq başqa bir ölkədə övladlığa götürüldükdə ölkənin daxilində övladlığa götürmə ilə əlaqədar tətbiq edilən eyni təminat və normalar tətbiq olunsun;

q) bunu təmin etmək məqsədilə bütün lazımi tədbirlər görürlər ki, başqa ölkədə övladlığa götürmə təqdirində uşağın yerbəyer edilməsi bununla bağlı şəxslərin əsassız olaraq maliyyə mənfəəti əldə etməsinə gətirib çıxarmasın;

ğ) zəruri hallarda ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar, yaxud sazişlər bağlanması yolu ilə bu maddənin məqsədlərinə nail olmağa kömək edir və bunun əsasında təmin edirlər ki, uşağın başqa bir ölkədə yerbəyer edilməsi səlahiyyətli hakim dairələr və ya orqanlar tərəfindən həyata keçirilsin.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 117-ci maddəsi Azərbaycanda xarici vətəndaşlara, həm Azərbaycan vətəndaşları, həm Azərbaycan dövlətinin ərazisində yaşayan əcnəbilərin uşaqlarının övladlığa verilməsinə və götürülməsinə icazə verir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində əcnəbilərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan uşaqları övladlığa götürmələri Ailə Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə müvafiq olaraq övladlığa götürülən şəxsin dövlətinin qanunvericiliyi ilə həyata kerilir. Övladlığa götürmə müvafiq xarici dövlətin qanunvericiliyinin tələblərinin tətbiq olunması (yaş, maddi vəziyyət və s. münasibətdə) gələcəkdə xarici dövlətdə övladlığa götürmənin sabitliyinin təmininə xidmət edir. Çünki bir qayda olaraq xarici-övladlığa götürən şəxs uşağı öz ölkəsinə aparır. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə müvafiq olaraq Məcəllənin 117-119, 122-124-cü maddələrinin tələblərinə də riayət olunmalıdır. Həmin tələblərə müvafiq olaraq övladlığa götürməyə yetkinlik yaşına

çatmayanlara münasibətdə və yalnız onların mənafeyi naminə yol verilir. Ailə Məcəlləsinin 117.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən uşaqların övladlığa götürülməsinə, həmin uşaqları Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ailələrinə tərbiyəyə vermək mümkün olmadıqda və ya vətəndaşlığından və yaşayış yerindən asılı olmayaraq qohumları övladlığa götürmədikdə icazə verilir.

Uşağın övladlığa götürülməsində üstünlük həmişə Azərbaycan Respublikasında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilməlidir.

Uşaqlar Azərbaycan Respublikasından daimi olaraq kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına, uşaqların qohumu olmayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə mərkəzləşdirilmiş uçota götürüldükdən sonra 3 ay müddətində övladlığa verilə bilirlər. Bu cür uşaqların uçota alınmasını Ailə Məcəlləsinin 115.4-115.6-cı maddələrinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir.

«Valideyn himayəsindən məhrum olan və övladlığa götürülən uşaqların uçot Qaydaları, uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uçot Qaydası və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçot Qaydası» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 20 sentyabr tarixli 172 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Qaydalar valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ailə tərbiyəsinə (övladlığa, qəyyumluğa, himayəyə və ya himayədar ailəyə), bu imkanlar olmadıqda isə valideyn himayəsindən məhrum olan və ya yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrinə və digər analoji müəssisələrə verilməsi məqsədi ilə mərkəzləşdirilmiş uçotunun, övladlığa götürülən uşaqların saxlanması, tərbiyəsi və təhsili şəraitinə nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə övladlığa götürülən uşaqların mərkəzləşdirilmiş uçotunun, habelə uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçotunun aparılması qaydalarını müəyyən edir.

Uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının uçotu onların yaşadığı yerin qəyyumluq və himayə orqanı tərəfindən aparılır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçotu Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən aparılır.

Uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxs (şəxslər) uçota götürülmə üçün ərizə ilə birlikdə aşağıdakılar barədə məlumatları və sənədləri təqdim etməlidirlər:

- şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;
- qısa tərcümeyi-hal;
- övladlığa götürməyə imkan verməyən xəstəliyinin olmaması barədə tibbi arayış;
- ümumi səhhəti barədə tibbi arayış;
- yaşayış sahəsi barədə məlumat (yaşayış sahəsinə mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən sənəd və s.);
- ailə vəziyyəti barədə məlumatlar (nikah haqqında şəhadətnamənin surəti, nikahın pozulması haqqında şəhadətnamənin surəti);
- iş yeri (vəzifəsi), əmək haqqı və başqa gəlirləri haqqında məlumat;
- övladlığa götürmək istədiyi uşağın xüsusi əlamətləri (yaşı, cinsi, gözlərinin rəngi və s.);

Qəyyumluq və himayə orqanı, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi övladlığa götürmənin uşağın mənafeyinə uyğun olmasını öyrənmək məqsədi ilə uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxsdən (şəxslərdən) digər sənədləri və məlumatları tələb edə bilər.

Qəyyumluq və himayə orqanı, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxsin (şəxslərin) adını uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uçot kitabına (əlavə olunur) salmaqla uçota götürür.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan

şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürmə və ya övladlığa götürmənin ləğvi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq, övladlığa götürənin ölkəsinin (daimi yaşadığı ölkənin) qanunvericiliyinə uyğun olaraq övladlığa götürüldükdə, həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə yanaşı Ailə Məcəlləsinin 117-119-cu və 122-124-cü maddələrinə də əməl olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici vətəndaş olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı tərəfindən övladlığa götürüldükdə, buna uşağın qanuni nümayəndəsinin və uşağın vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanının, eləcə də həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə tələb olunduqda uşağın özünün razılığını almaq zəruridir.

Uşağın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquqları övladlığa götürmə nəticəsində pozula bilərsə, övladlığa götürmə övladlığa götürənin vətəndaşlığından asılı olmayaraq həyata keçirilə bilməz, həyata keçirilmiş övladlığa götürmə isə məhkəmə qaydasında ləğv olunmalıdır.

Övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının xaricdə yaşayan uşağının övladlığa götürülməsi o şərtlə Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir ki, buna Azərbaycan Respublikasında müəyyən olunmuş qaydada əvvəlcədən müvafiq icazə alınmış olsun.

Xarici ölkələrin ailə hüquq normaları tətbiq edilərkən məhkəmə bu maddələrin məzmununu müvafiq xarici dövlətdəki rəsmi şərhin onun tətbiqi təcrübəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirir. Bu normaların məzmununu müəyyənləşdirmək məqsədilə məhkəmə, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə müraciət edə bilər. Müvafiq tərəflər öz tələblərini əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri xarici ailə hüquq normalarının məzmununu təsdiq edən sənədləri məhkəməyə təqdim etmək hüququna malikdirlər. Xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir. Bu

halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Xarici hüquq normalarının məzmununu təsdiq edən sənədlərlə yanaşı uşağı övladlığa götürən xarici vətəndaş Azərbaycan Respublikası məhkəməsinə bir sıra digər sənədlər də təqdim etməlidir. Uşağın övladlığa verilməsi barədə ərizəyə əlavə edilən sənədlərin siyahısı Azərbaycan Respublikası MPM-nin 347-ci maddəsində də göstərilmişdir.

Övladlığa götürən vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq övladlığa götürməyə hüququ olmasını təsdiq edən sənədləri məhkəməyə təqdim etməlidir.

Uşağın övladlığa verilməsi zamanı uşağın etnik mənşəyi, onun dini və mədəni mənsubiyyəti, ana dili, tərbiyədə varisliyin təmini imkanları nəzərə alınmalıdır.

Hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə uşaqların övladlığa verilməsi ilə bağlı aşağıdakı qaydalar nəzərdə tutulur:

1) övladlığa verilmə və onun ləğvi övladlığa götürən şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir;

2) övladlığa verilmə haqqında işlər övladlığa götürən şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin qanuni orqanlarının yurisdiksiyasına aiddir;

3) övladlığa götürən və övladlığa verilənin vətəndaşlığı müxtəlif olduqda övladlığa götürülənin vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanlarının razılığı alınmalıdır.

Minsk Konvensiyasının 37-ci maddəsinə müvafiq olaraq övladlığa götürmə və ya onun ləğv edilməsi, övladlığa götürənin övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması barədə ərizə ilə müraciət etdiyi an vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Əgər uşaq digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşındarsa, onda övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması zamanı qanuni nümayəndənin və səlahiyyətli dövlət orqanunun, eləcə də əgər bu uşağın vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən tələb olunarsa, uşağın razılığını almaq zəruridir.

Əgər uşaq bir Razılığa gələn Tərəfin , o birisi isə digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olduqları ər-arvad tərəfindən övladlığa götürülürsə, övladlığa götürmə və onun ləğvi hər iki Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş şərtlərə müvafiq olaraq

həyata keçirilməlidir.

Övladlığa götürmə və ya onun ləğv edilməsi işləri üzrə övladlığa götürənin övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması barədə ərizə ilə müraciət etdiyi an vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin idarəsi, bu maddənin 3-cü bəndi ilə nəzərdə tutulan halda isə ər-arvadın birgə yaşayış yerinə (qalma yerinə) malik olduğu və ya son birgə yaşayış yerinə (son qalma yerinə) malik olduqları Razılığa Gələn Tərəfin idarəsi səlahiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikasının bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də həmin məsələ tənzimini tapmışdır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 31-ci maddəsinə əsasən:

1. Övladlığa götürmə zamanı övladlığa götürülənin vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

2. Əgər uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin, digəri isə o birinin vətəndaşdırsa, övladlığa götürmə hər iki Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə cavab verməlidir.

3. Əgər uşaq Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin, övladlığa götürən isə digər Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşdırsa, övladlığa götürülmə və onun ləğv edilməsi zamanı əgər uşağın vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə tələb olunursa, uşağın, onun qanuni nümayəndəsinin və bu Razılığa Gələn Tərəfin səlahiyyətli dövlət orqanının razılığı alınmalıdır.

Övladlığa götürmə haqqında qərar verməkdə övladlığa götürülənin vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin idarəsi səlahiyyətlidir, bu Müqavilənin 31-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan halda isə ərazisində ər-arvadın olduğu və ya axırıncı olan yaşayış və ya olduğu yerin Razılığa Gələn Tərəfin idarəsi səlahiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası Konsul Nizamnaməsinin 32-ci maddəsinə əsasən konsul Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olan və onun hüdudlarından kənarında yaşayan uşağın övladlığa götürülməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əməl etməklə qərar qəbul etmək hüququna malikdir.

5.10. Qəyyumluq, himayəçilik

Azərbaycan Respublikası MPM-in 449-cu maddəsinə əsasən qəyyumçuluq və himayəçiliklə əlaqədar tapşırıqları icra etdikdə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o hallarda beynəlxalq səlahiyyətlərə malik olurlar ki, himayəçiliyə, qəyyumluğa verilən və yaxud uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun, yaxud da onların Azərbaycan Respublikasında adətən yaşayış yerləri olsun.

Əgər himayəçiliyə, qəyyumluğa verilənin və yaxud uşağın Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin himayəçiliyinə ehtiyacları varsa, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri bu barədə beynəlxalq səlahiyyətə malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində ruhi xəstə və ya öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və yaxud onlara rəhbərlik edə bilməyən kəmağıl, azyaşlı xarici yaşayırsa və onların mənafeələrini müdafiə edən qanuni nümayəndələri yoxdursa, onlar üzərində qəyyum təyin edilə bilər. Himayəçi öz hüquqlarını tam şəkildə müdafiə edə bilməyən şəxslər üzərində təyin olunur. Azərbaycan Respublikasında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üzərində qəyyum və himayəçilər qanunvericiliyə müvafiq olaraq dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən təyin olunur.

Xaricdə Azərbaycan vətəndaşları üzərində qəyyumluq və himayəçilik konsul vasitəsi ilə müəyyən edilə bilər. SSRİ-nin Konsul Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində nəzərdə tutulurdu ki, «konsul onun konsul dairəsində valideyn himayəsindən məhrum olan yetkinlik yaşına çatmayan SSRİ vətəndaşları üçün qəyyum və himayəçinin təyin edilməsindən ötrü tədbir görür».

Oxşar müddəa 1 mart 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş «Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 33 – cü maddəsində də ifadəsini tapmışdır. Həmin maddədə göstərilir ki, konsul öz konsulluq dairəsində yaşayan yetkinlik yaşına çatmamış, valideynlərinin himayəsindən məhrum olmuş Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan uşaqların qəyyumluğa və himayəyə götürülməsi üçün tədbirlər görür. Konsul səhhətinə görə öz hüquqlarını müstəqil həyata keçirə bilməyən və öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməyən yetkinlik yaşına çatmamış Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qəyyumluğa və

himayəyə götürülməsi üçün tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üzərində qəyyumluq və himayəçilik Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq qaydada müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üzərində qəyyumluq və himayəçilik uşağın olduğu dövlətin qanunlarına əsasən müəyyən edildikdə Azərbaycan Respublikasında o şərtlə etibarlı hesab edilir ki, qəyyumçuluğun (himayəçiliyin) müəyyən edilməsinə və ya onun tanınmasına qarşı Azərbaycan Respublikasının konsul müəssisəsinin etirazı olmamış olsun.

Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarında xarici vətəndaşlar üzərində müvafiq dövlətlərin qanunlarına əsasən müəyyən edilmiş qəyyumluq (himayəçilik) Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir.

Qəyyumçuluğun və himayəçiliyin təyin edilməsi ilə əlaqədar daha ətraflı qaydalar bir sıra ölkələrlə bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müqavilələr aşağıdakı qaydaları müəyyən edir:

1) qəyyumluq və himayəçilik işləri üzrə qəyyumçuluq və himayəçilik altında olan şəxslərin vətəndaşları olduqları dövlətin orqanları səlahiyyətli dirlər;

2) qəyyumluq və himayəçilik müəyyən edilərkən qəyyumluğa götürülən və ya üzərində himayəçilik müəyyən edilən şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunu tətbiq edilir.

3) əgər həmin şəxs başqa dövlətin ərazisində yaşayırsa, onda qəyyumluq və himayəçiliyin həyata keçirilməsi onun vətəndaşı olduğu dövlət tərəfindən yaşadığı ölkənin orqanlarına verilə bilər.

Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 33-cü maddəsinə əsasən:

Razılığa gələn Tərəflərin vətəndaşları üzərində qəyyumluq və himayəçilik barədə qərar çıxarmaqda, əgər bu Müqavilə ilə digər qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, qəyyumluğa götürülən yaxud üzərində himayəçilik olan şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qəyyumluq və himayəçilik orqanı səlahiyyətlidir. Bununla

belə həmin Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Qəyyum, yaxud himayəçi və üzərində qəyyumluq yaxud himayəçilik olan şəxs arasındakı hüquq münasibətləri qəyyumluq orqanı qəyyumu, yaxud himayəçini təyin etmiş Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Müqavilənin 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq daimi yaşayış yeri, olduğu yer və ya əmlakı digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində olan vətəndaşın mənafeyi üçün qəyyumluq və ya himayəçilik üzrə tədbirlərin görülməsi zəruri olduğu halda, həmin Razılığa gələn Tərəfin idarəsi bu Müqavilənin 33-cü maddəsinə uyğun səlahiyyətli idarəni təxirə salınmadan məlumatlandırır.

Təxirəsalınmaz hallarda digər Razılığa gələn Tərəfin idarəsi öz qanunvericiliyinə uyğun olaraq zəruri müvəqqəti tədbirlər görə bilər.

Əgər qəyyumluğa götürülənin və ya himayəçilik altında olan şəxsin yaşayış yeri və ya olduğu yer, yaxud əmlakı həmin dövlətdə yerləşirsə, bu Müqavilənin 33-cü maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun səlahiyyətli olan qəyyumluq və himayəçilik orqanı qəyyumluğu və ya himayəçiliyi digər Razılığa gələn Tərəfin müvafiq orqanlarına vermək hüququna malikdir. Verilmə yalnız o halda etibarlıdır ki, sorğu edilən orqan qəyyumluq və ya himayəçiliyi qəbul etməyə razıdır və bu barədə sorğu edən orqanı xəbərdar edir.

Qəyyumluğu və ya himayəçiliyi qəbul edən orqan onları öz dövlətinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirir. O, qəyyumluq və himayəçilik altında olan şəxsin şəxsi statusuna aid məsələlərə dair qərar çıxarmaq hüququna malik deyil, lakin nikah bağlanmasına həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə görə zəruri olan icazəni verə bilər.

Minsk Konvensiyasının 33-36-cı maddələri də qəyyumluq və himayəçilik məsələlərinə həsr olunmuşdur. Konvensiya müəyyən edir ki, əgər həmin Konvensiya ilə başqa hal müəyyən edilməmişdirsə, qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən edilməsi və ya ləğv olunması barədə işlər üzrə, barəsində qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən edildiyi və ya ləğv olunduğu şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətlidirlər.

5.11. Müqavilə aidiyyəti

Azərbaycan Respublikası MPM-in 450-ci maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi bu bölməyə uyğun olaraq səlahiyyətli olmamasına baxmayaraq, tərəflər Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyətləri barədə razılığa gələ bilirlər. Belə razılıq yazılı şəkildə olmalıdır.

Tərəflərin birinin xarici ölkədə yaşayış yeri, iş yeri və ya onun adətən olduğu yer varsa, tərəflər MPM-in 450.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılığa gələ bilirlər.

Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyi və təcrübəsi müqavilə aidiyyətinə yol verir. Beynəlxalq xüsusi hüquq nəzəriyyəsində səlahiyyət haqqında sazişlər proroqasion sazişlər adlanır. Bu o deməkdir ki, konkret iş qanunvericiliyə müvafiq olaraq yerli məhkəməyə aid olmasına baxmayaraq tərəflərin sazişinə əsasən xarici məhkəmələrin səlahiyyətinə və ya əksinə xarici məhkəmənin səlahiyyətinə aid olan işi yerli məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iradə azadlığı prinsipinə əsasən tərəflər saziş əsasında xarici maddi hüquq normalarının tətbiqi barədə də razılığa gələ bilirlər.

Ticarət dəniz gəmiçiliyi əcnəbilərin iştirak etdiyi bütün əmlak mübahisələri ilə əlaqədar müqavilə aidiyyətinə yol verir. Beynəlxalq səlahiyyətin müqavilə əsasında müəyyən edilməsi qanunvericinin müəyyən etdiyi məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yönəldilmişdir. Ona görə də xüsusi icraat işlərində tərəflər olmadığına görə həmin işlərdə müqavilə aidiyyətinə yol verilmir. Mülki dövriyyədə tərəflər azaddırlar. Onlar mübahisəli hüquq münasibətinə tətbiq olunan hüququ, həmçinin mülki işlərin beynəlxalq səlahiyyətini özləri müəyyən edə bilirlər.

MDB ölkələri 20 mart 1992-ci ildə «Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» saziş bağlamışlar. Bu saziş aşağıdakı əsas müddəalara istinad edir:

1) hər bir dövlətin təsərrüfat subyekti hər hansı bir iştirakçı dövlətin ərazisində onun öz subyektləri kimi əmlak hüququnun və qanuni mənafeələrinin hüquqi və məhkəmə müdafiəsindən istifadə

edir;

2) ümumi qaydaya əsasən iddiaçı iddia tələbi ilə cavabdehin olduğu və ya yaşadığı yer üzrə məhkəməyə müraciət etməlidir. Bu qaydadan müəyyən istisnalar da müəyyən edilmişdir. Məsələn, müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və ya xitamı haqqında mübahisələrə məhsulu göndərən tərəfin olduğu yerdə baxılır;

3) mübahisələrin həlli zamanı tətbiq olunan hüquq müəyyən edilmişdir.

Digər dövlətin səlahiyyətli məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş qərarlarının qarşılıqlı olaraq tanınması və icrası nəzərdə tutulmuşdur.

06 iyul 1992-ci ildə MDB üzvü olan ölkələrdən 8-nin iştirakı ilə MDB-nin İqtisad Məhkəməsinin Statutu haqqında Saziş imzalanmışdır. Həmin İqtisad Məhkəməsinin səlahiyyətinə dövlətlər arasında iqtisadi mübahisələrin həlli, iqtisadi məsələlər üzrə MDB iştirakçısı olan ölkələrin normativ və digər aktlarının Birliyin saziş və digər aktlarına müvafiqliyi barədə mübahisələr aid edilmişdir. Azərbaycan Respublikası həmin sazişdə iştirak etmir.

Minsk Konvensiyasının 21-ci maddəsinə müvafiq olaraq əgər mübahisənin bu məhkəmələrə verilməsi barədə tərəflərin yazılı razılaşması varsa, Razılığa gələn Tərəflərin məhkəmələri digər hallarda da işlərə baxa bilər. Bununla belə müvafiq Razılığa gələn Tərəfin daxili qanunvericiliyindən irəli gələn müstəsna səlahiyyət tərəflərin razılaşması ilə dəyişdirilə bilməz. Mübahisənin verilməsi barədə razılaşmanın olduğu zaman məhkəmə cavabdehin ərizəsinə əsasən iş üzrə icraata xitam verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 450.2 maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat bölməsinə uyğun olaraq səlahiyyətli olmamasına baxmayaraq tərəflərin Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılığa gəlmələri üçün qanunvericilik razılığın yazılı formada olmasından başqa heç bir əlavə şərt müəyyən etməmişdir. Burada həmçinin tərəflərin Azərbaycan Respublikası məhkəmələri üçün belə bir səlahiyyəti müqavilə bağlanarkən və ya mübahisə yarandıqdan sonra müəyyən etməsi barədə də heç bir göstəriş yoxdur. Bu isə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki,

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyəti həm tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə, həm qabaqcadan bağlanmış ayrıca müqavilədə, həm də mübahisə yarandıqdan sonra onlar arasında bağlanmış müqavilədə öz ifadəsini tapa bilər. Şərh olunan maddədə xarici dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılıq üçün isə müəyyən şərtlərin mövcudluğu tələb olunur. Həmin şərtlərə tərəflərdən birinin xarici ölkədə yaşayış yeri, iş yeri və ya onun adətən olduğu yerin olması aid edilir.

Xarici dövlətin məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətləri barədə razılıq da sözsüz ki, yazılı formada olmalıdır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi proroqasion saziş bağlanmasının yazılı formasını müəyyən etsə də, onun realizə olunma qaydasını müəyyənləşdirmir. Belə hesab edirik ki, proroqasion saziş yazılı qaydada bağlanmaqla yanaşı məhkəmə işi mahiyyəti üzrə baxana kimi tərəflərin heç olmasa biri tərəfindən məhkəməyə təqdim olunmalıdır. Əks halda, bu, tərəflərin həmin sazişə əsasən məhkəmə səlahiyyətini dəyişməsi barədə sazişdən imtina edilməsi və ya ondan istifadə etmək istəməmələri kimi qiymətləndirilməlidir.

Mülki prosesdə məhkəmə səlahiyyətinin tərəflərin iradəsinə əsasən dəyişdirilməsinin mümkünlüyü, heç də o demək deyildir ki, tərəflər istənilən işin aidiyyətini iradələrinə əsasən dəyişə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə, və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, yaxud başqa dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olan işlər üzrə beynəlxalq məhkəmə səlahiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Fikrimizcə, müqavilə aidiyyəti haqqında prosessual normalar bir qədər təkmilləşdirilməlidir. Əvvəla, xarici dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılıq üçün müəyyən şərtlərin mövcudluğunun tələb olunması məqsədə müvafiq deyildir. Bu mülki prosesdə tərəflərin azadlığı prinsipi ilə uzlaşmır və Azərbaycanda beynəlxalq mülki prosesin demokratikləşdirilməsi ilə bir araya sığmır. İkincisi, proroqasion sazişin aldatma, zor tətbiq olunmaqla yalnız bir tərəfin faydalanması məqsədilə bağlandıqı müəyyən edilən hallarda tərəflərə məhkəmənin başqa dövlətin məhkəmələrinə keçirilməsi imkanı nəzərdə tutulmalıdır. Üçüncüsü, bu cür hüquqdan istifadə

etmək imkanı prosesin müəyyən mərhələsi ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bizə elə gəlir ki, məhkəmə baxışına kimi tərəf məhkəmənin yurisdiksiyasından imtina etdiyini bildirməmişsə, bu cür imkan itirmiş hesab olunmalıdır. Bundan başqa ikinci tərəf proroqasion sazişin qüvvədə saxlanılmasını tələb edərsə, onda onun dəyişdirilməsini tələb edən tərəfin sazişin müstəsna olaraq onun həqiqiliyini iddia edən digər tərəfin mənafeyinin müdafiəsi üçün bağlanıldığını təsdiq edən sübutlar təqdim etməlidir. Nəhayət, MPM-nin Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətini müəyyən edən 44-cü maddəsində və müqavilə səlahiyyətini müəyyən edən 449-cu maddəsində nəzərdə tutulmasa da, belə hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyətlərinin dövlət sirləri ilə bağlı olan və ümumi hüquq münasibətlərindən əmələ gələn işlər üzrə icraat (xüsusi icraat) işləri üzrə dəyişdirilməsinə yol verilməməlidir.

5.12. İşə baxılması yerinin dəyişməzliyi

Azərbaycan Respublikası MPM-in 451-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəməsi tərəfindən aidiyyət qaydalarına əməl edilməklə icraata qəbul edilmiş iş, sonradan tərəflərin vətəndaşlığının, yaşayış yerinin və ya adətən yerləşdiyi yerin dəyişməsi ilə əlaqədar və ya digər hallarda başqa dövlətin məhkəməsinə aid olsa da, mahiyyəti üzrə həll edilir.

İstinad olunan maddədə nəzərdə tutulan müddəə Azərbaycan Respublikası məhkəməsi tərəfindən aidiyyət qaydalarına əməl edilməklə icraata qəbul edilmiş işin sonradan tərəflərin vətəndaşlığının, yaşayış yerinin və ya adətən yaşadıkları yerin dəyişilməsi ilə əlaqədar başqa dövlətin məhkəməsinə aid olduğu hallarda işin həmin dövlətin məhkəməsinə göndərilməsini istisna edir. Aidiyyət qadalarına riayət edilməklə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraata götürdükləri işlərin sonradan aidiyyət şərtlərinin dəyişilməsinə baxmayaraq mahiyyəti üzrə həll etməlidir.

Minsk Konvensiyasının 22-ci maddəsinə əsasən həmin Konvensiyaya müvafiq olaraq səlahiyyətli olan iki Razılığa gələn

Tərəfin məhkəmələrində eyni tərəflər arasında eyni predmet barədə və eyni əsaslar üzrə iş icraata başlandığı halda, icraata gec başlamış məhkəmə ona xitam verir. Əsas iddia üzrə hüquq münasibətlərindən irəli gələn qarşılıqlı iddia əsas iddiaya baxan məhkəmə tərəfindən baxılmalıdır.

Mövcud beynəlxalq təcrübə aidiyyət qaydalarına riayət olunmaqla icraata götürülmüş işin sonradan aidiyyət şərtlərinin dəyişilməsinə baxmayaraq həmin məhkəmədə baxılmasını tanıyır. İşə mahiyyəti üzrə baxılan zaman tərəflərin vətəndaşlıq, yaşayış və olduğu yerin dəyişilməsi ilə əlaqədar dəyişiklik baş verə bilər. Əgər bu cür faktlar iş icraata götürüldükdən sonra baş veribsə, onda həmin faktlar beynəlxalq səlahiyyətin müəyyən edilməsi üçün hüquqi cəhətdən əhəmiyyətsiz hesab olunur. Aldatma yolu ilə məhkəmə səlahiyyətini dəyişdirməkdən o vaxt söhbət gedə bilər ki, iddiaçı məhkəmə səlahiyyəti şərtlərinin meydana çıxmasına qəsdən şərait yaratmağa nail olsun. Belə hallarda iddiaçı heç bir simulyasiyaya yol vermədən həqiqətən də yeni yaşayış yerinə köçməklə məhkəmə səlahiyyətinin dəyişdirilməsi üçün hüquqi şərtlərə nail olur. Bu zaman iddiaçı məhkəmə aidiyyətinin (*forum shopping*) mövcud növlərindən istifadə etmir. İşin faktiki hallarını dəyişdirməklə yeni məhkəmə aidiyyəti yaradır və bununla da cavabdehin qaygısını artırır. Məsələn, Q. arvadı F. ilə nikahını pozmaq istəyir. Almaniya məhkəməsində bir neçə müvəffəqiyyətsiz cəhddən sonra o, Latviyaya köçür və orada nikahın pozulması barədə iddia qaldırır. Buna cavab olaraq F. Almaniya məhkəməsinə müraciət edərək Q-dən Latviyada ona qarşı verdiyi iddianı geri götürməyi və Latviya məhkəməsi ilə əlaqədar çəkdiyi xərcləri ödəməyi tələb edir. Almaniya məhkəməsi alman delikt hüququ normalarına əsasən tələbi təmin edir¹⁵².

Almaniya Ali Məhkəməsi şəxsin vətəndaşlığının dəyişib 16 gün sonra nikahı pozmaq üçün Almaniya məhkəməsinə müraciət etməsini də hüquqdan sui-istifadə kimi qiymətləndirmişdir¹⁵³. Almaniya hüququnda *foum non conveniens* (mübahisənin başqa məhkəməyə verilməsi) haqqında normaya rast gəlmək olar. Lakin bu

¹⁵² Ş ak X. Mec dunar odnoc qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo. M. 2001.s.238.

¹⁵³ Ş ak X. Mec dunar odnoc qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo. M. 2001.s.238.

ancaq daxili məhkəmə aidiyyəti işlərində mümkündür. *Forum non coveniens* vasitəsi ilə beynəlxalq məhkəmə səlahiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilmir. Fransa məhkəmələri də fransız ər-arvadin vətəndaşlığının dəyişdirməsi ilə mübahisənin səlahiyyətinin dəyişdirilməsinə həssaslıqla yanaşırlar¹⁵⁴.

İşin məhkəmə səlahiyyəti təkcə vətəndaşlıq, yaşayış yeri və ya olduğu yer ilə əlaqədar deyil, başqa səbəblərdən də dəyişdirilə bilər. Ona görə də digər hallar da işin beynəlxalq səlahiyyətini dəyişdirməməlidir. MPM-in 451-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş digər hala şəxsin qəsdən əşyanın olduğu yerinin dəyişməsinə misal göstərmək olar.

Aldatma yolu ilə məhkəmə səlahiyyətinin dəyişdirilməsinə Brüssel konvensiyasının 2-ci maddəsinin 6-cı bəndi də yol vermir.

Beynəlxalq sahədə mübahisənin hökmən məhkəmə səlahiyyəti üzrə verilməsi barədə norma nəzərdə tutulmamışdır.

5.13. Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə xarici məhkəmələr tərəfindən baxılmasının prosesual nəticələri

Azərbaycan Respublikası MPM-in 452-ci maddəsinə əsasən eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə dair xarici dövlətin məhkəmələri tərəfindən qətnamə çıxarılıbsa, Azərbaycan Respublikasının ərazisində məhkəməsi baxılmaq üçün ərizəni qəbul etməkdən imtina edir və ya iş üzrə icraata xitam verir.

Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə dair xarici dövlətin məhkəməsində əvvəllər qaldırılmış iş olarsa və qərar Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınmalı və ya icra edilməlidirsə, Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi ərizəni baxılmaq üçün qəbul etməkdən imtina edir və ya ərizəni baxılmamış saxlayır.

Əgər xarici dövlətin məhkəmələri tərəfindən qəbul edilən və

¹⁵⁴ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001.s.180.

ya qəbul ediləcək qətnamə Azərbaycan Respublikasının tanınmalı və ya icra olunmalı deyildirsə və yaxud iş Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətlərinə aiddirsə, MPM-in 452.1 və 452.2-ci maddələrinin nəticələri yaranmır.

Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni eyni əsaslar üzrə mübahisələrin olması (*lis alibi pendens*) mülki mühakimə icraatında qədim bir problem kimi tanışdır. Bu problemin neqativ cəhəti bir tərəfdən eyni məsələ ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrində müxtəlif qətnamələrin qəbul olunması, məhkəmə vəsaitlərinin səmərəsiz sərfi və cavabdehin eyni məsələ ilə bağlı müxtəlif məhkəmələrdə cavab verməli olmasında təzahür edir. Müasir mülki dövriyyənin adekvat hüquqi tənzimlənmə tələb etməsinə baxmayaraq, iddiaların mahiyyəti üzrə baxılması və xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrində həyata keçirilməsinə dair beynəlxalq normalar da meydana gəlmişdir. Əgər mübahisəli hüquq münasibətinin iştirakçıları müxtəlif dövlətin ərazisindədirsə, onda onlardan hər birinin olduqları yerdə məhkəmə müdafiəsi üçün səlahiyyətli məhkəməyə müraciət etmək imkanı mövcud olur və belə hallarda məhkəmə işi icraatına qəbul edir. Bu da müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni eyni əsaslar üzrə mübahisələrin olmasına imkan yaradır. Müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrində eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrlə əlaqədar işin başlanması həm məhkəmələrin səlahiyyətini dəqiqləşdirən beynəlxalq sazişlərin olmaması üzündən, həm də razılaşmış dövlətlərin hər birinin məhkəməsində iddianın qaldırılmasının mümkünlüyü barədə beynəlxalq müqavilənin olması səbəbindən baş verə bilər. Ona görə eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni eyni əsaslar üzrə mübahisələrin müxtəlif dövlətlərin məhkəməsinin icraatında olması əsasına görə məhkəmənin iddianı baxılmamış saxlaması və ya iş üzrə icraatı xitam etməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Almaniya prosessual hüququnda əvvəl başlanmış iş üzrə çıxarılacaq və qanunun tələbinə görə məcburi qaydada icra edilməli olan xarici məhkəmənin müvafiq qətnaməsinə üstünlük verilir.

Fransa təcrübəsi, dövlət tərəfindən bağlanmış beynəlxalq

müqavilədə başqa qayda müəyyən edilmədiyi hallarda, bir qayda olaraq, xarici dövlətin məhkəməsində eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrin olması barədə cavabdehin etirazını rədd etmişdir.

İngilis-sakson presedent hüququ belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, xarici məhkəmədə icraatı gedən işə münasibətdə ingilis məhkəməsi paralel işin başlanmasını səmərəsiz hesab edərsə, icraata xitam verməlidir. Milli qanunvericiliklər həmin problemlə bağlı müxtəlif istiqamətdə inkişaf etmişdir. Problemin həllində beynəlxalq müqavilələr mühüm rol oynayır. Bir çox beynəlxalq müqavilələrdə işi ilkin başlamış məhkəmələrin icraatı davam etdirməsinə üstünlük verilir. Məsələn, Brüssel Konvensiyasının 21-ci maddəsinə müvafiq olaraq iştirakçı dövlətlərin məhkəməsində eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələr olduqda sonradan icraata başlayan məhkəmə özünü qeyri-səlahiyyətli elan etməlidir. Məhkəmə qeyri-səlahiyyətlik haqqında qərarı ya iş üzrə tərəflərin tələbi, ya da şəxsi təşəbbüsü ilə qəbul edir. Konvensiya iddianı sonradan qəbul etmiş məhkəmənin işi digər dövlətin məhkəməsi tərəfindən həll olunana qədər dayandırılmasını da nəzərdə tutur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, MPM-in 452-ci maddədə nəzərdə tutulan dayda beynəlxalq müqavilədə digər şərtlər nəzərdə tutulmadığı hallarda tətbiq olunur. Əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə ayrı qayda müəyyən edilmişdirsə, onda həmin qaydalar tətbiq olunmalıdır.

Fəsil 6. MÜLKİ PROSESDƏ HÜQUQİ YARDIM

6.1. Ümumi məsələlər

Ölkə daxilində hüquqi yardım¹⁵⁵ sadəcə məqsədamüvafiqlik məsələsi olduğu halda, beynəlxalq hüquqi yardım dövlət hakimiyyətinin ərazi cəhətdən məhdud olmasının zəruri nəticəsidir. Hər bir dövlətin məhkəmə hakimiyyəti dövlət sərhədində qüvvəsini dayandırır. Lakin həyata keçirilməsinə mülki prosesin yardımçı olduğu fərdi maraqlar məsələsi bir qədər fərqli cəhətlərə malikdir. Belə ki, işə baxan məhkəmə bəzi hallarda xarici ölkədə sübut toplamaq məcburiyyətində qalır. Məsələn, iş üzrə dindirilməli olan şahidin xarici ölkədə yaşaması və yaxud məhkəmə tərəfindən tədqiq edilməli olan sənədlərin, maddi sübutun xarici ölkədə olması belə bir zərurəti meydana çıxara bilər. Yaxud bəzi hallarda bir dövlətin ərazisində baxılan mülki iş üzrə çağırış vərəqəsinin, iddia ərizəsinin və ya hər hansı məhkəmə sənədinin başqa dövlətdə yaşayan şəxsə təqdim edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu kimi problemlərin həll edilməsi və müvafiq prosessual hərəkətlərin xarici dövlətin ərazisində yerinə yetirilməsi üçün dövlətlər arasında hüquqi yardıma ehtiyac hiss olunur. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi yardım dedikdə, bir qayda olaraq, sorğu edən tərəfin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin: sənədlərin tərtibi, göndərilməsi, təqdim olunması, maddi sübutların əldə edilməsi, şahid, ekspert və digər şəxslərin dindirilməsi, həmçinin xarici dövlətdə mülki, ailə və ticarət işləri üzrə mülki prosesin həyata keçirilməsi məqsədləri üçün qüvvədə olan qanunvericilik, onun şərh, müvafiq ölkədə bütövlükdə hüquq tətbiqetmənin məzmunu və təcrübəsinə aid zəruri hüquqi informasiya üçün müraciət və onun alınması başa düşülür¹⁵⁶. Almaniya Mülki Mühakimə İcraatı

¹⁵⁵ Azərbaycan Respublikası MPM-in 83-cü maddəsinə əsasən işə baxan məhkəmə başqa şəhərdə və ya rayonda sübutlar toplamaq lazım gəldikdə, müvafiq məhkəməyə müəyyən prosessual hərəkətləri etməyi tapşırmağa haqlıdır.

¹⁵⁶ Anufrieva L.P. Mcc dunar odnoe çast noe pr avo. T.3. M.2001.s.365.

Nizamnaməsi və 19 oktyabr 1956-cı ildə qəbul edilmiş «Mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında» Əsasnaməyə müvafiq olaraq hüquqi yardımın iki istiqaməti fərqləndirilir. Belə ki, hüquqi yardım həm hakimiyyətin ölkədə aparılan mülki prosesə xaricdə yardımın göstərməsini, həm də öklə daxilində xaricdə aparılan mülki prosesə yardım göstərilməsini əhatə edir. İtaliya hüquq ədəbiyyatında hüquqi yardımın məhkəmə qətnamələrinin icrasını əhatə etməsi də qeyd olunur. Fransada sənədlərin təqdim olunması və məhkəmə tapşırıqlarının icrası «hüquqi yardım» anlayışı ilə deyil, mülki proses sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq anlayışı ilə əhatə olunur¹⁵⁷.

Azərbaycan Respublikası MPM-in maddələrinin təhlili milli qanunvericiliyimizin hüquqi yardımını həm ölkə daxilində həyata keçirilən, həm də xarici ölkədə həyata keçirilən mülki proseslərə yardımını əhatə etməsi, həmçinin məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı məsələləri tənzimləməsi mövqeyindən çıxış edir. Belə ki, MPM-in 456-cı maddəsi həm Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosessual hərəkəilərini yerinə yetirməsi barədə tapşırıqlarının icra etməsini nəzərdə tutmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin xarici ölkənin məhkəmələrinə ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqla müraciət etmək səlahiyyətini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən MPM-in 456-cı maddəsi məhkəmə tapşırıqları, 457-ci maddəsi xarici dövlət orqanları tərəfindən verilmiş sənədlərin tanınması, 458-ci maddəsi xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması və icrası, 459-cu maddəsi xarici məhkəmələrin icrası tələb olunmayan qətnamələrinin tanınması, 460-cı maddəsi başqa dövlətlərə çatdırma, 461-ci maddəsi nümayəndə təyin etmə hüququ ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Həmin maddələrin sistemli təhlili isə ona dəlalət edir ki, qanunverici xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrasını məhz hüquqi yardımın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir.

Müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları və təşkilatları arasında münasibətlərin intensiv surətdə yüksəlməsi xarici şəxslərin iştirakı ilə mülki proseslərin sayının artmasına səbəb olur. Bu isə tez-tez

¹⁵⁷ Lunü L.A. Kur s nec dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M.2002. s. 879-880.

milli məhkəmələrin digər dövlətin maddi hüquq normalarına müraciət etməsi, mülki prosesin həyata keçirilməsi üçün məhkəmə tapşırıqları vasiətsi ilə xarici dövlətin məhkəmələrinə müraciət etmək zərurətini doğurur. Dövlətlər arasında hüquqi yardım barədə müqavilələrin olmadığı təqdirdə digər dövlətin məhkəmələrinin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi hüquqi öhdəlikdən irəli gəlmədiyinə görə məcburi xarakter daşımır. Lakin belə hallarda məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetiriləmsindən imtina beynəlxalq nəzakət qaydaları ilə bir araya sığmır¹⁵⁸.

Hüquqi yardımın qarşılıqlı təmini haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması dövlətlərarası təcrübədə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu sahədə Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa konfransının mühüm rolu olmuşdur. Konfransın qəbul etdiyi «Mülki proses haqqında» Konvensiya 1905-ci ildən hal-hazırda kimi mülki-proses sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın tənzimlənməsində istifadə olunur. «Mülki proses məsələləri haqqında» 1 mart 1954-cü il Konvensiyası da 1905-ci il Konvensiyasına əsaslanır və bir növ onun təkmilləşdirilmiş forması hesab olunmalıdır. Konvensiya ədliyyə orqanlarının hüquqi yardımını ilə məhkəmə və qeyri-məhkəmə sənədlərinin təqdim olunması (maddə 1-7) və məhkəmə tapşırıqlarının icra olunmasını (maddə 8-16) nəzərdə tutur. Konvensiyaya əsasən məhkəmə sənədləri kimi müxtəlif bildirişlər, iddia ərizələrinin surətləri, məhkəmə qətnamələri və s. təqdim oluna bilər. Qeyri-məhkəmə sənədləri anlayışını Konvensiya açıqlamır. Burada notariat, mülki və ticarət işlərinə aid sənədlərin nəzərdə tutulmasını güman etmək olar. Konvensiyaya müvafiq olaraq məhkəmə tapşırıqları dindirmə və digər prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə vəsatət kimi başa düşülür. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər tapşırıqların icrası barədə öhdəlik götürür və həmin tapşırıqları icra etməli olan orqanları və tapşırıqların onlara göndərilməsi qaydasını müəyyənləşdirirlər.

15 noyabr 1965-ci il «Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə və qeyri-məhkəmə sənədlərinin çatdırılması haqqında» Haaqa Konvensiyası əlaqələrin konsul qaydasını deyil, daha sadə formasını

¹⁵⁸ Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M.2002. s. 879.

nəzərdə tutur. Həmin Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər çətdırılma haqqında xahişlərin göndərilməli olduđu mərkəzi orqanı müəyyənleşdirib bu barədə bir-birini məlumatlandırılar. Həmin Konvensiya da ictimai qayda motivləri əsasında icradan imtina imkanını nəzərdə tutur. Lakin imtina sadəcə müstəsna səlahiyyətə istinad və ya işin məhkəmə orqanlarına aid olmaması ilə əsaslandırıla bilməz. «Mülki və ticarət işləri üzrə xaricdə sübutların əldə edilməsi haqqında» 18 mart 1970-ci il Haaqa Konvensiyası hüquqi yardımla bađlı məsələlərin tənziqlənməsində özünəməxsus yer tutur. Konvensiya diđer məsələlərlə yanaşı konsul və «komişonerlər» tərəfindən sübutların toplanmasına aid müddəaları da nəzərdə tutur. Alimentin ödənilməsi və valideynlik hüquqlarının həyata keçirilməsi sahəsində hüquqi yardım göstərilməsi məsələlərinin tənziqlənməsi ilə əlaqədar xüsusi konvensiyalar qəbul edilmişdir. 20 iyun 1956-cı ildə qəbul olunmuş «Xaricdə alimentlərin tutulması haqqında» Konvensiya iştirakçı dövlətlərin ərazisində alimentin tutulması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəliliyi üçün əhəmiyyətli müddəalar nəzərdə tutur. 25 oktyabr 1980-ci ildə Haaqada qəbul olunmuş «Uşaqların ođurluđunun beynəlxalq mülki-hüquqi aspektləri haqqında» Konvensiya məhkəmə orqanlarının yardımına istinad edərək uşaqların dərhal qaytarılmasına nail olmađa imkan yaradır.

«Xarici dövlətin qanunvericiliyinə münasibətdə informasiya haqqında» 7 iyun 1968-ci il tarixli Avropa Konvensiyası iştirakçı dövlətlərin mülki və kommərsiya sahəsində öz qanunvericiliyi və prosedurları, həmçinin məhkəmə təsisatları barədə bir-birinə informasiya vermək məsələlərini tənziqləyir. 15 mart 1978-ci ildə həmin konvensiyaya Əlavə Protokol qəbul edilmişdir. Həmin Konvensiyaya müvafiq olaraq dövlətlər öz qanunvericilikləri barədə bir-birini daha ətraflı məlumatlandırmaq, yəni Konvensiyanın tətbiq dairəsini genişləndirmək üçün əlavə sazişlər bağlaya bilərlər. Onlar öz qanunvericilikləri barələ məlumatların vaxtında çətdırılması üçün müvafiq orqanları müəyyən etməli və ya bu vəzifəni ədliyyə orqanlarına həvalə etməlidirlər. Konvensiya informasiya haqqında sorđunun məzmunu, bu cür sorđuların ötürülməsi, sorđulara cavab verməli olan orqanlar, cavabın məzmunu, cavabın hüquqi nəticələri, cavabdan imtina üçün əsasları, cavabın verilməsi müddətləri və sair

məsələləri tənzimləyən normaları nəzərdə tutur¹⁵⁹.

Regional xarakterli sənədlərdən biri də MDB dövlətləri tərəfindən 21 oktyabr 1994-cü ildə qəbul edilmiş «Hüquqi informasiya mübadiləsi haqqında» Sazişdir. Həmin Saziş MDB-nin üzvü olan dövlətlərdən Ukrayna və Türkmənistan istisna olmaqla qalan üzv dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır. Tərəflər sənədlərin elektron poçt vasitəsi ilə mübadiləsi və onun texniki təminatı barədə razılığa gəlmişlər.

Hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə də qanunvericilik haqqında informasiya verilməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» Müqavilənin 5-ci maddəsinə əsasən, Razılığa Gələn Tərəflərin Ədliyyə Nazirlikləri sorğu əsasında bu Müqavilənin predmetini təşkil edən hüquqi məsələlərlə əlaqədar olaraq ölkələrinin qanunvericiliyi və tətbiq edilən qanunlar barədə bir-birinə məlumat verirlər.

«Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında» Minsk Konvensiyasının 2-ci hissəsi hüquqi yardım məsələlərinə həsr olunmuşdur. Konvensiyanın 4-cü maddəsinə əsasən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərirlər. Konvensiyanın yerinə yetirilməsi zamanı Razılığa gələn Tərəflərin səlahiyyətli ədliyyə idarələri, əgər başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, bir-biri ilə öz mərkəzi orqanları vasitəsi ilə əlaqə qurmalıdırlar. Konvensiyada hüquqi yardımın aşağıdakı sahələri əhatə etməsi nəzərdə tutulmuşdur: sənədlərin tərtibi və göndərilməsi, axtarışlar aparılması, müsadirələr, maddi sübutların göndərilməsi və verilməsi, ekspertiza aparılması, tərəflərin, şahidlərin ekspertlərin dindirilməsi, sənədlərin təqdim edilməsi yolu ilə mülki işlər üzrə məhkəmə qərarlarının, mülki iddiaların tərkib hissəsi olan hökmlərin, icra qeydlərinin tanınması və icrası və s.

Konvensiya həmçinin hüquqi yardımın göstərilməsi haqqında tapşırıqın məzmunu və forması, icra etmə qaydası, sənədlərin təqdim edilməsi barədə tapşırıq, şahidlərin, ekspertlərin, tərəflərin

¹⁵⁹ Sovet Evr o p ı i Rossi ə. S bor ni k dokument ov. M. 2004. s.212-217.

çağırılması, hüquqi məsələlər üzrə informasiya barədə məsələləri və s. tənzimləyir.

Əksər dövlətlər çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilə və sazişlərdən kənar da mülki-hüquq məsələləri ilə bağlı bir-birinə hüquqi yardım göstərir. Müqavilədən kənar hüquqi yardım daha çox beynəlxalq nəzakət qaydalarına (*courtoisie internationale*) əsaslanır.

Sorğu edilən dövlət hüquqi yardım haqqında (*commission rogatoire, letter of request*) xahiş əsasən yardım göstərməkdə ona ümid edir ki, tələb edən dövlət də onunla eyni qaydada rəftar edəcəkdir.

Dövlətlər arasında hüquqi yardım haqqında müqavilələr mövcud olduqda hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmiş şəxs üçün sənədlərin çatdırılmasının qünuni əsasını beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Bu zaman üç yoldan, diplomatik, konsul, həmçinin rəsmi idarələrin müraciətlərindən istifadə olunur. Diplomatik yol səfirliklərin sorğu edilən dövlətin xarici işlər nazirliyinə müraciəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu yol klassik olmaqla həddən artıq vaxt itkisinə səbəb olur. Konsulluq vasitəsi ilə hüquqi yardımın həyata keçirilməsi daha məqsədmüvafiq hesab olunur. Bu zaman sorğu edən dövlətin konsulluğu sorğu edilən dövlətin müvafiq orqanlarına birbaşa vəsətətlə müraciət edir. Konsulluq vasitəsi ilə birbaşa müraciətlər vəziyyəti nisbətən asanlaşdırır. Bu zaman Razılığa gələn Dövlətlərin hər birində konsulluğa daxil olan tapşırıqlar birbaşa konsulluq vasitəsilə həll edilməsi üçün səlahiyyətli orqanlara göndərilir (Sənədlərin təqdim edilməsi haqqında Haaqa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 1-ci hissəsi, Sübutların əldə edilməsi haqqında Haaqa Konvensiyasının 2-ci maddəsi).

Hüquqi yardımın ən sadələşdirilmiş forması ədliyyə orqanları arasında birbaşa əlaqədir. Bu cür əlaqələr isə ikitərəfli müqavilələr əsasında yaradılır. Hüquqi yardımın sadələşdirilməsi məqsədi ilə Haaqa Konvensiyaları tərəflər arasında əlavə sazişlərin, yəni Konvensiya ilə müəyyənləşdirilmiş qaydalardan daha əlverişli şərtləri nəzərdə tutan sazişlərin bağlanmasına mane olmur, əksinə bunu nəzərdə tutur (Mülki proses məsələləri haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsinin 4-cü abzası, Sənədlərin təqdim edilməsi haqqında Haaqa Konvensiyasının 11-ci maddəsi, Sübutların əldə edilməsi haqqında

Haaqa Konvensiyasının 31-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası hüquqi yardım məsələləri ilə bağlı 1993-cü il Minsk Konvensiyasının iştirakçısı olmaqla yanaşı bir sıra dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr də bağlamışdır. Belə ki, «Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» (22.12.1992), «Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında» (29.06.1995), «Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» (08.03.1996), «Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» (10.06.1997), «Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» (05.08.1997), «Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hüquqi yardım haqqında» (21.02.1998), «Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» (18.06.1998), «Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan Hökuməti arasında hüquqi informasiya mübadiləsi haqqında» (22.03.2000), «Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» (23.10.2001), «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» (03.05.2002) müqavilələr hüquqi yardım məsələlərinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətlər arasında münasibətlərdən asılı olaraq hüquqi yardım haqqında müqavilələrin olmadığı hallarda da hər üç yoldan istifadə olunmaqla hüquqi yardım həyata keçirilə bilər.

Hüquqi yardım göstərilməsi barədə bir qayda olaraq məhkəmələr və rəsmi idarələr sorğu ilə müraciət edirlər. İstisna hal kimi sənədlərin təqdim edilməsi həvalə olunmuş fərdi şəxslər də hüquqi yardımın təmini üçün müraciət edə bilər. ABŞ-in qanunvericiliyində belə hallar nəzərdə tutulub.

Hamılıqla qəbul olunmuş qaydaya əsasən vəsatətlər sorğu

edilən dövlətin dilində tərtib olunmalı və ya həmin dilə tərcümə olunmalıdır (Çatdırma haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü abzası). Sorğu edilən dövlətin formal olaraq düzgün tərtib edilmiş sorğusunun icrasından imtina edə biləcəyi səbəblər beynəlxalq sazişlərdə bitmiş siyahı şəklində verilir (Mülki proses haqqında Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 3-cü abzası, Çatdırılma haqqında Konvensiyanın 13-cü maddəsi, Sübutların əldə edilməsi haqqında Konvensiyanın 12-ci maddəsi). Həmin siyahılara müstəsna səlahiyyət haqqında müddəa daxil edilmədiyinə görə bu xüsusata istinad etməklə hüquqi yardım göstərilməsindən imtina edilə bilməz. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qəbul ediləcək qətnamə sorğu edilən dövlətdə icra edilməyəcəyi halda belə hüquqi yardım göstərilməlidir.

Hüquqi yardım bir qayda olaraq sorğu edilən dövlətdə qüvvədə olan prosessual hüquq əsasında həyata keçirilir (Mülki-proses haqqında Konvensiyanın 14-cu maddəsinin 3-cü abzası, Çatdırılma haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1a. abzası, Sübutların əldə edilməsi haqqında Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 1 və 10-cu abzası). Lakin sorğu edən dövlətin prosessual hüququ əsasında hüquqi yardımın həyata keçirməsi imkanı da istisna olunmur (Mülki proses haqqında Konvensiyanın 14-cü maddəsinin 2-ci abzası, Çatdırılma haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1.b abzası, Sübutların əldə edilməsi haqqında Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 2-ci abzası). Hüquqi yardımla bağlı prosessual hərəkətlərin *lex fori* əsasında yerinə yetirilməsi üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq müqavilələr bir qayda olaraq məhkəmə tapşırıqlarının həyata keçirilməsinin əvəzsizliyini nəzərdə tutur. Lakin bəzən hüquqi yardımın göstərilməsi müəyyən xərclərin hesabına başa gəlir. Bu da onların icrasının uzanmasına səbəb olur. Nəticədə məhkəmə və tərəflərin hüquqi yardımdan istifadə etməyə marağı azalır¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M.2001.s.86.

6.2. Məhkəmə tapşırıqları

Xarici fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi işlərin əksəriyyətində bu və ya digər hərəkətin xarici dövlətin ərazisində yerinə yetirilməsi zərurəti meydana çıxır. Ümumi qaydaya əsasən məhkəmə ancaq öz dövlətinin ərazisi hüdudlarında müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyə səlahiyyətlidir. Bu cür hərəkətlərin başqa dövlətin ərazisində yerinə yetirilməsi üçün onların ərazisində yerinə yetirildiyi dövlətin razılığı olmalıdır. Mülki iş üzrə prosesi həyata keçirən məhkəmənin səlahiyyəti olduğu dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşdığına görə, prosesual hərəkətlərin həmin məhkəmə tərəfindən yerinə yetirilməsi mümkün olmur. Belə hallarda xarici dövləti məhkəməsinə müəyyən tapşırıqların göndərilməsi zərurəti meydana çıxır. Hər bir dövlətin milli qanunvericiliyi və ya tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr ayrı-ayrı dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələr məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 456-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş qaydada xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosesual hərəkətlərin (bildirişlərin və başqa sənədlərin verilməsi tərəflərdən izahatlar, şahidlərdən ifadələr, ekspertlərdən rəy alınması, yerində müayinə aparılması və s.) yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqlarını icra edirlər

Aşağıdakı hallarda tapşırıqlar icra edilməməlidir:

- əgər tapşırıqın yerinə yetirilməsi Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və onun qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinə ziddirsə;

- əgər tapşırıqın yerinə yetirilməsi məhkəmənin səlahiyyətinə aid deyildirsə.

Xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosesual tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, Mülki-Prosesual Məcəllədə müəyyən edilmiş qaydalarla icra edilir.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri xarici ölkələrin

məhkəmələrinə ayrı-ayrı prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqla müraciət edə bilər.

Əgər, lazım olan hərəkətləri Azərbaycan Respublikasının diplomatik və ya konsul nümayəndələri edə bilərlərsə, bu barədə onlara müraciət edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ilə xarici məhkəmələr arasındakı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilir.

Əsasən iki halda bir dövlətin məhkəmə orqanlarının digər dövlətin məhkəmə orqanlarına müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməsi üçün müraciət etməsi ilə daha çox rastlaşmaq olur. Birinci halda – hər hansı məhkəmə sənədlərinin digər dövlətdə yaşayan şəxslərə təqdim olunması üçün bu cür müraciətlər edilir. Məsələn, Fransada miras açılmışdır, vərəsələrdən biri isə Bakıda yaşayır. Belə hallarda Fransa məhkəməsi bizim məhkəmələrə müraciət edərək işə baxılması məsələsi ilə bağlı varisə məhkəmə bildirişlərinin və iddia ərizəsinin surətinin çatdırılmasını xahiş edir. Belə hallarda sənədlərin təqdim olunması sadəcə təqdim etməklə başa çatmamalıdır. Məhkəmə sənədlərin konkret şəxsə təqdim olunmasını, həmin şəxsin onun məzmunu ilə tanış olmasını rəsmiləşdirməlidir.

İkinci halda – müəyyən prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi xahiş oluna bilər. Bu cür prosesual hərəkətlər, tərəflərin, şahidlərin dindirilməsi, yerində müayinə keçirilməsi, ekspertizanın keçirilməsində ifadəsini tapa bilər. Dindirilmə məhkəmə tapşırığı vermiş məhkəmənin qabaqcadan siyahısını tərtib etdiyi suallar ətrafında aparılmalıdır.

Hər hansı bir dövlətin məhkəməsinin digər dövlətin məhkəməsinə məhkəmə tapşırıqları ilə müraciət etməsinin tarixən 4 qaydası fərqləndirilir.

Birinci qayda bir dövlətin məhkəməsinin başqa dövlətin məhkəməsinə birbaşa müraciət etməsi formasında həyata keçirilir.

İkinci qayda diplomatik qaydadır. Bu halda məhkəmə məhkəmə tapşırığının icrası məqsədi ilə ilk növbədə öz dövlətinin XİN-nə müraciət edir. XİN məhkəmə tapşırığının ünvanlandığı dövlətdəki diplomatik nümayəndəliyinə həmin məhkəmə tapşırığını təmsil olduğu dövlətin XİN təqdim etmək üçün verir. Tapşırığın

icrası nəzərdə tutulan dövlətin XİN həmin tapşırığı aldıqdan sonra onu müvafiq məhkəməyə çatdırır. Tapşırıq icra olunduqdan sonra eyni qayda ilə geri qaytarılır.

Üçüncü qayda – hər hansı bir dövlətdə məhkəmə tapşırığını yerinə yetirmək üçün tapşırığı verən məhkəmə qabaqcadan onu yerinə yetirmək üçün nümayəndə təyin edir. Bu qayda ilk vaxtlar İngiltərədə, sonra isə ABŞ-da tətbiq olunmuşdur. Məsələn, ABŞ məhkəməsinə Fransada hər hansı bir şəxsi dindirmək zərurəti meydana çıxdıqda, məhkəmə qabaqcadan Fransa vətəndaşı ilə danışıb razılığa gəlir və sonra həmin hərəkəti yerinə yetirmək üçün onu nümayəndə kimi təyin edir. Həmin nümayəndə şahidi dindirib və materialı ABŞ məhkəməsinə göndərir.

Dördüncü qayda – məhkəmə tapşırıqlarının mərkəzi ədliyyə orqanları vasitəsi ilə yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən bağlanmış hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə məhkəmə tapşırıqlarının mərkəzi ədliyyə orqanları vasitəsi ilə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi qaydası hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi və həmin dövlətin bağladığı ikitərəfli və tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli müqavilələrlə müəyyən edilir. Bu sahədə ilk çoxtərəfli konvensiya kimi 1954-cü il «Mülki proses məsələləri haqqında» Haaqa Konvensiyası tanınır. Konvensiyada məhkəmə tapşırıqlarının həm diplomatik kanallarla verilməsi, həm də birbaşa sorğu edilən dövlətin səlahiyyətli orqanlarına təqdim olunması imkanını nəzərdə tutur. SSRİ Haaqa Konvensiyasına qoşularkən belə bir qeyd-şərt etmişdi ki, məhkəmə tapşırıqları SSRİ-yə diplomatik qaydada SSRİ XİN vasitəsi ilə daxil olmalıdır. «Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə və qeyri məhkəmə sənədlərinin xaricdə təqdim edilməsi haqqında» 1965-ci il Haaqa Konvensiyasına müvafiq olaraq məhkəmə sənədləri mərkəzi orqanlar (bir qayda olaraq Ədliyyə nazirlikləri) vasitəsi ilə təqdim olunmalıdır. Konvensiya sənədlərin təqdim olunmasının başqa qaydasını da istisna etmir, lakin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər bunun üçün vahid formadan istifadə etməlidirlər. Məhkəmə tapşırıqlarının verilməsi qaydası «Mülki və ticarət işləri üzrə xarici dövlətdə sübutların əldə edilməsi haqqında» 1970-ci il tarixli Konvensiyada daha dəqiq ifadəsini tapmışdır. Bu iki konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər

üçün məhkəmə tapşırıqlarının verilməsi qaydasına münasibətdə onlar 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının müvafiq normalarını əvəz edir. Yəni əgər 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlər həm də həmin iki konvensiyanın iştirakçısıdırsa, onda onlar məhkəmə tapşırıqlarını vermək məsələlərində 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının normalarını rəhbər tutmalıdırlar.

«Ədalət mühakiməsinə beynəlxalq çıxış imkanı haqqında» 1980-ci il Konvensiyasında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının məhkəmə tapşırıqlarının verilməsi qaydalarına müəyyən dəyişiklik edilmişdir. Əgər 1954-cü il Haaqa Konvensiyası məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik yolla təqdim olunmasını nəzərdə tutur və bu zaman məhkəmə tapşırığının müvafiq hakimiyyət orqanlarına təqdim olunmasını istisna etmirdisə, 1980-ci il Konvensiyası məhkəmə tapşırıqlarının mərkəzi orqanlar vasitəsi ilə verilməsini müəyyənləşdirir, lakin dövlətlərin diplomatik kanallarla həmin tapşırıqları verməsini də istisna etmir. Yəni diplomatik kanallardan istifadə olunması vəzifə kimi deyil, hüquq kimi müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 456-cı maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin ədalət mühakimə orqanları arasında konkret mülki işlər üzrə ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar qarşılıqlı müraciət formasında həyata keçirilən əlaqələr MPM-in 83-84 maddələri ilə müəyyən edilən eyni qaydaları xatırladır. Lakin buradakı oxşarlıq səthi xarakter daşıyır. Müqayisə olunan institutlar qarşılıqlı münasibətlərin subyektlərinə, müraciətin üsullarına, sifariş edilən və yerinə yetirilən hüquqi işin həcm və məzmununa, nəzərə alınmalı olan hüquqi mənbələrin sayına görə müxtəlifdirlər.

1993-cü il Minsk Konvensiyasının 6-cı maddəsində yerinə yetirilməli olan prosessual hərəkətlərin siyahısı daha ətraflı verilmişdir: sənədlərin tərtibi və göndərilməsi; maddi sübutların götürülməsi, göndərilməsi və verilməsi; ekspertizanın keçirilməsi; tərəflərin, şahidlərin, ekspertlərin dindirilməsi; mülki işlər üzrə qətnamələrin, hökmlərin mülki iddiaya aid hissəsinin tanınması və icrası; sənədlərin təqdim olunması.

Konvensiya Razılığa gələn Tərəflərin mərkəzi orqanları tərəfindən keçmiş və müasir daxili hüquq və onun tətbiqi təcrübəsi haqqında məlumatlar göndərilməsini nəzərdə tutur (maddə 15).

Razılığa gələn Tərəflər həmçinin bir-birinə öz dövlətlərinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, əgər bu vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsi naminə tələb olunursa, öz ərazisində yaşayan şəxslərin ünvanlarının müəyyənləşdirilməsində köməklik göstərirlər. Razılığa gələn Tərəf maddi tələblər irəli sürülmüş sorğu edilən və ərazisində yaşayan şəxslərin mülki vəziyyətinin, iş yerinin və ya məşğuliyyət növünün və gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsində bir-birlərinə köməklik göstərirlər (maddə 16).

Hüquqi yardım göstərilməsi haqqında ikitərəfli müqavilələrdə hüquqi yardımın həcmi ilə bağlı müxtəlif müddəalar nəzərdə tutula bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Bolqarıstan Respublikası ilə bağladığı ikitərəfli müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilir ki, «Razılığa gələn Tərəflər xahiş əsasında qarşılıqlı surətdə məhkəmə və qeyri məhkəmə sənədlərini bir-birinə təqdim edəcək, iddianın təmin edilməsi üçün tədbir görəcək, proses iştirakçılarını, şahid və ekspertləri dindirəcək, ekspertiza aparacaq, yerində müayinə aparacaq, məhkəmə qərarlarını tanıyacaq və onları icra edəcək, eləcə də borclunun axtarışı üçün tədbirlər görəcək, habelə digər prosesual hərəkətləri yerinə yetirəcəklər».

Beynəlxalq əlaqələr qabaqcadan müəyyən edilmiş və razılaşıdırılmış prosedurlar əsasında həyata keçirilir. Həmin prosedurlara riayət olunmaması son nəticədə məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində süründürməçiliyə səbəb olur. Bu prosedurlara sorğunun tərtib olunması, onun göndərildiyi ünvan və yerinə çatdırılma qaydası və geri göndərilməsi məsələlərini əhatə edir. Məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik kanallar vasitəsilə göndərilməsi hallarında məhkəmə tapşırıqlarının konkret ünvana çatması üçün kifayət qədər çox vaxt tələb olunur. Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım barədə ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilə ilə qarşılıqlı öhdəliyi olmayan dövlətlərdə həmin məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün məhz həmin variantdan istifadə olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 16 dekabr 1947-ci il tarixli «SSRİ dövlət idarələrinin və vəzifəli şəxslərinin xarici dövlətlərin idarələri və vəzifəli şəxsləri ilə əlaqələrinin qaydası haqqında» Fərmanında, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «SSRİ-nin mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üzrə tədbirlər

haqqında» 21 iyun 1988-ci il tarixli qərarında bir çox digər əlaqələrlə yanaşı məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün də məhz həmin diplomatik kanallardan istifadə edilməsi yolu müəyyən edilmişdi. Məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik yolla verilməsi qaydası həmçinin mülki proses məsələləri üzrə Haaqa Konvensiyasının 9-cu maddəsində də öz ifadəsini tapmışdır. Orada göstərilir ki, məhkəmə tapşırıqları sorğu edən dövlətin konsulu vasitəsilə sorğu edilən dövlətin hakimiyyət orqanlarına verilir. Həmin hakimiyyət orqanları məhkəmə tapşırığının icra olunmasını təsdiq edən sənədi və ya onun icra olunmasının mümkün olmaması barədə izahatı sorğunu təqdim etmiş konsula təqdim etməlidir. Bu cür əlaqə zamanı meydana çıxan bütün çətinliklər diplomatik yolla həll olunmalıdır. Konvensiyanın həmin maddəsində həmçinin nəzərdə tutulur ki, dövlətlər arasında məhkəmə tapşırıqlarının birbaşa müvafiq nazirliklərə təqdim olunması barədə tərəflər qarşılıqlı razılığa gələ bilərlər. Bir çox hallarda məhkəmə tapşırıqları diplomatik kanallar vasitəsilə deyil, Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım barədə ikitərəfli müqavilələr bağladığı və çoxtərəfli müqavilələr vasitəsilə əlaqədə olduğu dövlətlərin müvafiq orqanlarına, bir qayda olaraq Ədliyyə Nazirliyinə göndərilir. Azərbaycan Respublikasının mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə həmin hüquqi yardımın həyata keçirilməsi qaydası öz ifadəsini tapır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən Razılığa gələn Tərəflərin idarələri hüquqi yardım göstərilərkən bir-bir ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və Litva Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi vasitəsi ilə əlaqələr həyata keçirirlər. Eyni qayda «Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Müqavilənin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

1993-cü il Minsk Konvensiyasının 5-ci maddəsinə əsasən əgər həmin Konvensiya ilə əlaqələrin başqa qaydası müəyyənləşdirilməmişdirsə, Razılığa gələn Tərəflərin səlahiyyətli ədliyyə idarəsi özlərinin mərkəzi orqanları vasitəsi ilə bir-biri ilə əlaqə yaradırlar.

Minsk Konvensiyası və hüquqi yardım haqqında əksər ikitərəfli müqavilələrdə hüquqi yardım göstərilməsi haqqında tapşırığın məzmun və formasına dair xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq hüquqi yardım göstərilməsi haqqında xahişdə aşağıdakılar göstərilməlidir:

a) sorğu edən idarənin adı;

b) sorğu edilən idarənin adı;

c) barəsində hüquqi yardım sorğu edilən işin adı;

d) tərəflərin, şahidlərin adı və soyadı, onların yaşadıqları və olduqları yer, vətəndaşlığı, məşğuliyyəti; hüquqi şəxslər üçün onların adı və olduqları yer;

e) «d» bəndində qeyd olunan şəxslərin nümayəndələri olduqda onların adı, soyadı və ünvanları;

ğ) tapşırığın məzmunu, həmçinin onun icra edilməsi üçün digər məlumatlar.

Sənədin təqdim olunması haqqında tapşırıqda onu alacaq adamın dəqiq ünvanı və ona təqdim olunan sənədin dəqiq adı da göstərilməlidir.

Hüquqi yardım göstərilməsi barədə xahişi icra edərkən sorğu edilən ədliyyə idarəsi öz dövlətinin qanunvericiliyini tətbiq edir. Lakin sorğu edən idarənin xahişinə əsasən sorğu edilən idarə öz dövlətinin qanunvericiliyinə zidd olmadığı halda sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin prosesual normalarını nəzərə ala bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ziddiyyətlərin mövcud olub-olmamasını müəyyən-ləşdirmək heç də həmişə asan olmur. Belə ki, qanunvericiliklərdə müəyyən məsələlərin tənzimlənməsində fərqli qaydaların mövcudluğu həmişə ziddiyyət kimi qiymətləndirilməməlidir.

Sorğu edən ədliyyə idarəsinin xahişi ilə sorğu edilən ədliyyə idarəsi ona və maraqlı tərəflərə, əgər sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi buna yol verirsə, sorğunun icrasında iştirak edə bilmələri üçün xahişin icra vaxtı və yeri haqqında vaxtında məlumat verir. Tapşırıqda göstərilən şəxsin dəqiq ünvanı məlum olmadıqda ərazisində yerləşdiyi sorğu edilən idarə Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada ünvanın müəyyən edilməsi üçün zəruri tədbirlər görür.

Xahişi yerinə yetirdikdən sonra sorğu edilən ədliyyə idarəsi sənədləri sorğu edən idarəyə göndərir. Hüquqi yardım göstərilməsi mümkün olmadığı halda, sorğunu geriye qaytarır və onun icrasına mane olan hallar haqqında məlumat verir.

Məhkəmə tapşırığı sənədlərin (məsələn, iddia ərizəsinin surətinin) təqdim edilməsini də nəzərdə tuta bilər. Bu kimi məhkəmə tapşırıqlarının icrası qaydası Minsk Konvensiyasının 10-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Əgər təqdim edilən sənədlər sorğu edilən idarənin dilində tərtib edilib və ya tərcümə ilə təmin edilibsə, sorğu edilən idarə öz dövlətində qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq sənədlərin təqdim edilməsini həyata keçirir. Sənədlər sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin dilində tərtib edilmədiyi, yaxud tərcümə ilə təmin edilmədiyi hallarda könüllü qəbul etməyə razı olduqda sənəd alana təqdim edilir.

Sənədlərin təqdim edilməsi onu alan şəxsin imzası və təqdim edən idarənin möhürü ilə təsdiq olunur. Həmin sənəddə təqdim etmənin tarixi və onu yerinə yetirən şəxs göstərməlidir.

Konvensiyada Razılığa gələn Tərəfin birinin ərazisində məhkəmə baxışı zamanı digər razılığa gələn tərəfin ərazisində olan şahidin, mülki iddiaçının və cavabdehin, onların nümayəndələrinin və ya ekspertlərin gəlməsi zərurəti yaranarsa, həmin tərəfin müvafiq orqanına çağırış vəərəqəsi verilməsi haqqında tapşırıqla müraciət edilir.

Çağırışı işin məhkəmə baxışına gəlmədiyi halda Razılığı gələn Tərəf prosessual və digər məcburiyyət tədbirlərini tətbiq etmək hüququna malik deyildir.

İcra edilmiş məhkəmə tapşırıqları eyni qayda ilə sorğu ilə müraciət etmiş Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 456-cı maddəsində və beynəlxalq müqavilələrdə məhkəmə tapşırıqlarının icrasından imtina edilməsi barədə müddəalar da nəzərdə tutulmuşdur. Məhkəmə tapşırıqlarının icra edilməsindən imtinanın əsaslarından biri tapşırığın yerinə yetirilməsinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və onun qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinə zidd olmasıdır. Burada söhbət dövlət, iqtisadi, hərbi və digər sirlərin açıqlanmasının qadağan olunmasından gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, Minsk Konvensiyasında

imtinanın bu əsası bir qədər geniş dairəni əhatə edir. Burada göstərilir ki, hüquqi yardım göstərilməsi Razılığa gələn Tərəfin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə zərər vurduqda və ya qanunvericiliyinə zidd olduqda onun yerinə yetirilməsindən imtina olunmalıdır. Göründüyü kimi MPM-də tapşırıqların icra edilməsindən imtinanın əsası kimi dövlətin təhlükəsizliyinə zərər vurma nəzərdə tutulmamışdır. Digər tərəfdən Konvensiya məhkəmə tapşırığının icrasının ümumiyyətlə qanunvericiliyə zidd olmasını nəzərdə tutursa, Məcəllədə bu müddəa qanunvericiliyin ümumi prinsipləri ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Bolqarıstan Respublikası ilə bağlanmış ikitərəfli müqavilənin 8-ci maddəsinə əsasən «əgər sorğu verilən Razılığa gələn Tərəf hesab edir ki, hüquqi yardımın göstərilməsi onun suverenliyinə, təhlükəsizliyinə, ictimai qaydalarına ziyan vurur, yaxud onun milli qanunvericiliyinə ziddir, o sorğu verən tərəfə yardım göstərilməməsinin səbəblərini bildirməklə hüquqi yardımdan imtina edə bilər». Türkiyə ilə bağlanmış ikitərəfli müqavilənin 9-cu maddəsində imtinanın əsası kimi sorğunun yerinə yetirilməsinin sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə və ictimai qaydasına zərər vurma qeyd olunmuşdur.

Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və İran İslam Respublikası ilə bağlanmış müqavilələrdə hüquqi yardımın göstərilməsindən imtinanın əsası kimi bu yardımın göstərilməsinin dövlətin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə zərər vura bilməsi və yaxud onun qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinə zidd olması göstərilmişdir.

«Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» müqavilədə və Qazaxıstan Respublikası, Özbəkistan Respublikası ilə bağlanmış müqavilədə hüquqi yardım göstərilməsindən imtinanın müasir dövrlə səsləşən daha uğurlu variantı öz ifadəsini tapmışdır: «əgər hüquqi yardım haqqında xahişin icrası insan hüquqlarının pozulmasına, dövlətin suverenliyinə və ya təhlükəsizliyinə xələl gətirə bilərsə və ya sorğu edilən razılığa gələn tərəfin qanunvericiliyinə ziddirsə, razılığa gələn tərəflərin ədliyyə idarələri bu xahişin tam və ya hissə-hissə yerinə yetirməsindən imtina edə bilərlər.

Hüquqi yardımdan imtina edilməsinin digər əsası kimi tapşırığın yerinə yetirilməsinin məhkəmənin səlahiyyətinə aid

olmaması göstərilmişdir. MPM-in 456-cı maddəsində məhkəmə tapşırıqın icrasının ona aid olmamasını aşkar etdiyi hallarda nə etməlidir sualının cavabı verilməmişdir. Lakin bu sualın cavabını Minsk Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 2-ci bəndində tapmaq olar. Orada göstərilir ki, əgər xahişin icrası səlahiyyətlərinə aid olmayan ədliyyə idarəsinə edilibsə, o xahişi səlahiyyətli ədliyyə idarəsinə göndərir və bu barədə sorğu edən idarəyə məlumat verir.

Ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlər hüquqi yardımdan imtina üçün digər əsaslar da nəzərdə tutur. Belə ki, «Mülki proses məsələləri haqqında» 1954-cü il Haaqa Konvensiyası belə əsas kimi sənədin həqiqiliyinin müəyyən edilməməsini də nəzərdə tutur.

Hüquqi yardım haqqında xahişin yerinə yetirilməsindən imtina haqqında qərar qəbul edildikdə Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələri imtinanın səbəblərini göstərməklə bu haqda bir-birlərini məlumatlandırırlar.

Mülki-prosessual qanunvericilik Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə daxil olmuş məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və onlardan imtina əsaslarını nəzərdə tutulduğu kimi Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin də xarici ölkələrin məhkəmələrinə ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqla müraciət etməsini nəzərdə tutur.

Lazım olan hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının diplomatik və ya konsul nümayəndələri edə bilərlərsə, bu barədə onlara müraciət edilə bilər. Diplomatik və konsul nümayəndələrinin müəyyən mülki prosessual hərəkətləri yerinə yetirə biləcəyi barədə müddəalar müvafiq konvensiya, konsul nizamnaməsi və ayrı-ayrı dövlətlərlə bağlanmış konsul konvensiyalarında ifadəsini tapmalıdır.

Oxşar müddəalar həm hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə, həm də Minsk Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

Həmin müqavilələrdə göstəridən hərəkətlərin diplomatik və konsul nümayəndələri vasitəsilə yerinə yetirilməsində özünəməxsusluqlar vardır. Belə ki, «Mülki proses məsələləri haqqında» 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 15-ci maddəsinə əsasən hər bir dövlət məhkəmə tapşırıqlarını özünün diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsi ilə yerinə yetirə bilər. Bunun üçün ya həmin dövlətlər arasında bu cür məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik

nümayəndəliklər vasitəsi ilə yerinə yetirilməsinə icazə verən müqavilə olmalıdır və ya məhkəmə tapşırığının ərazisində icra edildiyi dövlət buna etiraz etməməlidir.

Minsk Konvensiyası həm sənədlərin təqdim olunması, həm də dindirmələrin diplomatik və konsul nümayəndələri vasitəsi ilə yerinə yetirilməsində subyektlərin dairəsini diplomatik və konsul nümayəndələrinin məxsus olduğu dövlətin vətəndaşları ilə məhdudlaşdırır. Yəni diplomatik və konsul nümayəndələri onları təyin etmiş dövlətin vətəndaşlarına müvafiq sənədləri təqdim edə və onları müvafiq tapşırıqlar əsasında dindirə bilirlər. Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə bu cür hərəkətlərin yerinə yetirilməsi Minsk Konvensiyasında nəzərdə tutulmamışdır.

«Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» müqavilədə göstrilir ki, Razılığa Gələn Tərəflər özlərinin diplomatik nümayəndəlikləri, yaxud konsulluq idarələri vasitəsi ilə sənədləri təqdim etmək və digər Razılığa gələn tərəfin ərazisində olan öz vətəndaşlarını dindirmək hüququna malikdirlər.

«Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hüquqi yardım haqqında» 21 fevral 1998-ci ildə bağlanmış müqavilənin 11-ci maddəsində, «Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» 08 mart 1996-cı il tarixli müqavilənin 14-cü maddəsində, «Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» 22 dekabr 1992-ci il tarixli müqavilənin 11-ci maddəsində, «Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» 05 avqust 1997-ci il tarixli müqavilənin 11-ci maddəsində, «Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» 18 iyun 1998-ci il tarixli müqavilənin 12-ci maddəsində, «Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli müqavilənin 11-ci maddəsində eyni qayda müəyyənləşdirilmişdir.

«Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» 22 oktyabr 2002-ci il tarixli Müqavilədə Razılığa gələn Tərəflərin özlərinin dirlomatik nümayəndəlikləri, yaxud konsulluq idarələri vasitəsi ilə sənədləri təqdim etmək və digər Razılığa gələn tərəfin ərazisində olan öz vətəndaşlarını dindirmək hüququna malik olması barədə müddəa nəzərdə tutulmamışdır.

«Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında» müqavilənin 11-ci maddəsinə əsasən «səlahiyyətli orqanların tapşırığı ilə Razılığa gələn Tərəflərdən birinin digər Razılığa gələn Tərəfdə akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəlikləri və ya konsulluq idarələri öz vətəndaşlarına məhkəmə və qeyri məhkəmə sənədləri təqdim edə bilərlər. Lakin bu fəaliyyət növü məcburi xarakter daşıya və ərazisində olan ölkənin milli qanunvericiliyinə zidd ola bilməz». Müqavilənin 16-cı maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən isə «Razılığa gələn Tərəflərdən hər biri öz diplomatik, yaxud konsulluq nümayəndəlikləri vasitəsi ilə öz vətəndaşlarına aid olan məhkəmə tapşırıqlarını məcburiyyət tətbiq etmədən yerinə yetirə bilər».

Göründüyü kimi ikitərəfli müqavilədə sənədlərin təqdim olunmasında subyektlərin dairəsində heç bir məhdudiyət olmasa da, onların dindirilməsi məsələsində yalnız diplomatik nümayəndəlik və konsulu təyin etmiş dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə səlahiyyət mövcud olur. Bu zaman məcburi xarakterli tədbirlər tətbiq edilməsinə yol verilmir.

«Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» Müqavilədə qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsinin aşağıdakı qaydası müəyyənləşdirilmişdir.

Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri mülki və ticarət işlərində xüsusilə, sənədlərin göndərilməsində, tərəflərin və şahidlərin dindirilməsində, ekspert rəylərinin alınmasında və digər məhkəmə sənədlərinin yerinə yetirilməsində Razılığa gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir-birlərinə yardım göstərirlər. Hüquqi yardım haqqında sorğu aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- a. sorğu edən və sorğu edilən ədliyyə idarələrinin adı;
- b. hüquqi yardıma ehtiyac yaradan məhkəmə işinin mahiyyəti;
- c. məhkəmə işi ilə əlaqədar olan tərəflərin adları və ünvanları hüquqi şəxslərə gəldikdə isə onların adları və olduqları yer və mövcud olduqda onların nümayəndələrinin adları və ünvanları;
- d. əgər sorğu sənədlərin təqdim edilməsi ilə əlaqədardırsa, həmin şəxsin tam ünvanı və təqdim ediləcək sənədlər;
- e. ifadələri alınacaq şəxslərin adları və ünvanları və əgər məlumdursa, onların doğum tarixləri, vətəndaşlıqları və peşələri;
- f. ifadələri alınacaq şəxslərə veriləcək suallar;
- g. əldə ediləcək dəlilin mahiyyəti və ya yerinə yetiriləcək digər məhkəmə sənədləri;
- h. sorğunun yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan digər məlumatlar.

Hüquqi yardım haqqında sorğu bu sorğunu edən səlahiyyətli idarəsi tərəfindən imzalanır və rəsmi möhürlə möhürlənir. Sorğuya əlavə olunan sənədlər sorğu edən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsdiq edilir.

Sorğu edilən ədliyyə idarələri sorğunu icra etmək üçün öz dövlətinin qanunvericiliyinin müddəalarını tətbiq edir. Bununla yanaşı, sorğu edən ədliyyə idarəsi xüsusi bir üsul və ya prosedura əsasən fəaliyyət göstərməsini arzu etdikdə, sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə zidd olmamaq şərti ilə bu üsul və ya prosedura tətbiq edilə bilər.

Maraqlı tərəflərin və əgər mövcuddursa, onların nümayəndələrinin iştirak edə bilmələri üçün sorğu edən ədliyyə idarəsinə onun xahişi ilə prosesual hərəkətlərin həyata keçiriləcəyi tarix və yer haqqında məlumat verilir.

Sorğu edilən ədliyyə idarəsi sorğunun yerinə yetirildiyini təsdiq edən sənədləri sorğu edən ədliyyə idarəsinə göndərir və ya sorğunun yerinə yetirilmədiyini hallarda bu barədə səbəbləri göstərilməklə həmin ədliyyə idarəsinə məlumat verir.

Sorğu edilən Razılığa gələn Tərəf hüquqi yardım haqqında sorğuların yerinə yetirilməsi üçün öz ölkəsində çəkilən bütün xərcləri öz üzərinə götürür və bu xərclərin ödənilməsini tələb etmir.

Hüquqi yardım haqqında sorğunun yerinə yetirilməsi sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə və ictimai quruluşuna zərər verə biləcəyi güman edilərsə, belə bir sorğunun yerinə yetirilməsindən imtina edilə bilər.

Sorğu edən Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinə çağırılan şahid və ya ekspert vətəndaşlığından asılı olmayaraq Razılığa gələn Tərəfin ölkəsində bura gəlməsindən əvvəl törətdiyi cinayətə və ya başqa bir əmələ görə məsuliyyətə cəlb oluna, həbs edilə və ya şəxsi azadlığı hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırıla bilməz. Şahid və ya ekspert şahid ifadəsinə və ya ekspert rəyinə görə məsuliyyətə cəlb oluna, həbsə alına və ya onun barəsində hökm icra oluna bilməz.

Şahid və ya ekspertin çağırış vərəqəsində sorğu edən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yol, yaşayış, gündəlik xərcləri və ekspert haqqının ödənilməsi şərtləri barədə məlumat əks olunur. Belə şəxsin müraciəti əsasında sorğu edən ədliyyə idarəsi tərəfindən yol, yaşayış, gündəlik xərcləri üçün avans ödənilir.

Məhkəmə tapşırıqlarının bir dövlətin məhkəməsi tərəfindən birbaşa digər dövlətin məhkəməsinə göndərilməsi məsələsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. M.M.Boquslavski belə hesab edir ki, xarici məhkəmənin məhkəmə tapşırığı birbaşa Rusiya məhkəmələrinə göndərilisə onlar icra olunmamalıdır¹⁶¹.

T.N. Neşetayeva isə belə mövqedədir ki, dövlətlər arasında hüquqi yardım göstərilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr yoxdursa, tapşırığı alan məhkəmə beynəlxalq nəzakət (*comitas gentium*) qaydalarına əsasən həmin tapşırıqları könüllü olaraq yerinə yetirməlidir¹⁶². Fikrimizcə, belə bir mövqe dəstəklənməlidir. Sözsüz ki, belə hallarda məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən imtina olunması əsasları nəzərə alınmalıdır.

Bəzi hallarda dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrin olmasına və həmin müqavilələrdə hüquqi yardımın mərkəzi orqanlar vasitəsi ilə göstərilməsinin nəzərdə tutulmasına baxmayaraq məhkəmə tapşırıqları müvafiq məhkəmələrə onların mərkəzi orqanlarından deyil, birbaşa məhkəmə tapşırığını verən məhkəmələrdən daxil olur. Məsələn, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında

¹⁶¹ Boquslavski y M.M. Mec dunar odnoe çastnoe pravo.M.2002.s.422.

¹⁶² Neşetayeva T.N. Mec dunar odnoe çastnoe pravo.M.2001.s.138.

həm ikitərəfli müqavilənin olmasına, həm də hər iki dövlətin çoxtərəfli müqavilə ilə bu cür yardımın göstərilməsi barədə razılığa gəlməsinə və həmin müqavilələrdə məhkəmə tapşırıqlarının mərkəzi orqanlar vasitəsi ilə göndərilməsinin nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, məhkəmə tapşırığı birbaşa məhkəmələrdən tapşırığı icra etməli olan məhkəməyə daxil olur. Fikrimizcə, bu tapşırıqların icra edilməmiş saxlanması beynəlxalq nəzakət qaydalarına müvafiq deyildir. Onlar müvafiq normalara riayət olunmaqla icra olunmalıdır. İcra olunandan sonra isə tapşırıq mərkəzi orqanlar, yəni Ədliyyə Nazirliyi vasitəsi ilə geri göndərməli və sorğunu göndərən məhkəmə isə gələcəkdə müqavilə normalarına riayət edilməsi barədə xəbərdar edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrlə bağlı olmadığı dövlətlərlə hüquqi yardım göstərilməsi sahəsində əməkdaşlığı daxili qanunvericiliyə əsaslanır. Hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 91-ci maddəsinə və həmin qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 1 dekabr tarixli 30 sayılı fərmanına müvafiq olaraq, xarici dövlətlərin məhkəmələri və Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi və Apellyasiya Məhkəməsi bilavasitə, qalan məhkəmələr Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi vasitəsi ilə əlaqə saxlayırlar.

Məhkəmə tapşırıqlarının başqa dövlətin ərazisində icra edilməsi müəyyən vaxt itkisi ilə əlaqədar olduğuna görə, həmin tapşırıqların daha tez icrasına nail olunması üçün müəyyən yollar axtarılmalıdır. Bizə elə gəlir ki, məhkəmə tərəfindən məhkəmə tapşırıqları rəsmi qaydada Ədliyyə Nazirlikləri vasitəsilə təqdim edilməklə yanaşı, onların maraqlı şəxslərə poçt vasitəsi və ya etibarlı nümayəndələr vasitəsilə çatdırılması üçün də tədbirlər görülməlidir. Fikrimizcə, gələcəkdə məhkəmə tapşırıqlarının birbaşa məhkəmələrə göndərilməsi təcürbəsindən daha çox istifadə olunacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli konvensiyalarda məhkəmə tapşırıqlarının məhz birbaşa aidiyyəti məhkəmələrə göndərilməsini nəzərdə tutan müddəalar vardır. Məsələn, «Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» Sazişin 5-ci maddəsində

göstərilir ki, MDB-nin iştirakçı dövlətlərinin səlahiyyətli məhkəmə və digər orqanları bir-birinə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərmək barədə öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər. Qarşılıqlı hüquqi yardımın sənədlərin təqdim olunması və göndərilməsi prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi, o cümlədən ekspertizanın keçirilməsi, tərəflərin, şahidlərin və digər şəxslərin dindirilməsini əhatə edir.

Hüquqi yardım göstərilməsi haqqında tapşırıqın icrası zamanı Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçı dövlətlərinin səlahiyyətli məhkəmə və digər orqanları bir-biri ilə bilavasitə əlaqə yaradırlar.

Məlum olduğu kimi mulki prosesual qanunvericiliyə əsasən mülki işlərə ərizənin məhkəməyə daxil olduğu gündən 3 ay müddətində baxılmalıdır. Lakin xarici ölkələrə məhkəmə tapşırıqlarının göndərilməsi ilə bağlı olan işlərdə həmin müddət çərçivəsində işə baxılmasının həlli demək olar ki, mümkün deyildir. Belə hallarda işə baxılmasının tapşırıqın cavabının alınmasına kimi mülki işlərin icraatının dayandırılması zərurəti meydana çıxır. Lakin MPM-də məhkəmənin icraatı dayandırmaq vəzifəsini (maddə 254) və hüququnu (maddə 255) nəzərdə tutan maddələrdə belə bir əsas qeyd olunmamışdır. Ona görə də MPM-də belə bir əsasın nəzərdə tutulması məqsədmüvafiq hesab edilməlidir.

6.3. Xarici dövlətlərin orqanları tərəfindən verilmiş sənədlərin tanınması

Azərbaycan Respublikası MPM-in 457-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya hüquqi şəxslərin, yaxud əcnəbilər barəsində verilmiş, tərtib edilmiş və ya xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş sənədlər əgər qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, konsul orqanları tərəfindən qanuniləşdirildikdən sonra Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən qəbul edilir.

Ümumi qaydaya əsasən xarici dövlətdən daxil olan bütün sənədlər qanuniləşdirilməlidir. Bu termin çox vaxt leqallaşdırma kimi

də işlədilir. Leqallaşdırma-sənədlərdəki imzaların həqiqiliyinin müəyyən edilməsi və təsdiq olunması deməkdir. Ona görə də qanuniliyi təsdiq olunan sənədlərdə imzaların müəyyən edilməsi və onların həqiqiliyinin təsdiq olunmasını, həmçinin sənədləri yerinə yetirdiyi dövlətin qanunlarına müvafiqliyi təsdiq olunmalıdır. 25 iyun 1976-cı ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə təsdiq olunmuş SSRİ Konsul nizamnaməsində xarici ölkədən daxil olan sənədlərin qanuniləşdirilməsi vəzifəsi konsulların üzərinə qoyulmuşdu (maddə 55). Mülki prosessual qanunvericilik Azərbaycan Respublikasından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya hüquqi şəxslərin, yaxud əcnəbilər barəsində verilmiş, tərtib edilmiş və ya xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş sənədlər əgər qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, konsul orqanları tərəfindən qanuniləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Diplomatik qanuniləşdirməni aradan qaldıran digər şərtlər bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə müraciət etmiş hər hansı xarici dövlətin, məsələn, Almaniyanın firması özünün hüquqi statusunu təsdiq etmək üçün təqdim etdiyi sənəddə beynəlxalq müqavilənin tələb etdiyi qaydada Almaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası konsulunun ştampları yoxdursa, həmin sənəd məhkəmə tərəfindən qəbul edilə bilməz. Xarici ədliyyə orqanları, dövlət və ya inzibati orqanlardan daxil olmuş sənədlər Azərbaycan Respublikası XİN-nin diplomatik və ya konsulluğunda qanuniliyi tanınandan sonra yazılı sübut kimi istifadə edilə bilər. Konsulluq tərəfindən qanuniliyi tanınmış sənədlər məhkəmələr tərəfindən sübut kimi istifadə oluna bilər. Lakin həmin sənədlərin qanuniliyinin konsul tərəfindən tanınması sübut nöqtəyi nəzərindən həmin sənədlər üçün heç bir üstünlük müəyyən etmir. Xarici sənədin qanuniliyinin tanınması onun Azərbaycan Respublikasının məhkəmə prosesində sübut kimi təqdim olunması üçün əsas verir, lakin bu heç də məhkəmənin onda ifadəsini tapmış məlumatların həqiqiliyinin mahiyyəti üzrə məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasını istisna etmir. Eyni zamanda ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda məhkəmə xarici rəsmi sənədləri onların qanuniliyi tanınmadan da qəbul edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım haqqında Qazaxıstanla bağladığı müqavilənin 12-ci maddəsində, Bolqarıstan Respublikası ilə bağlanmış müqavilənin 21-ci maddəsində, İran İslam Respublikası ilə bağlanmış müqavilənin 13-cü maddəsində, Türkiyə Respublikası ilə bağlanmış ikitərəfli müqavilənin 12-ci maddəsində, Rusiya Federasiyası ilə bağlanmış müqavilənin 13-cü maddəsində sənədlərin etibarlılığı barədə xüsusi maddə vardır. Həmin maddələrə müvafiq olaraq Razılığa gələn Tərəflərin birinin ərazisində məhkəmə yaxud rəsmi şəxslər tərəfindən onların səlahiyyətləri çərçivəsində və müəyyən edilən formada hazırlanan və möhürlə təsdiq edilən sənədlər o biri Razılığa gələn Tərəfin ərazisində hər hansı digər təsdiq edilmə olmadan qəbul edilir.

«Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» Müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən:

Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ölkəsində tərtib olunmuş və rəsmi təsdiq edilmiş sənədlər digər Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində leqallaşmadan azad edilir.

Razılığa gələn Tərəflərdən birinin rəsmi idarələri tərəfindən tərtib olunmuş sənədlər digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində rəsmi sənədlərlə eyni qüvvəyə malikdir.

Razılığa gələn tərəflərdən birinin ərazisində rəsmi sənəd kimi qəbul edilən sənədlər o biri razılığa gələn tərəfin ərazisində də rəsmi sənədlərin sübutedici qüvvəsini saxlayır.

Minsk Konvensiyasının 13-cü maddəsində də eyni müddəə nəzərdə tutulmuşdur. Minsk Konvensiyasının iştirakçısı olan bütün dövlətlərdən daxil olan sənədlərə münasibətdə sənədlərin qanuniliyinin qabaqcadan tanınmasına ehtiyac qalmır.

Xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbini aradan qaldıran 05 oktyabr 1961-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası da sənədlərin etibarlılığının tanınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin konvensiyanın tələblərinə əsasən rəsmi sənədlər kimi aşağıdakılar tanınır:

- dövlətin yurisdiksiyasına tabe olan orqan və vəzifəli şəxslərdən, o cümlədən prokurorluq, məhkəmə katibi və məhkəmə icraçılarından daxil olan sənədlər;

- inzibati sənədlər;
- notariat aktları;
- qeydiyyat, viza, müəyyən tarixə təsdiq edən, notariat qaydasında təsdiq olunmamış sənəddə imzanı təsdiq edən qeydlər.

Göstərilənlərlə yanaşı Konvensiya müddəaları diplomatik və konsul agentləri tərəfindən icra olunmuş sənədlərə və birbaşa kommersiya və ya gömrük əməliyyatlarına aid olan inzibati sənədlərə şamil olunmur.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərdən hər biri həmin konvensiyanın şamil olduğu hər hansı bir sənədin leqallaşdırılmasından azaddırlar. Konvensiyanın 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq sənəddə olan imza və möhürlərin həqiqiliyinin təsdiq edilməsi üçün həmin sənədi hazırlamış dövlətin səlahiyyətli orqanında apostil ştampları (9x9 sm ölçüdə kvadrat şəkilli ştampları) vurula bilər. Apostil sənədi imzalayan şəxs və ya sənədi təqdim edən hər hansı şəxsin vəsatəti əsasında vurula bilər. Apostili olan sənədlərin konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərdə istifadəsi üçün qanuniləşdirilməsinə ehtiyac qalmır.

6.4. Xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi

Azərbaycan Respublikası MPM-in 458-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici məhkəmələrin qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda, yaxud qarşılıqlı anlaşma əsasında Azərbaycan Respublikasında tanınır və icra edilir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmamışsa, xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması şərtləri və qaydası və icra edilməsi MPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

Xarici məhkəmələrin qətnamələri, qətnamənin qanuni qüvvəyə mindiyi andan 3 il müddətində məcburi qaydada icraya yönəldilə bilər.

Hər hansı bir dövlətin məhkəməsinin çıxardığı məhkəmə qətnaməsinin qüvvəsi prinsip etibarı ilə həmin dövlətin ərazi hüduqları ilə məhdudlaşır. Xarici məhkəmənin qətnaməsinin tanınması və icrasına yol verilməsi konkret ölkənin qanunvericiliyi və onun iştirak etdiyi beynəlxalq sazişlərlə müəyyən edilir. Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması o deməkdir ki, həmin qətnamə mülki və digər hüquq və vəzifələrin təsdiqinə milli məhkəmələrin qətnaməsi kimi xidmət edir. Bəzi hallarda məhkəmə qətnamələrinin yalnız tanınması kifayət hesab olunur (məsələn, nigahın pozulması haqqında qətnamələr). Digər hallarda isə qətnamələr həm də icra olunmalıdır, yəni icra olunması üçün xüsusi proseduradan keçməlidir. Beləliklə, xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması onun məcburi icrası üçün zəruri olan ilkin şərtidir. Bir qayda olaraq məcburi icra üçün tanınmada zəruri olanlardan daha artıq tələblər müəyyən olunur.

Müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının ayrı-ayrı sistemləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu sistemlərin hamısı üçün ümumi olan cəhət xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün qarşılıqlı şərtinin olmasıdır.

Bəzi ölkələrdə (məsələn İtaliyada) məhkəmə qətnaməsinin icrası üçün onun düzgünlüyünün ancaq formal cəhətdən yoxlanılması, həmçinin onun ölkənin ictimai qaydasına zidd olmamasının müəyyən edilməsi və bir sıra digər şərtlərin yerinə yetirilməsi tələb olunur. Digər ölkələrdə (məsələn, Fransa, Belçika və bir sıra Afrika ölkələrində) ekzekvaturanın verilməsi zəruridir. Belə hallarda məhkəmə müvafiq vəsatətə baxdıqdan sonra icraya icazə verilməsi haqqında qərar çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, qətnamə fransız vətəndaşına qarşı çıxarılıbsa, onun Fransada mahiyyəti üzrə yoxlanılmasına yol verilir.

Nəhayət, üçüncü qrup ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniyada) yüksək məhkəmənin mülki işlər üzrə məhkəməsində qətnamənin icrası ilə əlaqədar qarşılıqlı təmin olunan ölkələrdə çıxarılan qətnamələrə münasibətdə həmin qətnamələrin xüsusi reyestrə qeyd olunması tələb olunur. Qeydiyyatın aparılmasına da bir sıra şərtlərə riayət olunduqda yol verilir.

ÇXR-nın qanunvericiliyinə əsasən qanuni qüvvəyə minmiş xarici məhkəmə qətnaməsi qarşılıqlı mövcud olduqda qətnamənin Çin hüququnun əsas prinsiplərinə zidd olmadığı halda icrasına yol

verilir.

İqtisadi münasibətlərin inkişafı xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnmişdir. Bir qayda olaraq razılığa gələn tərəflərdə qətnamələrin icrası üçün bir sıra şərtlər (qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi, icra edilən ölkənin ictimai qaydasına zidd olmaması, məhkəmə baxışında hər iki tərəfin iştirak etməsi) müəyyən edilir.

Məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında çoxtərəfli konvensiyalar bir qayda olaraq hüquq sistemləri bir-birinə yaxın olan dövlətlər arasında bağlanılır. (1932-ci ildə Danimarka, Finlandiya, İslandiya, Norveç və İsveç arasında bağlanmış konvensiya, 1952-ci ildə Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti üzvü olan iştirakçı dövlətlər arasında məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında konvensiya). 01 fevral 1971-ci ildə Mülki və ticarət işləri üzrə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası haqqında Haaqa Konvensiyası bağlanmışdır.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Xarici məhkəmə və arbitrajların qətnamələrinin SSRİ-də tanınması və icrası haqqında» 21 iyun 1988-ci il tarixli Fərmanının 1-ci bəndinə müvafiq olaraq xarici məhkəmə və arbitrajların qətnamələri SSRİ-də əgər bu SSRİ-nin beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuşsa tanınır və icra olunur.

Mülki-prosessual qanunvericiliyə əsasən xarici məhkəmələrin qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda, yaxud qarşılıqlı anlaşma əsasında Azərbaycan Respublikasında tanınır və icra edilir.

Müasir şəraitdə müxtəlif dövlətlərin müəsisələri arasında təsərrüfat əlaqələrinin qorunub saxlanması, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün iqtisadi mübahisələr üzrə xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə məhkəmə qətnamələrinin icra olunmaması çox vaxt müxtəlif dövlətlərin firmaları arasında hər hansı sahədəki mövcud münasibətlərin pozulmasına, əlaqələrin qırılmasına səbəb olur. Bu cür əlverişsiz nəticələrin qarşısının alınması üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası məhkəmə qərarları əsasında

başqa dövlətlərdə yerləşən müəssisə və təşkilatlardan ona vurulmuş ziyanın ödənilməsinin məcburi icrasına nail olmaq imkanı olmalıdır. Eyni zamanda əksinə başqa dövlətlərin məhkəmələrinin də qətnamələri Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq müqavilələrə uyğun surətdə icra olunmalıdır.

Xarici məhkəmə qərarlarının icrası problemi hər bir dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsi bu problemin həllinin iki yolunu tanıyır:

1) Qətnamənin icra edilməli olan dövlətdə xarici məhkəmə qətnaməsi üzərində yerli məhkəmənin nəzarəti; bu cür məhkəmə nəzarəti dedikdə, xarici məhkəmə qətnaməsinin hüquqi qüvvəsinin tanınması (ekzekvaturanın verilməsi) başa düşülür. Ekzekvatura verilməsi imkanı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir, onun verilməsi qaydası isə xarici məhkəmə qətnaməsinin icra edilməli olduğu dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir;

2) Xarici məhkəmənin qətnaməsi icra olunduğu dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən onun hüquqi qüvvəsi tanınmadan müvafiq icra orqanları tərəfindən milli məhkəmə qətnamələrinin icra olunduğu qaydada icra edilir. Bu cür qayda bir sıra regional müqavilələrə əsasən müəyyən edilmişdir. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının daha sadə mexanizmi Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərin ərazisində həyata keçirilir.

SSRİ qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələri xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası məsələlərində həmin qətnamələrin hüquqi qüvvəsinin tanınması mexanizminə əsaslanırdı. Bu mexanizmin hüquqi əsaslandırılması özündə iki ünsürü birləşdirirdi:

- SSRİ ərazisində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması imkanını nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələr (Xarici arbitrac məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi haqqında Nyu-York Konvensiyası və bir sıra hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr.)

-xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması funksiyasını SSRİ dövlət məhkəmələrinin üzərinə qoyan milli normativ aktlar və sənədlər. Həmin normativ aktlarda xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının dəqiq qaydası müəyyənləşdirilirdi. Bunu üçün isə ilkin şərt

bu barədə beynəlxalq müqavilənin olması və həmin qətnamələrin hüquqi qüvvəsinin milli məhkəmələr tərəfindən tanınması idi.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması milli məhkəmə qətnamələrində olduğu kimi mülki hüquq və vəzifələrin təsdiqini ifadə edir. Həmin qətnamədən şikayət verilə bilməz. Həm də həmin qətnamənin olması eyni iddia üzrə yeni qətnamənin çıxarılmasının istisna edir. Tanınmış xarici məhkəmə qətnaməsi tanındığı ölkənin bütün dövlət müəssisələri və şəxsləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Müasir dövrdə dövlətlərarası müqavilələrin ölkələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində geniş istifadə olunması eyni zamanda xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası sahəsində də müəyyən qədər irəliləyişə nail olunmasına gətirib çıxarmışdır. 20 mart 1992-ci ildə Kiyevdə MDB üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanmış «Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həll qaydası haqqında» Sazişin 7-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən birinin səlahiyyətli məhkəməsi tərəfindən çıxarılmış məhkəmə qətnaməsi heç bir tanınma proseduru keçmədən digər iştirakçı dövlətin ərazisində icra olunmalıdır. MDB çərçivəsində 06 mart 1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş «Birliyin iştirakçı dövlətlərinin ərazisində arbitraj, təsərrüfat və iqtisad məhkəmələrinin qətnamələrinin qarşılıqlı tanınması qaydası haqqında» Moskva sazişi xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün daha əlverişli qaydalar müəyyənləşdirilmişdir.

Xarici məhkəmələrin qətnamələri, qətnamənin qanuni qüvvəyə mindiyi andan 3 il müddətində məcburi qaydada icraya yönəldilə bilər. Burada xarici məhkəmə qətnamələrin qüvvəyə minməsi vaxtının müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qətnamələrinin qüvvəyə minməsi vaxtı ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif qaydada müəyyənləşdirilir. Ona görə də hər bir konkret məhkəmə qətnaməsi üçün həmin məhkəmə qətnaməsini çıxarmış ölkənin milli qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilməlidir.

6.5. Xarici məhkəmələrin icrası tələb olunmayan qətnamələrinin tanınması

Azərbaycan Respublikası MPM-in 459-cu maddəsinə əsasən xarici məhkəmələrin öz xarakterinə görə icrası tələb olunmayan aşağıdakı qətnamələri Azərbaycan Respublikasında tanınır:

- məhkəmənin qətnamə çıxardığı dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statusuna toxunan qətnamələr;

- nikah ləğv edilən və ya etibarsız hesab edilən vaxt ər-arvad-dan biri Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər arasındakı nigahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi barədə qətnamələr;

- nikahın ləğv edildiyi və ya etibarsız hesab edildiyi vaxt ər-arvadın hər ikisi Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşadıkları hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi barədə qətnamələr.

Xarici məhkəmələrin qətnamələri dövlətin razılığı olmadan milli məhkəmələrin qətnamələri kimi eyni qaydada icra oluna bilməz. Çünki burada digər suveren dövlətin hakimiyyət səlahiyyəti özünü təzahür etdirir. Tanınmanın proseduru və bu anlayışın əhəmiyyəti söhbətin əmlak və ya qeyri-əmlak xarakterli mübahisələr üzrə məhkəmə qətnaməsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Məhkəmə qətnaməsinin qüvvəsi ancaq işdə çəkişən tərəflərə və onların hüquq varislərinə şamil olunur. Bu xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınmasını tənzimləyən prosessual normalarda öz əksini tapır. Qətnamənin tanınmasının hüquqi nəticələri yalnız işdə çəkişən tərəflərə şamil olur.

MPM-nin 459.0.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq məhkəmələrin qətnamə çıxardığı dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statutuna toxunan qətnamələr Azərbaycan Respublikasında icrası tələb olunmayan, lakin tanınan qətnamələrə aiddir. Dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statusuna toxunan qətnamələr dedikdə, şəxsin fəaliyyət qabiliyyətli olmaması və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olmasının tanınması, şəxsin itkin düşmüş elan edilməsi, şəxsin ölmüş elan edilməsi, şəxsin

ölüm faktının müəyyən edilməsi, atalığın tanınması, övladlığı götürmə və sair qətnamələr başa düşülür.

MPM-nin 459.0.2-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər arasındakı nikahın ləğv edilməsi, etibarsız hesab edilməsi barədə xarici məhkəmələrin qətnamələrində Azərbaycan Respublikasında tanınan, lakin icrası tələb olunmayan qətnamələrə aid edir. Həmin kateqoriyadan olan qətnamələr üçün ilkin şərt kimi nikahı ləğv edilən və ya etibarsız hesab edilən vaxt ər- arvaddan birinin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da yaşaması müəyyən ləşdirilmişdir.

MPM-nin 459.0.3-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində tanınan, lakin icrası tələb olunmayan qətnamələr Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının arasında nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi ilə bağlıdır. Belə halda ilkin şərt kimi ər- arvaddan hər ikisinin Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənar da yaşaması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli müqavilələrdə və Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə də Azərbaycan Respublikasında icrası məcburi olmayan, lakin tanınan xarici məhkəmə qətnamələrinə aid müddəalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 49-cu maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, «Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində öz xarakterinə görə icra tələb etməyən mülki və ailə işləri üzrə qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı orqanlarının və digər idarələrin qərarları həmçinin xüsusi icraatsız tanınır.

Minsk Konvensiyasının 52-ci maddəsində icrası tələb olunmayan qətnamələrin tanınması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ədliyyə orqanlarında çıxarılmış, öz təbiətinə görə icra olunmasını tələb etməyən və qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələr digər razılığa gələn tərəflərin ərazisində xüsusi icraat aparılmadan tanınır, bu şərtlə ki, əgər

a) sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsi əvvəllər

həmin iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnamə çıxarmamışsa;

b) həmin konvensiyaya müvafiq olaraq iş, onda nəzərdə tutulmadığı hallarda isə qətnamənin ərazisində tanınmalı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həmin Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinin müstəna səlahiyyətinə aid deyildirsə.

Həmin maddənin 1-ci bəndinin müddəaları qəyyumluq və himayəçilik barədə qətnamələrə, həmçinin nigahın pozulması haqqında qətnamələrə ərazisində qətnamə çıxarılmış razılığa gələn tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli orqanlar tərəfindən çıxarılmış qətnamələrə də şamil olunur.

6.6. Başqa dövlətlərə çatdırılma

Azərbaycan Respublikası MPM-in 460-cı maddəsinə əsasən başqa dövlətlərə korrespondensiyasının çatdırılması hüquqi yardım göstərilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələrə əsasən həyata keçirilir.

Çatdırılma hüquqi yardım göstərilməsini xahiş edən orqan tərəfindən təsdiq olunur.

Əgər korrespondensiyaların çatdırılması hüquqi yardım göstərilməsi barədə müqavilə olmayan başqa dövlətdə həyata keçirilməlidirsə, məlumat onun çatdırılmasını təsdiq edən bildirişin verilməsi şərti ilə sifarişli məktubla göndərilir. Bu halda çatdırılmanın təsdiqi üçün məktubu çatdırmış poçt bölməsinin beynəlxalq hüquqa müvafiq olan təsdiq barədə arayışını təqdim etmək kifayətdir.

Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 9-cu maddəsinə əsasən əgər təqdim edilən sənədlər sorğu edilən idarənin dilində tərtib olub və ya tərcümə ilə təmin edilibsə, sorğu edilən idarə öz dövlətində qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq sənədlərin təqdim edilməsini həyata keçirir. Sənədlər sorğu edilən razılığa gələn tərəfin dilində tərtib edilmədiyi, yaxud tərcümə ilə təmin edilmədiyi hallarda könüllü qəbul etməyə razı olduqda sənəd alana təqdim edilir.

Sənədlərin təqdim edilməsi barədə xahişdə sənəd alanın dəqiq ünvanı və təqdim edilən sənədin adı göstərilməlidir. Əgər təqdim

etmə haqqında xahişdə göstərilən ünvan tam və ya dəqiq olmazsa, sorğu edilən idarə öz dövlətinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq dəqiq ünvanın müəyyənləşdirilməsi üçün tədbirlər görür.

Sənədlərin təqdim edilməsinin təsdiqi sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq rəsmiləşdirilir. Təsdiqnamədə təqdim edilmənin vaxtı və yeri, həmçinin sənədin təqdim edildiyi şəxs göstərməlidir.

Minsk Konvensiyasının 10 və 11-ci maddələrində də sənədlərin təqdim edilməsi barədə oxşar müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. 10-cu maddədə sənədlər sorğu edilən idarənin dilində tərtib olunması və ya tərcümə ilə təmin edilməsindən əlavə onların rus dilində tərtib edilməsini də sənədlərin təqdim olunması üçün əsas kimi qəbul edir.

Konvensiyanın 10-cu maddəsinə əsasən əgər sorğunu icra etməli olan ədliyyə idarəsi ünvanı müəyyən edə bilmirsə, belə hallarda o sorğunu edən dövləti məlumatlandırır və təqdim edilməli olan sənədləri geri qaytarır.

Minsk Konvensiyası və hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə Razılığa gələn Tərəflərin özlərinin diplomatik nümayəndəlikləri, yaxud konsulluq idarələri vasitəsilə sənədləri təqdim etmək hüquqları da nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiyanın 14-cü maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlər biri-birinin xahişi ilə sorğu edilən Razılışmış Tərəfin vətəndaşları və onun ərazisində yaşayan digər şəxslər barədə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə, təhsil haqqında, əmək stajı, şəxsi və əmlak hüquqlarına aid sənədləri biri-birinə göndərməyi öhdələrinə götürürlər.

6.7. Nümayəndə təqdim etmə hüququ

Azərbaycan Respublikası MPM-in 461-ci maddəsinə əsasən Tərəfin Azərbaycan Respublikasından kənarında yaşayış yeri, olduğu yeri yaxud ofisi varsa və onun Azərbaycan Respublikasında yaşayan nümayəndəsi yoxdursa, o, Azərbaycan Respublikasında səlahiyyətli nümayəndə təyin edilə bilər.

Məhkəmə MPM-in 461.1-ci maddəsində göstərilən tərəfə təyin

olunmuş vaxtda məhkəmə baxışında onun və səlahiyyətli nümayəndəsinin iştirakı barədə hüquqlarını sifarişli məktubla izah edir.

Əgər tərəf bu vaxt ərzində səlahiyyətli nümayəndə təyin etməmişsə, onda sifarişli məktubu poçta verildiyi gündən bir ay müddətində onun çatdırılması barədə bildiriş təqdim edilməsə də, məktub çatdırılmış hesab olunur.

Həmin maddə üzrə əmələ gələn şərait və nəticələr barədə tərəflərə məlumat verilməlidir.

Xarici şəxslər mülki prosesdə tərəf olmaqla Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edir və bərabər vəzifələr daşıyır. Xarici şəxs məhkəmədə işi bilavasitə özü və ya nümayəndəsi vasitəsilə apara bilər. Xarici şəxslərin məhkəmədəki nümayəndəsi həm Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, həm də əcnəbilər ola bilər. Nümayəndə kimi hər hansı vəkil də çıxış edə bilər.

«Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasında Qanununun 26-cı maddəsinə əsasən, xarici vəkillər tərəfindən hüquqi yardımın göstərilməsi əcnəbinin məxsus olduğu dövlətin qanunları üzrə məsləhətlər və rəylər verilməsi, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə məhdudlaşdırılır. Lakin həmin müddəə xarici şəxsin nümayəndəsinə münasibətdə tətbiq olunmamalıdır. Hüquqi şəxsə münasibətdə də məsələ eyni cür həll edilməlidir.

Bundan başqa xarici şəxslərin nümayəndəsi kimi konsullar da çıxış edə bilər. Bir sıra dövlətlərlə bağlanmış konsulluq konvensiyalarında konsulun özünün rəsmi mövqeyinə görə onu təyin etmiş dövlətin vətəndaşını məhkəmədə təmsil etmək səlahiyyəti öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Pakistan İslam Respublikası arasında imzalanmış Konsulluq Konvensiyasının 35-ci maddəsinə müvafiq olaraq qəbul edən dövlətin qanunvericiliyinə əsasən, göndərən dövlətin vətəndaşları məhkəmədə və ya digər hakimiyyət orqanlarında iştirak etməzlərsə və ya başqa səbəblərə görə öz hüquq və maraqlarını müdafiə etmək qabiliyyətində deyillərsə, konsulluq məmuru bu vətəndaşların təmsilçiliyini təmin edən zəruri tədbirlər görmək hüququna malikdir. Konsulluq konvensiyasının 35-ci

maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan təmsilçilik təmsil edənlər öz səlahiyyətli şəxslərini təyin etdikdə, yaxud hüquq və mənafeələrin müdafiəsini öz üzərinə götürdükdə dayandırılır.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı «Konsulluq münasibətləri haqqında» 1965-ci il 24 aprel tarixli Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinə əsasən, konsullar, təmsil olunan dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri konsulun olduğu dövlətdə olmadıqda və ya hər hansı digər səbəbdən özləri öz hüquq və maraqlarının müdafiəsini vaxtında həyata keçirə bilmədikdə, həmin fiziki və hüquqi şəxslər məhkəmədə hər hansı etibarnamə olmadan təmsil edilirlər.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 06 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 18-ci maddəsinə əsasən etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun.

Fəsil 7. BEYNƏLXALQ KOMMERSİYA ARBİTRAJI

7.1. Beynəlxalq arbitrajın anlayışı

Müasir dövr dövlətlər arasında iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, ticarət əlaqələrinin sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı dövlətlərlə yanaşı müxtəlif transmilli korporasiyalar, şirkətlər arasındakı mülki-hüquqi münasibətlərin inkişafını şərtləndirir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi zamanı mülki-hüquqi münasibətlərin realizasiyası həmin münasibətlərin tərəfləri arasında mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Beynəlxalq təsərrüfat fəaliyyəti iştirakçıları arasında mübahisələrin yaranması prinsip etibarını ilə qaçılmazdır. Tərəflər mümkün qədər icra öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etməyə çalışsalar da, onların tam yerinə yetirilməsi mümkün olmur. Belə hallarda ona münasibətdə öhdəliyin yerinə yetirilmədiyini iddia edən tərəf kompensasiya almaqda maraqlı olur və mübahisənin həlli vasitəsini axtarır. İlkin olaraq tərəflər mübahisələrin həlli üçün danışıqlara müraciət etsələr də, çox vaxt bu vasitə özünün müsbət nəticəsini vermir.

Ölkə daxilində müqavilə öhdəliklərinin pozuntularının aradan qaldırılması, bərpası milli məhkəmə və hüquq sistemi vasitəsilə təmin olunur. Beynəlxalq səviyyədə isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Məlumdur ki, bu cür mübahisələri həll edən xüsusi beynəlxalq məhkəmələr mövcud deyildir. Bəzi hallarda xüsusi müqavilə əsasında bu cür məhkəmə orqanları yaradılsa da, onlar konkret tərəflər arasında konkret mübahisələrə baxırlar. Odur ki, beynəlxalq ticarət müqavilələri ilə əlaqədar mübahisələrə çox vaxt münisflər məhkəməsində baxılır və mübahisələr həmin məhkəmələrdə həll olunur. «Etimoloji baxımdan münisflər məhkəməsinin hərfi mənası ingilis dilində olan «*arbitration*» sözündən götürülmüşdür və həm təcrübədə, həm də hüquq ədəbiyyatında «münisif məhkəməsi» və ya «arbitraj» kimi işlədilir, başqa sözlə, «münisif məhkəməsi» və «arbitraj» məfhumları biri-

birinin sinonimidir»¹⁶³.

Müasir həyatda «arbitraj» anlayışı bir çox mənalarda işlədilir. Bəziləri (A.D.Keylin, S.N.Lebedev) ona - mübahisələrin baxılmasının müəyyən proseduru, digərləri (L.A.Lunts, M.M.Boquslavski) - mübahisələrin həlli üçün tərəflərin seçdiyi məhkəmə - orqan kimi baxır.¹⁶⁴ L.P. Anufriyeva qeyd edir ki, «arbitraj» anlayışı özündə «orqan» (məhkəmə) və «prosedur» (proses) kateqoriyalarına xas olan əlamətləri birləşdirir, lakin hüquqi təbiətinə görə onlardan fərqlənir.¹⁶⁵

Beynəlxalq kommertiya arbitrajı (*international commercial arbitration*) beynəlxalq ticarət dövriyyəsi sahəsində yaranmış mübahisələrin həllinin əsas vasitəsidir. Hazırda arbitraj (münsif) baxışı dedikdə, beynəlxalq ticarət dövriyyəsi sahəsində yaranmış mübahisənin həlli üçün tərəflərin iradəsi əsasında yaranmış, mübahisəni dövlət məhkəmələrinin qətnamələri kimi hüquqi qüvvəyə malik olan qətnamələr çıxarmaqla həll edən, qeyri-dövlət məhkəməsi tərəfindən mübahisəyə baxılması başa düşülür.

Beynəlxalq kommertiya arbitrajlarını beynəlxalq ümumi hüquq normaları əsasında dövlətlər arasında mübahisələrə baxan mexanizmlərdən (BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, Münsiflər Məhkəməsinin Daimi Palatası) fərqləndirmək lazımdır. Dövlətlərarası mübahisələrə baxan beynəlxalq hüquqi institutlardan fərqli olaraq beynəlxalq kommertiya arbitrajları-kommertiya (təsərrüfat) mübahisələrinə baxır. Həm də bu mübahisələr xüsusi şəxslər (fiziki və hüquqi) arasında yaranmış olur. Mübahisədə dövlət də tərəf ola bilər. Bu halda mübahisə öz mahiyyəti etibarilə xüsusi hüquqi mübahisə və mübahisədə ikinci tərəf isə fiziki və ya hüquqi şəxs olmalıdır. «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən arbitraj aşağıdakı hallarda beynəlxalq sayılır:

- arbitraj sazişi bağlananda onun tərəflərinin müəssisələri ayrı-

¹⁶³ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004.s. 19-20.

¹⁶⁴ Bax: Keylin A.D. Sudoustroystvo i qrac danski y proüess kapitalisti çeski x qosudarstv. Ç. III. Arbitrac. M., 1961 s. 5; Lebedev S.N. Mecdunarodni y torqoviy arbitrac M., 1965.s.5; Boquslavski y M.M. Mecdunarodnoe çastnoe pravo. M., 2002.s.439.

¹⁶⁵ Anufriyeva. L.P. Mecdunarodnoe çastnoe pravo. M.2001.Tom3. s. 66-67.

ayrı dövlətlərdə yerləşirlər;

- aşağıdakı yerlərdən biri tərəflərin öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüduqlarından kənar da yerləşir:

a) arbitrajın yeri, əgər bu yer arbitraj sazişində və yaxud ona uyğun müəyyən edilmişdirsə;

b) ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer;

- tərəflər qəti razılığa gəlmişlər ki, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq kommərsiya arbitrajı anlayışında «beynəlxalq» termini şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bu cür arbitraj milli hüquq əsasında yaradılır və öz fəaliyyətində milli prosessual hüququ rəhbər tutur.

Hüququ mübahisələri həll edən arbitrajları texniki məsələlər, keyfiyyət məsələləri üzrə arbitrajlardan da fərqləndirmək lazımdır. Bir çox hallarda bu cür texniki arbitrajlar dövlət və ya münəf məhkəmələrində qarşılıqlı pretenziyalar haqqında mübahisələrin həlli üçün ilkin şərt kimi çıxış edən ekspertiza mahiyyəti kəsb edir.¹⁶⁶

Məhkəmə sisteminə «arbitraj məhkəmələri» adlanan məhkəmələrin daxil olduğu dövlətlərdə münəf məhkəməsi olan arbitrajlarla dövlətin məhkəmə sisteminə daxil olan arbitrajların fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında dövlətin məhkəmə sisteminə arbitraj məhkəmələri də daxildir. Dövlətin məhkəmə sisteminə daxil olan arbitraj məhkəmələri ölkə daxilində təsərrüfat təşkilatları arasında mübahisələri həll edirlər. Lakin həmin arbitraj məhkəmələri münəf məhkəmələri deyildir. Dövlət məhkəmə sisteminə daxil olan arbitraj məhkəmələri ilə yanaşı Rusiya Federasiyasında münəf arbitraj məhkəmələri də vardır.

Bir vaxtlar Azərbaycan Respublikasında da təsərrüfat mübahisələrinə arbitraj Məhkəməsi baxırdı. Lakin həmin məhkəmə münəf məhkəməsi deyil, dövlətin məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmə idi. 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan

¹⁶⁶ Lunü L.A. Kur s məc dunar odnoqo çast noqo prava. V tr ex tomax. M. 2002. s.939.

Respublikasının Konstitusiyasında «Arbitraj Məhkəməsi» ifadəsi «İqtisad Məhkəməsi» anlayışı ilə əvəz olundu.

Beləliklə, Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajı beynəlxalq ticarət dövrüyyəsi iştirakçılarının iradə ifadəsi əsasında könüllü olaraq yaradılmış, onlar arasında baş vermiş mübahisələrə tərəflərin seçdiyi hüquq və prosedur əsasında baxıb, onu dövlət məhkəmələrinin qətnamələri kimi hüquqi qüvvəyə malik olan qətnamələr çıxarmaqla həll etmək səlahiyyəti olan, dövlətin məhkəmə sisteminə daxil olmayan qeyri-dövlət - münsif məhkəməsidir.

7.2. Arbitrajın hüquqi təbiəti barədə əsas nəzəriyyələr

Arbitrajın, arbitraj sazişinin, arbitraj qətnaməsinin hüquqi təbiəti haqqında məsələ beynəlxalq xüsusi hüquq nəzəriyyəsində mübahisəli qalmaqda davam edir və bu sahədə dörd nəzəriyyə fərqləndirilir.

Müqavilə nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq arbitraj müqavilə-hüququ institutudur. Arbitraj sazişinin qarşısında duran yeganə məqsəd - mübahisənin həll edilməsidir. Ona görə də həmin nəzəriyyə tərəfdarları arbitraj sazişi və arbitraj qətnaməsini vahid məqsədə – arbitraj qətnaməsinin çıxarılmasına nail olmağa yönəlmiş «eyni fəaliyyətin iki mərhələsi» kimi qiymətləndirirlər. Müqavilə (konsensual) nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının bir qismi arbitraj məhkəməsinə adi mülki-hüquq münasibəti kimi baxırlar, onların fikrincə, mübahisənin arbitraj məhkəməsinə verilməsi haqqında saziş mülki-hüquqi öhdəliklər müəyyən edir. Tərəflər bu sazişdə arbitrajın növünü (ad hoc və ya arbitraj institutu), mübahisənin hansı arbitraj məhkəməsinə aidiyyətini, arbitrlərin seçilməsini, baxılma vaxtını və yerini, tətbiq olunacaq hüquq normalarını və s. razılaşıra bilərlər.¹⁶⁷

Tərəflər arbitraj sazişi vasitəsi ilə gələcəkdə arbitraj qətnaməsini icra etmək barədə öhdəlik götürürlər. Son nəticədə arbitraj qətnaməsi tərəflərin iradəsini ifadə edir. Ona görə də həmin nəzəriyyənin tərəfdarları olan fransız F. Merlenin qeyd etdiyi kimi

¹⁶⁷ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004. s. 21.

arbitraj qətnaməsi arbitraj sazişi kimi müqavilə xarakteri daşıyır. O belə hesab edir ki, məhz arbitraj sazişi arbitraj qətnaməsinin mövcudluğuna imkan verir. Odur ki, arbitraj haqqında saziş kimi arbitraj qətnaməsi də müqavilə xarakteri daşıyır.¹⁶⁸

Müqavilə nəzəriyyəsi çərçivəsində iki klassik yanaşma mövcud olmuşdur: əvvəla, arbitraj və arbitraj qətnaməsi tərəflərin tapşırığı ilə arbitrlərin bağladığı saziş kimi tövsif olunur. İkincisi, arbitraj qətnaməsi barışıq sazişidir.

Müqavilə nəzəriyyəsinin digər tərəfdarlarının fikrincə, arbitraj məhkəməsinin arbitrləri tərəflərin tapşırığı (mandatı) əsasında fəaliyyət göstərirlər və həmin məhkəmənin çıxardığı qətnamə tərəflərin müqavilədə (sazişdə) gəldiyi razılığın nəticəsidir.¹⁶⁹ Məsələn, F. Merlen belə hesab edir ki, arbitraj sazişi müqavilə aləti olmaqla arbitraj qətnaməsi üçün zəmin hazırlayır. Arbitraj sazişi olmadan arbitraj qətnaməsi mövcud ola bilməzdi. Arbitrlər isə arbitraj sazişi əsasında tərəflərin tapşırığını yerinə yetirən şəxslərdir. «Prosessual» nəzəriyyə tərəfdarları qəti olaraq bu cür mühakimənin əleyhinə çıxırlar. Fransız prosessualisti P. İraşe inandırıcı surətdə bu cür yanaşmanın hüquqi cəhətdən qeyri-dəqiqliyini açmışdır: əvvəla, mandat verilən mandatı verənlər qarşısında hesabat verməlidir, arbitrlər isə müstəqil fəaliyyət göstərirlər; ikincisi, arbitraj qətnaməsi səs çoxluğu ilə qəbul edilir, mandat alanlar isə zəruri hallarda təklikdə qərar çıxarırlar. Mandat verilən mandat verənin özünün icra edə bilmədiyini yerinə yetirir, arbitraj baxışında isə tərəflər arbitraj funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər. Arbitraj baxışı da məhz ona görə keçirilir ki, tərəflər mübahisəni özləri həll edə bilmirlər.

Arbitrajın barışıq sazişi kimi quruluşuna münasibət bildirdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, rus alimi A.F.Volkov hələ XX əsrin əvvəllərində bu fikirləri tənqid edərək göstərirdi ki, barışıq sazişi arbitraj qətnaməsindən fərqli olaraq tərəflər arasında kompromis və

¹⁶⁸ Adam S. Jurisdictional problems in Intemartional Commercial Arbitration: A Study of Belgian, Dutch, English, Sweden, Swiss, US., West German law. Zurich, 1989.P.34.

¹⁶⁹ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004. s. 21-22.

qarşılıqlı güzəştin nəticəsidir.¹⁷⁰ Arbitrlər isə öz qətnamələrini əgər tərəflər barışıq sazişi bağlamaq istəmirlərsə tərəflərin biri-birinə güzəştə getməyə hazır olub-olmamasından asılı olmayaraq çıxarırlar.

Müqavilə konsepsiyasına zidd olaraq prosesualistlər arbitraj sazişinə münsif baxışının bütün mexanizmlərini hərəkətə gətirən əsas vasitə kimi baxırlar. Arbitrin agent və ya mandat alan kimi funksiyasını inkar edərək, onlar qeyd edirlər ki, hər bir arbitrin arbitraj qətnaməsi çıxarmaq vəzifəsi agentin ona etibar edənin iradəsinə tabe olmaq və onun mənafeyinə uyğun fəaliyyət göstərmək öhdəliyi ilə bir araya sığmır.

Arbitraj sazişi ilə arbitraj qətnaməsini fərqləndirməklə «prosesual» nəzəriyyə tərəfdarları eyni zamanda arbitraj qətnaməsini məhkəmə qətnaməsi ilə eyniləşdirirlər. Onlar arbitrajın hüquqi təbiətinin müəyyənləşdirilməsində onun prosesual ünsürlərinə üstünlük verirlər. Bu nəzəriyyəyə görə, arbitraj məhkəməsi dövlət ədalət mühakiməsinin xüsusi bir formasıdır və arbitraj araşdırmasının bütün ünsürləri və mərhələləri, mübahisələrin arbitraja verilməsi ilə bağlı arbitraj sazişi də daxil olmaqla, prosesual hüququn predmetidir, arbitraj araşdırması nəticəsində çıxarılan qətnamə isə dövlət məhkəmələrinin qətnaməsi ilə eynidir.¹⁷¹ Arbitraj qətnaməsi ilə dövlət məhkəməsinin qətnamələrinin eyniləşdirilməsi müqavilə nəzəriyyəsi tərəfdarlarının etirazına səbəb olur.

Prosesual nəzəriyyə də müqavilə nəzəriyyəsi kimi iki istiqamətə malikdir. Birincisi, «yurisdiksiya aktı» - məhkəmə qətnaməsi istiqaməti adlanır və mənası ondan ibarətdir ki, arbitrlər qarşısında mübahisəni araşdırmaq və onun əsasında yurisdiksiya aktı kimi qiymətləndirilən qətnamə çıxarmaqdır.

İkincisi, «nümayəndəlik» quruluşu, ona əsaslanır ki, arbitrlərin səlahiyyətlərinin mənbəyi arbitraj baxışının keçirildiyi dövlətin hüququdur. Prosesualistlər mövqelərini belə əsaslandırırlar ki, arbitraj sazişi arbitrlərə səlahiyyət verməlidir, lakin bu səlahiyyət verilən kimi arbitraj onun qarşısında qoyulmuş vəzifələr çərçivə-

¹⁷⁰Vol kov A.F. Tor qovı e treteyski e sudı . İ stor i ko-doqmat i çesko e i ssl edovani e. SP b., 1913.S.114-115.

¹⁷¹Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004. s. 22

sində fəaliyyət göstərir və bu zaman mütləq azadlığa malik olur. Bundan sonra arbitraj sazişi arbitrlər tərəfindən qətnamə çıxarılmasına heç bir təsir göstərmir. Şübhəsiz ki, bu cür yanaşma gerçəkliyə uyğun deyildir. Tərəflərin arbitraj sazişi bağlamasından sonra da mübahisəyə baxılma proseduruna fəal təsir göstərməsini inkar etməklə razılaşmaq olmaz. Müasir arbitraj təcrübəsi də bunu sübut edir. 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsasında biri kimi prosesin tərəflərin sazişinə uyğun keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, arbitrlər arbitraj baxışını arbitraj sazişi əsasında həyata keçirməlidirlər. Məsələn, arbitraj sazişində nəzərdə tutulan müddət bitdikdən sonra çıxarılmış arbitraj qətnaməsi yalnız könüllülük əsasında icra oluna bilər. Yaxud arbitraj sazişində nəzərdə tutulmamış məsələlər üzrə çıxarılmış arbitraj qətnaməsi məcburi qaydada icra oluna bilməz. «Müqavilə» nəzəriyyəsinin tərəfdarları arbitraj məhkəməsinin təşkilinin və fəaliyyətinin bütün məsələlərinin mülki hüquq bazasında həll edilməsini önə çəkirlər, «prosesual» nəzəriyyənin tərəfdarları isə əksinə, arbitraj məhkəməsi ilə bağlı bütün məsələlərin prosesual hüquq əsasında həll edilməsində israrlıdırlar.¹⁷²

«Prosesual» nəzəriyyə tərəfdarlarının mövqeyinə görə arbitrlər ədalət mühakiməsi funksiyasını həyata keçirirlər. Bu mövqə 1994-cü ildə Rusiya xarici ticarət təşkilatının vəsatəti əsasında məhkəmə tapşırığını yerinə yetirən ABŞ-ın birinci instansiya məhkəməsinin Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin qanunun mənasına görə ədalət mühakiməsi orqanı olmasını təsdiq etməsi ilə təcrübədə də yer tapmışdır.¹⁷³

Ümumiyyətlə nə müqavilə, nə də prosesual nəzəriyyə tərəfdarları arbitraj və arbitraj qətnaməsinin hüquqi təbiətini kifayət qədər dəlillə qaydada əsaslandırma bilməmişdir. Bunun nəticəsində XX əsrin 50-ci illərində arbitrajın həm prosesual, həm də maddi

¹⁷² Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərtlər. Bakı. 2004. s. 22.

¹⁷³ Xendriks Q.P. Amerikanskoe pravovoe pomoghenie po ekonomicheskim sporam, razresheniemsudami i treteyskim sudami // Vestnik VLS SŞÇQ
Arbitracnoye Suda Rossiyskoy Federatsii. Spetsialnoye prilozhenie k 3
Mart 1999.s.35.

hüquqi (müqavilə hüququ) ünsürlərinə malik omlasını əsaslandırın «qarışıq» nəzəriyyə meydana çıxdı.

Arbitrajın hüquqi təbiəti barədə qarışıq nəzəriyyəyə əsasən tərəflərin arbitraj sazişində ifadəsini tapan uyğun iradələri nəticəsində mövcud olur, lakin institutun *sui generis* hüquqi təbiətinə əsaslanaraq arbitraj beynəlxalq münasibətlərdə yalnız qanunla tənzimləmə bilməz və o prosessual hüququn tətbiqini tələb edən xarakterə malikdir.

A.İ.Minakov qeyd edir ki, «qarışıq» nəzəriyyəyə görə, arbitraj məhkəməsi mülki-hüquqi müqavilə əsasında yaradılır, prosessual hüquqi nəticələr doğurur və öz tərkibində 3 ünsürü birləşdirir:

1) *Sui generis* institutu kimi arbitrajın hüquqi təbiəti həm maddi, həm də prosessual hüquqla müəyyən olunur;

2) Arbitraj sazişində tərəflər tətbiq edilməli qanunu seçməyə haqlıdırlar;

3) Arbitraj sazişinin etibarlı olması üçün əsas müqavilənin etibarsızlığını şərtləndirən hüquq normalarının tətbiq məcburi deyildir.¹⁷⁴

AFR Ali Məhkəməsinin mövqeyinə görə arbitraj sazişi hüquqi təbiətinə görə «prosessual münasibətlər haqqında xüsusi-hüquqi müqavilədir. O nə təmiz prosessual müqavilə, nə də maddi hüquqi müqavilə deyildir, çünki münsif məhkəməsinin səlahiyyətini əsaslandırır və baxış prosesinə aiddir.

V.Mirkamala görə, «bu nəzəriyyənin əsas praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin arbitraj məhkəməsinə verilməsi barədə razılığa gələn tərəflərin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti, sazişin etibarlılığı şərtləri və forması, tətbiq olunacaq qanunun və ya kollizion normanın seçilməsi maddi-hüquqa uyğun olaraq həll edilir, arbitraj araşdırması, qətnamənin çıxarılması və icrası isə prosessual hüquq normaları əsasında həyata keçirilir».¹⁷⁵

XX əsrin 60-cı illərində arbitrajın hüquqi təbiəti ilə bağlı

¹⁷⁴ Mi nakov A.İ . Ar bi tr ac nı e soql aş eni ə i pr akt i ka r as smotr eni ə vneş negkonomi çeski x spor ov. M. 1985.s.83.

¹⁷⁵ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004. s. 223-24.

«müstəqil» nəzəriyyəsi də meydana çıxdı. Həmin nəzəriyyə arbitrajın təbiətini onun məqsədi və real faydası baxımından izah etməyə çalışır və hər hansı dövlətin hüququndan asılı olmayan «qeyri-milli arbitraj» yaradılmasına əsaslanır.

Bu nəzəriyyə milli-hüquq sistemlərinin tanınmamasına aparıb çıxarır. Bu cür mövqe isə beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının fəaliyyətinə real təhlükə kimi qiymətləndirilməlidir. V. Mirkamal haqlı olaraq qeyd edir ki, ««müstəqil» nəzəriyyənin tərəfdarları milli hüquq sisteminə arxa çevirmək hesabına dövlətlərin fəvqündə duran arbitraj sistemi yaratmağa çalışırlar ki, bu da həm mövcud olan reallığa, həm də dövlətlərin suverenliyi prinsipinin müddəalarına ziddir və ona görə qəbul edilə bilməz... «Müstəqil» nəzəriyyəni də arbitrajın hüquqi təbiətini müəyyən edən ayrıca nəzəriyyə kimi qəbul etmək mümkünsüzdür, ona görə də, hesab edirik ki, arbitrajın həqiqi təbiətini daha dəqiq, daha dolğun və həm də maddi, həm də prosessual hüquqi baxımdan daha əsaslı müəyyən edən qarışıq (*sui generis*) nəzəriyyəsinin yaşama haqqı tanınmalıdır»¹⁷⁶.

7.3. Mübahisələrin həllinin alternativ vasitələri

Arbitrajın mahiyyətinin daha yaxşı dərk olunması üçün onun oxşar prosedurlarla fərqi qeyd etmək lazımdır. Mübahisələrin həllinin alternativ vasitələri adlandırılan həmin prosedurlarla xarici oxşarlıqları olsa da, arbitraj mahiyyət etibarilə onlardan əsaslı surətdə fərqlənir.¹⁷⁷ Mübahisələrin həllinin alternativ vasitələri ilə arbitrajlar arasında mühüm fərq mübahisəyə baxılması nəticəsində tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən məcburi xarakterli aktın qəbul edilib-edilməməsində özünü təzahür etdirir. Əgər arbitraj baxışının nəticəsində tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən məcburi xarakterli akt qəbul edilirsə, mübahisələrin həllinin alternativ vasitələrindən istifadə edildikdə bu cür məcburi xarakterli akt qəbul

¹⁷⁶ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq Arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004. s. 24.

¹⁷⁷ Bu barədə məlumat üçün bax: Bevan. Alternative Dispute Resolution. London: Sweet & Maxwell, 1992; Waring M. Civil Litigation. London: Jordans, 1999. P.140-145.

olunmur. Mübahisələrin həllinin alternativ vasitələrinin məqsədi tərəflər üçün qarşılıqlı faydalı olan kompromisin əldə edilməsidir. Arbitraj qeyd-şərtində mübahisənin barışıq yolu ilə həll edilməsi barədə göstərişin olması, cavabdehin mübahisəni barışıq yolu ilə həll etməkdən imtina etməsi halında, iddiaçının Arbitraj Məhkəməsinə müraciət etmək imkanını istisna etmir.¹⁷⁸

İngiltərənin məhkəmə mühakimə icraatında aparılan islahatlar zamanı mübahisələrin alternativ həlli üsuluna (*alternative dispute resolution*) geniş yer ayrılmışdır.

Mübahisələrə alternativ qaydada baxılmasının – birbaşa danışıqlar, mediatsiya (latın dilində *mediatio* sözündəndir. Mübahisədə iştirak etməyən tərəfin vasitəçiliyini bildirir), konsiliatsiya (barışıq proseduru), mini proseslər fərqləndirilir. Birbaşa danışıqlar mübahisələrin həllinin daha çevik və əlverişli üsulu hesab edilir. Həmin vasitədən istifadə edildikdə tərəflər biri-birinə irad və etirazlarını daha tez çatdırırlar və qarşılıqlı güzətlər nəticəsində kompromisə nail olmaq asan olur. Birbaşa danışıqlar zamanı xüsusi prosedura riayət olunması tələb olunmur, danışıqların aparılması qaydasını tərəflər özləri razılaşıdırırlar. Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində üçüncü şəxslərin iştirakı ilə birbaşa danışıqların aparılması məcburi qayda kimi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, İngiltərədə mülki prosesdə kompromisin əldə edilməsi, mübahisəli məsələlər üzrə sazişin hazırlanması məqsədi ilə danışıqların aparılması (*negotiation*) proseduru nəzərdə tutulmuşdur.¹⁷⁹ Azərbaycan Respublikasının mülki-prosessual qanunvericiliyində birbaşa danışıqların aparılmasının məcburi qaydası nəzərdə tutulmamışdır. Lakin MPM-nin 167.1.6-cı maddəsinə əsasən hakim tərəflərin barışması üçün tədbirlər görməlidir. Tərəflərin birbaşa danışıqlar vasitəsi ilə barışığa nail olmasını həmin tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Mübahisələrə alternativ qaydada baxılmasının digər üsulu mediatsiyadır. Mediatsiya – üçüncü, neytral tərəfin (mediatorun və ya vasitəçinin) obyektiv vasitəçiliyi ilə mübahisə iştirakçıları arasında barışıq sazişinin və ya kompromisin əldə edilməsi cəhtidir.

¹⁷⁸Arbi tr ac naə pr akti ka za 1998 q. // Sost. M.Q.Rozenber q. M. 1999.s. 232.

¹⁷⁹El i seev N.Q. Qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo zar ubec nı x str an. M.2004.s.220.

Mediatsiya bir çox hallarda üçüncü şəxslərin iştirak ilə tərəflər arasında birbaşa danışıqlar kimi səciyyələndirilir.¹⁸⁰

Vasitəçi tərəflərin razılığı əsasında seçilir. Onun mübahisənin həllinin nəticəsində şəxsi marağı olmamalıdır. Vasitəçi həmçinin tərəflərdən asılılığı olmayan, müstəqil, bitərəf şəxs olmalıdır. O, mübahisənin konkret həlli barədə təkliflər vermək hüququna malik olmur, yaranmış mübahisədə tərəflərin mövqeyini tədqiq etməklə yanaşı, onun həllinin mümkün variantlarını tərəflərlə müzakirə edir, onlarla məsləhətləşmələr aparır. Vasitəçi mübahisədə kimin haqlı, kimin haqsız olmasını araşdırmamalı, onun fəaliyyəti yalnız tərəflərin kompromisinə nail olunmasına yönəlməlidir. Tərəflərin razılığına nail olunduqda razılıq yazılı formada ifadə olunur, tərəflər və vasitəçi onu imzalayır. Razılığa nail olunmadıqda mediatsiyanın xitam olunması haqqında qərar qəbul edilir. İngiltərədə mülki prosesdə mediatsiyanın vasitəçinin arbitre çevrilməsi (*mediation-arbitration (med-arb)*) üsulundan da istifadə olunur. Belə halda tərəflər təkcə vasitəçinin təyin olunması barədə deyil, həmçinin onun əlavə, fakultativ səlahiyyətləri – kompromis əldə edilmədikdə arbitr kimi çıxış edib mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etmək barədə də razılığa gəlirlər. Bu üsulun müsbət cəhəti ondadır ki, vasitəçi artıq işin halları, tərəflərin mövqeyi ilə tanış olduğuna görə iş üzrə düzgün qərar qəbul etmək iqtidarında olur.

Mübahisələrə alternativ qaydada baxılmasının ekspert tədqiqatını (*expert appraisal*) da mediatsiyanın bir forması kimi qiymətləndirmək olar. Bu zaman tərəflər bütün mübahisəli məsələlərin və ya onların bir hissəsinin öyrənilməsi üçün materialları ekspertə verirlər. Ekspertin rəyi tərəflər üçün məcburi qüvvəyə malik olmur, lakin onlar həmin rəydən istifadə edə bilərlər.¹⁸¹ İngiltərədə ekspert tədqiqatını (*expert appraisal*) mübahisələrə alternativ qaydada baxılmasının müstəqil üsulu kimi fərqləndirilir.¹⁸² Londanda Mübahisələrin həlli üzrə mərkəz (*Centre for Dispute Resolution*) tərəflərin özlərinin mövqeyinin hüquqi cəhətdən

¹⁸⁰ Vidadi Mirkamal. Mübahisələrə alternativ qaydada baxılması. Birbaşa danışıqlar və mediatsiya //Arbitraj qəzeti 02 oktyabr 2004-cü il № 13.

¹⁸¹ Anufrieva, L.P. Mec dunar odnoe çastnoe pravo. M.2001.Tom 3. s. 73.

¹⁸² Eliseev N.Q. Qracsanskoe prouessualnoe pravo zarubeçnyx stran. M.2004.s.221.

qiymətləndirilməsi üçün istifadə olan hakim və vəkillərə müraciət etmək imkanı yaratmışdır. Bu cür hüquqi tədqiqatın (*judicial appraisal*) məcburilik dərəcəsi tərəflərin sazişi ilə müəyyən edilir.¹⁸³

Konsiliatsiya (barışıq proseduru) mübahisələrin alternativ həll olunması üsullarından biridir və mübahisələrin üçüncü, neytral şəxsin vasitəçiliyi ilə onun təklifi əsasında mübahisənin həll edilməsini nəzərdə tutur. Konsiliatsiyada tərəflər əvvəlcədən barışığa gəlməyə razılıq verirlər və vasitəçi hər iki tərəflə görüşdükdən və müvafiq sənədlərlə tanış olduqdan sonra barışıq sazişinin layihəsini tərtib edir və onu tərəflərə təqdim edir. Bu halda konsiliator hər iki tərəfin tələbləri ilə ətraflı tanış olduqdan sonra onların imzalaya biləcəyi ədalətli barışıq layihəsini ortaya qoymağa borcludur, əks halda, konsiliatsiya baş tutmaya bilər.¹⁸⁴

Arbitraj institutlarında bir qayda olaraq arbitraj məhkəmələri ilə yanaşı barışıq prosedurları da fəaliyyət göstərir və onlar müvafiq barışıq rəqlamentinə malik olurlar. Məsələn, Beynəlxalq Ticarət Palatasının Konüllü Barışıq Reqlamenti¹⁸⁵(1 yanvar 1988-ci il) beynəlxalq xarakterə malik mübahisələrin konsiliatsiya yolu ilə nizama salınmasının proseduru nəzərdə tutur. Həmin Reqlamentin 7-ci maddəsinə əsasən barışıq proseduruna aşağıdakı hallarda xitam verilir:

a) Tərəflərin sazişi imzalaması ilə. Tərəflər bu sazişdən asılı olurlar. Saziş onun icrası, yaxud tətbiqinin bunu tələb etdiyi müddətə və ya hala qədər konfidensial olaraq qalır.

b) Vasitəçinin, barışıq prosedurunun müvəffəqiyyətsiz başa çatmasını qeyd etdiyi, protokolun tərtib edilməsi ilə. Protokolda motivlər göstərilir.

c) Barışıq prosedurunun istənilən mərhələsində tərəflərdən hər hansı birinin, yaxud hər iki tərəfin barışıq prosedurunun daha davam etdirilməməsi qərarı ilə vasitəçinin məlumatlandırılması halında.

Hindistanın arbitraj və barışıq proseduru haqqında 1996-cı il Qanununda tərəflərdən birinin digərini barışıq proseduruna xitam

¹⁸³ yənə orada

¹⁸⁴ Vidadi Mirkamal. Mübahisələrə alternativ qaydada baxılması. Konsiliatsiya və Mini proseslər //Arbitraj qəzeti 07 dekabr 2004-cü il № 14.

¹⁸⁵ Bax: Beynəlxalq arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004.s. 164-168.

verilməsi haqqında məktubla məlumatlandırması da barışıq prosedurunun xitamının əsası kimi nəzərdə tutulmuşdur (maddə 76(q)).

Həmin Qanuna əsasən vasitəçi barışdırma prosedurunun predmeti olmuş mübahisələr üzrə digər prosedurlarda (arbitraj və ya məhkəmə baxışlarında) bir tərəfin arbitri, nümayəndəsi və ya vəkili ola bilməz, həmçinin şahid kimi ifadə verə bilməz¹⁸⁶.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası (YUNSI TRAL) 23 iyul 1980-cı ildə özünün barışıq proseduru haqqında Qaydalarını qəbul etmişdir. Həmin Qaydalarda da barışıq prosedurunun başlanması, həyata keçirilməsi və xitamı əsasları, həmçinin mübahisənin həlli prinsipləri öz ifadəsini tapmışdır. Reqlamentdə göstərilir ki, vasitəçi obyektivlik, qərəzsizlik, ədalətlik prinsiplərini rəhbər tutur, tərəflərin hüquq və vəzifələrini, müvafiq ticarət sahəsindəki adətləri, işin hallarını, həmçinin tərəflər arasında bərqərar olmuş işgüzar təcrübəni nəzərə alır (maddə 7, bənd 2)¹⁸⁷.

Beynəlxalq kommərsiya mübahisələrinin həllinin alternativ üsulu kimi mini-proseslər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Mini-proses qaydasında mübahisələrin həll edilməsinin məhkəmədə və arbitrajda işə baxılmasından əsas fərqi xərclərin az olması, operativlik (adətən işə 1-3 gün ərzində baxılır), hər iki tərəfin vəzifəli şəxslərinin biri-biri ilə birbaşa danışıqlara girməsi, tərəflər arasında işgüzar münasibətlərin saxlanması və prosedurun konfidensiallığıdır.

Lakin mediatsiya və konsiliatsiyada olduğu kimi, mini-proseslərdə də qəbul edilmiş qərar məcburi qaydada icra edilə bilməz və tərəflərdən biri əldə edilən sazişi icra etmədikdə mübahisə baxılmaq üçün məhkəməyə və ya arbitraj məhkəməsinə verilməlidir.¹⁸⁸

Bir çox ölkələrdə arbitrajın «dostcasına vasitəçilər» arbitraj

¹⁸⁶ Zakon ob arbitrae i primiritel'noy procedure 1996 q. // Anufrieva. L.P. Mec dunarodnoe çastnoe pravo. M.2001.Tom3. s. 538.

¹⁸⁷ Anufrieva. L.P. Mec dunarodnoe çastnoe pravo. M.2001.Tom3. s. 72.

¹⁸⁸ Vidadi Mirkamal. Mübahisələrə alternativ qaydada baxılması. Konsiliatsiya və Mini proseslər // Arbitraj qəzeti 07 dekabr 2004-cü il № 14.

formasını yayılmışdır. Bu institut «Xarici ticarət arbitrajı haqqında»¹⁸⁹ 1961-ci il Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsində xatırlanır. YUNİTRAL Arbitraj Reqlamentinin 33-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, tərəflər bu barədə məhkəməyə səlahiyyət veriblərsə və əgər arbitraj prosesini tənzimləyən qanun bu cür arbitraj araşdırmasına yol verirsə, o halda arbitraj məhkəməsi «dostcasına vasitəçilər» və ya *ex aequo et bono* qismində qərar çıxarırlar.¹⁹⁰

«Dostcasına vasitəçilər» tərəflər arasında kompromis əldə edilməsi üçün seçilmiş üçüncü şəxslər deyildir. «Dostcasına vasitəçilər» statusu onların üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, müqavilə müddəaları ədalət mühakiməsi prinsiplərinə ziddirsə, onu tətbiq etməsinlər. Lakin onlar qərarın qəbul edildiyi, həmçinin həmin qərarın icra edilməli olduğu ölkənin ictimai qaydasının normalarını pozmamalıdırlar. «Dostcasına vasitəçilər»in qəbul etdiyi qərar tərəflər üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Onların fəaliyyəti mübahisənin həll edilməsinə yönəlmişdir.

7.4. Beynəlxalq arbitrajın üstünlükləri

Mübahisələrin arbitrajda həlli bir sıra özünəməxsusluqlara və üstünlüklərə malikdir. Mübahisələrin arbitrajda həlli ilk növbədə operativlik, yəni mübahisələrə daha tez baxılması və həll olunması ilə seçilir. Bu onunla bağlıdır ki, mübahisələrə arbitrajlarda baxılması həmin orqana müraciətlərin çoxluğundan asılı olmur. Belə ki, konkret işlərə baxan arbitrlər bir qayda olaraq tərəflərin özləri tərəfindən seçildiyindən onlar başqa işlərlə yüklənmiş olmur. Bəzən münsif məhkəmələrində işlərə baxılmasının son müddəti qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Məsələn, «*International Commercial Arbitration*» Cəmiyyəti yanında Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin 11 noyabr 2003-cü il tarixdə qəbul olunmuş Əsasnaməsinin 13-cü maddəsində işin baxılmasının

¹⁸⁹ Evr opeyskaə Konvenüi ə o vneş net or qovomar bi tr ac e // Neş at acva T.N. Mec dunar odni y qf ac danski y pr oüess.M.2001.s.280.

¹⁹⁰ Beynəlxalq arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər. Bakı. 2004.s. 488.

başə çatdırılması Arbitraj Kollegiyasının yaranması və ya tək arbitrin təyin olunmasından 90 gün müddətində nəzərdə tutulmuşdur. Zəruri hallarda Arbitraj Kollegiyası və ya tək arbitr işin işin baxılma müddətini uzada bilər.¹⁹¹

Qazaxıstanın Ticarət-Sənaye Palatasının nəzdindəki Arbitraj Komissiyasının Reqlamentinə müvafiq olaraq arbitraj qətnaməsinin qəbul edilməsinin son müddəti arbitrajın tərkibinin yaradılması anından 6 aydan çox ola bilməz. Tərəflərdən birinin əsaslandırılmış müraciətinə əsasən işə baxılması müddəti arbitraj tərkibinin sədrinin qərarına əsasən uzadıla bilər (maddə 6).¹⁹²

Rumuniya qanunvericiliynə müvafiq olaraq arbitrajda mübahisənin həlli 5 ay ərzində başə çatmalıdır. Həmin müddət tərəflərin sazişi əsasında və üzürlü səbəb olduqda arbitraj məhkəməsinin özü tərəfindən uzadıla bilər.(MPM 353/3 və 360/3-cü maddələri).¹⁹³

Estoniya Ticarət-Sənaye Palatasının nəzdindəki Arbitraj Məhkəməsinin Reqlamentinə müvafiq olaraq arbitraj məhkəməsi mübahisəyə baxılmasını maksimum qısa müddətdə başə çatdırılmalıdır və bu müddət iddianın verildiyi gündən altı aydan çox ola bilməz (maddə 22-25).¹⁹⁴

«Xüsusi arbitraj haqqında» Gürcüstan Qanununa əsasən arbitraj qətnaməsinin çıxarılması tarixi tərəflərin sazişi ilə müəyyən edilir. Əgər tərəflər bu müddəti müəyyənləşdirməmişdirsə, onda arbitraj baxışı başlanandan bir ay sonra başə çatdırılmalıdır. Əgər həmin müddətdə arbitraj qətnaməsi çıxarılmazsa və tərəflər bunun əksini nəzərdə tutan saziş bağlamamışlarsa, onda arbitrlərin səlahiyyətinə

¹⁹¹ Arbitraj qəzeti. 7 dekabr 2004-cü il. № 14 (014).

¹⁹² «Beyker i Makenzi »: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac .

Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.150.

¹⁹³ «Beyker i Makenzi »: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac .

Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.258.

¹⁹⁴ «Beyker i Makenzi »: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac .

Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.400.

xitam verilir.¹⁹⁵

Bundan başqa arbitrajlar bir qayda olaraq məhkəmə baxışı zamanı qüvvədə olan xüsusi prosessual müddətlər, mərhələlər və prosessual hüququn digər məcburi normaları ilə bağlı deyillər. Müasir dövrdə arbitrajların işə baxıldığı yerin prosessual normalarından daha çox kənarlaşması meyli artır.

Arbitraj konfidensiallığı və fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə fərqlənir. Tərəflər arbitrləri özləri seçdiklərinə görə bir çox hallarda mübahisə sahəsində xüsusi bilikləri olan şəxslərin arbitr kimi seçilməsinə üstünlük verirlər.

Tərəflər mübahisənin arbitraj vasitəsi ilə həllini məqbul hesab etdikdə mübahisəyə baxan orqanı, mübahisəyə baxılma proseduru, mübahisənin həlli zamanı tətbiq olunan hüququ, arbitrajın dilini, yerini seçməkdə sərbəst olurlar. Arbitrajın üstünlüklərindən biri də çıxarılan qərarın qətiliyidir (*res judicata*). Arbitraj qətnaməsindən bir qayda olaraq şikayət verilmir.

Dövlət məhkəmələrində işlərə baxılmasında qarşıya çıxan problemlərdən biri də xarici dövlətdə çıxarılmış məhkəmə qətnaməsinin konkret ölkədə icrası ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq ikitərəfli və çöxtərəfli müqavilələrin mövcud olduğu dövlətlərdə xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası mümkün olur. Lakin əksər dövlətləri əhatə edən çöxtərəfli müqavilə hələ ki, mövcud deyildir. Mövcud müqavilələr: Mülki proses məsələləri üzrə Haaqa Konvensiyası (1954), Brüssel Konvensiyası (1968), Luqano Konvensiyası (1988), Məhkəmə məsələləri üzrə əməkdaşlıq haqqında Ər-Riyad Ərəb Konvensiyası (1983), Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında saziş (1992) isə məhdud sayda dövlətləri əhatə edir. Xarici arbitraj qətnamələrinin icrasını tənzimləyən Nyu-York Konvensiyasını (1958) isə 137 dövlət imzalamışdır. Arbitraj qətnaməsinin icrası sahəsində çöxtərəfli və ikitərəfli konvensiyaları mövcudluğu arbitraj məhkəmələrinə müraciət olunmasının stimulu kimi qeyd oluna bilər.

¹⁹⁵ «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac .

Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi ni r Xval ey. M., 2001.s.130.

Arbitrajın əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun qeyri-dövlət məhkəməsi, ictimai orqan olmasıdır. Məsələn, Estoniya Ticarət-Sənaye Palatasının nəzdindəki Arbitraj Məhkəməsinin Reqlamentinin 1-ci maddəsində göstərilir ki, arbitraj məhkəməsi dövlət orqanı deyil və həmin məhkəmənin fəaliyyətinə nəzarəti Palatanın Rəyasət Heyəti həyata keçirir.¹⁹⁶

Rumuniya Ticarət-Sənaye Palatasının nəzdindəki Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin təşkili və fəaliyyəti haqqında Əsasnamənin 1-ci maddəsinə əsasən Arbitraj Məhkəməsi daim fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət arbitraj məhkəməsidir.¹⁹⁷

Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin Əsasnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən BKAM 18 noyabr 1999-cu il tarixli «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən öz fəaliyyətini könüllülük əsasında həyata keçirən müstəqil, daimi fəaliyyət göstərən arbitraj təşkilatıdır (münsiflər məhkəməsidir).

Mübahisənin arbitraja verilməsinin məzmunu onunla şərtlənir ki, mübahisə dövlət məhkəmələrinin səlahiyyətindən götürülür. Bunun hüquqi cəhətdən başlıca nəticəsi ondadır ki, dövlət məhkəməsi ona verilmiş iddianı araşdırarkən həmin mübahisə ilə bağlı tərəflər arasında mübahisənin arbitraj məhkəməsinə verilməsi barədə saziş olmasını müəyyən etdikdə iş üzrə icraatdan imtina edilməlidir. Burada *lis alibi pendens* prinsipi qüvvədə olur.

Arbitraj baxışı tərəflərin mübahisəni arbitraja vermək haqqında könüllü sazişə əsaslanır. Ona görə də arbitrajın ilkin hüquqi şərti arbitraj sazişidir.

Hüquq ədəbiyyatında mübahisələrə dövlət məhkəmələrində baxılmasının bir sıra çətinlikləri qeyd olunur:

- 1) xarici dövlət məhkəməsində tətbiq üçün məcburi olan

¹⁹⁶ «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac . Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.397.

¹⁹⁷ «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommer çeski y arbi tr ac . Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.265.

prosessual qayda ilə kifayət qədər tanış olmamaq. Bu çox vaxt yerli vəkillərə müraciət etmək zərurətini meydana çıxarır. Yerli vəkilin peşəkarlıq səviyyəsinin qabaqcadan müəyyən edilməsinin çətinliyi, onların mübahisənin tezliklə həllində maraqlı olmaması son nəticədə dövlət məhkəməsində işə baxılmasında problemlərin yaranmasına səbəb olur.

2) dövlət məhkəmələrində işə məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin dilində baxılması. Bu da iş materiallarının tərcümə edilməsini şərtləndirir. Çox vaxt tərcüməçilərin ticarət və texniki dili kifayət qədər bilməməsi tərcümənin keyfiyyətinə öz təsirini göstərir.

3) dövlət məhkəmə sistemində bir neçə instansiyanın mövcudluğu işin həlli prosesinin uzanmasına və əlavə xərclərə səbəb olması.

4) dövlət məhkəmələrində hakimlərin hazırlıq səviyyəsinin bir qayda olaraq milli hüququn tətbiqi ilə məhdudlaşması. Lakin çox vaxt müqavilələrdə xarici maddi hüququn tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə əlavə ekspertizaların keçirilməsi, müvafiq mütəxəssislərin rəyinin alınmasını tələb edir.

5) mübahisə tərəflərinə münasibətdə qeyri-bərabərliyə yol verilməsi. Çox vaxt dövlət məhkəmələrindəki hakimlərdə həmin dövlətdən olan subyektlərin mənafeyinə meyillilik hiss olunur.

6) beynəlxalq müqavilələrin sayının azlığı ilə əlaqədar xarici dövlət ərazisində dövlət məhkəməsinin qətnaməsinin icrası üçün imkanların məhdudluğu.¹⁹⁸

Beynəlxalq kommərşiya arbitrajların üstünlüyü kimi isə aşağıdakılar qeyd olunur:

1) arbitraj baxışında mübahisə sahəsində xüsusi biliyə malik, tanınmış mütəxəssislərin iştirakı imkanı;

2) arbitrlərin tərkibinə təsir göstərmək imkanı. Tərəflər mübahisəni həll edən arbitrləri özləri sərbəst şəkildə seçirlər;

3) tərəflərin arbitraj prosedurunun seçmə imkanına malik

¹⁹⁸ «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommərçeski y arbi tr ac .

Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.4-5.

olması;

4) işlərə baxılmasında çeviklik. Arbitraj qətnamələrinin mübahisələndirilməsi üçün əsasların məhdudluğu mübahisənin çevik həllini təmin edir.

5) konfidensiallıq. Yazılı araşdırmada və ya şifahi dinləmələrdə yalnız arbitraj icraatının iştirakçıları və tərəflərin münasib bildiyi şəxslər iştirak edirlər. Arbitraj qərarları ictimaiyyət üçün açıqlanmır, bunu yalnız tərəflər özləri edə bilirlər.

6) arbitraj xərclərinin dövlət məhkəmələrinə nisbətən ucuzluğu (bu üstünlüyü Azərbaycan Respublikası məhkəmələri ilə müqayisədə məqbul saymaq olmaz).

7) qərar qəbul edilərkən arbitraj tərkibi ticarət adətlərini nəzərə almaqla, ilkin olaraq, tərəflərin müqavilədə ifadəsini tapmış iradə ifadəsini rəhbər tutması. Tərəflərin və ya arbitrajın müəyyən etdiyi maddi hüquq ümumi qaydaya əsasən əlavə mənbə kimi tətbiq olunur. Arbitraj məhkəməsi tərəfindən bu hüququn tətbiq olunmaması arbitraj qərarından şikayət üçün əsas deyildir.

8) xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasının hüquqi təminatının üstünlüyü. Xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası məsələləri üzrə universal və regional konvensiyalara çoxsaylı dövlətlərin qoşulması onların icrası üçün təminat yaradır.

9) arbitraj qətnaməsinin qətiliyi və məcburi icra olunması. Beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının qərarlarının icrası ilk növbədə tərəflərin bağladığı arbitraj sazişi ilə tənzimlənir. Tərəflər qabaqcadan arbitrajın qəbul etdiyi qərarı icra edəcəkləri barədə öhdəlik götürürlər. Tərəflər öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə isə qərarın məcburi qaydada icraya yönəlməsi prosesi başlanır.

10) tərəfsizlik. Arbitraj araşdırmasında tərəflər aşağıdakı məsələlər üzrə tam bərabər hüquqlara malik olurlar:

- arbitrajın aparıldığı yer;
- arbitrajın aparıldığı dil;
- tətbiq olunan hüquq normaları və prosedür;
- arbitrlərin sərbəst seçilməsi;
- hüquqi nüümayəndəlik;

Bu cəhətlər tərəflərin hər hansı birinə üstünlük vermədən çevik

və bitərəf arbitraj araşdırması aparmağa imkan verir.

11) dövlət məhkəmələrinin mübahisələrə arbitrajda baxılması proseduruna müdaxiləsinin və çıxarılmış arbitraj qətnamələrinin mübahisələndirilməsi imkanının məhdudluğu;

12) arbitraj məhkəməsi qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın məhdudluğu;

13) sübutların toplanması qaydası və sənədlərin təqdimi prosedurunun sadəliyi.¹⁹⁹

7.5. Beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Müasir dövrdə beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi iki istiqamətdə: milli hüquqi və beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə istiqamətində gedir. Lakin ədəbiyyatda beynəlxalq arbitrajların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin üçüncü istiqaməti kimi tərəflərin arbitraj məhkəmələrini onlar arasında baş vermiş mübahisəni həll etmək məqsədilə səlahiyyətləndirdiyi sazişi də qeyd olunur. Həmin sazişlər arbitraj məhkəməsinə mübahisəyə baxmağa səlahiyyətləndirdiyi kimi, həm də məhkəmə baxışının qaydasını müəyyənləşdirir.²⁰⁰

Arbitrajların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin beynəlxalq hüquqi əsasını universal və regional sazişlər təşkil edir. Həmin sazişlərdən bəziləri arbitrajların ümumilikdə fəaliyyətinə həsr olunduqları halda bəziləri də xüsusi məsələlərə həsr olunmuşdur. Arbitraj məsələlərinə dair xüsusi ikitərəfli sazişlərin bağlanması XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edirdi. Məsələn, 1869-cu ildə Fransa ilə İsveçrə arasında

¹⁹⁹ Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsi. Bakı. 2004. s.3.4; «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommer çeski y ar bi tr ac . Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.5-7; Kar abel ğni kov B.R. İ spol neni e re ş eni y mec dunar odni x kommer çeski x ar bi tr ac ey. Kommənt ar i y k Nğö -Yor kskoy konvenü i 1958 q. i ql avam 30 i 31 AP K RF 2002 q. M. 2003. s. 13-14.
²⁰⁰ ; «Beyker i Makenzi»: Mec dunar odni y kommer çeski y ar bi tr ac . Qosudar st va Üentr al ğnoy i Vost oçnoy Evr opı i SNQ. Ot v. r ed. Ande ey Tı nel ğ, Vl adi mi r Xval ey. M., 2001.s.8.

məhkəmələrin səlahiyyəti və mülki işlər üzrə qətnamələrin icrası haqqında ikitərəfli Konvensiya bağlanmışdı. Arbitrajların fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqi əsası kimi bir neçə sənədin üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik.

Arbitraj qeyd-şərti haqqında 1923-cü il Genevrə Protokolu beynəlxalq kommersiya arbitrajı sahəsində ilk konvensiya xarakterli beynəlxalq akt hesab olunur. Protokolun iki məqsədi var idi: müxtəlif ölkələrə mənsub olan tərəflərin iştirak etdiyi arbitrajı adi mübahisələrə baxan milli məhkəmələrdən fərqləndirmək və arbitraj qətnamələrinin çıxarıldığı dövlətin ərazisində icrasını təmin etmək. Həmin sənədin qəbul edilməsi ilə dövlətlər arbitraj sazişinin qüvvəsini tanımaq barədə razılığa gəldilər. Bununla da dövlətlər müxtəlif razılaşmış tərəflərin yurisdiksiyasına düşən mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri arasında yaranmış və ya gələcəkdə yarana bilən mübahisələrin münisflər məhkəməsində baxılmasına razılıq verdilər. Protokol mübahisələrin münisflər məhkəməsinə verilməsi sahəsindəki maneələri aradan qaldırdı. Protokolda dövlətlər həmçinin tərəflərin müəyən etdiyi arbitraj proseduruna riayət etmələrini də öhdələrinə götürdülər. Protokolun 2-ci maddəsi nəzərdə tuturdu ki, arbitraj proseduru və ya arbitraj məhkəməsinin təşkili tərəflərin iradəsinə və arbitrajın keçirildiyi dövlətin qanununa tabe olmalıdır. Protokolun 3-cü maddəsində ümumi qaydada hər bir iştirakçı dövlətin öz ərazisində çıxarılmış arbitraj qətnamələrinin milli qanunvericiliyə müvafiq surətdə icra etməyi öhdəsinə götürməsi öz əksini tapmışdı. Tərəflərin arbitraj sazişi bağlaması Protokolun iştirakçısı olan dövlətin məhkəmələrinin üzərinə belə bir öhdəlik qoyurdu ki, arbitraj sazişinin predmeti olan mübahisə ilə bağlı onlara müraciət edildikdə, dövlət məhkəmələri iddianı qəbul etməkdən imtina etməlidirlər. Hazırda yeni müqavilələrin bağlanması ilə Cenevrə Protokolu əhəmiyyətini itirmişdir.

Xarici arbitraj qətnamələrinin məcburi icrası haqqında 1927-ci il Genevrə Konvensiyası. Genevrə Protokolu beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində ilk beynəlxalq sənəd kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, o bu sahədə mövcud olan məsələlərin həlli üçün kifayətedici deyildi. Belə ki, həmin protokol arbitraj qətnamələrinin icrasının məcburiliyini yalnız onun çıxarıldığı dövlətin ərazisində təmin edirdi. Arbitraj

qətnamələrinin yalnız çıxarıldığı dövlətin ərazisində məcburi icrası zamanın tələblərinə cavab vermirdi. Ona görə də, digər dövlətlərin ərazisində də arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası üçün yeni beynəlxalq sənədin qəbul edilməsinə ehtiyac var idi. Həmin sənəd «Xarici arbitraj qətnamələrinin məcburi icrası haqqında» 1927-ci il Genevrə Konvensiyası oldu. Konvensiyanın əsas məqsədi 1923-cü il Cenevrə Protokolunun tətbiqinin genişləndirilməsi və həmin Protokolun təsiri altına düşən mübahisələr üzrə çıxarılmış arbitraj qətnamələrinin onların çıxarıldığı dövlətdən kənar da icra edilməsini təmin etmək idi. Konvensiyaya müvafiq olaraq yalnız müxtəlif dövlətlərdə domisili olan şəxslər mübahisənin tərəfləri ola bilərdi. Xarici investisiyalı müəssisələr həmin dövlətdə domisili olan şəxslərlə mübahisələrini beynəlxalq kommertiya arbitrajının baxışına verə bilməzdi. Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər belə razılığa gəldilər ki, onlar arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd-şərti əsasında çıxarılmış arbitraj qətnamələrini icra edəcəklər. Burada əleyhinə qətnamə çıxarılan şəxslərin Razılışmış Dövlətlərin birinin yurisdiksiyası altında olması ilkin şərt kimi irəli sürülürdü. Konvensiya arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası üçün onun hansı tələblərə cavab verməli olduğunu, həmçinin qətnamənin icrasını xahiş edən tərəfin təqdim etməli olduğu sənədlərin siyahısını da müəyyənləşdirdi. Arbitraj qətnaməsindən imtinanın əsası kimi Konvensiya aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

- 1) arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı ölkədə ləğv olunması;
- 2) icranın yönəldiyi tərəfin arbitraj proseduru haqqında vaxtında xəbərdar edilməməsinə görə müdafiəsini təşkil edə bilməməsi;
- 3) arbitraj qətnaməsinin arbitraj sazişində ifadəsini tapmayan mübahisəyə aid olması.

Qətnamənin icrasında maraqlı olan tərəf onun çıxarıldığı ölkədə qüvvəyə minməsinə sübuta yetirməli idi.

Cenevrə Konvensiyası «ikiqat ekzekvatura» nəzərdə tuturdu. Arbitraj qətnaməsinin icrası üçün ilkin olaraq onun çıxarıldığı dövlətin məhkəməsi, sonra isə qətnamənin icra edilməli olduğu dövlətin məhkəməsi razılıq verməli idi.

Genevrə Konvensiyasının iştirakçılarının sayının azlığı, beynəlxalq kommertiya əlaqələrinin sürətli artım tələbinə cavab

verməməsi və həmin Konvensiyanın arbitraj qətnamələrinin icrası kimi mürəkkəb bir sahəni tam əhatə edə bilməməsi 1958-ci ildə bu sahədə yeni Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə nəticələndi.

Xarici Arbitraj qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi haqqında Nyu-York Konvensiyası (10 iyun 1958-ci il). Nyu-York Konvensiyası 1923-cü il Cenevrə Protokolu və 1927-ci il Cenevrə Konvensiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Əvvəla, arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasını ləngidən «ikiqat ekzekvatura» prinsipindən imtina olundu. İkincisi, Konvensiyada qətnamənin tanınması və icrasının xahiş olunduğu dövlətin məhkəməsində bundan imtinanın əsaslarının qəti siyahısı müəyyənləşdirildi. Nəhayət, Konvensiya bir sənəddə arbitraj sazişinin bağlanması qaydası və forması haqqında müddəalarla yanaşı, arbitraj qətnaməsinin icrası barədə müddəaları birləşdirdi.²⁰¹

Konvensiya xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı əsas müddəaları unifikasiya (vahid şəkildə salma) etdi. İlk olaraq hansı arbitraj qətnamələrinin xarici arbitraj qətnaməsi hesab olunduğu müəyyənləşdirildi. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq əvvəla, çıxarıldığı dövlətdə deyil, digər dövlətdə icrası tələb olunan arbitraj qətnamələri, ikincisi, icrası xahiş olunan dövlətdə daxili arbitraj qətnaməsi hesab olunmayan arbitraj qətnamələri xarici arbitraj qətnaməsi hesab olunur. Bununla yanaşı arbitraj qətnaməsinin xarici arbitraj qətnaməsi kimi təfsiri zamanı diqqətli olmaq lazımdır.

Məsələn, Stokholmdakı Ticarət Palatası Arbitraj İnstitutunun iki işveç hüquqi şəxsi arasındakı mübahisə üzrə qərarı İsveç üçün daxili qətnamə kimi qiymətləndirilir. Həmin institutun Reqlamenti «daxili» xarakterli mübahisələrə Arbitraj İnstitutunda baxılmasına yol verir. Lakin belə bir hal ola bilər ki, uduzan tərəfin icra yönəldilməli olan əmlakının əsas hissəsi başqa dövlətdə, məsələn Danimarkada yerləşə bilər. Belə halda arbitraj qətnaməsinin icrası Danimarkada «xarici arbitraj qətnaməsi» kimi xahiş edilə bilər.

Başqa bir misal. Almaniya Federativ Respublikasında yerləşən arbitraj tərəfindən xarici hüquq normalarının tətbiq edilməsi ilə

²⁰¹Karabel'ni kov B.R. Í spol'neni e reş'eni y mæc dunar odni x kommerçeski x arbi tr ac ey. Kommentariy k Njø -Yor'kskoy konvenüi i 1958 q i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q M. 2003. s. 10-11.

çıxarılmış arbitraj qətnaməsi xarici arbitraj qətnaməsi kimi qiymətləndirilir (Mülki Mühakimə Külliyyəti, maddə 1044). Ona görə də həmin qətnamənin AFR ərazisində yerləşən arbitraj tərəfindən çıxarılmasına baxmayaraq, o xarici arbitraj qətnaməsi kimi icra olunmalıdır.²⁰²

Nyu-York Konvensiyası Cenevrə Konvensiyası ilə müqayisədə xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasını xeyli sadələşdirdi və tətbiq dairəsini genişləndirdi. Belə ki, Nyu-York Konvensiyasının tətbiq dairəsi həmin Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətin subyektinə münasibətdə çıxarılan arbitraj qətnamələrini də əhatə edir.

Konvensiyanın əsas müddəalarından biri də xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icra olunmasının tələb olunan ərazinin prosedur normalarına müvafiq surətdə həyata keçirilməsidir.

Xarici ticarət arbitraji haqqında Avropa Konvensiyası (21 aprel 1961-ci il). Konvensiyanın səciyyəvi xüsusiyyəti ondadır ki, onun təsiri ümumi hüquqa dair hüquqi şəxslərə də şamil olunur. Bundan əlavə Konvensiyada mübahisələrə baxılan zaman xarici vətəndaşların da arbitr kimi çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Konvensiyaya müvafiq olaraq tərəflərin hüquq qabiliyyəti onların hər birinin «şəxsi» qanunu əsasında müəyyən edilir.

Avropa Konvensiyası arbitraj baxışının həyata keçirilməsi və qətnamənin qəbul edilməsi qaydasına xüsusi yer ayırır. Tərəflər arbitraj məhkəməsinə seçməkdə sərbəstdirlər. Onlar mübahisənin həlli zamanı tətbiq edilməli olan hüququ da qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyənləşdirə bilirlər.

Avropa Konvensiyası arbitraj məhkəməsinə yalnız hüquq normaları əsasında deyil, həmçinin «dostcasına vasitəçilər» kimi ədalətlik prinsiplərinə müvafiq (*ex aequo et bono*) olaraq qətnamə çıxarmaq səlahiyyəti verir. Lakin bu barədə tərəflərin sazişi olmalı və arbitrajın rəhbər tutduğu hüquq norması belə imkanı nəzərdə tutmalıdır.

Avropa Konvensiyası arbitraj baxışına dövlət məhkəmələrinin müdaxiləsini də nəzərdə tutur. Bu cür müdaxilə həm arbitraj baxışı

²⁰² Anufrieva, L.P. Mec dunar odnoe çastnoe pravo. M.2001.Tom3. s. 110.

başlanana kimi, həm də arbitraj baxışı zamanı, həmçinin iş üzrə icraatın xitamından sonra da mümkündür. Belə ki, dövlət məhkəmələri müvəqqəti tədbirlər və iddianın təmini tədbirləri görə bilər.

Dövlətlər və digər dövlətlərin milli subyektləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında Vaşinqton Konvensiyası (18 mart 1965-ci il). Həmin Konvensiya Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının²⁰³ təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır.

İnvestisiya²⁰⁴ mübahisələrinin ayrıca kateqoriyası, yəni dövlətlə digər dövlətin vətəndaşları və ya təşkilatları arasında mübahisələr üçün Konvensiyada xüsusi arbitraj orqanının - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yanında İnvestisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Həmin orqanun yaradılmasında məqsəd müvafiq subyektlər arasında mübahisələrin barışıq vasitəsi və arbitrajla həllinin təmin edilməsi idi. Mərkəz *International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID)* adlanır. Razılaşmış dövlətlə (və ya razılaşmış dövlətin Mərkəzə məlumat verdiyi hər hansı səlahiyyətli orqanı ilə) digər razılaşmış dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsi arasında bilavasitə investisiya ilə əlaqədar yaranmış hüquqi mübahisələrin həlli Mərkəzin səlahiyyətinə aid edilmişdir. Bunun üçün ilkin şərt kimi iştirakçıların mübahisəni Mərkəzə vermək barədə yazılı razılığı nəzərdə tutulur. Bu cür razılığa gəlmiş tərəflər sonradan həmin razılıqdan imtina edə bilməzlər. Konvensiya həmçinin nəzərdə tutur ki, dövlətin Konvensiyaya tərəfdar çıxması, onu imzalaması və ya ratifikasiya etməsi konkret mübahisənin avtomatik olaraq razılaşdırıcı prosedura və ya arbitraja verməsinə

²⁰³ Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı 1944-cü ildə yaradılmışdır. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumlarına aiddir. Bankın işinin əsas istiqamətləri: inkişaf etməkdə olan ölkələrin tələbatını ödəmək məqsədilə ehtiyatların cəlb edilməsi üçün yeni sazişin imzalanmasına çalışmaq; Bankın inkişafına vahid yanaşma; Dünya bankı tərəfdaşlarının dairəsini qlobal və regional səviyyələrdə genişləndirmək və möhkəmləndirmək; Bankın fəaliyyətini təkmilləşdirməkdir.

²⁰⁴ İnvestisiya — gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

səbəb olmur. Hər bir konkret mübahisənin razılaşdırıcı prosedur və ya arbitraj çərçivəsində həlli hökmən ilkin yazılı razılığın verilməsini tələb edir. Konvensiya arbitrajın ümumi könüllülük prinsipini rəhbər tutaraq tərəflər arasında razılıq əsasında mübahisənin başqa arbitraja verilməsini istisna etmir.

«Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 12-ci maddəsinə əsasən kompensasiyanın və zərərin ödənilməsi məbləğləri, bunun ödənilməsi müddətləri və qaydası haqqında mübahisələr məhkəmədə, habelə tərəflərin sazişi və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda münisflər məhkəməsində həll olunur.

Eyni qayda «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda da nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 19-cu maddəsində göstərilir ki, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan mübahisələrə müvafiq olaraq məhkəmə və ya münisflər məhkəməsi baxır.

«Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında investisiyalarının təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında» 22 dekabr 1995-ci il tarixli Müqavilənin 11-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən «əgər Razılığa gələn Tərəflərin hər ikisi həm də investisiyalara münasibətdə dövlətlər və digər dövlətlərin vətəndaşları arasında mübahisələrin nizama salınması haqqında 18 mart 1965-ci il tarixli Konvensiyanı imzalayan dövlətlərdirsə, onda mübahisə edən tərəflər arasında bu maddədə göstərilən mübahisələrə başqa prosedura barədə razılaşdırılmış hallar istisna olmaqla, yuxarıda göstərilən Konvensiyaya müvafiq olaraq münisflər məhkəməsində baxılır. Bununla hər bir Razılığa gələn Tərəf belə qaydaya öz razılığını verir».

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında 25 sentyabr 1997-ci ildə imzalanmış «İnvestisiyaların təşviqi və qorunması haqqında» Sazişin 9-cu maddəsinə əsasən:

«1. Razılığa Gələn Tərəflərdən biri və digər Razılığa Gələn Tərəfin investorları arasında investisiyalarla bağlı ortaya çıxan istənilən mübahisə, kompensasiyanın miqdarı ilə bağlı mübahisələr də daxil olmaqla, mümkün olduqca, dostcasına tənzimlənəcəkdir.

2. İnvestor və Razılığa Gələn Tərəf arasında investisiya sazişi mövcud olduqda, bu cür investisiya sazişində nəzərdə tutulan qayda tətbiq ediləcəkdir.

3. Belə mübahisə tənzimləmə haqqında yazılı müraciət edildiyi tarixdən keçən 6 ay ərzində dostcasına həll edilə bilmədiyi halda investor mübahisəni öz qərarı ilə:

a) Razılığa Gələn Tərəfin ərazi yurisdiksiyasına malik olan Məhkəməsinə;

b) BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasının (UNCITRAL) arbitrac qaydalarına uyğun olaraq, «ad hoc» Arbitrac Məhkəməsinə; qəbul edən Razılığa Gələn Tərəf qeyd edilən məhkəməni qəbul etməyi öhdəsinə götürür.

c) Dövlətlər və digər Dövlətlərin vətəndaşları arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsinə dair Vaşinqton Konvensiyasına (18 mart, 1965) uyğun olaraq, əgər hər iki Razılığa Gələn Tərəf onun üzvü olarsa və ya üzvüdürsə, arbitrac proseduralarının keçirilməsi üçün İnvestisiya Mübahisələrinin Tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəzə müraciət edə bilər».

Beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının fəaliyyəti həmçinin regional müqavilələrlə də tənzimlənir.

İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq münasibətlərindən törəyən mülki-hüquqi mübahisələrə arbitraj yolu ilə baxılması haqqında 1972-ci il Moskva Konvensiyası Qarşılıqlı İqtisadi Yardım təşkilatının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanmışdı. Həmin Konvensiyanın xarakterik cəhəti onda idi ki, Konvensiya özü mübahisələrə baxılmasının arbitraj qaydasının məcburiliyini nəzərdə tuturdu. Bu isə arbitraj proseduru üçün zəruri olan könüllülük prinsipinə zidd idi. Konvensiya üçün xarakterik olan digər cəhət onda idi ki, orada arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası üçün xüsusi prosedur nəzərdə tutulmurdu. Arbitraj qətnamələri heç bir sonrakı prosedur olmadan tanınmış hesab olunur və Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin hər birinin ərazisində dövlət məhkəmələrinin qətnaməsi kimi icra edilməli idi. Hazırda Qarşılıqlı İqtisadi Yardım təşkilatı mövcud olmadığına görə Konvensiya tətbiq olunmur.

Məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin icrası haqqında Ərəb Dövlətləri Cəmiyyətinin 14 sentyabr 1952-ci il Konvensiyası. Həmin

konvensiya da iştirakçı dövlətlərin ərazisində məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin sonradan heç bir prosedura məruz qalmadan icrasını nəzərdə tutur. Konvensiyaya əsasən arbitraj qətnaməsinin icra edilməsi üçün müraciət edilən dövlət həmin qətnaməni mahiyyəti üzrə yoxlamaq səlahiyyətinə malik deyildir. Qətnamənin icrasından yalnız Konvensiyada nəzərdə tutulmuş altı halda imtina etmək mümkündür. Həmin hallar aşağıdakılardır: 1) qətnaməni icra etməli olan dövlətin qanunvericiliyi mübahisənin arbitraj yolu ilə həllini tanıması; 2) arbitraj qətnaməsi arbitraj sazişinin şərtlərinə zidd qaydada qəbul edilməsi; 3) arbitrlər arbitraj sazişinin və arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətin arbitraj haqqında qanunvericiliyinə zidd qaydada fəaliyyət göstərmələri; 4) tərəflər arbitraj baxışı barədə lazımı qaydada xəbərdar edilməməsi; 5) arbitraj qətnaməsi onun icra edilməli olduğu dövlətin ictimai qaydası ilə ziddiyyət təşkil edən müddəalar nəzərdə tutması, və ya əxlaq qaydalarına zidd olması; 6) arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətdə qəti qüvvəsini almaması. Konvensiyada həmçinin məcburi icra haqqında vəsatətə əlavə edilməli olan sənədlərin siyahısı da göstərilmişdir.

Məhkəmə məsələləri üzrə əməkdaşlıq haqqında 6 aprel 1983-cü il Ər-Riyad Konvensiyası. Konvensiya hüquq sahəsində əməkdaşlığın bir sıra məsələləri ilə yanaşı həmçinin arbitraj qətnamələri və onların tanınması və məcburi icrası üçün zəruri şərtlər barədə müddəalar da nəzərdə tutur.

Beynəlxalq Kommersiya arbitraji haqqında 30 yanvar 1975-ci il Amerikaarası Konvensiya (Panama Konvensiyası). Konvensiyaya əsasən mülki-hüquq münasibətlərin subyektləri arasında baş vermiş və ya baş verə biləcək mübahisələr arbitraja verilə bilər. Arbitrlər tərəflər arasında razılaşıdırılmış prosedur əsasında seçilməlidir. Arbitraj qətnaməsindən şikayət verilə bilməz və o qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi kimi qüvvəyə malikdir. Arbitraj qətnaməsinin icrasından imtina əsasları Nyu-York Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş əsaslarla üst-üstə düşür.

Avropa Energetika Xartiyasına 1994-cü il müqaviləsi. Avropa Energetika Xartiyası 17 dekabr 1991-ci ildə energetika sahəsindəki problemlərin vahid qaydada qəbul edilməsi və bu sahədə əməkdaşlıq məqsədilə imzalanmışdır. 1994-cü ildə həmin Xartiyaya 49 dövlət tərəfindən imzalanmış Müqavilə əlavə edildi. Müqavilənin

bağlanmasının başlıca məqsədi energetika sahəsində əməkdaşlığın hüquqi çərçivəsinin müəyyən edilməsi idi. Ona görə də müqavilə investisiyaların müdafiəsi, beynəlxalq mübahisələrə baxılması barədə müddəaları da nəzərdə tuturdu.

Müqavilənin 26-cı maddəsinə müvafiq olaraq investisiya ilə bağlı mübahisələr ilk növbədə dostcasına həll edilməli idi. Əgər mübahisə 3 ay müddətində dostcasına həllini tapmırsa, onda mübahisədə tərəf olan investor öz seçimi ilə aşağıdakı orqanlara müraciət etmək hüququna malikdir:

1) Mübahisədə tərəf olan Razılaşmış Tərəfin məhkəmə və inzibati tribunallarına;

2) mübahisənin həllinin qabaqcadan razılaşdırılmış hər hansı proseduruna;

3) digər arbitraj orqanına.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövləti də həmin müqavilənin iştirakçısıdır və qabaqcadan belə bir bəyanat vermişdir ki, əgər investor mübahisəni milli məhkəməyə vermişdirsə və ya müqavilədə investor ilə dövlət arasında müəyyən edilmiş prosedura müvafiq olaraq baxılması üçün müraciət etmişsə, sonradan mübahisəni digər orqanlara verə bilməz. Bu cür bəyanatla Azərbaycan dövləti ilə yanaşı Bolqarıstan, Macarıstan, Qazaxıstan, Polşa, Rusiya, Rumıniya, Sloveniya, Xorvatiya və Çexiya da çıxış etmişdir.

İkitərəfli müqavilələr. Dövlətlər arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələr də işlərə arbitraj qaydasında baxılmasının, arbitraj qətnamələrinin icrasının mənbəyi kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Müqavilə iki dövlətin ərazisində çıxarılmış arbitraj qətnamələrinin icrası qaydasını müəyyənləşdirir. Müqavilənin 19-cu maddəsi müəyyən edir ki, Razılaşan hər bir Tərəf Razılaşan digər Tərəfin ərazisində çıxarılmış mülki və ticarət işləri üzrə son arbitraj qərarları uyğun milli qanunvericiliyə zidd olmayaraq bu Müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlər əsasında tanıyır və icra edirlər.

Qərar dedikdə, bu Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra mülki və ticarət işləri üzrə çıxarılan məhkəmə və son arbitraj qərarları nəzərdə tutulur. Qeyd edilən qərarlar bu Müqavilə qüvvəyə

mindikdən sonra yaranmış hüquq münasibətləri üzrə çıxarılsa, tanınacaq və icra olunacaqdır.

Müqavilənin 20-ci maddəsi qərarların tanınması və icrası üçün onların aşağıdakı şərtlərə cavab verməsini tələb edir:

a) Razılaşan Tərəfin ərazisində çıxarılmış qərar bu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qüvvəyə minmiş və icra edilməlidir.

b) ərazisində qərar çıxarılmış Razılaşan Tərəfin orqanı ərazisində icra edilməsi tələb olunan digər Razılaşan Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu məsələdə səlahiyyətlidir;

v) ərazisində qərar çıxarılan Razılaşan Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun əleyhinə qərar çıxarılmış Tərəf vaxtında və lazımi qaydada məhkəməyə çağırılmışdır;

q) Tərəflər hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etmək, çağırış əsasında məhkəmə istintaqında iştirak etmək və buna imkanı olmadıqda təmsil olunmaq imkanlarından məhrum edilməmişlər;

d) qərarın icra edilməli olduğu Razılaşan Tərəfin ərazisində bu Tərəflər arasındakı həmin prosesdəki mübahisə üzrə əvvəllər qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə və ya arbitraj qərarı çıxarılmamışdır;

e) sorğu edilən Tərəfin məhkəməsi eyni tərəflər arasında, eyni mövzu və əsaslarla əvvəl qaldırılmış iş üzrə icraat aparmır;

ə) ərazisində qərarın tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılaşan Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, həmin tərəfin qanunlarını tətbiq etmək tələb olunduğu halda qərar yalnız:

1) bu qanunlar həqiqətən tətbiq edilmiş olduqda və ya

2) digər Razılaşan Tərəfin tətbiq edilmiş qanunları mahiyyətə həmin qanunlardan fərqlənmədikdə tanınır və icra olunur.

i) qərar ərazisində tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılaşan Tərəfin qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinə və ictimai qaydalarına zidd olmadıqda.

Arbitraj qərarları 20-cı maddədə göstərilənlərlə yanaşı ((d) bəndi istisna olmaqla) aşağıdakı şərtlərə cavab verdikdə icra edilməlidir:

a) ərazisində qərarın icra edildiyi Razılaşan Tərəfin qanununa görə belə iş arbitrac araşdırması mövzusu ola bilərsə;

b) arbitraj qərarı maraqlı tərəflər arasındakı arbitraj sazişində və ya arbitraj qeydlərində nəzərdə tutulan və ya onların şərtlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə verilmişdirsə;

v) arbitraj orqanının tərkibi maraqlı tərəflər arasındakı sazişə və ya arbitraj qeydinə və yaxud arbitraj araşdırmasının keçirildiyi dövlətin qanunlarına uyğundursa;

ə) tərəflərə arbitrin təyin edilməsi və ya arbitraj araşdırmaları barədə lazımı qaydada məlumat verilmişdirsə;

d) arbitrajın qərarı onun çıxarıldığı dövlətdə son qərar hesab edilirsə.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında 25 mart 1997-ci il tarixli Sazişin 10-cu maddəsinə əsasən bir Razılığa gələn Tərəfin investoru və digər Razılığa gələn Tərəf arasında bu Razılığa gələn Tərəfin ərazisində investisiyalarla bağlı baş verən istənilən mübahisə bu mübahisədə iştirak edən tərəflər arasında danışıqlarda müzakirə ediləcəkdir.

Əgər bir Razılığa gələn Tərəfin investoru və digər Razılığa gələn Tərəf arasında hər hansı mübahisə bu yolla altı ay ərzində həll oluna bilmirsə, investor bu mübahisəni aşağıdakılara vermək hüququna malikdir:

a) 18 mart 1965-ci ildən Vaşinqtonda (Kolumbiya əyaləti) imzalanmaq üçün açıq olan Dövlətlər və başqa Dövlətlərin vətəndaşları arasında Investisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Konvensiyanın şərtlərini nəzərdə tutmaqla, hər iki Razılığa gələn Tərəf həmin Konvensiyanın iştirakçısı olduğu halda, Investisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzə (ICSID);

b) hakimə və ya BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasının Arbitrac Qaydalarına (UNICITRAL) uyğun olaraq yaradılmış beynəlxalq ad hos arbitrac məhkəməsinə; mübahisədə iştirak edən tərəflər həmin Qaydaların dəyişdirilməsi barədə yazılı razılığa gələ bilərlər; arbitraj qərarları mübahisədə iştirak edən hər iki tərəf üçün qəti və məcburidir.

Müqavilənin 11-ci maddəsi nəzərdə tutur ki, Sazişin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı Razılığa gələn Tərəflər arasında mübahisələr, imkan daxilində, məsləhətləşmələr və ya danışıqlar yolu ilə həll

ediləcəkdir.

Əgər mübahisə altı ay ərzində bu yolla tənzimlənmə bilmirsə, o, Razılığa gələn Tərəflərdən birinin müraciəti əsasında arbitrac məhkəməsinə verilə bilər.

Müqavilə arbitraj məhkəməsinin yaradılması qaydasını da nəzərdə tutur. Müqaviləyə müvafiq olaraq arbitraj məhkəməsi hər konkret halda aşağıdakı qaydada yaradılır: arbitraj həlli barədə müraciət alındıqdan keçən iki ay ərzində hər bir Razılığa gələn Tərəf Məhkəmənin bir üzvünü təyin edir. Bu iki üzv üçüncü Dövlətin vətəndaşı olan şəxsi seçir və o, Razılığa gələn Tərəflərin təsdiqindən sonra Məhkəmənin Sədri təyin edilir. Sədr digər iki üzvün təyin edildiyi tarixdən keçən üç ay ərzində təyin edilir. Bu qaydaya riayət olunmadıqda Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Prezidenti zəruri təyinatı yerinə yetirmək üçün dəvət olunur. Əgər o, Razılığa gələn Tərəflərdən hər hansı birinin vətəndaşındırsa və ya əgər başqa səbəblər ona göstərilən funksiyaları icra etməyə mane olarsa, zəruri təyinatları yerinə yetirmək üçün Vitse Prezident dəvət olunur. Vitse Prezident də hər hansı Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşındırsa və ya göstərilən funksiyaları yerinə yetirə bilmirsə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin hər hansı Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olmayan vəzifəcə növbəti üzvü zəruri təyinatları yerinə yetirmək üçün dəvət olunur.

Arbitraj Məhkəməsi öz qərarlarını səs çoxluğu ilə qəbul edir. Belə qərarlar məcburi olacaqdır. Hər bir Razılığa gələn Tərəf özünün məhkəmə üzvü ilə və arbitraj məhkəməsi prosesində təmsilçiliyi ilə bağlı xərcləri çəkir. Sədrə bağlı xərcləri və qalan xərcləri hər iki Razılığa gələn Tərəf bərabər miqdarda çəkir. Arbitraj Məhkəməsi öz xüsusi prosedurasını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Fransa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında 1 sentyabr 1998-ci il tarixli Sazişin 8-ci maddəsinə əsasən bir Razılığa gələn Tərəfin və digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı və ya şirkəti arasında baş verən investisiyalarla bağlı mübahisə aidiyyəti olan tərəflər arasında danışıqlar yolu ilə nizama salınmalıdır.

Bu mübahisə, mübahisədə iştirak edən tərəflərdən birinin və

ya digərinin müraciət etdiyi tarixdən keçən altı ay müddətində tənzimlənməzsə, o istənilən tərəfin müraciəti əsasında Dövlətlər və digər dövlətlərin vətəndaşları arasında mövcud olan investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə 18 mart 1965-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmış Konvensiyaya uyğun olaraq yaradılmış İnternasional Mübahisələrinin Tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəzə (ICSID) baxılmaq üçün verilə bilər.

Müqaviləyə müvafiq olaraq Razılığa gələn Tərəflərdən istənilən birinin məsələ qaldırdığı tarixdən keçən altı ay ərzində mübahisə tənzimlənməzsə, o, Razılığa gələn Tərəflərdən istənilən birinin müraciəti əsasında Münsiflər Məhkəməsinə verilə bilər. Həmin müqavilədə də arbitraj məhkəməsinin yaradılması qaydası nəzərdə tutulmuşdur.

Fakultativ beynəlxalq sənədlər. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş bəzi sənədlər məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmayan sənədlərdir. Məsələn, Beynəlxalq Ticarət Arbitrajı haqqında Nümunəvi YUNSIŞRAL Qanunu, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş oxşar rəqlamentlər məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmayan sənədlərdir. 21 iyun 1985-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ticarət Hüquqları üzrə Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş Nümunəvi YUNSIŞRAL Qanunu ümumi müddəalarla yanaşı, arbitraj sazişi, arbitraj məhkəməsinin tərkibi, arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətləri, arbitraj araşdırılmasının aparılması, arbitraj qərarlarının çıxarılması və araşdırmaya xitam verilməsi, arbitraj qərarlarından şikayət verilməsi, arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi məsələləri barədə müddəaları nəzərdə tutur.

Nümunəvi Qanuna müvafiq olaraq tərəflər öz mülahizələrinə müvafiq olaraq arbitrlərin sayını müəyyən edə bilərlər. Tərəflər arbitrlərin sayını müəyyən etmədiyi halda üç arbitr təyin olunur. Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, heç bir şəxs vətəndaşlığı ilə bağlı arbitr kimi iştirak etmə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Arbitraj məhkəməsi öz səlahiyyətləri, o cümlədən arbitraj sazişinin etibarlılığına, yaxud mövcud olmasına dair istənilən etirazla bağlı qərar çıxara bilər. Arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətlərinin olmaması haqqında müraciət iddia üzrə etiraz təqdim edilməmişdən əvvəl bildirilməlidir. Tərəflər arasında digər razılığa yoxdursa,

arbitraj məhkəməsi hər hansı bir tərəfin xahişi ilə, mübahisənin predmetinə dair zəruri hesab edərsə, tərəflərdən hər hansı birinin belə təminədiçi tədbirləri görməsi barədə sərəncam verə bilər.

Nümunəvi Qanuna əsasən tərəflərə eyni münasibət olmalıdır və hər bir tərəfə öz mövqeyini şərh etmək üçün bütün imkanlar verilməlidir. Arbitraj məhkəməsi mübahisəni hüququn elə normalarına uyğun həll edir ki, tərəflər bu normaları mübahisənin mahiyyətinə tətbiq edilə bilən normalar kimi seçmiş olsunlar. Arbitraj məhkəməsi «*ex aequo et bono*» və yaxud «barışıq vasitçiliyi» qərarını yalnız tərəflər ona belə səlahiyyət verdiyi halda qəbul edir.

Nümunəvi Qanunda arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası onun hansı ölkədə çıxarılmasından asılı edilmir və bundan imtinanın əsasları konkret olaraq göstərilmişdir.

15 dekabr 1976-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş YUNSI TRAL Arbitraj Reqlamenti də məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmayan beynəlxalq sənədlərdəndir. Reqlament, onun qaydalarının tərəflərin imtina edə bilmədikləri qanunun normaları ilə ziddiyyət təşkil etdiyi hallar istisna olmaqla, arbitraj araşdırmasını tənzimləyir. Arbitraj araşdırmanın başlayan tərəf digər tərəfə arbitraj haqqında bildiriş göndərir. Cavabdehin arbitraj haqqında bildirişi aldığı gündən arbitraj araşdırması başlanmış hesab olunur. Tərəflər, öz seçdikləri şəxslər vasitəsi ilə təmsil olana və ya belə şəxslərin köməyindən istifadə edə bilərlər. Reqlamentdə arbitrlərin təyin edilməsi, onlara etiraz edilməsi və əvəz edilməsinin qaydası kifayət qədər ətraflı şəkildə tənzimlənir.

Reqlamentin arbitraj araşdırması bölməsində arbitraj araşdırmasının keçirildiyi yer, dil, iddia ərizəsinə aid tələblər, arbitraj məhkəməsinin aidiyyəti olmamasına görə etiraz, müddətlər, sübutlar və dinləmələr, təminədiçi tədbirlər barədə müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Reqlamentdə arbitraj qətnaməsinin qəbul edilməsi, onun forması və hüquqi qüvvəsi, qətnamənin izah edilməsi, qətnaməyə düzəlişlərin edilməsi, əlavə arbitraj qətnaməsi, arbitraj xərcləri ilə bağlı məsələlər də kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Lakin həm Beynəlxalq Ticarət Arbitrajı haqqında Nümunəvi YUNSI TRAL Qanunu, həm də YUNSI TRAL Arbitraj Reqlamenti milli dövlətlərdə arbitraj qanunvericiliyinin hazırlanmasında istinad olunan mənbə rolunu oynayır.

Milli qanunvericilik. Qeyd olunduğu kimi arbitrajın fəaliyyəti beynəlxalq sənədlərlə yanaşı milli qanunvericiliklə də tənzimlənir. «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu¹⁸ noyabr 1999-cu ildə qəbul olunmuş və arbitrajın fəaliyyətini nizamlayan əsas normativ–hüquqi aktdır. Qanun Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrə əməl edilməklə beynəlxalq ticarət arbitrajına tətbiq edilir. Həmin Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla onunla tənzimlənən məsələlərə dair heç bir məhkəmə müdaxiləsinə yol verilmir.

Qanunda «arbitraj sazişi» — müqavilə xarakteri və yaxud başqa xarakter daşıyıb–daşımamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir konkret hüquq münasibəti ilə əlaqədar tərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin hamısının və ya müəyyən mübahisələrin arbitraja verilməsi barəsində tərəflərin sazişi kimi müəyyən edilir. Qanun arbitraj sazişinin yazılı formada bağlanmasını tələb edir. Arbitraj sazişi müqavilədə arbitraj qeyd–şərti kimi və yaxud ayrıca saziş kimi bağlanıla bilər.

Qanuna müvafiq olaraq tərəflər öz mülahizələrinə uyğun olaraq arbitrlərin sayını müəyyən edə bilərlər. Tərəflər bu sayı müəyyən etməzlərsə, belə halda üç arbitr təyin edilir. Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, heç bir şəxs vətəndaşlığı ilə bağlı arbitr kimi iştirak etmə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Qanun arbitraj məhkəməsinin öz səlahiyyəti barəsində, o cümlədən arbitraj sazişinin mövcudluğu və yaxud etibarlılığı barədə hər bir etiraz üzrə qərar çıxarmaq səlahiyyətini müəyyən edir.

Müqavilənin etibarsızlığı haqqında Arbitraj Məhkəməsinin çıxardığı qərar «ipso iure» arbitraj qeyd–şərtinin etibarsızlığına səbəb olmur.

Tərəflər arasında digər razılaşma yoxdursa, arbitraj məhkəməsi hər hansı bir tərəfin xahişi ilə mübahisəli predmetlə bağlı zəruri hesab edərsə, tərəflərin təminədi tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair göstərişlər verə bilər. Arbitraj məhkəməsi hər hansı tərəfdən belə tədbirlərin təmin edilməsini tələb edə bilər.

Tərəflərə eyni münasibət göstərilməlidir və hər bir tərəfə öz mövqeyini ifadə etməsi üçün hər cür imkan verilməlidir.

Qanun tərəflərin öz mülahizələri əsasında arbitraj məhkəmə-sində baxışın aparılması prosedurası haqqında razılığa gəlməsini də nəzərdə tutur.

Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, konkret mübahisə barədə arbitraj baxışı, həmin mübahisənin arbitraja verilməsi haqqında müraciəti cavabdeh aldığı gündən başlanılır.

Arbitraj məhkəməsi mübahisəni hüququn elə normalarına uyğun həll edir ki, tərəflər bu normaları mübahisənin mahiyyətinə tətbiq edilə bilən normalar kimi seçmiş olsunlar.

Tərəflərin hər hansı bir göstərişi yoxdursa, arbitraj məhkəməsi tətbiqini mümkün saydığı kolliziya normalarına uyğun müəyyən edilmiş hüququ tətbiq edir.

Arbitraj məhkəməsi «ex aequo et bono» və yaxud «barışiq vasitəçiliyi» qərarını yalnız tərəflər ona belə səlahiyyətlər verdiyi halda qəbul edir.

Tərəflər arasında digər razılaşma yoxdursa, arbitraj baxışında birdən artıq arbitr olduqda arbitraj məhkəməsinin hər hansı bir qərarı arbitraj məhkəməsinin üzvlərinin səs çoxluğu ilə çıxarılmalıdır.

Arbitraj baxışının gedişində tərəflər mübahisəni aradan qaldırırlarsa, arbitraj məhkəməsi baxışa xitam verir və tərəflərin xahişi əsasında və öz tərəfindən etirazı olmadıqda razılaşdırılmış şərtlər əsasında arbitraj qərarı formasında mübahisənin aradan qalxmasını rəsmiləşdirir.

Arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası məsələləri «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsində nəzərdə tutulan normalar əsasında tənzimlənilir. Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin fəaliyyəti onun Əsasnaməsi əsasında nizama salınır. Lakin «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin Əsasnaməsinin müddəalarının analizi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında ümumi məhkəmələr üçün xarakterik olan bir sıra prosessual qaydalar (işin baxışının tərəflərin çəkişməsi əsasında həyata keçirilməsi, maddi sübutlara baxış keçirilməsi və onların tədqiqi, məhkəmə qətnaməsinə yeni açılmış hallara görə yenidən baxılması və s.) BKAM-ın fəaliyyətini

tənzimləyən həmin sənədlərdə ifadəsini tapmamışdır. Göstərilənlən belə bir sualın meydana çıxmasına səbəb olur: BKAM konkret mübahisəni həll edərkən prosesual xarakterli hər hansı məsələnin həlli ilə bağlı nə tərəflərin sazişində, nə də özünün Əsasnaməsində müvafiq normanı tapa bilmədikdə Azərbaycan Respublikası MPM-nə istinad etməklə ümumi məhkəmələr üçün nəzərdə tutulmuş prosesual norma və qaydalardan istifadə edə bilərmə? Ədəbiyyatda bu sahədə müxtəlif fikirlərlə rastlaşmaq olur. L.A.Lunts və İ.O. Xlestova göstərirdilər ki, sovet mülki prosesinin prinsipləri arbitraj icraatının xarakterinə müvafiq olduğuna görə, arbitrajların fəaliyyətinin tənzimlənməsindəki problemlərin aradan qaldırılmasında istifadə olunmalıdır²⁰⁵.

V.S. Pozdnyakov isə belə hesab edir ki, «nə məhkəmə icraatı haqqında qanunvericilik, nə də Rusiya Federasiyasının prosesual qanunvericiliyi, o cümlədən RSFSR MPM və RSFSR APM beynəlxalq kommərsiya arbitrajına tətbiq olunmur».²⁰⁶ Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Kommərsiya Arbitraj Məhkəməsinin təcrübəsində bu müddəa bir qədər inkişaf etdirilmişdir. 2/1995 sayılı işdə arbitraj tərkibi müəyyən etmişdi ki, RSFSR MPM və RSFSR APM-nin beynəlxalq kommərsiya arbitrajına birbaşa aidiyyəti yoxdur. BKAM-da əsasında arbitraj baxışının keçirildiyi qanunvericilik münsif məhkəməsinin RSFSR MPM və RSFSR APM-nin müddəaları ilə bağlılığını nəzərdə tutmur. Bununla belə, qanunla arbitrlərə verilən səlahiyyət onların müvafiq məsələləri ümumi prosesual normaları əsasında həll etmək imkanını istisna etmir.²⁰⁷

Fikrimizcə, arbitraj məhkəmələrində arbitrlər tərəfindən qanunun analogiya üzrə tətbiqi yol verilən hesab edilməlidir

²⁰⁵ Lunü L.A. Mec dunar odnı y qr ac danski y proüess. M., 1966.s.165; Xl est ova İ .O. Arbi tr ac vo vneş negkonomi çeski x otnoh eni əx str an – çl enov SGV. M., 1980.s.61.

²⁰⁶ Pozdnəkov V.S. Mec dunar odnı y kommər çeski y arbi tr ac v Rossi yskoy F eder aü i (zakon, r eq l ament, komment ar i i). M. 1996. s. 14.

²⁰⁷ Arbi tr ac nə pr akt i ka za 1996-1997 qq. / Sost. Rozenber q M.Q. M., 1998.s. 244.

7.6. Arbitrajın növləri

Beynəlxalq təcrübə «münsif məhkəməsi» və beynəlxalq kommertiya arbitrajı» terminləri arasında fərq müəyyən etmir. Beynəlxalq kommertiya arbitrajı hazırda iki növdə – daimi fəaliyyət göstərən və konkret faktla bağlı yaradılmış – *ad hoc* arbitraj formasında fəaliyyət göstərir. Daimi fəaliyyət göstərən arbitrajlar özünün aparatına, əsasnaməsinə – reqlamentinə malik olur. Bu cür orqanlar bir qayda olaraq milli ticarət palataları, bircalar, assosiasiyalar və digər təşkilatlar yanında yaradılır. Beynəlxalq kommertiya arbitrajlarının adında işlədilən «beynəlxalq» termini şərti xarakter daşıyır, çünki beynəlxalq kommertiya arbitrajları beynəlxalq-hüquqi hadisə kimi çıxış etmir. Burada «beynəlxalq» sözü arbitrajdan daha çox tənziqləməli olduğu münasibətə aiddir. Arbitraj tərəflər arasında beynəlxalq xarakterli münasibətlərdən doğan mübahisələrə baxır. Mübahisəyə baxan orqan isə mahiyyət etibarını ilə milli orqanlardır, çünki bir dövlətin milli sistemi çərçivəsində, onun qanunvericiliyi əsasında yaradılır.

Daim fəaliyyət göstərən arbitrajları mübahisələrinə baxdıqları subyektlərin dairəsinə görə «açıq» və «qapalı» arbitrajlara ayırmaq olar. Yalnız konkret subyektlər arasında mübahisələrə baxan arbitrajlar «qapalı» arbitrajlar hesab olunur. Mübahisələrə baxdığı subyektlərə görə heç bir məhdudiyət müəyyən etməyən arbitrajlar «açıq» arbitrajlar hesab olunur. Arbitrajların açıq və ya qapalı arbitraj olması haqqında məsələ onların təsis sənədlərində öz həllini tapır.

Bundan başqa daim fəaliyyət göstərən arbitrajlar ümumi səlahiyyətli və xüsusi səlahiyyətli arbitrajlara ayrılırlar. Xüsusi səlahiyyətli arbitrajlar ancaq müəyyən kateqoriyadan olan mübahisələrə baxırlar. Məsələn, 1 iyul 1901-ci ildə yaradılmış Paris Dəniz Arbitraj Palatası ticarət gəmiçiliyi, daşımalar, gəmilərin tikilməsi və təmiri, dəniz sığortası və sair bu sahə ilə bağlı yaranmış mübahisələrə baxır.

Ümumi səlahiyyətli arbitrajlar isə müvafiq reqlamentə əsasən onların yurisdiksiyasına aid olan mübahisələrə baxırlar. Beləliklə, xüsusi səlahiyyətli arbitraj orqanlarına onların nizamnaməsi və ya təsis sənədlərində nəzərdə tutulmayan mübahisələr verilə bilməz. Eyni zamanda ümumi səlahiyyətli arbitrajlar, xüsusi institutların

yurisdiksiyalarına düşən mübahisələr istisna olunmaqla, beynəlxalq ticarət sahəsində yaranmış bütün mübahisələrə baxmaq səlahiyyətinə malikdirlər.

Ad hoc arbitrajları tərəflər konkret mübahisəyə baxmaq məqsədilə yaradırlar, onlar həmin mübahisəyə baxdıqdan sonra səlahiyyətlərinə xitam verilir. Həmin arbitrajlar üçün ümumi xarakterik cəhət odur ki, onların aparatları, əsasnamələri və ya rəqlamentləri olmur.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən «arbitraj» - daimi arbitraj idarəsi tərəfindən keçirilib- keçirilməməstindən asılı olmayaraq hər bir arbitraj, «arbitraj məhkəməsi» isə təkbaşına arbitr və ya arbitrlər kollegiyası mənalərini ifadə edir. *Ad hoc* arbitrajların təşkili və fəaliyyətində təşkilati və texniki xarakterli çətinliklər meydana çıxır. Ona görə də çox vaxt daim fəaliyyət göstərən arbitrajlar, *ad hoc* arbitrajlara bu sahədə səmərəli yardım göstərirlər. *Ad hoc* arbitrajların keçirilməsinin asanlaşdırılması üçün beynəlxalq səviyyədə xüsusi rəqlamentlər hazırlanmışdır. Arbitraj sazişində həmin rəqlamentlərə istinad edilməsi mübahisəyə baxılması prosedurunun seçilməsinə dəlalət edir.²⁰⁸ Tərəflər arbitraj sazişində arbitrlərin hansı rəqlamenti rəhbər tutacaqlarını göstərməklə, artıq həmin rəqlaməndə nəzərdə tutulmuş prosessual qaydalar əsasında mübahisəyə baxılmasını həll edirlər. Bu da *ad hoc* qaydada fəaliyyət göstərən arbitraj üçün prosessual qaydaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı problemlər yaratmır.

Ad hoc arbitrajlarla daim fəaliyyət göstərən arbitrajlar arasında müəyyən fərqi olmasına baxmayaraq təcrübədə onların çıxardığı qətnamələrin tanınması və icrasında həmin əlamətlərə görə heç bir fərq yaranmır.²⁰⁹

²⁰⁸ Vasi l ğev E.A. F or mi r ovani e sostava ar bi tr ac a. Kval i f i kaüi ə ar bi tr ov // Akt ual ğni e vopr osı mec dunar odnoqo komm er çeskoqo ar bi tr ac a. M.2002. s.52

²⁰⁹ Kar abel ğni kov B.R. İ spol neni e re ş eni y mec dunar odnı x komm er çeski x ar bi tr ac ey. Komment ar i y k Nğö -Yor kskoy konvenüi i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q. M. 2003. s. 25.

7.7. Arbitraj sazişi

Beynəlxalq arbitrajların əsas prinsiplərindən biri arbitraj baxışına müraciət olunmasının könüllülük prinsipidir. arbitraj yalnız tərəflərin buna razılığı olduğu halda işi öz icraatına qəbul edə bilər.

Arbitraj sazişi anlayışı həm beynəlxalq konvensiyalarda, həm də milli qanunvericilikdə öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsində göstərilir ki, «arbitraj sazişi – müqavilə xarakteri və yaxud başqa xarakter daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir konkret hüquq münasibəti ilə əlaqədar tərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin hamısının və ya müəyyən mübahisələrin arbitraja verilməsi barəsində tərəflərin sazişidir».

Arbitraj sazişi – tərəflərin onlar arasında mübahisənin arbitraja verilməsi haqqında razılaşıdırılmış iradəsini ifadə edən, yazılı formada bağlanmış, tərəflər üçün məcburi olan arbitrajın səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən, arbitraj qətnaməsinin çıxarılması və icrası üçün əsas olan sazişdir.

Arbitraj məhkəməsinin mübahisəyə baxmaq səlahiyyəti müstəsna olaraq tərəflərin arbitraj sazişinə əsaslanır. Tərəflər arbitraj sazişini həm əsas müqaviləni bağladıkları vaxt, həm də onlar arasında mübahisə yarandıqdan sonra bağlaya bilər. Mübahisənin yarandığı vaxtdan asılı olaraq arbitraj sazişinin iki forması fərqləndirilir. Əgər arbitraj haqqında saziş əsas müqaviləyə daxildir və gələcəkdə baş verə biləcək mübahisənin həll edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdursa, bu cür saziş arbitraj qeyd-şərti (fr – clause compromissoire) adlanır. Arbitraj qeyd-şərti müqaviləni bağlamış tərəflərin gələcəkdə onlar arasında baş verə biləcək mübahisələrə baxılması qaydası barədə müqavilənin mətninə daxil etdiyi müvafiq müddəalardır. Mübahisənin arbitrajda baxılacağı barədə saziş bağlanmış müqavilənin tərkib hissəsini təşkil edir.

Tərəflər arasında yaranmış mübahisənin arbitraja verilməsi barədə saziş, həmin mübahisənin yaranmasından sonra bağlanmışsa bu münsif qeydi (compromis) adlanır. Münsif qeydi tərəflərin bağlamış olduğu əsas müqavilənin mətninə daxil olur. Müqavilə ilə bağlı mübahisə yarandıqdan sonra tərəflər həmin

mübahisənin arbitrajda baxılması barədə razılığa gəlir və bu barədə ayrıca müqavilə bağlayırlar. Lakin tərəflər əsas müqavilə bağlanan vaxt və ya ondan bir müddət sonra hələ onlar arasında mübahisə baş verməmiş də arbitraj haqqında müqavilə bağlaya bilərlər. Belə hallarda sözün əsil mənasında arbitraj sazişindən (*proprio vigore*) söhbət açılmalıdır.

Arbitraj müqaviləsi də tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə daxil olmur, tərəflər arasında ayrıca müqavilə şəklində bağlanır. Arbitraj müqaviləsi mübahisə baş verməmişdən əvvəl tərəflər arasında bağlanır və müstəqil müqavilədir. Bu müqavilə yalnız arbitraj baxışı ilə əlaqədar olur və gələcəkdə tərəflər arasında hər hansı müqavilə, onun bir hissəsi və ya bir qrup müqavilə, yaxud ümumiyyətlə tərəflər arasında əməkdaşlıqla əlaqədar yarana biləcək mübahisələrə arbitraj məhkəməsində baxılmasını nəzərdə tutur.

Tərəflərin arbitraj sazişi bağlaması gələcəkdə onlar arasında mübahisənin dövlət məhkəmələrinin yurisdiksiyasından götürülməsinə səbəb olur. Arbitraj sazişi ikimənalı olmamalı və mübahisədə tərəf olan şəxslərin iradəsini ifadə etməlidir.

Arbitraj sazişi onun növündən asılı olmayaraq yazılı qaydada bağlanılmalıdır. Arbitraj sazişi yazılı formada bağlanmalıdır. Nyu-York Konvensiyası ancaq yazılı arbitraj sazişlərinin tanınmasını nəzərdə tutur. Oxşar maddə «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndində də ifadəsini tapmışdır: «Arbitraj sazişi yazılı formada bağlanılır. Saziş o halda yazılı şəkildə bağlanmış hesab olunur ki, tərəflərin imzaladıqları sənəddə əks etdirilmişdir və ya məktub mübadiləsi və yaxud belə sazişin təsbit olunmasını təmin edən teletayp, teleqraf və ya elektron rabitəsinin başqa vasitələrindən istifadə olunmaqla bağlanmışdır və digər tərəf buna etiraz etmir. Arbitraj qeydi-şərtinə müqavilədə istinad edilməsi arbitraj sazişi hesab olunur, bu şərtlə ki, müqavilə yazılı şəkildə bağlanmışdır və bu istinad həmin qeyd-şərti müqavilənin bir hissəsinə çevirir».

Münsif qeydinin mənfə cəhəti ondadır ki, qabaqcadan tərəflər arasında işin arbitrajda baxılması barədə saziş olmadıqda, sonradan cavabdeh tərəf mübahisənin arbitraja verilməsindən yayınmaq üçün münsif qeydi bağlamaqdan imtina edir. Belə hallarda iddiaçı müvafiq müdafiə vasitəsinə malik olmur. arbitraj sazişi bir qayda olaraq

arbitraj qeydi formasında bağlanılır və müqavilənin məntinə daxil edilir. Beləliklə də, tərəflər qabaqcadan mübahisənin ixtisaslaşdırılmış baxışı imkanını və gələcəkdə arbitraj qətnaməsinin icrasını təmin edirlər. Bundan əlavə müqavilədə arbitraj qeydinin olması müəyyən dərəcədə intizam amlı ilə bağlıdır. Müqavilədə arbitraj qeydinin olması tərəfin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə sövq edir.

Gələcəkdə yarana biləcək mübahisələrlə bağlı müstəqil arbitraj müqaviləsinin bağlanılmasına nadir hallarda rast gəlinir. Bir qayda olaraq bu cür müqavilələr tərəflər arasında sabit və müxtəlif istiqamətli əlaqələrin mövcudluğu ilə ələqədar bağlanılır.

Hər üç növ arbitraj sazişi mahiyyət etibarını ilə biri-birindən fərqlənir. Onlar eyni bir hadisənin – tərəflərin arbitraj baxışı barədə sazişinin üç müxtəlif formasıdır. Bir qayda olaraq daxili qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr arbitraj sazişinin müxtəlif formaları arasında heç bir fərq qoymurlar. 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası müəyyən edir ki, hər bir iştirakçı dövlətin «...obyektinin arbitraj baxışı predmeti ola biləcək konkret müqavilə və ya digər hüquq münasibəti ilə əlaqədar yaranmış və ya yarana biləcək bütün və ya hər hansı mübahisənin arbitraja vermək barədə tərəflərin öhdəlik götürdükləri yazılı sazişləri tanıyır» (maddə 2, bənd 1). Göründüyü kimi bu müddəə arbitraj sazişinin hər üç növünü əhatə edir və onların hər biri eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Arbitraj sazişinin mövcudluğu arbitraj baxışının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir. Arbitraj sazişi mövcud olduqda tərəflər mübahisənin arbitraja verilməsindən imtina edə bilməz. Digər tərəfdən müqavilədə nəzərdə tutulan arbitraj mübahisəyə baxmaqdan imtina edə bilməz.

Arbitraj sazişi mübahisənin yarandığı müqaviləyə münasibətdə müstəqilliyə, azadlığa malik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, arbitraj sazişinin taleyi, onun hüquqi cəhətdən qüvvəsi əsas müqavilənin hüquqi qüvvəsindən asılı deyildir. Bu müddəə xüsusən arbitraj sazişi əsas müqavilənin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulduğu halda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, hər hansı müqavilənin etibarsız hesab edilməsi, ona daxil olan bütün tərkib hissəsinin, o cümlədən arbitraj sazişinin etibarsız hesab edilməsinə səbəb olması anlamına gətirir. Lakin belə bir vəziyyətdə tərəflər müstəqil arbitraj

baxışı hüququndan məhrum edilmiş olardı. Bu isə müqavilənin həqiqiliyi və ondan yaranan öhdəliklərin həqiqiliyinin müəyyən edilməsindən tərəfləri məhrum etmiş olardı. Lakin arbitraj sazişinin müstəqilliyi haqqında beynəlxalq təcrübədə yaranmış müddəa həmin ziddiyyəti aradan qaldırır və iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının onların qanuni hüquq və mənafeələrinin arbitraj müdafiəsi hüququnu təmin edir. arbitraj sazişinin hüquqi müstəqilliyi arbitraj baxışının könüllülük prinsipi ilə birlikdə beynəlxalq arbitrajların əsas prinsipi kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, hər hansı arbitraj sazişi, o cümlədən tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə daxil edilmiş arbitraj qeyd-şərti əsas müqavilədən asılı deyildir. Əsas müqavilənin etibarsız hesab edilməsi arbitraj sazişinin ləğv edilməsinə səbəb olmur. Bu zaman arbitraj müqavilənin həqiqi olmaması və ondan yaranan nəticələrlə bağlı bütün məsələlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu müddəa həm beynəlxalq sənədlərdə, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən «arbitraj məhkəməsi öz səlahiyyəti barəsində, o cümlədən arbitraj sazişinin mövcudluğu və yaxud etibarlılığı barədə hər bir etiraz üzrə özü qərar çıxara bilər.

Bu məqsədlə müqavilənin tərkib hissəsi olan arbitraj qeyd-şərti müqavilənin digər şərtlərindən asılı olmayan razılıq kimi şərh olunmalıdır. Müqavilənin etibarsızlığı haqqında arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərar «ipso iure» arbitraj qeyd şərtinin etibarsızlığına səbəb olmur.

1958-ci il Nyu-York Konvensiyasında (maddə V, bənd 1), 1961-ci il Avropa Konvensiyasında (maddə 9) göstərilən məsələ eyni qaydada öz həllini tapmışdır.

Arbitraj sazişinin mövcudluğundan iki prosessual nəticə yaranır. Əvvəla, arbitraj sazişi tərəflər üçün məcburidir, onlar mübahisəni arbitraja verməkdən imtina edə bilməzlər. Bu dövlət məhkəmələrinin həmin mübahisə ilə əlaqədar yurisdiksiyasını istisna edir. Arbitraj sazişi məhkəməni onun yurisdiksiyasından məhrum edir.

Tərəflərin həqiqi iradəsini fiadə etmək və münsif məhkəməsinin qətnaməsinin icrasının təmin olunması üçün arbitraj sazişi aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

1) mübahisənin həllinin arbitraj üsulunun seçilməsi və ya konkret arbitraj institutu, yaxud konkret arbitraj institutunun reqlamentinin seçilməsi;

2) arbitrajın yeri;

3) arbitrlərin sayı;

4) tətbiq olunan maddi hüquq;

5) arbitraj qətnaməsinin qətilyi.

Arbitrlərin tərəflərin arbitraj sazişinin zəruri ünsürlərinə riayət etməməsi, arbitraj qətnaməsinin ləğvinə, həmçinin onun tanınması və icrasından imtinaya səbəb ola bilər.

Tərəflərin sazişdə nəzərdə tutduğu prosedur qaydalarına riayət edilməməsinin arbitraj qətnaməsinin ləğv edilməsi ilə nəticələnməsi Cenevrə Konvensiyasının IX maddəsində, «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsinin VI bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Qanunun 36-cı maddəsinin III bəndində və Nyu-York Konvensiyasının V maddəsində arbitraj sazişində nəzərdə tutulmuş prosedur qaydalara riayət olunmaması arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının MPM-nin 476-cı maddəsində də həmin müddəə öz təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin Əsasnaməsinin 15-ci maddəsinə əsasən BKAM mübahisələri, tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunmuş, tətbiq edilən maddi hüquq normaları əsasında həll edir. Belə razılaşma olmadıqda isə BKAM tətbiq olunmasını mümkün saydığı kollizion normalara əsaslanan hüququ rəhbər tutur. Həmin müddəə ilə əlaqədar V.Mirkamal qeyd edir ki, «BKAM-ın Əsasnaməsi digər analogi reqlamentdən fərqli olaraq bu halda yalnız milli qanunvericiliyin deyil, kollizion normalara əsaslanan hüququn tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Fikrimizcə, bu müddəə daha demokratikdir, müasir arbitraj icraatının ruhuna və fəlsəfəsinə uyğundur və son nəticədə arbitraj məhkəməsinin milli hüquq sistemindən asılılığını aradan qaldırır.²¹⁰

²¹⁰ Vidadi Mirkamal. İradə azadlığı prinsipi və arbitraj sazişi. İradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri. I yazı. Arbitraj qəzeti. 29 aprel 2004-cü il № 09.

Tərəflər mübahisəyə müəyyən arbitraj institutunda baxılmasına razılıq verməklə mübahisəyə həmin institutun reqlamentinin tətbiq olunmasına razılığını ifadə edirlər. Bu qayda bir çox arbitraj institutlarının reqlamentlərində öz ifadəsini tapmışdır.

BKAM-da işə baxılmasının prosessual qaydası Əsasnamənin 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq BKAM Əsasnaməsi ilə nizamlanır. Lakin Əsasnamə və tərəflərin razılığı ilə tənzimlənən məsələlərin həllində BKAM tərəflərin hər birinə öz mənafeələrini qorumaq imkanı verir, tərəflərə bərabər münasibət göstərir. «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununu əsas götürməklə müvafiq hesab etdiyi qaydada işin araşdırılmasını aparır.

Beləliklə, BKAM-da mübahisələrə baxılmasının prosessual qaydası daha çox milli qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.²¹¹

Arbitraj baxışının dili haqqında şərt mühüm prosessual məsələdir. Həmin məsələnin sazişdən kənar qalması arbitraj orqanının reqlamentinin müddəalarının tətbiq edilməsinə səbəb olur. İnstitusion arbitraja müraciət olunduqda dilin müəyyənləşdirilməsi vacib deyildir. Bu cür göstəriş olmayanda institusion arbitraj özünün milli dilində arbitraj baxışını keçirir. Ad hoc arbitrajına müraciət ediləndə isə arbitraj baxışının dilinin müəyyən edilməsi vacibdir.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddəsinə əsasən tərəflər öz mülahizələrinə görə arbitraj baxışının aparılacağı dil və yaxud dillər barəsində razılığa gələ bilirlər. Belə razılıq olmadıqda arbitraj məhkəməsi, arbitraj baxışında istifadə ediləcək dil və yaxud dilləri müəyyən edir.

Arbitraj məhkəməsi sərəncam verə bilər ki, istənilən sənədli sübutlar tərəflərin razılışdıqları və ya arbitraj məhkəməsinin təyin etdiyi dilə və ya dillərə tərcümə ilə birlikdə təqdim olunsun.

BKAM Əsasnaməsinin 12-ci maddəsində isə nəzərdə tutulur ki, məhkəmədə işlərə Azərbaycan dilində baxılır. Tərəflərin razılığı əsasında BKAM işlərə başqa dillərdə də baxa bilər. Əgər tərəflər işə

²¹¹ Vidadi Mirkamal. İradə azadlığı prinsipi və arbitraj sazişi. İradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri. I yazı. Arbmtraj qəzeti. 29 aprel 2004-cü il № 09.

baxan dili bilmirsə BKAM həmin tərəfin xahişi və onun hesabına həmin tərəfi tərcüməçi ilə təmin edir.

Bəzi arbitraların reqlamentlərində fərqli qaydalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Amerika Arbitraj Assosiasiyasının Beynəlxalq Reqlamentinin 14-cü maddəsi arbitraj dilinin arbitraj sazişinin tərtib olunduğu dilə uyğunluğunu müəyyənləşdirir. Lakin Reqlament arbitraj sazişinin bir neçə dildə tərtib edildiyi halda arbitraj dili məsələsinin necə həll edilməli olduğunu nəzərdə tutmur. London Beynəlxalq arbitraj Məhkəməsinin Reqlamentinin 17-ci maddəsi də tərəflər arasında bu barədə razılıq olmadıqda, arbitraj dilinin arbitraj sazişinin tərtib edildiyi dillə eyniliyini tələb edir. Əgər arbitraj sazişi bir neçə dildə tərtib olunubsa, onda arbitraj dilinin onlardan hansının olması arbitrlər tərəfindən müəyyən edilir.

Arbitraj sazişində tənzimlənməli olan məsələlərdən biri də arbitraj yeridir. Ümumi qaydaya əsasən arbitraj yerinin hüququna əsasən mübahisənin arbitraja aidiyyəti, arbitraj sazişinin həqiqiliyi kimi prosessual məsələlərin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq həm beynəlxalq konvensiyalar, həm də milli qanunlar və beynəlxalq kommersiya arbitrajlarının reqlamentləri arbitraj baxışının yeri haqqında məsələni tərəflərin öhdəsinə buraxır. Bu zaman arbitraj yeri («*place of arbitration*») və dinləmənin keçirildiyi yer («*seat of arbitration*») üst-üstə düşməyə bilər. Əgər daim fəaliyyət göstərən arbitraj seçilmişdirsə, onda yerin göstərilməsi vacib deyil. Belə hallarda arbitraj baxışı həmin arbitrajın qərargahının yerləşdiyi yerdə keçirilməlidir. Əlbəttə, arbitraj işin hallarından asılı olaraq arbitrajın keçirilmə yerini dəyişmək hüququna da malikdir. Əgər tərəflər ad hoc arbitrajına müraciət edəblərsə, onda onun keçirilməsi yeri (ölkə, şəhər) sazişdə göstərilməlidir.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsinə müvafiq olaraq tərəflər öz mülahizələrinə görə arbitrajın yeri haqqında razılığa gələ bilərlər. Belə razılıq olmadıqda, tərəflər üçün əlverişli və işin mahiyyəti nəzərə alınmaqla arbitrajın yeri arbitraj məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilir. Lakin arbitraj məhkəməsi, əgər tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, şahidlərin, ekspertlərin və tərəflərin dinlənilməsi baxımından və yaxud əmtəələrə, digər əmlak və yaxud sənədlərə baxışın keçirilməsi üçün həmçinin, arbitraj məhkəməsi

üzləri arasında məsləhətləşmələr keçirilməsinin əlverişliliyi nəzərə alınmaqla hər hansı bir yerdə öz iclasını keçirə bilər.

BKAM Əsasnaməsinin 10-cu maddəsinə əsasən BKAM Bakı şəhərində yerləşir Tərəflər məhkəmə dinləmələrinin keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının hər hansı hissəsini seçə bilər. Belə halda arbitraj baxışının Bakıdan kənarında keçirilməsi üçün bütün xərclər arbitraj baxışının tərəflərinin üzərinə düşür.

BKAM-ın sədri də razılaşma əsasında arbitraj Kollegiyası və ya tək arbitr zəruri hallarda məhkəməyə dinləmənin Azərbaycan Respublikasının hər hansı ərazisində keçirə bilər.

Arbitraj sazişində arbitraj yerinin düzgün göstərilməməsi qeyri-müəyyənliyə və nəticədə mübahisəyə arbitrajda baxılmasından imtinaya səbəb ola bilər. Məsələn, Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə şirkəti arasında bağlanmış müqavilədə arbitraj qeyd-şərti «mübahisənin Ticarət Sənaye Palatası yanındakı arbitrajda həll edilməsi»ni nəzərdə tutsa da, qeyd-şərtə arbitrajın yerləşdiyi ölkə haqqında göstəriş olmamışdır. Ona qarşı iddia verilməsi barədə məlumatlandırılan cavabdeh Rusiya Federasiyası Ticarət Sənaye Palatası yanında BKAM-ın səlahiyyətini tanıması barədə heç bir hərəkət etməmişdir. Belə vəziyyətdə BKAM-nin arbitrləri mübahisə ilə əlaqədar səlahiyyətli olmamalarını etiraf etmişlər.²¹²

Əgər arbitraj sazişində Rusiya Federasiyasına dair göstəriş olsaydı arbitrlərin qərarı fərqli ola bilərdi.

Rusiya Federasiyası Ticarət Sənaye Palatası yanında BKAM 168/1998 sayılı iş üzrə 18 dekabr 1998-ci il tarixli qərarında da eyni əsaslarla Polşa şirkəti ilə Rusiya təşkilatı arasındakı mübahisə üzrə özünün səlahiyyətli olmaması barədə qərar çıxarmışdır²¹³.

Digər bir işdə (RF Ticarət Sənaye Palatası BKAM-nin 88/1995 №-li işi üzrə 19.03.1996-cı il tarixli qərarı) Rusiya şirkəti ilə Almaniya şirkəti arasında mal göndərilməsi haqqında müqavilədəki arbitraj sazişi müəyyən edirdi ki, şirkətlər arasındakı mübahisə RF Ticarət Sənaye Palatasında (Moskva şəhəri) həll olunmalıdır.

²¹² Praktika mecdunarodnoqo kommerçeskoqo arbitracnoqo suda // Sost. i avtor M.Q.Rozenberq. M. 1997.s. 196-198.

²¹³ Arbitracnə praktika za 1998 q. // Sost. M.Q.Rozenberq. M. 1999.s. 244-245.

Mübahisəni həll edən orqan kimi BKAM-ın birbaşa göstərilməməsinə baxmayaraq arbitrlər cavabdehin onun səlahiyyətli olmasına etiraz etməməsinə görə mübahisəyə baxmaqda arbitrajı səlahiyyətli hesab etmişlər.²¹⁴

62/1998 sayılı iş üzrə 30 dekabr 1998-ci il tarixli qərarında da Rusiya Federasiyası Ticərat Sənaye Palatası yanında BKAM Hindistan şirkəti ilə Rusiya təşkilatı arasında 18 iyul 1994-cü il tarixdə bağlanmış müqavilədəki arbitraj qeyd-şərtinin kifayət qədər aydın olmamasına baxmayaraq, tərəflərin mübahisəni məhz Rusiya Federasiyası Ticərat Sənaye Palatası yanında BKAM-da baxılmasını nəzərdə tutmalarına istinad edərək özünü həmin işə bağmaqda səlahiyyətli hesab etmişdir.²¹⁵

Göstərilənlər bir daha tərəflərin arbitraj baxışının yeri barədə göstərişinin dəqiq müəyyənləşdirməsinin arbitraj sazişinin mühüm ünsürü olmasına dəlalət edir.

Arbitrlərin sayı da arbitraj sazişinin əsas ünsürlərindən biridir. Arbitraj sazişinin bu ünsürünün əhəmiyyəti ondadır ki, arbitraj orqanının tərkibinin arbitraj sazişinə uyğun olmadığı halda arbitraj qətnaməsi ləğv edilə bilər.

Ümumi qaydaya əsasən arbitrlərin sayı və onların təyin edilməsi qaydası tərəflərdən asılıdır. Ad hoc arbitrajına müraciət olunduqda arbitrlərin sayının müəyyən edilməsi əhəmiyyət kəsb edir. İnstitusion arbitrajlara müraciət zamanı arbitrlərin sayı müəyyənləşdirilməmişdirsə, onda reqlamentə müraciət olunur.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən «tərəflər öz mülahizələrinə uyğun olaraq arbitrlərin sayını müəyyən edə bilərlər. Tərəflər bu sayı müəyyən etmələrsə, belə halda üç arbitr təyin edilir».

Arbitraj tərkibinin flormalaşdırılması üç məsələnin həllindən asılıdır: 1) arbitrlərin təyini proseduru necədir; 2) arbitr kimi kim təyin edilə bilər, yəni həmin şəxs hansı tələblərə cavab verməlidir; 3) arbitrlərə etirazın və arbitrlərin tərkibinin dəyişilməsinin əsasları hansılardır və arbitrlərin tərkibinin dəyişilməsi hansı hüquqi

²¹⁴ Arbi tr ac naə pr akt i ka za 1996-1997 qq // Sost. M.Q.Rozenber q. M. 1998.s.29-30.

²¹⁵ Arbi tr ac naə pr akt i ka za 1998 q // Sost. M.Q.Rozenber q. M. 1999.s. 250-256.

nəticələrə səbəb olur.²¹⁶

Arbitraj sazişinin ən vacib ünsürü tətbiq edilən hüquqla bağlı məsələnin həll edilməsidir. M.Q.Rozenberq müqavilənin tətbiq olunan hüquqla əlaqədar hissəsinin arbitraj sazişindən asılı omaması barədə fikir irəli sürərək qeyd edir ki, tərəflərin seçdiyi maddi hüquqa əsasən müqavilə etibarsız hesab edilirsə, onda məhkəmə tətbiq olunan hüquqla bağlı sazişi də etibarsız hesab etməlidir.²¹⁷

Lakin O.Mata həmin fikirlə razılaşmayaraq qeyd edmir ki, tətbiq olunan hüquq haqqında sazişin əsas müqavilədən asılı olmaması arbitraj sazişinin digər şərtlərinə uyğundur. Bu da onun tərəflərin arbitraj sazişinin bir ünsürü kimi tanınmasını istisna etmir. Belə olan halda isə hətta əsas müqavilə etibarsız hesab edildikdə tətbiq edilməli olan hüquq haqqında saziş qüvvəsində qalır. Onun əsasında müqavilənin etibarsızlığının nəticəsi haqqında məsələni kollizion normalardan istifadə edilməklə müəyyən edilən hüquqa müraciət etmədən həll etmək olar.²¹⁸

Nyu-York Konvensiyasının V maddəsinin I hissəsinin «a» bəndinə əsasən arbitraj sazişi tərəflərin istinad etdiyi qanunvericiliyə əsasən qeyri-qanuni hesab edilə bilər. B.R. Karabelnikov həmin müddəaya istinad edərək arbitraj sazişinin tərəflərin iradəsi əsasında seçdiyi qanun əsasında arbitraj sazişinin etibarsız hesab edilməsinin mümkünlüyünü təsdiq edir.²¹⁹

Həmin müddəa Avropa Konvensiyasının V maddəsinin I hissəsinin «a» bəndində daha da inkişaf etdirilmişdir. Lakin təcrübədə çox nadir hallarda tərəflər arbitraj sazişinə tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən edirlər. Ona görə də arbitraj sazişinin əsas müqavilədən müstəqilliyə malik olması, əsas müqaviləyə tətbiq olunmaq üçün seçilmiş hüququn arbitraj sazişinə tətbiq olunmaması

²¹⁶ Vasi l ğev E.A. F or m i r ovani e sost ava ar bi tr ac a. Kval i f i kaü i ə ar bi tr ov // Akt ual ğnı e vopr osı m ec dunar odnoqo komm er çeskoqo ar bi tr ac a. M.2002. s.53

²¹⁷ Rozenber q M.Q. Mec dunar odnı y doqovor i i nostr annoe pravo. M. 1998. s. 13.

²¹⁸ Ol ğqa Mata. Ar bi tr ac noe soql aş eni e i razr eş eni e spor ov v m ec dunar odnı x komm er çeski x ar bi tr ac nı x sudax. M. 2004.s.38-39.

²¹⁹ Kar abel ğni kov B.R. İ spol neni e r eş eni y m ec dunar odnı x komm er çeski x ar bi tr ac ey. Komment ar i y k Nğö -Yor kskey konvenü i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q M. 2003. s. 57.

barədə fikirlər meydana çıxır. Arbitraj haqqında İsveç Qanununun 48-ci maddəsi tərəfləri müqavilə üzrə hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün seçdiyi hüquqla arbitraj sazişini tənzimləmək üçün seçdikləri hüququ fərqləndirir. Ona görə də arbitraj sazişinə onun həqiqiliyi haqqında məsələni həll etmək üçün tətbiq olunan hüququn seçilməsi məsələsinin daxil edilməsi məqsədmüvafiq hesab olunur.

Tərəflərin müəyyən etdiyi hüquq əsasında arbitraj sazişinin etibarsız hesab edilməsi isə tətbiq edilən hüquqla bağlı sazişin də etibarsızlığına gətirib çıxarmalıdır. Lakin bu halda tətbiq edilməli olan hüquq haqqında saziş etibarsız hesab edilsə də, məhkəmə tərəfindən tərəflərin həqiqi ümumi iradəsinin müəyyən edilməsinin əsası kimi çıxış edəcəkdir.

V. Mirkamal bu mövqedən çıxış edərək göstərir ki, «hər bir halda işə baxan beynəlxalq kommertiya arbitraj məhkəmələri, o cümlədən Azərbaycanda yeni yaradılmış Beynəlxalq Kommertiya Arbitraj Məhkəməsi mübahisənin həll edilməsi üçün iradə azadlığının həyata keçirilməsinin ümumi şərtlərinə tərəflərin əməl edib-etməməsini yoxlamağa borcludurlar. Çünki iradə azadlığı arbitraj sazişinin mühüm şərtlərindən biridir və ona əməl edilməməsi bir çox hallarda arbitraj sazişinin (növlərindən asılı olmayaraq) etibarsızlığına gətirib çıxarır.²²⁰

Tərəflər arbitraj sazişində tətbiq edilməli olan hüquq barədə razılığa gəlməsələr də, onların sonrakı hərəkəti ilə mübahisəyə hansı hüququn tətbiq edilməsinə müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, Rusiya Federasiyası Ticərat Sənaye Palatası yanında BKAM 196/1997 sayılı işə üzrə 22 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarında Kipr şirkəti ilə Rusiya təşkilatı arasında 1996-cı ilin aprel ayında bağlanmış müqavilənin arbitraj qeyd-şərtində baş verə biləcək mübahisəyə Rusiya Federasiyasının maddi hüququnun tətbiq edilməsi barədə göstəriş olmamasına baxmayaraq, iddiaçının iddia ərizəsində, cavabdehin isə iddia ərizəsinə etirazda RF MM-nə istinad etmələrinə əsaslanaraq, onlar arasındakı mübahisəyə iradələrinə uyğun olaraq RF

²²⁰ Vidadi Mirkamal. İradə azadlığı prinsipi və arbitraj sazişi. İradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri. II yazı. Arbitraj sazişi. 21 may 2004-cü il. № 10.

maddi hüququnun tətbiq edilməsini məqbul hesab etmişdir²²¹.

Rusiya Federasiyası Ticarət Sənaye Palatası yanında BKAM 72/1998 sayılı iş üzrə 20 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarında Polşa şirkəti və Rusiya təşkilatı arasında 4 iyul 1996-cı il tarixdə bağlanmış müqavilənin «Pretenziya və məsuliyyət» bölməsində tərəflərin qüvvədə olan Rusiya qanunvericiliyinə əsasən qarşılıqlı məsuliyyət daşması barədə razılığına əsaslanaraq mübahisənin tənzimlənməsinə Rusiya hüququnun tətbiq edilməsi qərarına gəlmişdir²²².

Tərəflərin seçdiyi hüququn tətbiqinin məhdudlaşdırılması əsasları da unudulmamalıdır. Tərəflərin seçdiyi hüququn tətbiq olunmasını məhdudlaşdıran imperativ normalar da mövcuddur. İmperativ normalar milli qanunvericilikdə ictimai əhəmiyyətli maraqların müdafiəsi üçün müəyyən edilir, xüsusi və ümumi hüququn sərhədində yerləşir. Bu o deməkdir ki, onlar mülki vasitə ilə sosial əhəmiyyətli milli maraqları tənzimləyir.²²³ Deməli, tərəflər müvafiq imperativ normaların onlar arasındakı münasibətləri tənzimlənməsindən yayına bilməzlər. Tərəflərin iradə azadlığı müqaviləyə tətbiq edilməli olan hüququn imperativ normaları, arbitraj qətnaməsinin icra edilməsi daha çox güman edilən ölkənin hüququnun imperativ normaları, arbitrajın olduğu ölkənin hüququnun imperativ normaları ilə məhdudlaşdırıla bilər.

V. Mirkamal qeyd edir ki, «iradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsi şərtlərindən biri tərəflərin tətbiq etmək üçün seçdiyi qanunun həmin ölkənin qanunlarına zidd olmamasıdır. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən xüsusi hüququn tətbiqinə məhdudiyyət o halda qoyula bilər ki, xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olsun. Burada söhbət *lex loci arbitri* prinsipindən (Beynəlxalq Kommersiya arbitrajına münasibətdə)

²²¹ Arbitracnəpraktika za 1998 q. // Sost. M.Q.Rozenberq. M. 1999.s. 193-195.

²²² Arbitracnəpraktika za 1998 q. // Sost. M.Q.Rozenberq. M. 1999.s. 186.

²²³ Sadi kov O.N. İmperativni e normi v məc dunar odni mçast nomprave // Moskovski y c ur nal məc dunar odnoço prava. 1992. « 2 s. 89.

gedir.²²⁴

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən arbitraj məhkəməsi mübahisəni hüququn elə normalarına uyğun həll edir ki, tərəflər bu normaları mübahisənin mahiyyətinə tətbiq edilə bilən normalar kimi seçmiş olsunlar.

Əgər başqa niyyət ifadə etmirsə, hər hansı bir dövlətin hüququnun və ya hüquq sisteminin istənilən göstərişi həmin dövlətin kolliziya normalarına deyil, onun maddi hüququna bilavasitə istiqamətləndirən göstəriş kimi təfsir olunmalıdır.

Beynəlxalq kommersion arbitrajlarının təcrübəsində tərəflərin tətbiq olunmaq üçün arbitraj sazişində razılaşıqları qanunun arbitraj baxışının aparıldığı ölkənin qanunvericiliyinə uyğun gəlməməsi hallarına rast gəlinir. Bu da ondan irəli gəlir ki, arbitraj sazişləri bağlanarkən tərəflər tətbiq edilmək üçün seçilən qanunun milli qanunvericiliyə uyğun olmasına çalışırlar. Eyni zamanda aparıcı ölkələrin hüquq sistemlərinin yaxınlaşması və digər ölkənin milli qanunvericiliyinin beynəlxalq ümumi hüquqa uyğunlaşdırılması prosesi dünya ölkələri üçün ümumi olan hüquq qaydasının yaranmasını şərtləndirir.²²⁵

Tərəflərin iradə azadlığı əsasında seçilmiş hüququn tətbiqi imperativ normalar əsasında məhdudlaşdırılmaqla yanaşı, hüquq qaydası əsasında da məhdudlaşdırıla bilər. İmperativ normalarla hüquq qaydası biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, fərqli mahiyyətdə malikdir. İmperativ normalar mülki hüquq normalarıdır. Hüquq qaydası isə daha geniş anlayış olmaqla dövlətin hüquq siyasətinin əsasının ifadəsidir və mülki qanunvericilikdən daha geniş dairəni əhatə edir. Lakin həm imperativ normalar, həm də hüquq qaydası tərəflərin iradəsi ilə seçilmiş qanunun tətbiqinin məhdudlaşdırılması üçün əsas ola bilər.

²²⁴ Vidadi Mirkamal. İradə azadlığı prinsipi və arbitraj sazişi. İradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri. II yazı. Arbitraj sazişi. 21 may 2004-cü il. № 10.

²²⁵ Vidadi Mirkamal. İradə azadlığı prinsipi və arbitraj sazişi. İradə azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri. II yazı. Arbitraj sazişi. 21 may 2004-cü il. № 10.

Arbitraj sazişinin lazımi formada bağlanması onun həqiqiliyinin zəruri şərtidir. Arbitraj sazişinin yazılı formada bağlanması tələbi həm Nyu-York Konvensiyası (maddə 11), həm də Cenevrə Konvensiyasında (maddə 1) nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq arbitraj haqqında milli qanunvericilikdə də arbitraj sazişinin yazılı formada bağlanması xarakterik cəhət kimi qeyd olunur. Bəzi dövlətlərin arbitraj haqqında qanunvericiliyi arbitraj sazişinin yazılı formasının zəruriliyini nəzərdə tutmasa da, həmin formaya riayət edilməsinin vacibliyi başqa normaların tələblərindən irəli gəlir. Məsələn, İsveç qanunvericiliyi arbitraj sazişinin yazılı formasını məcburi norma kimi nəzərdə tutmur. Lakin Stokholm Ticarət Palatasının arbitraj İnstitutu Reqlamentinin 5-ci maddəsi arbitrajın başlanması barədə müraciətə arbitraj sazişinin surətinin əlavə olunmasını da tələb edir. Belə halda arbitraj sazişinin şifahi bağlanması istisna olunur. Çünki şifahi bağlanmış müqavilənin surətini müraciətə əlavə etmək mümkün deyildir. Ümumiyyətlə arbitraj sazişinin şifahi bağlanması qeyri-mümkün hesab edilməlidir. Çünki arbitraj sazişi elə müqavilədir ki, arbitrlər onun müddəalarına tez-tez istinad etməlidirlər. Belə halda şifahi qaydada bağlanmış müqavilənin səmərəliliyindən danışmaq olmaz.

Arbitraj sazişinin əsas müqaviləyə münasibətdə müstəqilliyi qanunvericilikdə, hüquq tətbiqetmə təcrübəsində və doktrinada geniş yayılmışdır.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinin 1 və 2-ci hissələrində bu müddəa öz əksini tapmışdır.

Hüquqi doktrinada müqavilənin etibarsızlığının arbitraj sazişinin etibarsızlığına səbəb olmaması bir çox alimlər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur.²²⁶

1980-ci il «Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında» Vyana Konvensiyasının 81-ci maddəsinin 1-ci bəndində belə bir müddəa nəzərdə tutulmuşdur ki, müqavilənin xitamı onun mübahisənin həlli

²²⁶ Lebedev S.N. Mec dunar odnı y kommer çeski y ar bi tr ac : kompet enü i ə ar bi tr ov i soql aş eni e stor on. M. 1998.s. 47-49; Lunü L.A., Marı ş eva N.İ ., Sadi kov O.N. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. Leni nqr ad 1984.s.309. Dmi tri eva Q.K. Mec dunar odnı y kommer çeski y ar bi tr ac . M. 1997.s. 35-37.

qaydasına aid hər hansı müddəasına toxunmur.

Arbitraj təcrübəsində də bu mövqe öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, Rusiya Federasiyası BKAM-ın 149/1994 sayılı işdə (02.03.95-ci il tarixli qərar) Rusiya təşkilatı (iddiaçı) Ukraynadan olan cavabdehlə alqı-satdı müqaviləsini pozmuş və cavabdehin müqavilədə müəyyən edilmiş qiymətlərin artırılacağı təqdirdə müqaviləni icra edəcəyi barədə bəyanatı ilə əlaqədar əvvəlcədən ödədiyi pulun 100 faiz qaytarılmasını tələb etmişdir.

BKAM müqavilənin ləğv edilməsinə baxmayaraq işi öz icraatına qəbul etmişdir. İşin baxışı zamanı arbitrlər iddiaçı tərəfindən müqavilənin ləğvini hüquqauyğun hesab etmiş və bu işə mahiyyəti üzrə baxmaqda iddiaçının tələbinin təmin edilməsi barədə qətnamə çıxarılmasını maneə kimi qiymətləndirməmişdir.

Beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik və hüquqi doktrina arbitraj sazişində nəzərdə tutulanlara tətbiq edilməli olan hüquqla bağlı məsələdə üstünlüyü tərəflərin arbitraj sazişində tətbiq üçün seçdiyi hüquqa verir. Bu müddəa tərəflərin iradəsinin müstəqilliyi prinsipindən irəli gəlir. Lakin tərəflər müqavilədə çox vaxt arbitraj sazişinə tətbiq olunan hüquq barədə müddəa nəzərdə tutmurlar. Bu zaman arbitraj sazişinə müqaviləyə tətbiq olunan hüquqa üstünlük verilir. Lakin bu hüquq o vaxt tətbiq oluna bilər ki, tərəflər onu mübahisə baş verməmişdən əvvəl seçmiş olsunlar. Belə halda arbitrlər tərəflərin iradəsinə uyğun hərəkət edərək arbitraj sazişinin həqiqiliyini əsas müqavilənin şərtlərindən biri kimi qiymətləndirirlər. Belə hallarda əsas müqavilənin həqiqiliyi tədqiq olunmur, çünki bu arbitraj sazişinin həqiqiliyinə təsir göstərmir.

Arbitrlər tərəfindən arbitraj baxışının kəçirildiyi yerin qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi mümkündür. Nyu-York Konvensiyasının V maddəsində və bəzi milli hüquqlarda bu müddəa nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» İsveçrə Qanununda arbitraj sazişinə İsveçrə qanununun tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Arbitraj sazişinə arbitraj qətnaməsinin icra edilməli olduğu yerin hüququnun tətbiq edilməli olması barədə də düşünmək olar. Lakin burada müəyyən çətinlik də vardır. Bəzən cavabdehin bir neçə ölkədə icra yönəldilməli olan əmlakı ola bilər. Belə halda hansı

ölkənin hüququ tətbiq olunması aydınlaşmır.

Arbitraj sazişinə tətbiq edilməli olan hüququn tərəflərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən qanunun olması da güman edilə bilər. Fiziki şəxslər üçün bu hüquq onun vətəndaşı olduğu və ya daim yaşadığı ölkə hüququ, hüquqi şəxslər üçün isə onun təsis olunduğu (qeydiyyatı alındığı) və ya fəaliyyət göstərdiyi əsas ölkənin hüququ ola bilər.

Fikrimizcə, burada üstünlük tərəflərin müəyyən etdiyi hüquqa, belə hüquq olmadıqda isə tərəflərin əsas müqaviləyə münasibətdə müəyyən etdiyi hüquqa verilməlidir.

Arbitraj qaydasında mübahisələrə baxılmasına maneçilik törədən hallar iki qrupa: obyektiv və subyektiv hallara ayırmaq lazımdır. Subyektiv hallara tərəflərin fəaliyyət qabiliyyətliliyi, onların hüquq bərabərliyi və iradə ifadələrinin könüllülüyü aid edilməlidir.

Tərəflərin fəaliyyət qabiliyyətliliyi ilə əlaqədar Rusiya Federasiyası BKAM-nin 97/1993 sayılı iş üzrə 20 iyun 1994-cü il tarixli qərarı maraq doğurur. Belə ki, həmin işdə müəyyən edilmişdir ki, arbitraj qeyd-şərtini nəzərdə tutan müqavilə cavabdeh şirkət tərəfindən deyil, fiziki şəxs tərəfindən imzalanmışdır və müqavilədə həmin fiziki şəxsin həmin müqaviləni şirkətin adından bağlaması barədə heç bir qeyd aparılmamışdır. Həm də həmin fiziki şəxs cavabdeh ilə heç bir əmək münasibətində olmamış və onun nümayəndəsi qismində çıxış etməmişdir. Göstərilənləri nəzərə alaraq BKAM onun səlahiyyətlərini təsdiq edən yazılı arbitraj sazişinin mövcud olmaması qərarına gəlmişdir.²²⁷

Arbitrlərin seçilməsində tərəflərin birinə üstünlük verən arbitraj sazişi tərəflərin qeyri-bərabərliyinə dəlalət edən əlamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Aldatma yolu ilə bağlanan arbitraj sazişləri tərəflərin iradə azadlığını ifadə etməyən arbitraj sazişi hesab oluna bilər.

Aldatma sazişin müxtəlif tərkib hissəsinə, məsələn, tətbiq edilən hüquqa aid ola bilər. Arbitraj baxışının keçirilməsinə mane olan obyektiv hallara mübahisənin arbitraja aid olmasını misal

²²⁷ Rozenberq M.Q. Kontrakt məc dunar odnoy kupli -prodaci. Sovremennaya praktika zakl o çeni o. Razreşeni e sporov. M. 1998.s. 36.

göstərmək olar. Məsələn, mübahisənin beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəməsinin arbitraj sazişində nəzərdə tutulan səlahiyyətindən kənara çıxırsa, onun arbitraja aid olmamasından danışmaq olar.

Mübahisənin arbitraja aid olmasının əhəmiyyəti ondadır ki, onun pozulması arbitraj qətnaməsinin, həmçinin onun tanınması və məcburi icrasının mübahisələndirilməsi üçün əsas ola bilər. Beynəlxalq kommersiya arbitrajlarına aid olan mübahisələr müxtəlif dövlətlərdə fərqləndirilir.

Mübahisələrə beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəmələrində baxılmasına maneçilik törədən obyektiv hallardan biri arbitraj sazişinin qüvvəsinə xitam verilməsidir. Arbitraj sazişinin qüvvəsinə xitam verilməsi müqavilənin tərəfi olan hüquqi şəxsin ölümü ilə əlaqədar ola bilər. Sözsüz bu halda arbitraj sazişinin şərti altına düşən öhdəliyin icrası ölən şəxsin özü tərəfindən icra edilməsi ilə bağlı olmalıdır. arbitraj sazişinin qüvvəsinə xitam verilməsi müqavilənin tərəfi olan hüquqi şəxsin ləğv olunması (müflisləşməsi) ilə şərtlənə bilər.

Tərəflərdən biri dövlət məhkəməsinə iddia qaldırdığı halda digər tərəf arbitraj sazişinə istinad edib məhkəmənin səlahiyyətinə etiraz etmədiyi halda arbitraj sazişinə xitam verilə bilər. Məhkəmənin səlahiyyəti ilə bağlı etirazın verilməsi vaxtının müəyyən edilməsində vahidlik yoxdur. Cenevrə Konvensiyasının VI maddəsində göstərilir ki, cavabdeh məhkəmənin səlahiyyəti barədə etirazı o iddiaya etirazı təqdim edənə kimi və ya həmin vaxt etməlidir. «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə əsasən arbitraj sazişinin predmeti olan məsələyə aid qarşısında iddia qaldırılmış məhkəmə hər hansı bir tərəfin mübahisənin mahiyyəti üzrə ilkin ərizəsinin təqdim edildiyi vaxtdan gec olmayaraq, bu barədə tərəflərin xahişi olarsa, arbitraj sazişi etibarsız deyilsə, qüvvəsinə itirməmişdirsə və yaxud icası mümkün olmayan hallar yoxdursa, tərəfləri arbitraja göndərməlidir.

Arbitraj sazişinin qüvvəsinə xitam verilməsi hallarından biri də onun etibarsız hesab edilməsi, qüvvəsinə itirmiş olması və ya icra edilməyən hesab edilməsidir.

Arbitraj sazişinin yeni arbitraj sazişinin bağlanması, arbitraj

sazişinin təsiri altına düşən mübahisənin artıq məhkəmə qaydasında həll edilməsi, mübahisənin aid olduğu müqavilənin tərəflərin könüllü icra etməsi arbitraj sazişinin qüvvəsinə xitam verilməsinə səbəb ola bilər. Tətbiq edilən hüquq bunu qadağan etmirsə tərəflər arbitraj sazişinin qüvvədə olma vaxtını müəyyən edə bilər və həmin müddətin başa çatması ilə də, arbitraj sazişi öz qüvvəsini itirə bilər.

Məhkəmə arbitraj sazişinin icra edilməli olmamasını aşağıdakı hallarda müəyyən edə bilər: arbitraj sazişinin mətni onların mübahisəsinə arbitrajda baxılmasına dair tərəflərin həqiqi iradəsini müəyyən etməyə imkan vermədikdə və ya müqavilənin digər mühüm şərtləri ilə ziddiyyət təşkil etmədikdə.

7.8. Beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəməsi ilə dövlət məhkəmələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi məsələləri

Arbitraj sazişi əsasında xarici iqtisadi mübahisələrin arbitrajda həlli prosesində dövlət məhkəmələri iki: köməkçi və nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Məhkəmələrin köməkçi funksiyası mübahislərə vaxtında və səmərəli baxılması məqsədilə beynəlxalq kommersiya arbitrajlarına köməklik göstərməkdən ibarətdir. Məhkəmənin nəzarət funksiyası isə onlara imkan verir ki, arbitraj qətnamələrinin icrası xahiş olunan mərhələdə arbitraj baxışının nəticəsinin reallaşmasına müdaxilə etsinlər. Göstərilən funksalardan hər birinin məzmunu beynəlxalq konvensiyaların, milli qanunvericiliyin normaları və müxtəlif dövlətlərin arbitraj məhkəmələrinin təcrübəsi ilə müəyyən edilir.

Məhkəmənin yardımçı funksiyası bir neçə tərkib üsürlərindən ibarətdir:

Birincisi. Arbitraj sazişi mövcud olduğu halda eyni mübahisə ilə bağlı ümumi məhkəmələrdə başlanmış işin dayandırılması, xitam edilməsi, və ya baxılmamış saxlanması.

Nümunəvi YUNSATRAL Qanununun 8-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən arbitraj sazişinin predmeti olan məsələyə aid qarşısında iddia qaldırılmış məhkəmə hər hansı bir tərəfin

mübahisənin mahiyyəti üzrə ilkin ərizəsinin təqdim edildiyi vaxtdan gec olmayaraq, bu barədə tərəflərin xahişi olarsa, arbitraj sazişi etibarsız deyilsə, qüvvəsini itirməmişdirsə və yaxud icrası mümkün olmayan hallar yoxdursa, tərəfləri arbitraja göndərməlidir.

Nyu-York Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi dövlət məhkəməsinin arbitraj baxışına müdaxiləsi ilə bağlı müəyyən edir ki, Razılaşın Dövlətin məhkəməsinə tərəflərin müqavilə bağladığı məsələyə dair iddia daxil olduqda, Razılaşan Dövlətin məhkəməsi hər hansı bir tərəfin xahişinə əsasən, göstərilən sazişin qeyri-qanuniliyini, vaxtının keçməsinə, yaxud icra edilə bilmədiyini müəyyən etmədiyi təqdirdə tərəfləri arbitraja göndərməyə borcludur.

Tərəflərin məcburən arbitraja göndərilməsi prinsipi dövlət məhkəməsinin ona daxil olmuş iddiaya baxılmasından imtina edilməsi ilə müşayət olunduğuna görə bəzi mütəxəssislər bunu ədalət mühakiməsindən imtina kimi qiymətləndirirlər.²²⁸ Rusiya Federasiyası Konstitusiyaya Məhkəməsi 9 dekabr 1999-cu il tarixli 191-0 sayılı və 26 oktyabr 2000-ci il tarixli 214-O sayılı qərarında beynəlxalq kommertiya arbitrajının çıxardığı qətnaməyə yenidən mahiyyəti üzrə baxılmasına qoyulmuş qadağanı və 21 iyun 2000-ci il tarixli 123-O sayılı qərarında mübahisənin münsif məhkəməsinə verilməsinin məhkəmə müdafiəsi konstitusiyaya hüququna zidd olmamasını qeyd etməklə, tərəflərin məcburən arbitraja göndərilməsi prinsipinin hüquqa uyğunluğunu təsdiq etdi.

Təcrübədə bir çox hallarda mübahisənin mahiyyəti üzrə dəlillərinin zəifliyini hiss edən cavabdeh arbitraj sazişinin mövcudluğu, həqiqiliyi, həcmi, arbitrlərin mübahisəyə baxmaq səlahiyyəti ilə bağlı etirazlar təqdim etməklə müdafiə olunmağa çalışır.

Nyu-York Konvensiyasının II maddəsinə müvafiq olaraq barəsində arbitraj sazişi mövcud olan mübahisə ilə bağlı dövlət məhkəməsində iddia qaldırıldıqda müəyyən ilkin şərtlərə riayət edilməlidir. Məhkəmənin riayət etməli olduğu ilkin şərtlərə aşağıdakılar aid edilməlidir:

²²⁸ Karabel'ni kov B.R. İ spol neni e reş eni y mec dunar odnı x kommerçeski x arbi tr ac ey. Komment ar i y k Nğö -Yor kskoy konvenü i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q. M. 2003. s. 247-248.

1) mübahisə tərəflərindən biri işin arbitraja verilməsi barədə dövlət məhkəməsi qarşısında vəsatət qaldırmalıdır. Bu norma Nyu-York Konvensiyasının II maddəsinin 3-cü bəndində və Avropa Konvensiyasının VI maddəsinin 1-ci bəndində ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bu cür vəsatət tərəfin mübahisənin mahiyyəti üzrə ilkin müraciətindən əvvəl olmalıdır.

2) arbitraj sazişi Nyu-York Konvensiyasının fəaliyyət sahəsinə aid olmalıdır. Belə ki, ya arbitraj sazişi arbitraj qətnaməsinin xaricdə çıxarılmasını nəzərdə tutmalı, ya da çıxarılan arbitraj qətnaməsi dövlətdə daxili qətnamə kimi qiymətləndirilməməlidir.

3) iddia tərəflərin bağladığı arbitraj sazişinin nəzərdə tutduğu məsələlərlə bağlı və onun həcmində daxil olmalıdır.

4) arbitraj sazişi Nyu-York Konvensiyasının arbitraj sazişinin forması üçün müəyyən etdiyi tələblərə cavab verməlidir.

5) arbitraj sazişi qeyri-həqiqi, qüvvəsini itirmiş və ya icra edilməli olmayan olmamalıdır.

Bu məsələni həll edərkən məhkəmə ilkin olaraq arbitraj sazişinin məzmununu, həqiqiliyini, qüvvəsini saxlamasını və arbitraj sazişinin icra edilməli olmasını qiymətləndirdiyi qanunu müəyyən etməli, sonra isə həmin qanunu düzgün tətbiq etməlidir.

6) tətbiq olunan hüquqa müvafiq olaraq mübahisənin predmeti arbitraj baxışının predmeti ola bilər. Göstərilənlərə riayət edilib-edilməməsi müəyyənləşdirildikdən sonra dövlət məhkəməsi tərəfləri arbitraja göndərmək barədə qərar qəbul etməlidir.²²⁹

Dövlət məhkəməsinin mübahisəni arbitraja göndərməsi heç də dövlət məhkəməsinin həmin mübahisəyə baxılmasına nəzarətdən kənarlaşdırılması demək deyildir. Belə halda dövlət məhkəməsinin mübahisənin həllinə müdaxiləsi məhdudlaşır. Dövlət məhkəməsi qeyd olunan əlamətlərdən birinin yerinə yetirilməməsi qənaətinə gəlsə, onda mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxa bilər.

A.S.Kamarov qeyd edir ki, dövlət məhkəməsi mübahisəyə

²²⁹ Karabel'ni kov B.R. Í spol'neni eresheni y mezdunarodni x kommercheski x arbitraznyy. Kommentariy k N'go'-Yor'kskoy konvenii i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q. M. 2003. s. 30-32.

arbitraj qaydasında baxılması barədə sazişə tərəflərin riayət etməsinin qarantıdır. Əgər məhkəməyə arbitraj baxışının predmeti olan məsələ barədə iddia verilmişdirsə, o iş üzrə icraata xitam verməli və tərəfləri arbitraja göndərməlidir.²³⁰

Avropa Konvensiyasının VI maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən arbitraj baxışı başlanmış mübahisə ilə əlaqədar tərəflərin biri dövlət məhkəməsinə müraciət etdikdə, dövlət məhkəməsi həmin iddiaya baxılmasını arbitraj qətnaməsi çıxarılan kimi təxirə almalıdır. Avropa Konvensiyasında arbitraj baxışı başlanana kimi arbitraj sazişinin predmeti olan mübahisə ilə bağlı dövlət məhkəməsinə eyni predmetlə bağlı müraciət etmənin hüquqi nəticəsi nəzərdə tutulmamışdır. Görünür Avropa Konvensiyasının müəllifləri bu məsələnin Nyu-York Konvensiyasında daha ətraflı qaydada tənzimlənməsini nəzərə almışdır.

Nyu-York Konvensiyasının II maddəsi dövlət məhkəməsi tərəfindən iki variantda realizə oluna bilər:

- iş üzrə icraatı xitam etmək (iddianı baxılmamış saxlamaq – *stay of legal proceedings*) və tərəfləri arbitraja göndərmək;

-tərəfləri arbitraja göndərmədən işə mahiyyəti üzrə baxmaq.

Nümunəvi YUNSI TRAL Qanununun 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin «a» bəndi müəyyən edir ki, tərəflərin xahişi olarsa, arbitraj sazişi etibarsız deyilsə, qüvvəsini itirməmişdirsə, və yaxud icrası mümkün olmayan hallar yoxdursa, dövlət məhkəməsi tərəfləri arbitraja göndərməlidir. Bundan başqa dövlət məhkəməsi mübahisə predmetinin arbitraj baxışının predmeti ola bilməyəcəyini müəyyən edərsə, və ya mübahisə arbitraj sazişindən kənara çıxarsa, dövlət məhkəməsi mübahisəni arbitraja verməyə bilər (Nyu-York Konvensiyasının II maddəsinin 1-ci bəndi).

Göstərilənlər onunla nəticələnə bilər ki, arbitrajın keçirildiyi ölkə ilə işə mahiyyəti üzrə baxmaq barədə qərar qəbul edən məhkəmənin dövləti fərqli olduqda məhkəmənin belə qərarı arbitrajda işə mahiyyəti üzrə baxmağa və müstəqil qərar qəbul etməyə mane olmur. Nəticədə eyni mübahisə ilə bağlı iki qətnamə çıxarıla bilər. Həm də, dövlət məhkəməsi və arbitraj öz qərarlarında

²³⁰ Komar ov A.S. Razr eş eni e mec dunar odnı x kommer çeski x spor ov // Zakon. – 1994.- □2.-s. 27.

müxtəlif nəticəyə gələ bilirlər.

Əgər dövlət məhkəməsində və arbitrajda eyni mübahisəyə paralel baxılmasını aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və beynəlxalq arbitrajın qəbul etdiyi qətnamə onun çıxarıldığı ölkənin dövlət məhkəməsi tərəfindən ləğv edilməmişdirsə, onda hər iki qətnamə qəti qüvvəsini almış olur. Lakin həmin qətnamələrin məcburi icraya yönəldilməsi eyni qaydada həyata keçirilə bilməz. Dövlət məhkəməsinin qətnaməsi öz dövlətinin ərazisində maneəsiz icra olunmalıdır, lakin onun başqa dövlətin ərazisində icra olunması imkanı arbitraj qətnaməsindən daha azdır. Bu onunla əlaqədardır ki, arbitraj qətnaməsinin məcburi icrasının təmin edən Nyu-York Konvensiyası arbitraj qətnamələrinin icrasını daha etibarlı təmin edir.

Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajı haqqında Qanununun 8-ci maddəsinə əsasən də arbitraj sazişinin predmeti olan məsələyə aid qarşısında iddia qaldırılmış məhkəmə hər hansı bir tərəfin mübahisənin mahiyyəti üzrə ilkin ərizəsinin təqdim edildiyi vaxtdan gec olmayaraq, bu barədə tərəflərin xahişi olarsa, arbitraj sazişi etibarsız deyilsə, qüvvəsini itirməmişdirsə və yaxud icrası mümkün olmayan hallar yoxdursa, tərəfləri arbitraja göndərməlidir. Həmin maddə belə hallarda dövlət məhkəməsində iş üzrə icraatın xitam edilməsini tələb edir. Rusiya Federasiyasının qüvvədən düşmüş MPM-nin 219-cu maddəsinin 7-ci bəndi isə belə hallarda işə baxılmasına xitam verilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin hazırda RF APM-in 148-ci maddəsinin 5-ci bəndi və MPM-nin 222-ci maddəsinin 6-cı hissəsi işin münsiflər məhkəməsinə verilməsi barədə saziş olduqda iddianın baxılmamış saxlanılmasını nəzərdə tutur. Belə hallarda iki zəruri şərtin mövcudluğu: əvvəla, tərəflərin mübahisəni münsiflər məhkəməsinə vermələri barədə sazişin olması; ikincisi, məhkəməyə ərizə veriləndən ona mahiyyəti üzrə baxılması başlanana kimi hər hansı bir vaxtda cavabdehin mübahisəyə məhkəmədə baxılmasına qarşı etirazı barədə müraciətinin daxil olması tələb olunur²³¹.

Rusiya Federasiyası Yüksək Arbitraj Məhkəməsinin 25 dekabr 1996-cı il tarixli 10 sayılı informasiya məktubunda Məhkəmə izah

²³¹ Комментарий к гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный). М. 2003. с.433

edirdi ki, arbitraj məhkəməsi baxışına verilmiş və həmin məhkəmənin səlahiyyətinə aid olan işlə bağlı cavabdeh şirkətin nümayəndəsi lazımı qaydada tərtib olunmuş etibarnaməsinin olmasına baxmayaraq məhkəmə baxışı gedişində tərəflər arasında mübahisəyə münsif məhkəməsində baxılması və ya RF arbitraj məhkəməsində işə baxılması ilə bağlı etirazını bildirməməsi, işə mahiyyəti üzrə baxılmasında iştirak etməsi ona dəlalət edir ki, tərəflər onların mübahisələrinə RF arbitraj məhkəməsində baxılması niyyətində olmuşlar. Bu cür hallarda RF arbitraj məhkəməsinin iddianı baxılmamış saxlamağa əsası olmamışdır.²³²

Bir çox ölkələrin (İngiltərə, İsveçrə, ABŞ) qanunvericiliyi dövlət məhkəməsinin tərəfləri münsif məhkəməsinə göndərdiyi hallarda məhkəmə baxışına xitam verilməsi deyil, işin dayandırılmasını nəzərdə tutur.

İşin icraatının dayandırılması, sonradan icraatın təzələnməsi ilə müşahidə oluna bilər. Məsələn, arbitrlər iddia tələbinə baxmağa səlahiyyətli olmamaları barədə qərar çıxardıqda dövlət məhkəməsi işin icraatını təzələyə bilər.

Tərəflər arasında işin münsif məhkəməsinə verilməsi barədə sazişin mövcud olduğu halda tərəflərdən birinin dövlət məhkəməsinə müraciət etməsi ilə əlaqədar dövlət məhkəməsinin tərəfləri münsif məhkəməsinə göndərməklə işi xitam etməsi deyil, baxılmamış saxlaması düzgün hesab edilməlidir.

Fikrimizcə, müzakirə olunan məsələlərdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi daha düzgün mövqedən çıxış edir. Əvvəla, Rusiya Federasiyasından fərqli olaraq «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda dövlət məhkəməsinin tərəfləri arbitraja göndərdiyi halda işə xitam verilməsi nəzərdə tutulmur. İkincisi, Azərbaycan Respublikası MPM-nin 259.0.5-ci maddəsinə əsasən qanuna müvafiq olaraq tərəflər arasında həmin mübahisənin münsiflər məhkəməsində baxılması üçün müqavilə bağlanmışsa və işə mahiyyəti üzrə baxılmasından əvvəl

²³²Kommentariy k arbitrazhnomu proüessualnomy kodeksu Rossiyskoy Federatsii (postatsynnyy). M. 2003. s.371. İqtibasda «RF Arbitraj Məhkəməsi» dedikdə, münsif məhkəməsi deyil, RF-nın məhkəmə sisteminə daxil olan Arbitraj Məhkəməsi nəzərdə tutulur.

mübahisənin məhkəmədə həll edilməsinə dair cavabdeh tərəfindən etiraz daxil olarsa, məhkəmə ərizəni baxılmamış saxlayır. Tərəflər arasında mövcud olan arbitraj sazişi əsasında işin baxılmamış saxlanılmaqla tərəflərin arbitraj məhkəməsinə göndərilməsi onunla nəticələnir ki, arbitraj öz növbəsində arbitraj sazişi əsasında mübahisəyə baxmaqda səlahiyyətli olması məsələsini həll edir. arbitraj məhkəməsi özünü mübahisəyə baxmaqda səlahiyyətli hesab edib işi icraatına götürdükdə, dövlət məhkəməsində iş baxılmamış vəziyyətdə qalır, arbitraj məhkəməsi mübahisəyə baxmaqda, özünü səlahiyyətli hesab etməyib işi icraatına götürməkdən imtina etdikdə isə Azərbaycan Respublikası MPM-nin 260.4-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi maraqlı şəxs ümumi qaydada ərizə ilə yenidən məhkəməyə müraciət etmək imkanına malik olur. MPM-nin 262.4-cü maddəsinə əsasən isə işin icraatına xitam verildikdə, eyni tərəflər arasında, eyni predmet haqqında və eyni əsaslar üzrə mübahisə barəsində məhkəməyə təkrar müraciət edilməsinə yol verilmir. Ona görə də, arbitraj sazişinin mövcudluğu ilə əlaqədar dövlət məhkəməsinin tərəfləri arbitraja göndərməsi halında işin xitam edilməsi deyil, baxılmamış saxlanılması düzgün hesab edilməlidir.

İkincisi. Arbitrlərin təyin edilməsi, dəyişdirilməsi, onlara etiraz verilməsində və arbitrlərin səlahiyyətlərinə xitam verilməsində köməklik göstərilməsi. Qeyd olunan yardımçı funksiya bir çox ölkələrdə arbitrajın tərkibi və ya arbitraj institutlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən yerinə yetirilir. Lakin bəzi ölkələrin milli qanunvericiliyi bu funksiyanı dövlət Məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edir. Məsələn, Fransanın MPM-nin 1493-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən tərəflər Fransada keçirilməli olan arbitraj baxışı ilə əlaqədar arbitrayın yaradılmasında mane ilə rastlaşdıqda Parisin böyük instansiya tribunalının sədrinə müraciət edə bilirlər. İsveç Qanununa əsasən tərəflərdən biri öz arbitrini seçib əks tərəfə məlumat verdikdə, həmin tərəf 30 gün müddətində öz arbitrini seçməli və bu barədə qarşı tərəfi məlumatlandırmalıdır. Bu cür məlumat daxil olmadıqda öz arbitrini təyin etmiş tərəfin tələbinə əsasən Dairə Məhkəməsi əks tərəfin arbitrini təyin etməlidir.

Hindistanın qanunvericiliyinə əsasən arbitrlərə etiraz məsələsi ilkin olaraq münsif məhkəməsi arbitrlərinin tərkibi tərəfindən həll olunur, lakin onların qərarından ümumi məhkəməyə şikayət verilə

bilər və ümumi məhkəmənin qərarı qəti qərar hesab olunur. Bolqarıstanın 1988-ci il Beynəlxalq Kommersiya arbitrajı haqqında Qanunu da analoci müddəə nəzərdə tutulur.

1996-cı il İngiltərə arbitraj Aktına əsasən arbitrlərin təyin olunması məsələsi məhkəmədə mübahisələndirilə bilər. Həmçinin tərəflərin razılaşması əsasında və ya arbitrlərin təyin olunması barədə heç bir razılıq olmadıqda məhkəmə tərəflərdən birinin xahişi ilə arbitrləri təyin edə bilər. Məhkəmənin həmin qərarından şikayət verilməsi də 1996-cı il arbitraj Aktında nəzərdə tutulmuşdur (maddə 18). Məhkəmə həmçinin tərəflər bu hüququ öz sazişi ilə başqa orqana verməmişsə, arbitrlərin səlahiyyətinə xitam verə bilər.

ABŞ Federal arbitraj Aktının 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq tərəflərin biri arbitrlərin təyin edilməsi haqqında razılaşdırılmış proseduru pozarsa, həmçinin bu prosedur barəsində hər hansı razılaşma yoxdursa, tərəflər onların mübahisəsi üzrə arbitr təyin edilməsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilərlər. İsvesin arbitraj haqqında 1999-cu il Qanununun 14-cü maddəsində analoji qayda nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət məhkəmələrinin arbitraj məhkəmələrinin fəaliyyətinə müdaxiləsi halları qanunla nizamlanmışdır. «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən həmin Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla onunla tənzimlənən məsələlərə dair heç bir məhkəmə müdaxiləsi olmamalıdır. Qanunda isə məhkəmənin arbitrajın fəaliyyətinə müdaxiləsi məsələləri minimuma endirilmişdir.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Qanuna müvafiq olaraq tərəflər öz mülahizələrinə əsasən arbitr və ya arbitrlərin təyin edilməsi prosedurunu razılaşma əsasında müəyyən edə bilərlər. Bu barədə razılıq olmadıqda, arbitrajda üç arbitr olacağı halda, hər bir tərəf bir arbitr təyin edir, təyin edilmiş iki arbitr isə üçüncü arbitri təyin edir. Digər tərəfdən bu barədə müraciət almış tərəf 30 gün müddətində arbitr təyin etməzsə və yaxud tərəflərin təyin etdiyi iki arbitr təyin edildikləri gündən 30 gün müddətində üçüncü arbitrin seçilməsi haqqında razılığa gələ bilməmişlərsə, həmçinin təkbaşına arbitr ilə olan arbitrajda arbitr təyin edilməsində tərəflər razılığa gələ bilmədikdə tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti ilə arbitr Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi tərəfindən təyin

edilir.

Tərəflərin əvvəlcədən razılaşdırdıqları təyinetmə prosedurunda: tərəflərdən biri belə prosedura əməl etməsə; belə prosedur ilə əlaqədar tərəflər və yaxud iki arbitr prosedura uyğun olaraq razılığa gələ bilmirsə; bu prosedura ilə əlaqədar təşkilat (idarə) da daxil olmaqla üçüncü şəxs prosedura uyğun üzərinə düşmüş hər hansı funksiyanı icra etməsə, təyin etmə proseduru haqqında arbitraj sazişində digər qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, hər bir tərəf Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsidən zəruri tədbirlər görülməsini xahiş edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi tərəfindən göstərilən məsələyə aid qəbul edilmiş qərar qətidir və ondan şikayət verilə bilməz.

Məhkəmə arbitr təyin edərkən tərəflərin gəldiyi razılığa uyğun olaraq arbitrin namizədliyinə dair bütün zəruri tələbləri, o cümlədən arbitrin müstəqil və qərəzsizliyinə aid tələbləri nəzərə alaraq, təkbaşına arbitr və yaxud üçüncü arbitr təyin edildiyi hallarda tərəflərin vətəndaşlığına mənsub olmayan, digər vətəndaşlığı olan arbitrin təyin edilməsinin arzu olunduğunu da nəzərə ala bilər.

Qanunun 13-cü maddəsi müəyyən edir ki, arbitrlərin təyin edilməsi ilə əlaqədar qanunla müəyyən edilmiş və ya tərəflər arasında razılaşdırılmış hər hansı bir prosedurun tətbiqi zamanı etiraz haqqında ərizə (müraciət) təmin edilmirsə, etirazla müraciət etmiş tərəf etirazın rədd edilməsi haqqında qərarı aldığı gündən 30 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsidən etiraz edilmə ilə bağlı qərar qəbul edilməsini xahiş edə bilər; belə qərar qətidir və ondan heç bir şikayət verilə bilməz.

Qanun arbitrin öz funksiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında olmaması ilə əlaqədar olaraq dövlət məhkəməsinə müraciət edilməsini də nəzərdə tutur. Qanunun 14-cü maddəsinə əsasən arbitr öz funksiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında deyilsə və yaxud digər səbəblərdən əsassız olaraq uzun müddət fəaliyyət göstərmirsə və ya arbitr özü vəzifəsindən imtina edirsə və yaxud tərəflərin arasında bu barədə razılığı əldə edilibsə, onun mandatına xitam verilir. Bu əsasların hər hansı biri barəsində fikir ayrılığı yaranarsa, hər bir tərəf Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsinə mandatın xitam

verilməsinə aid qərar qəbul edilməsi xahişi ilə müraciət edə bilər; belə qərar qətidir və ondan şikayət verilə bilməz.

Arbitrlərin təyini ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin 11 noyabr 2003-cü il tarixdə qəbul edilmiş Əsasnaməsində də öz əksini tapmışdır. Əsasnamənin Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya arbitraj Məhkəməsinin daxili rəqlamenti rolunu oynaması şübhəsizdir. Əsasnamənin özündə göstərilədiyi kimi Əsasnamə digər məsələlərlə yanaşı işlərə baxılma qaydasını tənzimləyir. Əsasnamənin 1-ci maddəsində həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsi «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən fəaliyyət göstərən arbitraj təşkilatıdır. Təbiidir ki, belə olan halda Əsasnamədə nəzərdə tutulan müddəalar Qanuna uyğun olmalıdır. Əsasnamə Qanunda nəzərdə tutulan normaların təcrübədə yerinə yetirilməsi qaydalarını daha da açıqlamalı və heç bir halda Qanunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Lakin Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin Əsasnaməsinin arbitrlərin təyin edilməsi barədə normaları ilə Qanunun normaları arasında ziddiyyət vardır. Belə ki, Əsasnamənin 27-ci maddəsinə əsasən əgər tərəflərin arasında iş təkbəşinə arbitrin baxmasına dair razılıq yoxdursa, 3 arbitrdən ibarət arbitraj kollegiyası yaranır. Əgər arbitr və ehtiyat arbitri 20 gün müddətində seçməzsə, BKAM-ın Sədri onun əvəzinə arbitrlər siyahısından arbitri və ehtiyat arbitri təyin edir. Həmin norma ilə aşağıdakılara görə razılaşmaq olmaz:

1) Qanun cavabdehə arbitri seçmək üçün 30 gün vaxt verdiyi halda Əsasnamədə bu müddət 20 gün nəzərdə tutulmuşdur.

2) Qanuna əsasən cavabdeh arbitri seçmədikdə iddiaçının tələbi ilə arbitrin təyin edilməsi Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edildiyi halda, Əsasnamə həmin səlahiyyəti BKAM-ın Sədrinə verir.

3) Ümumiyyətlə arbitrin BKAM-ın Sədri tərəfindən seçilməsi məqbul hesab edilə bilməz. Belə ki, tərəflərdən birinin BKAM-ın Sədrini arbitr kimi seçdiyi halda, həmin səlahiyyətin onun tərəfindən, və ya hər hansı digər arbitr tərəfindən (Əsasnamədə yalnız BKAM sədrinin vəzifələrini icra edə bilmədiyi halda onun səlahiyyətlərinin müavini tərəfindən yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur) həyata

keçirilməsi qərəzsizlik prinsipi ilə bir araya sığmır.

Eyni ziddiyyət Əsasnamənin 28-ci maddəsində də ifadəsini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən əgər tərəflər razılığı ilə iş təkbaşına arbitr baxırsa, təkbaşına arbitr və ehtiyat təkbaşına arbitr tərəflərin razılığı ilə seçilir. Onlar, həmçinin, təkbaşına arbitrin və ehtiyat təkbaşına arbitrin BKAM-ın sədri tərəfindən təyin edilməsini də xahiş edə bilərlər. Tərəflər 20 gün ərzində razılığa gələ bilmədikdə, təkbaşına arbitr və ehtiyat təkbaşına arbitr arbitrlər siyahısından BKAM-ın Sədri tərəfindən təyin edilirlər. Fikrimizcə, göstərilən ziddiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

Qeyd olunanlara etiraz kimi RF Beynəlxalq Kommersiya arbitrajı haqqında Qanunun 11, 13, 14-cü maddələrində də eyni müddəaların nəzərdə tutulduğunu və buna baxmayaraq arbitrlərin təyini, onlara etiraz edilməsi və hərəkətsizliyi ilə əlaqədar məsələlərin Rusiya Federasiyası Ticarət Sənaye Palatasının Prezidenti tərəfindən baxılması misal göstərilə bilər. Lakin bu zaman unutmamaq olmasın ki, həmin məsələlərin Rusiya Federasiyası Ticarət Sənaye Palatasının Prezidenti tərəfindən yerinə yetirilməsi Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Kommersiya arbitrajı haqqında Qanununun 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur.

Üçüncüsü. Mübahisə tərəflərindən birinin müraciəti əsasında iddianın təmini tədbirinin görülməsi. Cenevrə Konvensiyasının V maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən tərəflərdən birinin müvəqqəti tədbirlər və ya iddianın təmini tədbiri görülməsi barədə dövlət məhkəməsinə müraciəti arbitraj sazişi ilə bir araya sığmayan hal hesab edilməməli və mahiyyəti üzrə işin dövlət məhkəməsinə verilməsi kimi qiymətləndirilməməlidir. Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanununun 9-cu maddəsinə əsasən tərəflərin arbitraj baxışına qədər və yaxud arbitraj bazaşı ərzində təminədicisi tədbirlərin görülməsi haqqında məhkəməyə müraciət etmələri və məhkəmənin belə tədbirlərin təmin edilməsi ilə bağlı müvafiq qərar qəbul etməsi arbitraj sazişi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Həmin Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən arbitraj məhkəməsi özü də iddianın predmeti ilə əlaqədar təminat tədbirləri görə bilər.

Beləliklə, tərəf iddianın təmini tədbirlərinin görülməsində dövlət məhkəməsi ilə arbitraj məhkəməsi arasında seçim etməkdə

azaddır.

Ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyi arbitraj məhkəmələrinin səlahiyyətində olan mübahisələrlə bağlı iddianın təmini tədbirlərinin həlli məsələsini müxtəlif cür həll edir. Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajı haqqında Qanununa əsasən tərəflər iddianın təmini tədbirlərinin görülməsi üçün həm dövlət məhkəməsinə (maddə 9), həm də arbitraj məhkəməsinə müraciət edə bilər. RF APM-nin 90-cı maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən iddianın təmini tədbirləri tərəflərin müraciəti əsasında dövlət arbitraj məhkəməsi tərəfindən münsif məhkəməsinin olduğu yerdə, yaxud borclunun olduğu və ya yaşadığı yerdə, yaxud da borclunun əmlakının olduğu yerdə görülə bilər.

İngiltərədə dövlət məhkəməsi yalnız təxirəsalınmaz hallarda iddianın təmini tədbirlərini görə bilər. Qalan hallarda isə bunun üçün dövlət məhkəməsi arbitrlərin razılığını almalıdır (1996-cı il arbitraj Aktı, maddə 44).

Fransada da dövlət məhkəməsi təxirəsalınmaz hallarda, həmçinin arbitraj tərkibi hələ formalaşmamış iddianın təmini tədbirlərini görə bilər.

Dövlət məhkəmələrində arbitraj baxışı ilə əlaqədar iddianın təmini tədbirlərinin görülməsinə səlahiyyət verilməsi son nəticədə gələcəkdə arbitraj qətnaməsinin icrasının təmininə xidmət etdiyinə görə təqdirəlayiq hesab edilməlidir.

«Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinə əsasən tərəflərin arbitraj baxışına qədər və yaxud arbitraj başıxı ərzində təminədiciləri tədbirlərin görülməsi haqqında məhkəməyə müraciət etmələri və məhkəmənin belə tədbirlərin təmin edilməsi ilə bağlı müvafiq qərar qəbul etməsi arbitraj sazişi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Lakin təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının MPM-nin həmin Qanundan sonra qəbul edilməsinə baxmayaraq Məcəllədə arbitraj baxışı tərəflərinin müraciəti əsasında məhkəmənin iddianı təmin etmək üçün tədbirlər görməsi nəzərdə tutulmamışdır.

Dördüncü. Şahidlərin, ekspertlərin arbitraj prosesində dinlənilməsi, həmçinin sübutların təmininə yardım göstərilməsi. RF-da sübutların əldə edilməsinə yardım göstərilməsi münsif

məhkəməsinin və ya mübahisə tərəfinin xahişi ilə həyata keçirilir (Beynəlxalq Kommersiya arbitrajı haqqında Qanun, maddə 27). Qanun bunun prosedurunu müəyyən etmir və bununla bağlı RF MPM-nə göndəriş edir. Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanununun 27-ci maddəsi də eyni müddəanı nəzərdə tutur. 1999-cu il İsviç Qanununun 26-cı maddəsinə əsasən tərəflər şahidin, ekspertin və ya əks tərəfin and içməklə ifadə verməsini arzulayırlarsa, arbitrlərin razılığı ilə Dairə Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Arbitrlər Dairə Məhkəməsində dinləmənin vaxtı və yeri barədə xəbərdar edilir. Lakin onların məhkəmə iclasına gəlməməsi dövlət məhkəməsinin həmin hərəkətləri yerinə yetirməsinə mane olur.

Dövlət məhkəməsinin arbitraj baxışına müdaxiləsinə müstəsna hallarda yol verilməlidir. Bu müddəa Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanununun 5-ci maddəsində ifadəsini tapıb. arbitraj qanunvericiliyini Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanununa uyğunlaşdıran dövlətlər də bu mövqedən çıxış edərək dövlət məhkəmələrinin arbitraj baxışına müdaxiləsinə müstəsna olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda yol verirlər.

Dövlət məhkəmələrinin yardımçı funksiyalarından fərqli olaraq, nəzarət funksiyası adətən arbitraj baxışının ya əvvəlində, ya da sonunda həyata keçirilir. Bu funksiyanı arbitraj baxışının keçirildiyi yerin dövlət məhkəmələri həyata keçirdiklərinə görə tərəflər həmin dövlətin qanunvericiliyini nəzərə almalıdırlar. arbitraj baxışının keçirildiyi dövlətin qanunvericiliyindən asılı olaraq məhkəmələr aşağıdakı nəzarət funksiyalarına malik ola bilərlər: arbitraj sazişinin mövcudluğu, həqiqiliyi və icra edilməli olması haqqında məsələnin həlli (Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanunu, maddə 8); tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti əsasında münsif məhkəməsinin səlahiyyəti haqqında məsələnin həlli (Nümunəvi YUNSIŞTRAL Qanunu, maddə 16, bənd 3); bəzi hüquqi məsələlərin qabaqcadan həll edilməsi (1996-cı il arbitraj Aktı, maddə 45).

Dövlət məhkəmələrinin arbitraj baxışına müdaxiləsinə məhdudlaşdırmaq məqsədilə ümumi qaydada onlara arbitraj sazişinin hüquqi qüvvəsi haqqında qərar çıxarılması səlahiyyəti verilmişdir. Bir qayda olaraq dövlət məhkəmələri bu sahədəki səlahiyyətlərindən arbitraj sazişinin mövcud olmasına baxmayaraq tərəflərdən birinin iddia ilə ümumi məhkəməyə müraciət etdiyi hallarda istifadə edir

(Cenevrə Konvensiyası, maddə VI, Nümunəvi YUNSIİTRAL Qanunu, maddə 8). arbitraj sazişinin hüquqi qüvvəsinin müəyyən edilməsi üçün məhkəmə aşağıdakı məsələlərə baxmalıdır:

1. Tərəflər arasında arbitraj sazişi bağlanmışdır;
2. Konkret mübahisəyə arbitraj sazişi çərçivəsində baxıla bilərmi;
3. Tərəflər onlar arasında mübahisəyə arbitrajda baxılması hüququndan imtina etmişlərmi.

Rusiya Federasiyası APM dövlət arbitraj məhkəməsinə münisif məhkəməsinin səlahiyyət məsələsini həll etmək hüququ verir. Dövlət arbitraj məhkəməsi tərəflərdən birinin müraciəti əsasında münisif məhkəməsinin ilkin xarakter daşıyan özünün səlahiyyətli olması haqqında qərarını ləğv edə bilər.

«Beynəlxalq arbitrajı haqqında» Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən:

Arbitraj məhkəməsi öz səlahiyyəti barəsində, o cümlədən arbitraj sazişinin mövcudluğu və yaxud etibarlılığı barədə hər bir etiraz üzrə özü qərar çıxara bilər.

Arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətlərinin olmaması haqqında müraciət iddia üzrə etiraz təqdim edilməmişdən əvvəl bildirilməlidir.

Əgər arbitraj məhkəməsi ilkin xarakterli məsələ üzrə olduğu kimi qərar çıxarsa ki, o, səlahiyyətlidir, tərəflərdən hər hansı biri bu qərar haqqında xəbərdarlıq aldıqdan sonra 30 gün ərzində Azərbaycan Respublikasının arbitraj Məhkəməsindən xahiş edə bilər ki, bu məsələyə dair qərar qəbul etsin. Belə qərardan şikayət verilə bilməz. Bu cür xahiş həll edilənədək arbitraj məhkəməsi arbitraj baxışını davam etdirə və arbitraj qərarı çıxara bilər.

Ölkə qanununa əsasən mübahisə arbitraj baxışının predmeti ola bilməzsə, məhkəmə arbitraj sazişini tanımaya bilər (Cenevrə Konvensiyası, maddə VI (2)).

Arbitraj sazişinin qeyri-həqiqiliyi dedikdə, tərəflərin iradələrindəki açıq nöqsan və ya sazişi bağlayarkən tərəfin çıxış etmək səlahiyyətinin olmaması başa düşülür.

Arbitraj sazişinin qüvvəsini itirməsi dedikdə, əvvəllər hüquqi qüvvəyə malik olan arbitraj sazişinin tərəflərin iradəsi nəticəsində

qüvvəsini itirməsi başa düşülür.

Arbitraj sazişinin icra olunmazlığı (*incapable of being performed*) dedikdə, arbitraj sazişində tərəflərin həqiqi niyyətinin müəyyən edilməsinə, sazişin təcrübədə həyata keçirilməsinə imkan verməyən dərəcədə həddən artıq anlaşılmayan şəkildə ifadə olunması başa düşülür. Məsələn, RF dövlət məhkəməsi bütün mübahisələrin «Paris institutunda» həll edilməli olması barədə tərəflərin arbitraj qeyd şərtini icra edilməli olmayan kimi qiymətləndirmişdi. Dövlət məhkəməsi «Paris institutu» ifadəsi altında hansı arbitraj institutunun nəzərdə tutulduğunu müəyyən edə bilməmişdi. Ona görə də dövlət məhkəməsi mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etmişdi.²³³

Mübahisənin tərəfi dövlət məhkəməsinə arbitraj sazişinin mövcudluğunun müəyyən edilməsi üçün müraciət etdikdə məhkəmə mübahisənin predmetinin arbitrajda baxılmalı olub olmamasını həll etməlidir. Həmin məsələnin həlli zamanı dövlət məhkəməsi arbitraj sazişinin həqiqiliyinə tətbiq olunan qanunu (*lex fori*) rəhbər tutmalıdır. Nyu-York Konvensiyasının V maddəsinin 2-ci hissəsinin «a» bəndində də bu öz əksini tapıb.

Avropa Konvensiyasının VI maddəsinin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq işin veildiyi məhkəmə onun ölkəsinin qanununa əsasən mübahisə arbitraj baxışının predmet ola bilməzsə, arbitraj sazişini tanımaya bilər.

Bəzi dövlətlərin milli qanunvericiliyi arbitraj sazişinin həqiqiliyi məsələsinin həllində arbitrlərə daha geniş səlahiyyət verir. Belə ki, 1996-cı il İngiltərə arbitraj Aktının 32-ci maddəsinə əsasən ümumi məhkəmələr münsif məhkəməsinin səlahiyyəti haqqında məsələni yalnız aşağıdakı hallarda həll edə bilər:

- mübahisənin bütün tərəflərinin arbitrlərin səlahiyyəti haqqında məsələni məhkəməyə vermək barədə yazılı sazişi olduqda;

- münsif məhkəməsinin arbitrlərin səlahiyyəti haqqında məsələnin həll edilməsi üçün dövlət məhkəməsinə vermək barədə razılığı olduqda;

²³³ İ nf or mæüi onnoe pi sğmø P r e z i d i u m a V A S R F o t 16 f e v r a l ə 1998 q. □ 29
// Vestni k V1 sş eqo Ar bi tr ac noqo Suda Rossi yskoy F edər aüi i .- 1998.- □4.

- ümumi məhkəmə səlahiyyət məsələsinə baxılmasını məqbul hesab edirsə (məsələn, səlahiyyət məsələsinə məhkəmədə baxılması tərəflər üçün əhəmiyyətli dərəcədə ucuz başa gəlsə).

Arbitrajların fəaliyyəti ilə əlaqədar «səlahiyyətin səlahiyyəti» prinsipi getdikcə daha çox inkişaf etməkdədir. Həmin prinsipə müvafiq olaraq mahiyyəti üzrə baxılması barədə arbitraj sazişi olan mübahisənin tərəflərin arbitrlərə münasibətdə etirazlarına arbitrlər özləri baxırlar. Bu prinsip Avropa Konvensiyasının V maddəsinin 3-cü bəndində Nümunəvi YUNSI TRAL Qanununun 16-cı maddəsinin 1-ci bəndində ifadəsini tapmışdır. Lakin bu heç də dövlət məhkəmələrinin arbitrlərin səlahiyyəti ilə bağlı məsələnin həll edilməsindən tamamilə kənarlaşdırılması kimi qəbul edilməməlidir. Çünki bu barədə arbitrlərin qərarından dövlət məhkəmələrinə şikayət vermək imkanı nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələrin ilkin nəzarət funksiyası məqbul sayılmamalıdır. Belə ki, bütövlükdə mübahisənin həll edilməsi etibar edilən arbitraj məhkəməsinin özünün səlahiyyəti haqqında məsələni həll etməsinə nəzarət, arbitraj baxışının dövlət məhkəməsindən asılılığına, müəyyən mənada müstəqilliyinə xələl gətirməsinə səbəb olur.

İlkin nəzarətdəin fərqli olaraq arbitraj baxışının başa çatmasından sonra məhkəmənin nəzarət funksiyasını həyata keçirməsinin saxlanılması zəruri sayılmalıdır.

Milli hüquqdan asılı olaraq dövlət məhkəmələrinin arbitraj baxışının başa çatdırılmasından sonrakı nəzarət funksiyası arbitraj qətnamələrinin təsdiq olunmasında, ləğv edilməsində və ya onlara dəyişikliklər edilməsində ifadəsini tapa bilər.

Arbitraj qətnamələrinin ümumi məhkəmələr tərəfindən təsdiq olunması bəzi dövlətlərin milli hüququnda nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə müvafiq olaraq tərəflər arasında bu barədə saziş varsa, arbitraj qətnaməsinin təsdiqi tərəflərin hər hansı birinin müraciəti əsasında həyata keçirilə bilər (FAA, maddə 9). Qanunda göstərilən əsaslara görə arbitraj qətnaməsi ləğv edilməli və ya dəyişdirilməli deyilsə, məhkəmə onu təsdiq etməlidir. Bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tədricən arbitraj qətnaməsinin ümumi məhkəmələr tərəfindən təsdiq edilməsindən imtinaya üstünlük

verilir. Məsələn, Braziliyanın 1973-cü il MPM-nə əsasən arbitraj qətnaməsi ümumi məhkəmələr tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Bu arbitraj qətnamələrinin Braziliyanın milli hüququna uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədi daşıyırdı. Lakin qanunvericilikdə həmin müddəanın nəzərdə tutulması mübahisə tərəflərinin arbitraj baxışının Braziliyada keçirilməsindən imtinası ilə nəticələndi. Braziliyanın 1996-cı ildə qəbul edilmiş 9.307 №-li qanununa əsasən arbitraj qətnaməsi hüquqi qüvvəsinə görə məhkəmə qətnamələrinə bərabər tutulur və yalnız məhkəmə qətnamələri üçün nəzərdə tutulmuş qaydada, lakin arbitraj qətnamələri üçün nəzərdə tutulmuş əsaslara görə ləğv edilə bilər. Yeni qanun arbitraj qətnamələrinin ümumi məhkəmələr tərəfindən təsdiq olunmasını tələb etmir.

Dövlət məhkəmələrinin arbitraj qətnamələrinə düzəliş etməsi də bəzi milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ABŞ-ın FAA-nın 11-ci maddəsinə əsasən tərəflərdən birinin ərizəsinə əsasən məhkəmə arbitraj qətnaməsində düzəlişlər edə bilər. Qanun məhkəmə tərəfindən texniki xarakterli məsələlərlə bağlı düzəlişlər edilməsini nəzərdə tutsa da, bu cür səlahiyyətlərin məhkəmələrə deyil, münsif məhkəmələrinin özlərinə aid edilməsini daha məqsədemüvafiq hesab etmək olar.

Arbitraj qətnamələrinin ləğvinin əsası kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- arbitraj sazişi tərəflərinin fəaliyyət qabiliyyətli olmaması və ya sazişin qeyri-həqiqiliyi;
- tərəflərin arbitrlərin seçilməsi və ya arbitraj baxışı barədə lazımi qaydada xəbərdar edilməməsi; arbitrlərin arbitraj sazişinin hüdudlarından kənara çıxması;
- mübahisənin arbitraja aid olmaması;
- arbitraj sazişinin məhkəmənin yerləşdiyi dövlətin ictimai qaydasına zidd olması və s.

Milli qanunvericilik arbitraj qətnaməsinin ləğvi üçün digər əsaslar da nəzərdə tuta bilər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq arbitraj məhkəməsinin qərarından şikayət verilməsi yalnız həmin qərarın ləğv edilməsi haqqında tərəflərdən birinin vəsatət verilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. arbitraj qərarı Azərbaycan Respublikası

İqtisad Məhkəməsi tərəfindən aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

a) əgər vəsatət qaldıran tərəf sübutlar təqdim etsə ki:

1) arbitraj sazişinin tərəflərindən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuşdur və yaxud arbitraj sazişi tərəflərin onu tabe etdirdikləri qanuna görə, sazişdə bu barədə göstəriş olmadıqda isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə etibarsızdır; və yaxud

2) arbitrin təyin edilməsi və yaxud arbitraj baxışı haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilməmiş və yaxud başqa səbəblərdən öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir; yaxud

3) qərar arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya onun şərtlərinə aid olmayan mübahisə üzrə çıxarılmışdır; yaxud qərar arbitraj sazişinin bəndlərindən kənara çıxan məsələləri əhatə edir (belə halda arbitraj sazişinin predmetinə aid olmayan məsələləri əhatə edən arbitraj qərarının müvafiq hissələri ləğv edilə bilər); və yaxud

4) arbitraj məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj prosedurası tərəflərin bağladıkları sazişə uyğun olmamışdır və yaxud tərəflər belə sazişi bağlamadıqları halda, arbitraj məhkəməsinin tərkibi və yaxud arbitraj prosedurası bu Qanuna uyğun olmamışdır; və yaxud

b) əgər məhkəmə müəyyən etsə ki:

1) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə mübahisə obyektini arbitraj baxışının predmeti ola bilməz; və yaxud

2) Arbitraj qərarı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə ziddir.

Arbitraj qərarını ləğv etmək xahişi ilə müraciət olunduğu halda məhkəmə, əgər lazım bilərsə və əgər tərəflərdən biri xahiş edərsə, arbitraj məhkəməsinə arbitraj baxışını bərpa etmək və ya arbitraj məhkəməsinin fikrincə, arbitraj məhkəməsinin qərarının ləğv edilməsi üçün əsasları aradan götürməyə imkan verən digər hərəkətlərə əl atmaq imkanı vermək üçün ləğvetmə məsələsi üzrə icraatı özünün müəyyən etdiyi müddətə dayandıra bilər.

Braziliyanın 9.307 №-li Qanununun 32-ci maddəsi qətnamənin ləğvinin əsası kimi arbitraj qətnaməsinin çıxarılması üçün müəyyən edilmiş müddətin keçməsinə nəzərdə tutur.

Arbitraj qətnaməsinin ləğvi ilə bağlı tərəflərin arbitraj sazişində qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğundan əlavə əsaslar nəzərdə tutulmasının hüququayğunluğu maraq doğurur.

ABŞ-ın Doqquzuncu Dairə Apellyasiya Məhkəməsi *La Pine Technology v. Kyocera Corp (1997)*²³⁴ işində iki səs lehinə, bir səs əleyhinə qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, məhkəmə tərəfindən sazişdə nəzərdə tutulduğu şərtlər əsasında işə baxmağa borcludur. Tərəflər arbitraj sazişinə zəruri hesab etdiyi şərtləri daxil etməyə haqlıdılar. Lakin həmin iş üzrə xüsusi rəydə qalan hakim Moeyr qeyd etmişdir ki, tərəflər öz iradəsi ilə arbitraj məhkəməsinə müraciət edib-etməmək məsələsini həll edə bilər. Tərəflərin məhkəməyə arbitraj qətnaməsinin ləğv edilməsi üçün hansı qaydada qərar qəbul etməsi barədə göstəriş vermək səlahiyyəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Moeyr haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «Federal qanun müqavilə əsasında yaradıla bilməz». ABŞ-ın Onuncu Dairə Apellyasiya Məhkəməsi 2001-ci ildə *Bowen v. Amoco Pipeline Co*²³⁵ işi üzrə qərarında fərqli mövqedən çıxış etmişdir. Arbitraj sazişində arbitraj qətnaməsindən sübutların kifayət etməməsi əsasına görə məhkəməyə şikayət verilməsi barədə tərəflərin razılığı ifadəsini tapmışdı. Arbitraj qətnaməsi çıxarıldan sonra cavabdeh ondan sübutların kifayət etməməsi əsasına görə Dairə Məhkəməsinə şikayət vermişdi. Lakin məhkəmə arbitraj qətnaməsinin ləğvi üçün tərəflərin qanunda nəzərdə tutulduğundan əlavə əsas müəyyən etməsini qanuna uyğunsuzluq kimi qiymətləndirdi. Apellyasiya Məhkəməsi Dairə Məhkəməsinin qərarını qüvvədə saxladı. Məhkəmə qeyd etdi ki, iradə azadlığına istinad edilməsi tərəflərin məhkəmənin fəaliyyətinə müdaxilə etməsinə bəraət qazandıra bilməz. Fikrimizcə, tərəflər onların mübahisəsinə hansı arbitrajda baxılmasını, tətbiq edilməli olan maddi və prosesual hüquq normalarını seçməklə əslində konkret arbitrajın əsasında fəaliyyət göstərdiyi normativ hüquqi aktlarla razılaşıır və onlarda nəzərdə tutulan müddəalarla razılaşmaları barədə iradələrini ifadə edirlər. Tərəflərin öz sazişləri ilə qanunda nəzərdə tutulanları dəyişdirməsi

²³⁴ David Lindsey, James Hosking and Alexandra Johnson. Modifying the scope of arbitral awards in the US // LCIA News. November 2001. Vol.6.Issue 4. C.12.

²³⁵ David W Rivkin. United States: Arbitration Agreements. Proceedings and Awards // Arbitration and ADR. April 1998. Vol.3, □ 1 . C.16.

yolverilməz hesab olunmalıdır. Belə halda tərəflərin fəaliyyəti qanunvericilik fəaliyyətinə müdaxilə kimi qiymətləndirilə bilər.

7.9. Xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası

Arbitraj qətnaməsi ona mahiyyəti üzrə yenidən baxılması imkanını istisna edən qəti qüvvəsini aldıqdan sonra o, beynəlxalq sənədlər (Nyu-York Konvensiyası, Panama Konvensiyası) və milli qanunvericilik («Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikası MPM) əsasında tanınmalı və icra olunmalıdır.

Müxtəlif dövlətlərdə beynəlxalq kommərsiya arbitrajlarının qətnamələri fərqli meyarlar əsasında xarici arbitraj qətnaməsi kimi qiymətləndirilir. Əgər belə meyar kimi arbitraj yeri əsas götürülürsə, onda mübahisəyə baxılma yeri qətnamənin tanınması və icrası tələb olunan dövlətin ərazisində yerləşirsə, arbitraj qətnaməsi xarici arbitraj qətnaməsi kimi qiymətləndirilir. Filipp Fuşar belə hesab edir ki, arbitraj qətnaməsi çıxarıldığı ölkədə daxili qətnamə, bütün digər ölkələrdə isə xarici qətnamə hesab olunur²³⁶.

Fransada onun ərazisindən kənarında çıxarılan qətnamələr xarici qətnamə hesab olunur. Lakin Fransa MPM-də daxili və xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və məcburi icrası proseduru vahid olduğuna görə qanunvericilikdə bu cür fərqləndirmənin nəzərdə tutulması əhəmiyyət kəsb etmir.

Rusiya Federasiyasında qətnamələr daxili və xarici qətnamələrə ayrılır. RF «Beynəlxalq Kommərsiya arbitrajı haqqında» Qanunda (maddə 35, 36) qətnamənin harada çıxarılmasından asılı olmayaraq arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası üçün eyni prosedur nəzərdə tutulmuşdur.

Nyu-York Konvensiyası arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı ölkədə icra edilməsi məsələlərini də tənzimləmir. arbitraj qətnaməsi çıxarıldığı ölkənin dövlət məhkəməsində mübahisələndirilməsi və ləğv edilməsi, həmçinin arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı ölkədə icrası məsələləri müəstəsna olaraq milli qanunvericiliklə tənzimlənir.

²³⁶ Philippe Fouchard. Improving the Efficiency of Arbitration Agreements and Awards: Report. C.611.

Arbitraj qətnamələrinin daxili və xarici qətnamə kimi fərqləndirilməsinin meyarı olaraq arbitraj baxışı zamanı tətbiq olunan prosessual hüquq əsas götürülsə, onda həmin hüquq məhkəmənin ərazisində yerləşdiyi ölkənin hüququ deyilsə, qətnamə çıxarıldığı ölkədə xarici arbitraj qətnaməsi hesab olunur. Məsələn, xaricdə çıxarılmış arbitraj qətnaməsi alman prosessual hüququ əsasında çıxarılıbsa, o, Almaniyada daxili qətnamə hesab edilə bilər. Eyni zamanda arbitraj qətnaməsi başqa dövlətin prosessual hüququ tətbiq olunmaqla Almaniyada çıxarıldığı halda o, Almaniyada xarici qətnamə hesab olunacaqdır.

Xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və məcburi icrasında arbitraj sazişi mühüm rol oynayır. Arbitraj baxışının və qətnamənin tərəflərin sazişinə uyğun gəlməməsi qətnamənin tanınması və məcburi icrasından imtinanın əsası kimi geniş istifadə olunur.

Arbitraj sazişi əsasında çıxarılan arbitraj qətnaməsinin icra olunması dörd qrup subyekt tərəfindən təmin olunur. Birinci qrupa müqavilənin tərəfləri aid edilir. Müqavilənin tərəfləri onun məzmunu və həqiqiliyinə görə arbitraj qətnaməsinin icrasının təminatçısı kimi çıxış etməlidirlər. Bundan başqa müqavilə tərəfləri arbitraj prosesinin onların sazişinə müvafiq qaydada keçirilməsinə nəzarət etməli, onların arbitraj sazişindəki iradə ifadəsi aydın olmayanda arbitrlərə izahat verməlidirlər.

İkinci qrup subyektlərə münsif məhkəmələrinin arbitrləri aiddir. Onların üzərinə qanun və tərəflərin sazişi əsasında mübahisəyə baxmaq vəzifəsi düşür. Bununla yanaşı bəzi arbitraj institutları arbitrlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, çıxarılan qətnamənin icra olunmasının təmini üçün arbitrlər bütün tədbirləri görməlidirlər (London Beynəlxalq arbitraj Məhkəməsinin Reqlamenti, maddə 32.2).

Arbitrlərin bu öhdəliyini Nyu-York Konvensiyası ilə də əsaslandırmaq olar. Həmin Konvensiyaya müvafiq olaraq arbitrlər arbitraj sazişinə zidd olan qətnamə çıxarmamalıdırlar.

Üçüncü qrup subyektlərə arbitraj baxışı zamanı yardımçı və nəzarət funksiyasını həyata keçirən institut təsisatı kimi beynəlxalq kommersiya arbitrajları və dövlət məhkəmələri aid edilir. Onların funksiyalarına arbitraj sazişinin mövcudluğu və həqiqiliyi, tərəflərin

sazişi əsasında arbitrlərin təyin edilməsi, arbitraj sazişinin mövcud olması ilə əlaqədar məhkəmədə işin dayandırılması və ya xitamı haqqında qərarların qəbul edilməsi aid edilə bilər.

Dördüncü qrup subyektlərə arbitraj qətnaməsini tanıyan və icra etdirən məhkəmələr aiddir. Bunun üçün məhkəmələr ilkin olaraq arbitraj qətnaməsinin arbitraj sazişinə uyğun olmasını müəyyən edir (Nyu-York Konvensiyası, maddə V).

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsasları iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa aid olan əsasların mövcudluğunu xarici arbitraj qətnaməsinin icrasından imtina edilməsini tələb edən tərəf özü sübuta yetirməlidir. Bu cür əsasları həm beynəlxalq sənədlər, həm də milli hüquq nəzərdə tuta bilər.

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın Nyu-York Konvensiyasındakı əsaslar sonradan Nümunəvi YUNSATRAL Qanununda da ifadəsini tapmışdır.

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsaslarından biri arbitraj sazişinin qeyri-həqiqiliyidir (Nyu-York Konvensiyası, maddə V 1. «a»). arbitraj sazişinin qeyri-həqiqiliyi onun özünün qüsurlu olmasında və ya səlahiyyətli olmayan şəxslər tərəfindən imzalanmasında ifadəsini tapa bilər. Məsələn, Florensiya (İtaliya) Apellyasiya Məhkəməsi «mümkün arbitraj baxışının Londonda ingilis hüququ əsasında keçirilməsi» barədə qeyd-şərtin arbitrlərin mübahisəyə baxmaq səlahiyyətinin tanınması üçün kifayətedici hesab etməmişdir. Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, tərəflər yalnız onlar arasında gələcəkdə baş verə biləcək mübahisəni arbitraja vermək niyyətində olmalarını həmin qeyd-şərtə ifadə etmiş və gələcəkdə daha konkret arbitraj sazişi bağlamağı nəzərdə tutmuşlar. Həmin əsasə görə məhkəmə *Eastern Mediterranean Maritime Ltd. V. SpA Cerealtoscana*²³⁷ (1988) işi üzrə xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina etmişdir.

1997-ci ildə Moskva Vilayət məhkəməsi Londonda *Sokofl Star Shipping Co. Inc. V. GPVO Technopromexport*²³⁸ işi üzrə iddiaçının

²³⁷ Albert Jan van den Berg. Refusals of Enforcement under the New York Convention of 1958: the Unfortunate Few. C.77.

²³⁸ Albert Jan van den Berg. Refusals of Enforcement under the New York Convention of 1958: the Unfortunate Few. C.92.

xeyrinə çıxarılmış qətnamənin icrasından imtina etmişdir. Rusiya tərəfi iddiaçının kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs kimi Panamada dövlət reyestrində qeydə alınmadığını təsdiq edən sənəd təqdim etmişdir. Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, iddiaçı arbitraj sazişini bağlamaq hüququna malik olmamışdır. Bu da həm sazişin, həm də onun əsasında çıxarılmış arbitraj qətnaməsinin qeyri-həqiqiliyinə əsas vermişdir.

Lakin arbitraj sazişi qabaqcadan səlahiyyətli şəxs tərəfindən bağlanmamasına baxmayaraq, sonradan cavabdehin həmin sazişilə razılaşaraq ona etiraz etməməsi arbitraj baxışının həmin saziş əsasında keçirilməsini istisna etmir.

Rusiya Federasiyası BKAM-nin təcrübəsində belə hallarla rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, 1995-ci ildə Rusiya təşkilatı ilə Çexiya şirkətinə mal göndərmiş, cavabında isə Çexiya şirkəti Rusiya təşkilatına mal göndərmiş və iddiaçıya mal göndərdiyinə Almaniya şirkətinə pul ödəmişdir. Tərəflər arasında mübahisə yarandıqda cavabdeh təşkilat olan Çexiya şirkəti iddiaçı ilə barter müqaviləsi və arbitraj sazişi bağlamadığını bildirərək həmin sazişi bağlayan şəxsin buna səlahiyyətli olmaması və saxta sənədlər əsasında fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdir. Lakin cavabdeh həmin saziş əsasında ona mal göndərilməsini və həmin malı qəbul etməsinə etiraz etməmişdir. RF BKAM belə qərara gəlmişdir ki, (İŞ № 358/ 1996. 22 yanvar 1998-ci il tarixli qərar) müqavilənin cavabdeh tərəfindən səlahiyyətli olmayan şəxs tərəfindən bağlanması halında belə cavabdehin vəzifəli şəxslərinin hərəkətləri cavabdehin həmin sazişi bəyənməsinə əsas verməsi qənaətinə gəlmişdir.²³⁹

Arbitraj sazişinin qeyri-həqiqiliyinin digər əsasları isə arbitraj sazişinin formasına riayət olunmaması; arbitraj sazişinin onun həqiqiliyini tənzimləyən qanunun normalarına zidd olması; arbitraj sazişinin tərəflərin həqiqi iradəsinə zidd olmasını göstərmək olar.

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsaslarından biri də qətnamənin arbitraj sazişi hüduqlarından kənara çıxan mübahisə üzrə çıxarılmasıdır (Nyu-York Konvensiyası, maddə V. 1. «c»).

²³⁹ Arbitraj praktikası 1998 q. Sostavitel' g M.Q. Rozenberq. M., 1999. s.37-38.

*Tiong Huat Rubber Factory (SDN) BHD v. Wah-Chang International Corporation Limited*²⁴⁰ (1990) işində arbitraj sazişi nəzərdə tuturdu ki, «rezinin keyfiyyəti və vəziyyəti haqqında bütün mübahisələr, həmçinin həmin müqavilənin müddəalarından doğan digər mübahisələr arbitraj qaydasında həll edilməlidir». Arbitrlər müqavilənin şərtlərinə müvafiq olaraq akkreditivin açılmaması nəticəsində ödənilməmiş pul vəsaitinin alınması haqqında qətnamə qəbul etmişlər. Uduzan tərəf qətnamənin icrasına etiraz etmiş və etirazın əsası kimi göstərmişdir ki, arbitraj sazişi yalnız göndərilən məhsulun keyfiyyəti, miqdarı və çəkisinə şamil olunmalıdır. Hankonq Yüksək Məhkəməsi bu müraciəti nəzərə almamış və göstərmişdir ki, «həmin müqavilənin müddəalarındakı «digər mübahisə» ifadəsi həm də müqavilənin ödəmə kimi mühüm ünsürünə şamil olunur. Lakin Apellyasiya məhkəməsi belə qənaətə gəlmişdir ki, qətnamənin tanınması və icrasından imtina edilməlidir. Çünki «müqavilə müddəaları» akkreditivin açılmasını nəzərdə tutmamışdır və birinci instansiya məhkəməsi «digər mübahisə» ifadəsini geniş təfsir etməkdə haqlı olmamışdır.

Beynəlxalq arbitraja həsr olunmuş ədəbiyyatda Yüksək Məhkəmənin qərarının hüquqi cəhətdən daha düzgün olması barədə fikirlər mövcuddur.²⁴¹

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsaslarından biri də arbitraj tərkibinin və ya arbitraj prosesinin tərəflərin sazişinə uyğun gəlməməsidir (Nyu-York Konvensiyası, maddə V 1. «d»).

Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından arbitraj baxışı zamanı yol verilmiş prosessual pozuntualra görə də imtina edilə bilər. Bunun üçün aşağıdakı əsaslar göstərilə bilər:

1) arbitraj qətnaməsi əleyhinə çıxarılmış tərəf arbitrlərin təyin edilməsi və arbitraj baxışı barədə lazımı qaydada xəbərdar edilməmişdir;

2) əleyhinə arbitraj qətnaməsi çıxarılmış tərəf digər səbəblərə

²⁴⁰ Albert Jan van den Berg. Refusals of Enforcement under the New York Convention of 1958: the Unfortunate Few. C.80.

²⁴¹ Ol ғға Mata. Ar bi tr ac noe soql a ş eni e i r az r e ş eni e spor ov v meç dunar odnı x komm e r çeski x ar bi tr ac nı x sudax. M.2004.s.132.

görə öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir;

3) arbitraj orqanının tərkibi və ya arbitraj prosesi tərəflərin sazişinə uyğun olmamış və ya arbitrajın keçirildiyi ölkənin qanununa müvafiq olmamışdır.

*Metex Adelslag V.S. m. Turkiye Elektrik Kumuru Genel Mudurlugu General Dictorate, Ankara*²⁴² (1996) işi üzrə qətnamə Finlandiya tərəfi ilə Türkiyənin dövlət müəssisəsi arasındakı mübahisəyə görə Sürix (İsveçrə) münəşif məhkəməsi tərəfindən çıxarılmışdır. arbitraj sazişi belə bir şərt nəzərdə tuturdu ki, arbitraj baxışı müqavilə müddəalarına və qüvvədə olan Türkiyə qanunvericiliyinə əsasən keçirilməlidir. Türkiyə tərəfi iddia edirdi ki, Türkiyə qanunları hər maddi, həm də prosessual hüquq kimi tətbiq olunmalıdır. Lakin arbitrlər belə qənaətə gəldilər ki, tərəflər yalnız Türkiyə maddi hüququnun tətbiqi barədə razılığa gəlmişlər. Ona görə arbitrajın keçirilməsi zamanı prosessual hüquq kimi arbitrajın keçirildiyi yerin – İsveçrənin hüququ əsas götürülməlidir. Lakin Türkiyənin birinci instansiya və apellyasiya instansiyası məhkəmələri bu cür nəticələrlə razılaşmamış və arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina etmişlər.

Milli qanunvericilik xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın digər əsaslarını da nəzərdə tuta bilər.

Xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın ikinci kateqoriyaya daxil olan əsaslarını milli qanunvericilik əsasında məhkəmənin təşəbbüsü ilə müəyyən edilənlər təşkil edir. Bu əsaslara aşağıdakılar aid edilir: mübahisə obyektini arbitraj baxışının predmeti ola bilməz; qətnamənin tanınması və icrası onun tələb olunduğu ölkənin ictimai qaydasına ziddir (Nyu-York Konvensiyası, maddə V.2).

Arbitraj qaydasında baxılan mübahisələrin dairəsi qanunvericiliklə müəyyən edilir və tərəfin sazişi əsasında dəyişdirilə bilməz. Lakin mübahisə tərəflərinin seçdiyi hüquq əsasında arbitraja aid olsa da, arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası tələb olunan ölkənin qanunvericiliyinə əsasən arbitraja aid olmaya bilər və bu əsasa görə arbitraj qətnaməsinin icrasından imtina oluna bilər.

²⁴² Albert van den Berg. Refusals of Enforcement under the New York Convention of 1958: the Unfortunate Few. C. 82.

Arbitraj qətnaməsi onun çıxarıldığı dövltin məhkəməsi tərəfindən ləğv edilməsinin onun xarici dövlətdə tanınması və icrasına təsiri müxtəlif dövlətlərin təcrübəsində fərqli həllini tapmışdır.

Bir qrup alimlər (Albert Van den Berq, Per Runeland) belə hesab edir ki, arbitraj qətnaməsinin onun çıxarıldığı ölkədə səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən ləğv edilməsi onun başqa dövlətdə tanınması və icrasından imtinaın şəxsiz əsası kimi tanınmalıdır. Bu mövqə bir çox ölkənin (İtaliya, Niderland) milli qanunvericiliində ifadəsini tapıb.

Digər bir qrup alim (F.Fuşar, C. Pollson) belə mövqedə dururlar ki, səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən arbitraj qətnaməsi ləğv olunmuş olduğu halda həmin qətnamənin tanınması və icrası məsələsini həll edən məhkəmənin qətnamənin tanınması və icrasından imtina etməyə hüququ vardır. Lakin bu məhkəmənin vəzifəsi deyil, hüququdur.²⁴³

Bir çox ölkənin qanunvericiliyi (İngiltərə, ABŞ, Almaniya, İsveçrə, Meksika) arbitraj qətnaməsinin ləğv olunmasını onun tanınması və icrasından imtina üçün əsas kimi istifadə edilməsini məhkəmənin səlahiyyətinə buraxır. Bu isə təcrübədə müxtəlifliyə səbəb olur.

ABŞ məhkəmələri arbitraj qətnaməsinin ləğvi üçün səlahiyyətli məhkəməyə müraciət edilməsinə baxmayaraq, onların tanınması və icra edilməsinə üstünlük verir. Məsələn, *Ukrvneshprom State Foreing Economic Enterprise v. Tradeway* (1996) işi üzrə Ukrayna tərəfi arbitraj qətnaməsinin ləğvi üçün səlahiyyətli məhkəməyə müraciət etməsinə baxmayaraq ABŞ Nyu-York Ştatu, Cənub Dairə Məhkəməsi arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrası barədə qərar qəbul etmişdir. Dairə Məhkəməsi belə hesab etmişdir ki, Nyu-York Konvensiyası cavabdehin qətnamənin ləğvi üçün müraciət etməsi əsasına görə, tərəflər üzərinə arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina etmək öhdəliyi qoymamışdır. Ona görə arbitraj qətnaməsinin qətilyinə və onun tərəflər üçün məcburidliyinə əsaslanaraq məhkəmənin arbitarc qətnaməsini tanınması və icra etməsi üçün

²⁴³ Jan Paulsson. Enforcing Arbitral Awards Notwithstanding a Local Standart Annulment ~~ ICC International Court of Arbitration Bulletin. May 1998.C.28.

bütün əsasları olmuşdur.

Nyu-York Konvensiyası, Avropa Konvensiyası, başqa hər hansı beynəlxalq müqavilə tərəflərin arbitraj qətnaməsindən razı qalmadığı halda, onun arbitraj baxışının keçirildiyi yerin dövlət məhkəməsində yenidən baxılmasını tələb etmək, həmçinin dövlət məhkəməsinin onun yurisdiksiyasına daxil olan ərazidə çıxarılmış arbitraj qətnaməsini ləğv etmək hüququnu məhdudlaşdırmır. Lakin beynəlxalq sənədlərdə arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı ölkənin dövlət məhkəməsində mübahisələndirilməsi və ya ləğv edilməsi xarici arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutula bilər.

Tərəflər arbitraj sazişində qəbul edilmiş arbitraj qətnaməsindən dövlət məhkəməsinə onun ləğv edilməsi barədə şikayət verilməsi qaydasını nəzərdə tuta bilər. Hazırda geniş yayılmış arbitraj rəqlamentlərində belə müddəə nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də arbitraj sazişinin əksəriyyəti arbitraj qətnaməsindən dövlət məhkəməsinə və ya başqa orqana onun ləğv edilməsi üçün müraciət etmək imkanını nəzərdə tutmur. arbitraj sazişində bu cür müddəə nəzərdə tutulduqda belə, dövlət məhkəməsi arbitraj qətnaməsini yalnız ləğv edə bilər, onun arbitraj qətnaməsinə dəyişiklik etmək səlahiyyəti yoxdur.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlət məhkəmələrinin həmin ölkələrdə çıxarılan arbitraj qətnamələrinə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması meylə özünü göstərməkdədir. Mübahisənin arbitraj yolu ilə tənzimlənməsinin faydalılığını qəbul etmiş əksər ölkələrin qanunvericiliyində arbitraj qətnaməsindən narazı qalan tərəfin onu dövlət məhkəməsində mübahisələndirməsi imkanı məhdudlaşdırılmışdır. Nümunəvi YUNSIŞRAL Qanununun 5-ci maddəsi və 34-cü maddəsinin 2-ci bəndində beynəlxalq arbitrajların qətnamələrinin onun çıxarıldığı yerin dövlət məhkəməsində ləğv edilməsi üçün əsaslar müəyyənləşdirilmişdir. Həmin əsaslar Nyu-York Konvensiyasına əsasən arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasından imtina edilməsi üçün nəzərdə tutulan əsaslarla üst-üstə düşür. Həmin əsaslardan heç biri arbitraj qətnaməsinin dövlət məhkəməsi tərəfindən arbitraj qətnaməsinin hüquqi əsaslandırılmasını nəzərdə tutmadığına görə belə qənaətə gəlmək olar ki, Nümunəvi YUNSIŞRAL Qanunu arbitrlərin çıxardığı qətnaməyə

mahiyyəti üzrə yenidən baxılmasına yol vermir.

Nümunəvi YUNSIİTRAL Qanununun həmin norması yalnız xarici arbitraj qətnamələrinə şamil olunur və daxili arbitraj qətnamələrinin mübahisələndirilməsi prosedurunun tənzimləmir.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində arbitraj qətnamələrinin dövlət məhkəmələrinin müdaxiləsindən müdafiəsi Nümunəvi YUNSIİTRAL Qanunundan daha genişdir. Məslən, 12 may 1981-ci ildə qəbul edilmiş Fransa MPM-nin 1502-ci maddəsinə əsasən beynəlxalq arbitraj məhkəməsi qətnaməsinin arbitrlərin arbitraj sazişindən kənara çıxması və mübahisə predmetinin arbitraja aid olmamasına görə dövlət məhkəməsində mübahisələndirilməsi üçün əsas kimi nəzərdə tutmur. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən tərəflərdən biri ölkədə domisili olan şəxs deyildirsə, həmin ölkənin ərazisində çıxarılan arbitraj qətnaməsinin dövlət məhkəməsində mübahisələndirilməsinə yol verilmir. Belçika və Avstriya qanunvericiliyində bu cür müddə nəzərdə tutulmuşdur. İsveçrənin 18 dekabr 1987-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununa əsasən həmin ölkənin ərazisində arbitraj sazişi tərəflərindən heç birinin İsveçrədə domisili yoxdursa, onda arbitraj qətnaməsinin dövlət məhkəməsində mübahisələndiriləmsi imkanını istisna olunur.

Arbitraj qətnaməsinin dövlət məhkəməsində mübahisələndirilməsi imkanı bir tərəfdən bunun üçün əsasların araşdırılması yolu ilə, digər tərəfdən isə müvafiq vəsatət və şikayətin verilməsi müddətinin qısaldılması yolu ilə nail olunur. Nümunəvi YUNSIİTRAL Qanununa əsasən tərəf qətnaməni aldığı vaxtdan 3 ay müddətində arbitraj qətnaməsinə onun çıxarıldığı ölkənin dövlət məhkəməsində mübahisələndirilə bilər (maddə 34.3).

Bəzi dövlətlərin milli qanunvericiliyi onların ərazisində çıxarılmış arbitraj qətnaməsinə dövlət məhkəməsində mahiyyəti üzrə baxılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, İngiltərənin 1996-cı il Arbitraj haqqında Qanununun 69-cu maddəsi (*section*) İngiltərə ərazisində çıxarılmış beynəlxalq arbitraj qətnaməsindən dövlət məhkəməsinə şikayət verilməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün əsas kimi «açıq-aşkar səhv» (*obviously wrong*) və «arbitrlərin qərarının ciddi şübhə yaratması»nı nəzərdə tutur. arbitraj qətnaməsindən verilən şikayətə baxılması barədə qərarı ayrıca məhkəmə qəbul edir və şikayət

arbitraj qətnaməsi çıxarılandan 28 gün müddətində verilməlidir. Əgər bütün şərtlərə riayət olunubsa, məhkəmə arbitrajın baxdığı işə mahiyyəti üzrə baxa bilər. Məhkəmə arbitrajın qərarını qüvvədə saxlaya, onu dəyişdirə, yə yaxud ona yenidən baxılması üçün arbitrlərə göndərə və ya onu ləğv edə bilər. Bu o deməkdir ki, İngiltərədə arbitraj qətnaməsi qəti qüvvəyə malik deyil. Göstərilənlərlə yanaşı İngiltərənin dövlət məhkəməsi arbitrlərin onların qarşısında qoyulan bütün məsələlərə baxmaması, arbitraj qətnaməsinin aydın olmaması və ya ikili məna daşması əsasına görə də yenidən arbitraj qətnaməsinə mahiyyəti üzrə baxa bilər.

ABŞ qanunvericiliyi «korrupsiya, aldatma və lazımsız tədbirlərlə» əlaqədar ABŞ-da çıxarılmış arbitraj qətnaməsinin ləğv edilməsini nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, arbitraj qətnaməsinin ləğvi imkanı nəzərdə tutulduğu halda səlahiyyətli məhkəmənin arbitraj qətnaməsinə ləğv etməsi və ya tərəfin onun ləğv edilməsi üçün müraciət etməsi arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasına təsir göstərməlidir. Çünki arbitraj qətnaməsi səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən ləğv edilmə imkanının mövcudluğu həmin qətnamənin qətiliyinə əsas vermir.

Konvensiyanın V maddəsi məhkəmənin xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasının əsaslarından heç olmazsa birini aşkar etdiyi halda imtinanı məcburi hesab etmir, yalnız məhkəməyə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinaya imkan verir. Yəni həmin əsasla görə qətnamənin tanınması və icrasından imtina məhkəmənin vəzifəsi deyil, hüququdur²⁴⁴.

Nyu-York Konvensiyanın V maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən əsaslara görə arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanı maraqlı tərəf məhkəmədən xahiş etməlidir. Məhkəmə həmin əsaslara özünün təşəbbüsü ilə istinad edə bilməz.²⁴⁵

Bəzən cavabdeh tərəf arbitraj qətnaməsinin tanınması və

²⁴⁴ Karabel ğni kov B.R. Í spol neni e r eř eni y mec dunar odni x kommer řeski x arbi tr ac ey. Kommentari y k Nġö -Yor kskoy konvenü i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q. M. 2003. s. 150.

²⁴⁵ Karabel ğni kov B.R. Í spol neni e r eř eni y mec dunar odni x kommer řeski x arbi tr ac ey. Kommentari y k Nġö -Yor kskoy konvenü i 1958 q. i ql avam 30 i 31 APK RF 2002 q. M. 2003. s. 153.

icrasından imtina üçün özünün arbitraj sazişi bağlamağa səlahiyyətli olmaması barədə məlumat verir.

Məsələn, Suriyanın Müdafiə Nazirliyi «*Foqeroll*» şirkəti ilə qospital inşa etmək barədə müqavilə bağlamış, lakin ona qarşı arbitraj qətnaməsi çıxarıldan sonra onun tanınması və icrasından imtina üçün Suriya məhkəməsinə müqavilə bağlanarkən özünün Suriya qanunlarını pozması barədə məlumat vermişdir. Belə ki, qanuna əsasən 45.000 funt sterliqdən artıq məbləğdə bağlanan müqavilənin arbitraj qeyd-şərti dövlət təşkilatları tərəfindən Dövlət Şurasının müvafiq səlahiyyətli komitəsində razılaşdırılmalıdır. Bu cür razılaşma olmadığına görə Müdafiə Nazirliyi özü arbitraj sazişi bağlanarkən özünün hüquq qabiliyyətli olmaması barədə məlumat vermişdir. Suriya məhkəməsi qətnamənin tanınması və icrasından imtina etmişdir²⁴⁶

Avropa Konvensiyasının II maddəsinə əsasən həmin konvensiyanın iştirakçısı olan ölkənin dövlət təşkilatları arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina üçün özlərinin hüquq qabiliyyətli olmamasına istinad edə bilməzlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəti arbitraj qətnamələrindən (final awards və partial awards) prosessual məsələlər üzrə çıxarılan qərarları (interlocutory awards) və təminat tədbirləri (interim measures) haqqında arbitraj qərarlarını fərqləndirmək lazımdır. Sonuncuların xarici dövlətin ərazisində tanınmalı və icra edilməsi nəzərdə tutulmur.

²⁴⁶ Yearbook Commercial Arbitration.- Vol.XV.- P.516.

Fəsil 8. XARİCİ MƏHKƏMƏ QƏTNAMƏLƏRİNİN TANINMASI VƏ İCRASI

8.1. Əsas müddəalar

Məhkəmə qətnaməsi dövlət adından həyata keçirilən ədalət mühakiməsi aktıdır. Məhkəmə qətnaməsinin mahiyyəti maddi hüquq münasibətlərinə təsirində təzahür edir. Məhkəmə qətnaməsi hamı üçün məcburidir və sözsüz icra olunmalıdır. Məhkəmə qətnaməsi icra icraatında reallaşdırılan məcburiyyətin hüquqi əsası kimi çıxış edir.²⁴⁷ Məhkəmə qətnamələrinin icrası mülki dövriyyə iştirakçılarının pozulmuş hüquq və mənafelərinin bərpasının son mərhələsini təşkil edir. Hüquqi aktın reallaşdırılması əksər hallarda o nəticəni özündə ifadə edir ki, onun əsasında hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında mühakimə yürütmək olur. Məhkəmə qətnamələrinin icra olunmaması onların çıxarılmasının, son nəticədə isə mülki işlər üzrə məhkəmə icraatının özünün mənasını itirir. Bu isə mahiyyət etibarilə vətəndaş və təşkilatların hüquqlarının dövlət müdafiəsinin imtinası kimi qiymətləndirilir. Məhkəmə qətnaməsi tərəf üçün nə qədər müsbət nəticələr nəzərdə tutsa da, icra olunmayana qədər pozulmuş hüquq və mənafelərin bərpası funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Cəmiyyətdə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və mənafelərinə riayət olunmasından başlayaraq pozulmuş hüquq və maraqların bərpasının təsirli müdafiə forması kimi məhkəmə proseduruna ictimaiyyətin münasibətinə qədər çox şey məhkəmə qətnaməsinin nə qədər tez və tam icra olunmasından asılıdır.

Məhkəmə qətnaməsinin icrası onu çıxaran məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin vəzifəsinə çevrilir. Məhkəmə qətnaməsinin dövlət adından çıxarılması bunu bir daha təsdiq edir. Ümumi qayda suverenlik prinsipinə istinadən xarici məhkəmə qətnamələrinin dövlət ərazisində məcburi qüvvəyə malik olmamasını hər bir dövlətin

²⁴⁷ Sudebnaə vl ast g. Pod red. İ .L.Petruxi na. M. 2003. s. 679.

hüququ kimi nəzərdə tutur.²⁴⁸ «Ədalət mühakiməsini həyata keçirmək suverenin hüquq və vəzifəsidir. Bunun tanınması suverenin özünün ləyaqət və müstəqilliyini ifadə edən mühüm və toxunulmaz atributlarından birini təşkil edir.

Hər bir suverenlik özünün mahiyyəti etibarı ilə ərazi hakimiyyəti deməkdir. Bu hakimiyyətin hökmranlıq etdiyi bütün ərazidə onun aktları müstəsna qüvvəyə malikdir və hamı, o cümlədən vəzifəli şəxslər tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməlidir.

Digər tərəfdən həmin ərazi prinsipinə əsasən suveren hakimiyyətin sərəncamlarının xarici ərazidə heç bir qüvvəsi yoxdur; obrazlı şəkildə desək, onun nüfuzu dövlət sərhədində başa çatır»²⁴⁹

Suverenlik prinsipinə müvafiq olaraq bir dövlətin ərazisində çıxarılmış məhkəmə qətnaməsi başqa dövlət buna razılıq vermirsə, onun ərazisində birbaşa məcburi qüvvəyə malik omlayacaqdır.²⁵⁰ Suverenlik prinsipi ümumi beynəlxalq hüquqda *jus cogens*²⁵¹ xarakterinə malikdir və BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində ifadəsini tapmışdır. «Palmas adaları haqqında» 1928-ci il arbitraj qərarında göstərilirdi ki, «dövlətlərə münasibətdə suverenlik asılı olmamanı nəzərdə tutur».²⁵² Suverenlik ölkə daxilində tamhakimiyyətliliyi, dövlətin öz ərazisində qanunvericilik və məhkəmə sistemini müstəqil həyata keçirməsini və xaricdən asılı olmamanı nəzərdə tutur. Suverenlik prinsipinə əsasən hər bir dövlət digər dövlətin öz ərazisində məhkəmə hakimiyyətini kənardan heç

²⁴⁸ Muranov A.İ. Mec dunar odni y doqovor i vzai mnost g kak osnovani o pri vedeni o v i spol neni e v Rossi i i nostranni x sudebni x r e ş eni y. M. 2003. s.7.

²⁴⁹ Əbl oçkov T.M. Kur s mec dunar odnaço q r ac danskaço proüessual gnaço pr ava. Ər osl avl g. 1909 // Muranov A.İ. Mec dunar odni y doqovor i vzai mnost g kak osnovani o pri vedeni o v i spol neni e v Rossi i i nostranni x sudebni x r e ş eni y. M. 2003.

²⁵⁰ Çeş i r De., Nort P. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M. 1982.s.363; Lunü L.A., Marı ş eva N.İ. Kur s mec dunar odnoço çast noço pr ava. Mec dunar odni y q r ac danski y proüess. M., 1976. s. 167.

²⁵¹ *Jus cogens* xüsusiyyətinə malik normaların hüquqi təbiəti onunla şərtlənir ki, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin mənafeyinə deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyin mənafeyinin təmininə xidmət edir. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq hüquqi müqavilələr *jus cogens* prinsipinə ziddirsə əvvəlcədən qeyri-hüquqi hesab olunur.

²⁵² UN Reports of International Arbitral Awards. Vol.2. 1949.p.838.

bir müdaxilə olmadan həyata keçirmək hüququna hörmət etməlidir.²⁵³ Beynəlxalq saziş olmadan dövlətdən xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının tələb edilməsi suverenlik prinsipini pozmuş olardı. Lakin dövlət öz ərazisində xarici məhkəmə qətnamələrini könüllü olaraq tanıya və icra edə bilər. Xarici məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası yalnız icranın tələb olunduğu dövlətin səlahiyyətli hakimiyyətinin müvafiq sərəncamı əsasında mümkündür.

M. Volf xarici məhkəmə qətnamələrinin icra olunmasındakı problemi dövlətin suverenliyi ilə deyil, həmin qətnamələrin icrasının yolverilənliyi haqqında məsələnin mürəkkəbliyi və bu məsələni həll etməkdə icra hakimiyyəti orqanlarının çətinlik çəkməsi ilə izah edir.²⁵⁴

Onun mövqeyinə görə «səmərəli ehtiyat tədbirləri görmədən»²⁵⁵ xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası arzuolunan deyildir. Həmin fikrin əsasında duran dəlillər – ədalət mühakiməsinin qüsursuz keçirilməməsi, qətnamənin nəticə hissəsinə siyasi motivlərin təsiri nəticəsində onun obyektivliyini itirməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən müxtəlif dövlətlərdə hüquqi tənzimləmənin fərqliliyi xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının onun icra olunduğu dövlətin ictimai qaydasının, dövlətdə ictimai əxlaqın pozulmasına səbəb ola bilər. Ona görə də xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası zamanı onun neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün zəruri olanlar yerinə yetirilməlidir. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası zamanı xarici əlaqələrdə həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi xarakterli müəyyən nəticələrə nail olma marağı ilə dövlətdə ictimai qaydanın və əxlaqın qorunması arasında orta mövqeyin müəyyənləşdirilməsi, tarazlığın gözlənilməsi zəruridir. Bir çox ölkələrdə *favoris recognitionic* prinsipi tətbiq olunur, yəni milli hüquqda hər hansı bir istisna nəzərdə tutulmamışdırsa xarici məhkəmə qətnamələri ümumi qayda kimi tanınır.

²⁵³ Меч дунар одное право / Под ред. В.М. Колосова и В.И. Куснецова. М. 1996.с.28-29.

²⁵⁴Vol 9f М. Меч дунар одное частьное право. М. 1948. с. 298.

²⁵⁵Vol 9f М. Меч дунар одное частьное право. М. 1948. с. 274-277.

8.2. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının əhəmiyyəti

Müasir şəraitdə müxtəlif dövlətlərin müəssisələri arasında təsərrüfat əlaqələrinin qorunub saxlanması, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün iqtisadi mübahisələr üzrə xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə məhkəmə qətnamələrinin icra olunmaması çox vaxt müxtəlif dövlətlərin hüquqi şəxsləri arasında hər hansı sahədəki mövcud münasibətlərin pozulmasına, əlaqələrin qırılmasına səbəb olur. Bu cür əlverişsiz nəticələrin qarşısının alınması üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası məhkəmə qərarları əsasında başqa dövlətlərdə yerləşən müəssisə və təşkilatlardan ona vurulmuş ziyanın ödənilməsinin məcburi icrasına nail olmaq imkanı olmalıdır. Eyni zamanda əksinə başqa dövlətlərin məhkəmələrinin də qətnamələri Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq müqavilələrə uyğun surətdə icra olunmalıdır.

Xarici məhkəmə qərarlarının icrası problemi hər bir dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsi bu problemin həllinin iki yolunu tanıyır:

1) İcra edilməli olan dövlətdə xarici məhkəmə qətnaməsi üzərində yerli məhkəmənin nəzarəti; bu cür məhkəmə nəzarəti dedikdə, xarici məhkəmə qətnaməsinin hüquqi qüvvəsinin tanınması (ekzekvaturanın verilməsi) başa düşülür. Ekzekvatura verilməsi imkanı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir, onun verilməsi qaydası isə xarici məhkəmə qətnaməsinin icra edilməli olduğu dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir;

2) Xarici məhkəmənin qətnaməsinin icra olunduğu dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən onun hüquqi qüvvəsi tanınmadan müvafiq icra orqanları tərəfindən milli məhkəmə qətnamələrinin icra olunduğu qaydada icra edilməsi; bu cür qayda bir sıra regional müqavilələrə əsasən müəyyən edilmişdir. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının daha sadə mexanizmi Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərin ərazisində həyata keçirilir.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası xarici şəxslərin iştirakı ilə ticarət və mülki mübahisələr üzrə məhkəmə prosedurunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsinə, məsələn,

borclunun icraya yönəldilməli olan əmlakının olduğu yerdə yeni prosesin aparılmasını aradan qaldırmağa köməklik göstərir. Bəzi hallarda, məsələn, əmlakın olduğu dövlət özünü səlahiyyətli hesab etmirsə, xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi tanınmadan qətnamənin icrasının həmin əmlaka yönəldilməsi mümkün olmur. Ailə münasibətləri sahəsində, məsələn, nikahın pozulması haqqında xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmaması fiziki şəxsə yeni nigaha daxil olmağa imkan vermir. Beləliklə, xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmaması iddiaçı üçün əlavə güc, pul, vaxt sərfinə, bəzən isə ümumiyyətlə pozulmuş hüququn bərpasının qeyri-mümkünlüyünə səbəb olur.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması ölkə daxilində onun icrası üçün ikinci məhkəmə baxışını aradan qaldırmaqla tərəflər üçün həm vaxt, həm də vəsait itkisinə qənaət edir. İddiaçı üçün müxtəlif dövlətlərdə hissə-hissə hüquqi müdafiə axtarmaq əzablı bir proses olardı. Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması cavabdehin öz vəzifələrinin icrasından yayınmasının qarşısını alır.

Məhkəmələr də xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasında maraqlıdırlar. Burada vaxt itkisi ilə yanaşı, biri-birinə zidd olan məhkəmə qətnamələrinin çıxarılmasından ehtiyatlanma amili də rol oynayır. Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmaması eyni işlərə müxtəlif dövlətlərdə baxılmasına səbəb olmaqla eyni faktiki hallarla bağlı müxtəlif məzmunlu, bəzən biri-birinə zidd qətnamələrin çıxarılmasına gətirib çıxara bilər. Bu da ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində müxtəlifliyə səbəb olmaqla, onun nüfuzuna ziyan vurmuş olardı. Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması məhkəmə qətnamələrinin dünya miqyasında uyğunlaşdırılmasına və vahid qayda yaradılması maraqlarına xidmət edir. Bu, həm də məhkəmə qətnamələrinin icrasından azad ərazilərin yaradılmasının qarşısını alır.

Dövlət maneəsiz ticarət dövriyyəsində və əhalisinin müdafiəsinin təmin edilməsində maraqlıdır. Lakin xarici məhkəmə qətnamələrini tanıyan dövlətin də müəyyən nəzarət mexanizmi olmalıdır. Xarici dövlət məhkəməsinin qərəzsizliyinə inam olmadığı hallarda «ictimai qaydaya» qeyd-şərtinə istinad olunmaqla müdafiə mümkündür.

8.3. Mövcud nəzəriyyələr

Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məcburi icrasının zəruriliyini əsaslandırın bir neçə hüquqi nəzəriyyə mövcuddur. «Beynəlxalq nəzakət» (*comity of nations*) doktrinasına müvafiq olaraq xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması nəzakətlilik, beynəlxalq münasibətlərdə «etiket»in gözlənilməsi mülahizələrinə görə həyata keçirilməlidir. Xarici hüquq sisteminə aid məhkəmə qətnaməsindən imtina hallarında, icra yeri dövlətinin davranışı xarici dövlətin suverenliyinə laqeyidlik kimi qiymətləndirilə bilər. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, bu nəzəriyyə *jus cogens* normalarına, məhz dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipinin şərhinə əsaslanır.²⁵⁶ Bu nəzəriyyə müəyyən məntiqi əsasla malik olsa da, C. Çeşirin qeyd etdiyi kimi «... tamamilə təkmlil nəzəriyyə deyildir».²⁵⁷ Belə ki, həmin nəzəriyyəyə əsasən xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası qeyd-şərtsiz həyata keçirilməlidir, xarici məhkəmə qətnaməsi olduğu kimi qəbul edilir və qarşılıq əsas məsələ kimi əhəmiyyət kəsb edir. M. Volf həmin nəzəriyyəni əsassız hesab edərək göstərir ki, «beynəlxalq nəzakət doktrinası heç nəyi izah etmir və xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının şərti kimi qarşılıq haqqında qeyri-təkmlil normanın yaranmasına gətirib çıxarır».²⁵⁸

«Beynəlxalq nəzakət» nəzəriyyəsinin mənfə cəhəti onda təzahür edir ki, həmin nəzəriyyəyə əsasən hər hansı səbəbdən çıxarılmış və heç bir hüquqi əsası olmayan məhkəmə qətnaməsi də qarşılıq prinsipinə müvafiq olaraq tanınmalı və icra olunmalıdır.

Nəzakətlilik doktrinası ilə yanaşı başqa dövlətin ərazisində xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması imkanını müəyyən edən bəzi prinsiplər mövcuddur. Nəzakətlilik doktrinası tanınmanın yeganə zəruri meyarı kimi xarici dövlət tərəfindən anoloji məhkəmə qətnamələrinin tanınması faktını müəyyənləşdirir. Demək olar ki, bütün dövlətlərdə məhkəmə qətnaməsi ictimai qaydaya zidd olmamalıdır. Bundan başqa qətnamənin tanınması və icrasından imtina üçün bəzi səbəblər vardır. «Beynəlxalq nəzakət» doktrinası xarici arbitraj məhkəmələri qətnamələrinin tanınması və icra

²⁵⁶ Qı adı ş ev S.İ . İ spol ni tel ğnoe pr oi zvodst vo Anql i i . M.2002.s.198.

²⁵⁷ Çeş i r De . Nort P . Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M., 1982.s.364.

²⁵⁸ Vol ğf M. Mec dunar odnoe çast noe pr avo. M. 1948. s. 18, 276.

edilməsi haqqında BMT Konvensiyasının birinci və üçüncü maddəsində ifadəsini tapmışdır.

Tanınmanın əsaslandırıldığı ikinci nəzəriyyə «öhdəlik nəzəriyyəsi»dir. Həmin nəzəriyyəyə müvafiq olaraq xarici məhkəmə qətnaməsi tərəflər üçün yeni hüquq və vəzifələr yaradır: borcluya münsibətdə qətnaməni icra etmək vəzifəsi, tələbkara münsibətdə isə icranı tələb etmək hüququ. Bu nəzəriyyə qarşılıq tələb etmir, lakin borclunun mümkün etirazlarının dairəsini müəyyənləşdirir. Onun faktlara istinadı isə bu cür öhdəliyin mövcudluğunu məhdudlaşdırır. Belə hallarda xarici dövlətin məhkəməsi xarici məhkəmə qətnamələrini tanımalıdır. C.Çeşir bu nəzəriyyəni daha əsaslı hesab edərək göstərir ki, «əgər səlahiyyətli yurisdiksiya məhkəməsi bir şəxsdən digərinin xeyrinə müəyyən pul məbləğinin alınması haqqında qətnamə qəbul edibsə, həmin məbləği ödəmək vəzifəsi hüquqi öhdəlikdir və pul borcunun alınması iddia vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir.²⁵⁹ Lakin bu nəzəriyyə də qüsrüz deyildir. Onun vasitəsi ilə niğahın pozulması haqqında qətnamənin tanınmasını izah etmək mümkün deyildir.²⁶⁰

Bununla yanaşı «öhdəlik nəzəriyyəsi» müsbət cəhətlərə malikdir. Burada cavabdehin məsuliyyətinin əsasını öhdəlik təşkil edir. O, bu cür qətnaməni başqa öhdəliklərdə olduğu kimi eyni əsaslarla rədd edə bilər.

Məhkəmə qətnaməsi ilə onun çıxarıldığı dövlətin hüquq sistemi arasında «harmoniya» nəzəriyyəsi mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq xarici qanunların tətbiqi onun icrasının kolliziya normaları ilə bərabərləşdirilməlidir. Mahiyyət etibarı ilə qətnamə *lex specialis* - bir işi tənzimləyən qanuna çevrilir. Bu baxış Fransa hüququnda yanakı qaydada ifadəsini tapmışdır. Belə ki, xarici məhkəmə qətnaməsi tətbiq edilməli olan Fransa kolliziya normaları əsasında çıxarılıbsa o, tanına bilər.

²⁵⁹ Çeşir Dc . Nort P. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M., 1982.s.364-365.

²⁶⁰Vol 9f M. Mec dunar odnoe çast noe pravo. M. 1948. s. 276.

8.4. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının tarixi inkişafı

Orta əsrlərdə xarici məhkəmə qətnamələri, əgər onların mövcudluğu sübuta yetirilirdisə tanınırdı. Yalnız ərazi dövlətləri yarandıqdan sonra suverenlik haqqında təsəvvürlər üstünlük qazanmağa başladı. Heç bir dövlət başqa dövlətin hakimiyyətinin üstünlüyünü təmsil edən aktları – xarici məhkəmə qətnamələrini tanımaq istəmədi.

Məsələn, Fransada 1629-cu il Qanununun 121-ci maddəsi ölkə ərazisində onların hər hansı bir qüvvəsini qadağan edirdi. Sərhədlər xüsusi hüquq dövrüyyəsi üçün bağlanmışdı. Beynəlxalq nəzakət nəzəriyyəsi xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınmasının geniş yayılmasına səbəb olmadı. XIX əsrdən başlayaraq məhkəmə qətnamələrinin tanınması beynəlxalq müqavilələr bağlanan zaman danışıqların predmetinə çevrildi.

A.İ.Muranov qeyd edir ki, 1882-ci ildə Rusiya beynəlxalq mülki prosesində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması dövlətlə bağlanmış beynəlxalq müqavilə prinsipinə əsaslanırdı.²⁶¹

Y.V. Vaskovskinin 1914-cü ildə nəşr olunmuş «Mülki proses» dərsliyində göstərilir ki, xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası barədə müqavilə bağlanmış dövlətlərin məhkəmə qətnamələri ya konvensiya, ya da Rusiya məhkəməsinin qərarı əsasında icra olunur.²⁶²

Rusiya İmperiyasının 1864-cü il Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsinin 1274-cü maddəsində göstərilirdi ki, xarici dövlətlərin məhkəmə qətnamələri İmperiyada yalnız İmperiya məhkəmələri buna razılıq verdikdən sonra icra olunur. Senatın Mülki Kassasiya Departamentinin 17 oktyabr 1873-cü il *Teodoridi işi* üzrə qərarında həmin maddə Rusiya məhkəmələrinin xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına dövlət adından razılıq verməsi kimi təfsir edilmişdir. A.İ.Muranov bu mövqeyi dövlətlərin arasında beynəlxalq müqavilənin olub-olmamasından asılı olmayaraq Rusiya

²⁶¹Muranov A.İ. . Mec dunar odnı y doqovor i vzai mmost g kak osnovani o pri vedeni o v i spol neni e v Rossi i i nostr annı x sudebnı x r e ş eni y. M. 2003. s. 13.

²⁶²E.V. Vaşğkovski y. Uçebni kj q r ac danskaqo pr oüessa. M. 1914. s. 472.

məhkəmələrinin xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına razılıq verməsi kimi şərh etmişdir. Lakin Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsinin 1273-cü maddəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, həmin maddə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün ilkin şərt kimi dövlətlər arasında müqavilənin olmasını nəzərdə tutur. Həmin maddədə həmçinin göstərilir ki, müqavilə icra qaydasını müəyyənləşdirmədikdə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası sonrakı maddələrdə nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilir. 1274-cü maddəyə əsasən isə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına buna yalnız İmperiya məhkəmələrinin qərarı ilə razılıq verildikdə yol verilir.

Fikrimizcə, Nizamnamə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün ilkin şərt kimi dövlətlərarası müqavilənin olmasını nəzərdə tutur. Belə müqavilə mövcud olduqdan sonra isə xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası qaydasının ya həmin müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi, müqavilə belə qaydanı müəyyənləşdirmədikdə isə Rusiya məhkəmələri tərəfindən buna razılıq verildikdən sonra icra edilməsini nəzərdə tutur.

Sovet dövlətinin yaranmasının ilk illərindən xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün beynəlxalq müqavilənin mövcudluğu tələb olunurdu.

RSFSR-in 1923-cü il Mülki Prosessual Məcəlləsinin 255-ci maddəsində göstərilirdi ki, xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası müvafiq dövlətlərlə bağlanmış sazişlər əsasında müəyyənləşdirilir. İ.S Pereterskiy həmin müddəanı şərh edərək göstərirdi ki, xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası barədə dövlətlər arasında müqavilə mövcud olmadığı hallarda xarici məhkəmə qətnaməsinin icrasından imtina olunmalıdır. Belə hallarda kreditor ümumi əsaslarla iddia ilə məhkəməyə müraciət etməlidir.²⁶³

SSRİ qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələri xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası məsələlərində həmin qətnamələrin hüquqi qüvvəsinin tanınması mexanizminə əsaslanırdı. Bu mexanizmin hüquqi əsaslandırılması özündə iki ünsürü birləşdirirdi:

-SSRİ ərazisində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması

²⁶³ Per et er ski y İ .S. Oçer ki məc dunar odnoqo çast noqo pr ava. M. 1925. s. 138.

imkanını nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələr (Xarici arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi haqqında Nyu-York Konvensiyası və bir sıra hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr.)

-xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması funksiyasını SSRİ-nin dövlət məhkəmələrinin üzərinə qoyan milli normativ aktlar və sənədlər. Həmin normativ aktlarda xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının dəqiq qaydası müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün isə ilkin şərt bu barədə beynəlxalq müqavilənin olması və həmin qətnamələrin hüquqi qüvvəsinin milli məhkəmələr tərəfindən tanınması idi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 12 sentyabr 1958-ci il tarixli «SSRİ ilə hüquqi yardım haqqında müqavilə bağlamış dövlətlərin məhkəmə qətnamələrinin icrası qaydası haqqında» Fərmanında yalnız xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası ilə ədlaqədar SSRİ ilə müqavilə bağlamış dövlətlərin məhkəmələrinin qətnamələrinin SSRİ-də icrasına yol verilir.

«SSRİ İttifaqı və müttəfiq respublikaların mülki mühakimə icraatının Əsasları»nın 63-cü maddəsi xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün ilkin şərt kimi həmin dövlətlə bu sahədə beynəlxalq müqavilənin olmasını tələb edirdi.²⁶⁴

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 21 iyun 1988-ci il tarixli «Xarici məhkəmə və arbitrajların qətnamələrinin SSRİ-də tanınması və icrası haqqında» Fərmanında qeyd olunurdu ki, «xarici məhkəmə qətnamələri əgər bu SSRİ-nin beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuşdursa, tanınır və icra olunur».²⁶⁵

Rusiya Federasiyasında hazırda qüvvədə olan MPM-nin 409-cu maddəsinə əsasən xarici məhkəmə qətnamələri, o cümlədən barışıq sazişinin təsdiqi haqqında qətnamələr Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuşdursa Rusiya Federasiyasında tanınır və icra olunur.²⁶⁶

Bir çox dövlətlər hələ də xarici məhkəmə qətnamələrinin

²⁶⁴ Основы законодательства о суде в СССР и союзных республик. М.1987. с. 373.

²⁶⁵ Сборник мѣстных постановлений Верховного Суда Российской Федерации по оказанию правовой помощи. М. 1996. с.578.

²⁶⁶ Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации. Официальный текст. М. 2003. с.147.

tanınması üçün qarşılıqlı təminatlandırma tələb edirlər. Bəzi dövlətlər isə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınmasına yalnız beynəlxalq müqavilənin mövcud olması şərti ilə razılıq verirlər. Yalnız ötən əsrin 60-cı illərində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınmasının sadələşdirilməsi ənənəsi inkişaf etməyə başlamışdır. Təsadüfi hallırdə xarici məhkəmə qətnaməsi tamamilə inkar olunur və ya faktiki, yaxud hüquqi cəhətdən kifayət qədər ətraflı yoxlanılır. Hazırda xarici məhkəmə qətnamələri müəyyən tələblərə cavab verdiyi hallarda bir qayda olaraq tanınır.

8.5. Hüquqi tənzimləmənin mənbələri

Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının hüquqi tənzimlənməsinin mənbəyi kimi həm beynəlxalq müqavilələr, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyi çıxış edir.

Müasir dövrdə dövlətlərarası müqavilələrin ölkələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində geniş istifadə olunması eyni zamanda xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası sahəsində də müəyyən qədər irəliləyişə nail olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu sahədəki beynəlxalq razılaşmalar həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müqavilələr formasında təzahür edir.

MDB üzvü olan dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş «Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Konvensiya (Minsk, 22 yanvar 1993-cü il) müəyyən edir ki, Razılığa gələn Tərəflərdən hər biri bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində çıxarılmış mülki və ailə işləri üzrə məhkəmə tərəfindən təsdiq olunmuş barışıq sazişləri də daxil olmaqla, ədliyyə idarələrinin belə işlər üzrə qəbul etdiyi qərarlar və pul öhdəliklərinə münasibətdə qəbul edilmiş notariat aktlarını və zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə cinayət işləri üzrə məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarları tanıyır və icra edir.

Konvensiyanın 52-ci maddəsinə müvafiq olaraq Razılığa gələn Tərəflərin hər birinin ədliyyə idarələrinin çıxardığı, qanuni qüvvəyə minmiş və öz xarakterinə görə icra olunmanı tələb etməyən

qətnamələr əgər sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri əvvəllər bu iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnamə qəbul etməyiblərsə və mübahisə qərarın tanınmalı olduğu Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmazsa xüsusi icraat olmadan digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində tanınır. Həmin müddəalar qərarın qəbul edildiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli idarələr tərəfindən qəyyumluq və himayəçilik işləri üzrə qətnamlərə, habelə nigahın xitam edilməsi barəsindəki qətnamələrə də şamil olunur.

Qətnamənin məcburi daydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatət , qərarın icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli məhkəməsinə verilir. Vəsatət iş üzrə qətnamə çıxarmış birinci instansiya məhkəməsində də qaldırıla bilər. Məhkəmə vəsatəti bu barədə qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəməyə göndərir. Vəsatətə əlavə edilməli olan sənədlərin siyahısı Konvensiyanın 53-cü maddəsində göstərilmişdir. Qətnamənin tanınması və məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatətə baxan məhkəmə, Konvensiyada nəzərdə tutulan şərtlərə riayət edilib - edilməməsinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşır. Şərtlərə riayət olunduğu halda məhkəmə məcburi qaydada icra barədə qərar çıxarır. Məcburi icra qaydası icranı həyata keçirməli olan Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Konvensiyaya müvafiq olaraq qətnamənin tanınması və icrasından aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

a) qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsinə qədər icra edilməli olduğu hallar istisna olmaqla, ərazisində qətnamənin çıxarıldığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq o qanuni qüvvəyə minməmişdirsə və ya icra edilməli deyildirsə;

b) cavabdehə və ya onun səlahiyyətləndirdiyi şəxsə məhkəməyə çağırış vərəqəsinin lazımi qaydada və vaxtında təqdim olunmaması nəticəsində cavabdeh prosesdə iştirak etməmişdirsə;

c) qətnamənin tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin ərazisində həmin tərəflər arasında, həmin predmet üzrə və həmin əsaslarla artıq əvvəllər qanuni qüvvəyə minmiş qərar çıxarılmışsa və ya üçüncü dövlət məhkəməsinin tanınmış qətnaməsi

olarsa, yaxud bu Razılığa gələn Tərəfin müvafiq orqanı əvvəllər bu iş üzrə icraata başlamışsa;

ç) Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq, onun nəzərdə tutmadığı hallarda isə qətnamənin tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, iş bu Razılığa gələn Tərəfin idarəsinin müstəsna səlahiyyətinə aid olarsa;

d) tərəflərin müqavilə üzrə məhkəmə aidiyyəti işləri üzrə razılaşmasını təsdiq edən sənəd olmazsa;

e) məhkəməsinin tapşırığı icra etdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məcburi qaydada icra üçün müddət keçmişdirsə.

«Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» Saziş (Kiyev, 20 mart 1992-ci il) təsərrüfat subyektləri arasında, onların dövlət və digər orqanlarla münasibətlərindən törəyən, müqavilə və digər mülki hüquqi münasibətləri üzrə qətnamələrin icrası məsələsini tənzimləyir. Sazişin 7-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən birinin səlahiyyətli məhkəməsi tərəfindən çıxarılmış məhkəmə qətnaməsi heç bir tanınma prosedurunun keçmədən digər iştirakçı dövlətin ərazisində qarşılıqlı surətdə tanınmalı və icra olunmalıdır.

Qətnamənin məcburi icrası maraqlı tərəfin vəsatəti əsasında həyata keçirilir. Vəsatətə icrası xahiş olunan qətnamənin lazımi qaydada təsdiq edilmiş surəti, qətnamənin, onun məzmunundan bu görünürsə, qanuni qüvvəyə minməsi haqqında rəsmi sənəd, proses barədə digər tərəfin məlumatlandırılmasını təsdiq edən subut, icra sənədi əlavə olunur.

Sazişin 9-cu maddəsi məcburi icradan imtinanın beş əsasını nəzərdə tutur. Həmin əsaslar Minsk Konvensiyasında nəzərdə tutulanlarla eynidir. Həmin əsasların təsdiqi barədə subutları məhkəməyə imtinanı xahiş edən tərəf təqdim etməlidir.

MDB-nin iştirakçı dövlətlərinin yüksək məhkəmə orqanları səlahiyyətli məhkəmələrin qətnamələrinin məcburi icrası ilə əlaqədar yaranmış mübahisəli məsələləri tənzimləyir.

«Birliyin iştirakçı dövlətlərinin ərazilərində arbitraj, təsərrüfat və iqtisad məhkəmələrinin qətnamələrinin qarşılıqlı icrası qaydası haqqında» Saziş (Moskva, 6 mart 1998-ci il) Birliyin iştirakçı

dövlətlərinin ərazilərində arbitraj, təsərrüfat və iqtisad məhkəmələrinin iqtisadi mübahisələrə dair onların səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələrinin qarşılıqlı icrası qaydasını tənzimləyir.

Sazişin 1-ci maddəsində göstərilir ki, həmin Sazişin əhatə etmədiyi məsələlər üzrə çıxarılmış məhkəmə qətnamələri 22 yanvar 1993-cü il Minsk Konvensiyasında müəyyən edilmiş qaydada icra edilir.

Sazişin 3-cü maddəsinə əsasən Razılığa Gələn Tərəflərin birinin səlahiyyətli məhkəməsinin qəbul etdiyi qətnamə digər Razılığa Gələn dövlətin ərazisində mübahisəsiz qaydada icra olunur. Tələbin borclunun əmlakına yönəldilməsi tələbkarın səlahiyyətli məhkəməyə müraciəti əsasında borclunun olduğu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada həyata keçirilir. Həmin maddədə tələbkarın təqdim etməli olduğu sənədlərin siyahısı nəzərdə tutulmuşdur.

Sazişin 4-cü maddəsinə əsasən dövlətin təminat verdiyi hallardan başqa, dövlət hüquqi şəxslərin öhdəliklərinə görə cavabdehlik daşmır.

Sazişin 5-ci maddəsində borcluya xidmət göstərən bankdakı hesabından pulun tutulması ifadəsini tapmışdır. Bunun üçün işə tələbkar borclunun məhkəmə iclasında iştirak etməsini təsdiq edən və ya onun məhkəmə prosesi barədə lazımı qaydada xəbərdar edilməsini təsdiq edən səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən təsdiq olunmuş sənədi təqdim etməlidir.

Sazişin 7-ci maddəsi borclunun əmlakının olduğu yerdə onun natura formasında götürülməsi qaydasını tənzimləyir. Sazişin sonrakı maddələri borclunun bankdakı hesabına tələbin yönəldilməsi qaydalarına həsr olunmuşdur.

Məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında çoxtərəfli konvensiyalar bir qayda olaraq hüquq sistemləri bir-birinə yaxın olan dövlətlər arasında bağlanılır (1932-ci ildə Danimarka, Finlandiya, İslandiya, Norveç və İsveç arasında bağlanmış konvensiya, 1952-ci ildə Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti üzvü olan iştirakçı dövlətlər arasında məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında konvensiya). 01 fevral 1971-ci ildə Mülki və ticarət işləri üzrə xarici məhkəmə

qətnamələrinin tanınması və icrası haqqında Haaqa Konvensiyası bağlanmışdır.

Müəyyən kateqoriya işlər üzrə qətnamələrin tanınması və icrası ayrı-ayrı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənə bilər. Məsələn, Neftlə çirkənmədən dəymiş ziyan haqqında iddialar üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası «Neftlə çirkənmədən zərərə görə mülki məsuliyyət haqqında» 1992-cü il Konvensiyası ilə; ziyanın ödənilməsi haqqında qətnamələrin icrası «Xarici hava gəmisini ilə yerin səthində üçüncü şəxslərə dəymiş ziyan haqqında» 1952-ci il Roma konvensiyası ilə; yük və sərnişinlərin daşınması sahəsində bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlərə; məhkəmə xərclərinin ödənilməsi haqqında qətnamələrin icrası – «Mülki proses məsələləri haqqında» 1954-cü il Haaqa Konvensiyası ilə tənzimlənir.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrası beynəlxalq dövlətlərarası münasibətlərlə sıx bağlı olduğuna və bir neçə dövlətin maraqlarına toxunduğuna görə icranın həyata keçirilməsində beynəlxalq hüquqi mənbələr mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən 1968-ci il Brüssel Konvensiyası və 1989-cü il Luqano Konvensiyasının xüsusi yeri vardır. Avropa ölkələrində onların tətbiqi məhkəmə mühakimə icraatının gündəlik təcrübəsinə daxil olmuşdur. Ona görə də Avropa hüquqşünasları üçün həmin Konvensiyaların tələblərinin öyrənilməsi milli qanunvericiliyin öyrənilməsi qədər zəruridir.

Avstriya, Almaniya, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Finlandiya, Fransa, İsveç Brüssel Konvensiyasının iştirakçılarıdır. Otuz illik tətbiqi müddətində Konvensiya məhkəmə aidiyyəti və xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası sahəsində məsələlərin unifikasiyasında (vahid şəkildə salınmasında) düzgün prinsiplə yanaşma müəyyən etməsini sübuta yetirmişdir. Bununla yanaşı Sazişin mexanizminin təkmilləşdirilməsi istisna olunmur. Avropa İqtisadi İttifaqının²⁶⁷ təsis edilməsi haqqında 1957-ci il Roma müqaviləsinin 220-ci maddəsi Brüssel Konvensiyasının hazırlanması

²⁶⁷ Avropa İqtisadi Birliyi 1957-ci ildə Roma müqaviləsi əsasında yaradılmışdır. Vahid Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 1965-ci il Brüssel müqaviləsinə əsasən Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa Kömür və Polad Birliyi, Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin vahid orqanları yaradılmış, sonradan həmin təşkilat Avropa Birliyi, 1993-cü ildən sonra isə Avropa İttifaqı adlanır.

üçün hüquqi baza rolunu oynamışdır. İttifaq yaradılarkən və bundan sonrakı ilk illərdə İttifaqa daxil olan iştirakçı-dövlətlərin məhkəmə qətnamələrinin səmərəliliyi ittifaqın bütün ərazisində onların icrasının təmini prosessual hüquq münasibətlərinin inteqrasiyası sahəsində mühüm problem kimi qiymətləndirilirdi. Brüssel Konvensiyası Avropa İttifaqının normativ aktı olmasa da, «özünün mənşəyi və şərhinin xüsusi mexanizminə görə Avropa İttifaqı ilə bağlıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin 3 iyun 1971-ci il tarixli Konvensiyasının şərhə haqqında (Lüksemburq) protokolu Konvensiyanın mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Həmin protokolla Sazişin müddələrinin vahid tətbiqi mexanizmi yaradılmışdır. Brüssel Konvensiyası qapalı xarakter daşıyır.²⁶⁸ Belə ki, Avropa İttifaqı üzvü olmayan dövlətlər həmin müqaviləyə qoşula bilməzlər.

1988-ci il Luqano Konvensiyası özünün quruluşu, maddələrinin ardıcılığı (nömrələnməsi) və onların məzmununa görə praktiki olaraq 1968-ci il Brüssel Konvensiya ilə uyğunluq təşkil edir. Ona görə də Luqano Konvensiyasını çox vaxt paralel Konvensiya adlandırırlar. Həmin Konvensiya Avropa İttifaqı ölkələri və Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası²⁶⁹ üzvü olan ölkələr arasında bağlanmışdır. Brüssel Konvensiyasından fərqli olaraq Luqano Konvensiyası üçüncü dövlətlərin ona qoşulması üçün açıqdır (maddə 62). Avstriya, Almaniya, Böyük Britaniya, Yunanistan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, Finlandiya, Fransa, İsveçrə, İsveç Konvensiyanın iştirakçılarıdır. Luqano Konvensiyası Brüssel

²⁶⁸Beynəlxalq müqavilələr açıq və qapalı müqavilələrə ayrılırlar. Açıq müqavilələrə yeni dövlətlərin qoşulması üçün heç bir maneə və şərt mövcud olmur. Qapalı müqavilələrə başqa dövlətlərin qoşulması qeyri- mümkün və ya müəyyən şərtlərlə mümkün olur.

²⁶⁹ Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB) yaradılması haqqında Konvensiya 1959-cu ildə Stokholmda imzalanmış, 1960-cı ildə qüvvəyə mindikdən sonra təşkilat yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədləri üzv dövlətlərin ərazisində iqtisadi fəallığın daimi inkişafına, istehsalın yüksəlməsinə, ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə, maliyyə sabitliyinə, həyat şəraitinin yüksəlməsinə kömək etmək, üzv dövlətlər arasında ticarətdə ədalətli rəqabət şəraitini təmin etmək, azad ticarət zonası ərazisində istehsal olunan xammalla təchiz olunma şəraitindəki qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq, ticarət maneələrini daim aradan qaldırmaq yolu ilə dünya ticarətinin müntəzəm surətdə inkişafı və yüksəlişinə kömək etməkdən ibarətdir.

Konvensiyasının əsas müddəalarını əxz etmiş, onun iştirakçılarının dairəsini Avropa İqtisadi İttifaqına daxil olmayan dövlətlər hesabına xeyli genişləndirmişdir. Bu isə mülki və kommertiya işləri üzrə dövlətlərin məhkəmələrinin beynəlxalq yurisdiksiyasını dəqiq fərqləndirmək yolu ilə Avropa ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı üçün səmərəli hüquqi baza yaratmış, müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməklə məhkəmə qətnamələrinin qarşılıqlı tanınması və irasını təmin etmiş, rəsmi sənədlərin və məhkəmə sübutlarının bir dövlətdən digərinə verilməsi və onların tanınması üçün maneələri aradan qaldırmışdır.

Brüssel və Luqano Konvensiyalarının tanınma ilə bağlı müddəaları məhkəmə qətnamələrinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasında geniş imkanlar açır. Başqa dövlətdə çıxarılmış məhkəmə qətnaməsinin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətdə tanınması Brüssel Konvensiyasının 26-cı maddəsinin 1-ci abzasına əsasən avtomatik olaraq baş verir. Çıxarılarəkən məhkəmənin özünün yurisdiksiyasını Brüssel Konvensiyası ilə əsaslandırmadığı qətnamələr də tanınır. Brüssel Konvensiyası qətnamənin çıxarıldığı dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq aidiyyətə malik olub-olmamasının yoxlanılmasından imtina edir. Beləliklə, Brüssel Konvensiyası iştirakçı dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində qarşılıqlı inamın yüksək səviyyəsini nəzərdə tutur.

Həm Brüssel, həm də Luqano Konvensiyası birbaşa birinci instansiya məhkəmələrinin beynəlxalq aidiyyətini müəyyən edir. Konvensiyanın göstərişlərinə əməl olunmaması cavabdehə aidiyyət məsələlərini mübahisələndirməyə əsas verir. İşə mahiyyəti üzrə baxan, aidiyyət məsələlərini həll edən məhkəmə instansiyasının nəticələri icra icraatı mərhələsində bir qayda olaraq təftiş edilə bilməz. Məhkəmələr Brüssel və Luqano Konvensiyalarını birbaşa öz təşəbbüsləri ilə tətbiq etməlidirlər. Bu müddəa Brüssel Konvensiyasının 19 və 20-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş imperativ göstərişdən irəli gəlir. Hər iki Konvensiya iştirakçı dövlətlər arasında aidiyyət və məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında bağlanmış ikitərəfli və çöxtərəfli müqavilələri əvəz edir. Həmin müqavilələrin siyahısı Brüssel və Luqano Konvensiyalarının 55-ci maddəsində verilmişdir.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası ilə bağlı Mülki proses

məsələləri üzrə Haaqa Konvensiyası, Nigah münasibətləri üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması haqqında 8 sentyabr 1967-ci Lüksemburq Konvensiyası, Nikahın pozulması və ər-arvadın ayrılıqda yaşaması haqqında 1 iyun 1970-ci il Haaqa Konvensiyası, Alimentin ödənilməsi haqqında məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi haqqında 2 oktyabr 1973-cü il Haaqa Konvensiyası, Uşaqlara qayğı göstərilməsi haqqında qətnamələrin tanınması və icrası haqqında 25 may 1980-ci il Avropa Konvensiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avropa dövlətləri tərəfindən nikah işləri üzrə aidiyyət, qətnamələrin tanınması və icrası haqqında da 28 may 1998-ci ildə Konvensiya imzalansa da hələlik həmin Konvensiya qüvvəyə minməmişdir.

Məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məburi icrası haqqında ikitərəfli sazişlər qədim tarixə malikdir. Məsələn Almaniya bu sahədə müqavilə ilk dəfə Bavariya ilə Vyurtemberg arasında 7 may 1821-ci ildə bağlanmış və həmin müqavilə 1 yanvar 1992-ci ilə kimi (Luqano Konvensiyası qüvvəyə minənə kimi) tətbiq olunmuşdur.²⁷⁰ Brüssel və Luqano Konvensiyalarının iştirakçıları olan dövlətlər arasında məhkəmə qətnamələrinin icrası sahəsində bağlanmış müqavilələrin əhəmiyyəti getdikcə azalır. Çünki həmin Konvensiyalar tətbiq ilə əlaqədar üstünlüyün çoxiərəfli Konvensiyalara verilməsini tələb edir.

Müvafiq beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsində onların icra qaydasını müəyyənləşdirən qanunlar da mühüm rol oynayır. Almaniya 30 may 1988-ci ildə qəbul edilmiş Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məcburi icrası barədə beynəlxalq müqavilələr haqqında Qanun bir neçə beynəlxalq müqaviləyə münasibətdə icra qaydası haqqında müddəaları vahid normativ aktda birləşdirdi.

Brüssel Konvensiyasının əksər iştirakçı dövlətlərində Konvensiyanın realizasiyası haqqında Qanun qəbul edilmişdir. Məsələn, İngiltərədə xarici məhkəmələrin qətnamələrinin icrası məsələlərini beynəlxalq hüquqi aktlardan Brüssel Konvensiyası (*The Brussels Convention*) 1968 və Luqano Konvensiyası (*The Lugano Convention*) 1988, San-Sebastian Konvensiyası (*The San Sebastian*

²⁷⁰ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001. s.393

Convention) 1989 tənzimləyir. Həmin beynəlxalq hüquqi aktlarla yanaşı İngiltərədə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasını nizama salan bir sıra qanunlar da mövcuddur.

Milli-prosessual yurisdiksiya və məhkəmə qətnamələri haqqında Qanun (*The Civil Jurisdiction and Judgments Act*) 1982 İngiltərədə Avropa İttifaqı ölkələrinin və Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası iştirakçısı olan ölkələrin məhkəmələrin çıxardığı qətnamələrin məcburi icrasını tənzimləyir. Həmin qanun qəbul olunması zamanı Brüssel Konvensiyası və Luqano Konvensiyası müddəaları nəzərə alınmışdır. Ədalət mühakiməsini həyata keçirmək haqqında Qanun (*The Administration of Justice Act*) 1920 və Qarşılıqlı əsasında xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi icra edilməsi haqqında Qanun (*The Foreign Judgments (Reciprocal Enforcement) Act*) 1933 İngiltərə ərazisində Britaniya tərəfdaşlığı ölkələri və bəzi digər ölkə məhkəmələrinin çıxardığı qətnamələrin məcburi icra edilməsini tənzimləyir. Aliment haqqında (qarşılıqlı məcburi icra) Qanun (*The Maintenance (Reciprocal Enforcement) Act*) 1972 İngiltərə məhkəmələrinin və xarici ölkə məhkəmələrinin alimentin tutulması haqqında qətnamələrinin qarşılıqlı icra məsələlərini tənzimləyir. Həmin qanunun qəbulu zamanı xaricdə alimentin tutulması haqqında Nyu-York Konvensiyası (*The New York Convention*) 1956 müddəaları nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq investisiya mübahisələri üzrə arbitraj qətnamələri haqqında Qanun (*The Arbitration (Internasional Investment Disputes) Act*) 1966 İngiltərə və Uelsdə investisiya mübahisələri üzrə başqa ölkələrin kommersiya arbitrajlarının çıxardığı qətnamələrin məcburi icra qaydasını tənzimləyir.

İngiltərədə beynəlxalq hüquqi sənədlər, qanunlar və qanun qüvvəli aktlarla yanaşı Lord-kanslerin əmrləri ilə də məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrasının bəzi məsələləri nizama salınır.²⁷¹

²⁷¹ Q adı ş ev S.İ . İ spol ni tel ğnoc pr oi zvodst vo Anql i i . M. 2002.s.13-14.

8.6. Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması

Xarici məhkəmə qətnaməsinin dövlət ərazisində tanınması o deməkdir ki, qətnamə həmin dövlətin məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələri kimi hüquqi qüvvəyə malikdir. Xarici dövlət məhkəməsinin qətnaməsi tanınmaqla müstəsnaqlıq və təkzibolunmazlıq, icraedicilik xarakteri qazanır. Bu cür qətnamə həmin dövlətin vəzifəli şəxsləri və dövlət hakimiyyət orqanları üçün məcburi xarakter alır.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının nəyi ehtiva etməsi qanunda və bir çox beynəlxalq müqavilələrdə tam aydınlaşdırılmamışdır. Bəzən tanınma xarici məhkəmə qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətdə hüquqi qüvvə alması kimi, bəzən də onun milli məhkəmə qətnaməsi ilə bərabərləşdirilməsi kimi izah edilir.

Almaniya və Belçika arasında bağlanmış müqavilənin 1-ci maddəsində göstərilir ki, «tanınma (məhkəmə qətnaməsinin) onunla nəticələnir ki, məhkəmə qətnamələrinə suveren dövlətin ərazisində çıxarıldığı qüvvə verilir». Tanınmanın xarici məhkəmə qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətdəki hüquqi qüvvəni alması kimi qəbul edilməsi mübahisə doğura biləcək haldır. Çünki qətnamənin xarici dövlətdəki hüquqi qüvvəsi qətnamənin icra olunduğu dövlətin hüququnun mahiyyətinə zidd ola bilər. Ona görə də məhkəmə praktikası tanınma ilə xarici məhkəmə qətnaməsinin icra olunduğu milli dövlətin məhkəmə qətnaməsinə hüquqi cəhətdən bərabərləşdirilməsinə üstünlük verir. Sözsüz ki, burada xarici məhkəmə qətnaməsi icra olunma hissəsində milli qətnamə ilə bərabərləşdirilir. Ona görə də, əksər dövlətlərdə tanınma zamanı məhkəmə xarici məhkəmə qətnaməsinə mahiyyəti üzrə araşdırmaqdan azad olunur.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin qüvvəsi ilə əlaqədar kumulyativ nəzəriyyə təcrübədə daha çox tətbiq olunur. Həmin nəzəriyyəyə görə xarici məhkəmə qətnaməsinin qüvvəsi yalnız həmin qətnamənin tanındığı dövlətin daxilində çıxarılmış müvafiq qətnamənin qüvvəsinin hüdudlarına qədər tanınır.

Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması onun məcburi icrası anlayışı ilə eynilik təşkil etmir. Tanınma xarici məhkəmə qətnaməsinə, dövlət orqanları tərəfindən məcburi icra olunma imkanı istisna olunmaqla, daxili qətnamə qüvvəsinin (nəticələrinin

məcburiliyi *res judicata*) verilməsidir. Belə ki, nigahın pozulması və ya etibarsız hesab olunması barədə qətnamənin məcburi icraya ehtiyacı yoxdur, onların tanınması kifayət edir. Belə bir fikir mövcuddur ki, qətnamənin tanınması onun məcburi icrasının zəruri ilkin şərtidir.

Ümumiyyətlə iki institut biri-birindən fərqləndirilir:

-icrası tələb olunmayan xarici qətnamələrin tanınması;

-icrası tələb olunan xarici qətnamələrin tanınması və icrası.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası məsələlərini tənzimləyən çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və onun sonradan icrası üçün əsasların siyahısını müəyyənləşdirir. Bu cür əsaslar hər bir müqavilədə əks olunur və onların siyahısı bitmiş hesab edilir. Həmin əsaslar aşağıdakılar hesab edilir:

1. Qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi. Xarici məhkəmə qətnaməsi onun çıxarıldığı ölkənin qanununa əsasən qanuni qüvvəyə minməli və onun icra edilməsi müddəti çatmalıdır. Əks halda onun qeydiyyatı alınmasından²⁷² və müvafiq olaraq icrasından imtina ediləcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici məhkəmədə müəyyənləşdirilmiş icra müddətinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Çünki bu, xarici məhkəmə qətnaməsinin dəyişdirilməsi olardı.

2. Müddətə riayət edilməsi. Qətnamənin qanuni qüvvəyə minmə müddəti qətnamənin icraya təqdim edilməsi müddətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Müddət qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi anından axmağa başlayır. Qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi vaxtı isə onun çıxarıldığı dövlətin qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

3. Tərəflərin prosesual hüquqlarına riayət edilməsi. Cavabdeh lazımı qaydada xəbərdar edilməmişdirsə, qiyabi qətnamənin icrasından imtina olunacaqdır. Borclu işə mahiyyəti üzrə baxılmasında iştirak etməmişdirsə, qətnamənin icrası üçün müraciət edən şəxs onun lazımı qaydada xəbərdar edilməsi barədə sübutları təqdim etməlidir. Ümumi elan formasında xəbərdarlıq lazımı qaydada

²⁷² Bir çox ölkələrdə, məsələn İngiltərədə xarici məhkəmə qətnaməsi ilkin olaraq qeydiyyatı alınır.

məlumatlandırma kimi qiymətləndirilə bilməz. Cavabdehin xəbərdar edilməsinə tələblər qətnaməni çıxarmış dövlətin qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyənləşdirilir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, cavabdehin məhkəmə prosesinə cəlb edilməsi proseduru 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına (maddə 2,6) əsasən xeyli çətinləşdirilmişdir. Konvensiyaya əsasən xarici dövlətin ərazisində sənədin, o cümlədən məhkəmə sənədlərinin təqdim edilməsi müstəsna olaraq onun hakimiyyət orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlətlər arasında xüsusi saziş olmadığı hallarda birbaşa poçt vastəsi ilə göndəriş Konvensiya ilə istisna olunur.²⁷³

4. Məhkəmənin səlahiyyətliliyi. Xarici məhkəmə qətnaməsi səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən çıxarılmalıdır. İcra məqsədilə səlahiyyətliliyin müəyyənləşdirilməsi üçün bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. Əvvəla, qətnamənin çıxarıldığı mübahisə icrası tələb olunan dövlətin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmamalıdır. Digər tərəfdən, müqavilə xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası məqsədləri üçün beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti haqqında qaydalar müəyyənləşdirirsə, məhkəmə həmin müqaviləyə əsasən mübahisəyə baxmaq səlahiyyətində olmalıdır.

5. Eyni mübahisənin mövcud olmaması. İcrası tələb olunan qətnamə ilə yanaşı dövlətin məhkəməsinin eyni tərəflər arasında, eyni mübahisə predmeti və eyni əsaslar üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi varsa, xarici məhkəmə qətnaməsinin icrasına yol verilmir.²⁷⁴

Belə hallarda tanınma və icradan imtinanın əsasında eyni hüququn məhkəmədə iki dəfə müdafiəsinin yolverilməzliyi durur.

6. İctimai qaydaya müvafiqlik. İctimai qaydaya müvafiqlik faktı milli qanunvericiliyə uyğun olaraq xarici məhkəmə

²⁷³ Konvenüi ə po vopr osam q ac dansko qo pr oüessa // S bor ni k nec dunar odni x doqovor ov Rossi yskoy F eder aui i po okazani ö pravovoy pomoh i . M. 1996. s. 6-7.

²⁷⁴ İddianın əsası iddiaçının öz tələbini təsdiq etmək üçün irəli sürdüyü hallar, yəni tərəflər arasındakı maddi-hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitamının bağlı olduğu faktlar təşkil edir. İddianın əsasının dəyişdirilməsi iddia tələbini təsdiq edən yeni halların irəli sürülməsində və ilkin əsasların bəzilərinin aradan qaldırılmasında ifadə oluna bilər. İddianın predmeti – iddiaçının cavabdehə qarşı irəli sürdüyü maddi hüquqi tələbdir.

qətnamələrinin icrasına icazə verən məhkəmələr tərəfindən yoxlanılır. İngiltərə qanunvericiliyində «ictimai qayda» anlayışına dəqiq tərif verilməmişdir. Bu hal dünya praktikası üçün də xarakterikdir. Burada əsas diqqət həmin institutun dinamikasına verilməlidir. Ölkədə hüquqi, iqtisadi, siyasi vəziyyətin dəyişilməsi ilə onun məzmununu də dəyişir. İctimai qayda institutunun ümumi prinsipləri və hüquqi yardım haqqında müqavilələrin məzmununa müvafiq olaraq mahiyyət etibarı ilə qətnamə özü deyil, yalnız qətnamənin icrasının nəticəsi ictimai qaydaya zidd ola bilər. Əks halda qətnamənin ictimai qaydaya zidd hesab edilməsi qətnaməni çıxarmış dövlətin suverenliyinə toxunmuş olardı. Beynəlxalq müqavilələrdə bir qayda olaraq xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsasları göstərildikdə «ictimai qayda» termini işlədilmir. Müqavilələrdə bir qayda olaraq göstərilir ki, icra yeri dövlətinin mövqeyinə görə qətnamənin tanınması və icrası onun suverenliyi və təhlükəsizliyinə zərər vura bilərsə, və ya onun qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinə ziddirsə, onun tanınması və icrasından imtina edilə bilər.

Dünya təcrübəsində xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının üç hüquqi qaydası tətbiq olunur:

- **Sadələşdirilmiş icraat qaydası.** Həmin qaydaya müvafiq olaraq məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası üçün onun dövlətin müvafiq məhkəmə orqanında qeydə alınması zəruridir;

- **Ekzekvatura qaydası.** Bu zaman xarici məhkəmə qətnaməsi ərazisində qətnamənin icra edilməli olduğu dövlətin səlahiyyətli məhkəməsi tərəfindən təsdiq olunur. T.N.Neşatayeva qeyd edir ki, Rusiyada xarici məhkəmələrin qətnamələrinin icra edilməsi məsələsinə baxılması ekzekvatura prinsipinə əsaslanır.²⁷⁵

- **Mürəkkəbləşdirilmiş icraat qaydası.** Belə halda xarici məhkəmə qətnaməsi icra üçün deyil, yalnız həmin qətnamənin icrası üçün iddia qaldırılmasına əsas kimi xidmət edir.

²⁷⁵ Neş et aeva T.N. Mec dunar odnı y qr ac danski y pr oüess. M. 2001.s.142-143.

8.7. Məhkəmə qətnamələrinin tanınmasının ilkin şərtləri

Qeyd olunduğu kimi beynəlxalq münavilələr onlarda iştirak edən dövlətlərin milli hüququndan üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Lakin xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına münasibətdə bu prinsip fəaliyyət göstərmir. Dövlətin milli hüququnda xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması üçün ilkin şərtlər mövcuddursa, bu cür ilkin şərt beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmasa belə məhkəmə bu şərtlərə əməl edilməsini yoxlamalıdır. Bu zaman daha əlverişli prinsip fəaliyyət göstərir. Məsələn, alimetin ödənilməsi üzrə məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məcburi icrası barədə Haaqa Konvensiyasının 22-ci maddəsində bu prinsip öz ifadəsini tapmışdır.

Digər dövlətlərlə hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün aşağıdakı əsas şərtlər nəzərdə tutulur:

-qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi. Bu şərt qətnaməni qəbul etmiş ölkənin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada müəyyən edilir.

-işə mahiyyəti üzrə baxılarkən əleyhinə qətnamə çıxarılmış şəxsin prosessual hüquqlarına riayət edilməsi (məsələn, tələb olunur ki, cavabdehə məhkəməyə gəlmək barədə vaxtında çağırış vərəqəsi təqdim olunsun);

-qətnaməni tanımalı və icra etməli olan dövlətin ərazisindəki məhkəmələrin eyni predmet üzrə, eyni tərəflər arasında mübahislər üzrə qəbul etdiyi qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin olmaması;

-işə baxılarkən və qətnamə çıxarılarəkən müxtəlif ölkə məhkəmələrinin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi üzrə beynəlxalq müqavilələrin tələblərinə riayət edilməsi.

Bir çox ikitərəfli müqavilələrdə əlavə şərtlər də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, bəzi ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə qətnamənin məcburi icra müddətinin keçməməsi də zəruri şərt kimi qeyd olunur. Həmin müqavilələrdə xarici ölkə məhkəməsi qətnamələrinin tanınması və icrasını istisna edən hallar da nəzərdə tutulur. Bu əsaslar isə, bir qayda olaraq qətnamənin tanınması və icrasının ölkənin suverenliyi və təhlükəsizliyinə ziyan vurmaması və qanunvericiliyin əsas prinsiplərinə zidd olmaması nəzərdə tutulur.

Brüssel Konvensiyasına əsasən xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının bir sıra ilkin şərtləri vardır:

1. Xarici məhkəmələrin yalnız o qətnamələri tanına bilər ki, onlar mübahisənin mövcudluğuna xitam verir. Hüquqi mübahisə müvafiq hüquqi flomada müəyyənləşdirilmiş, hər iki tərəfin məhkəmə qarşısında durmaq imkanı olduğu prosesdə həll olunmalıdır.

2. İcra sənədləri, məsələn əmlakın siyahıya alınması və ya üzərində həbs qoyulması barədə qəraradlar məhkəmə qətnamələri hesab edilmir. Həmçinin daxili prosesual əhəmiyyət kəsb edən, məsələn, sübutların təmini tədbirləri haqqında qəraradlar da məhkəmə qətnaməsi hesab edilmir.

3. Qətnamələr dövlət məhkəməsi tərəfindən çıxarılmalıdır. Ona görə münəf məhkəmələrinin və beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icra edilməsi Brüssel Konvensiyasında nəzərdə tutulmamışdır.

4. Notariat sənədləri və prosesdə bağlanmış, məhkəmənin funksiyasının yalnız təsdiqetmə ilə məhdudlaşan barışıq sazişləri məhkəmə qətnamələri hesab edilmir.

5. Yalnız mülki və ticarət mübahisələri ilə əlaqədar çıxarılmış qətnamələr tanına bilər. Əmək mübahisələri xüsusi əmək mübahisələri üzrə məhkəmələrdə baxılsa da, onlar mülki mübahisə kimi qiymətləndirilir.

6. Yalnız qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnamələri tanına və icra edilə bilər.

Hüquqi müdafiənin müvəqqəti tədbirləri sonuncu qətnamə olmadığına görə onlar tanına bilməzlər. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin mövqeyinə görə çəkişmə icraatında çıxarılmamış məhkəmə qətnaməsi tanına bilməz. Hüquqi müdafiənin müvəqqəti tədbirləri onlar borclu dinlənilmədən çıxarılıbsa, çəkişmə icraatında çıxarılmamış məhkəmə qətnaməsi hesab olunur.²⁷⁶

İngiltərə birinci instansiya məhkəmələrinin çıxardığı qərarlar hüquqi xarakterinə görə eyni deyildir. İki əsas qərar: qətnamə

²⁷⁶ Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qətnaməsi. Denilauler/Couchet Freres, EuGHE 1980, 1553 Rn 17.

(*judgment*) və əmr (*order*) fərqləndirilir. Məhkəmə qətnaməsi məhkəmənin prosesdə qəbul etdiyi son nəticəni bildirir. Apellyasiya Məhkəməsinin sədri Lord Aşer *Onslow v. Commrs. Of Inland Revenue (1890)* məhkəmə qətnaməsi və məhkəmə əmrinə aşağıdakı kimi izah vermişdir: «Məhkəmə qətnaməsi - məhkəmənin iddia üzrə prosesin axırında çıxardığı son nəticədir, order isə məhkəmənin hər hansı digər qərarıdır».²⁷⁷

Beləliklə «order» məhkəmənin proses zamanı çıxardığı və işi mahiyyəti üzrə həll etməyən qərarıdır. Özünün prosesual mahiyyətinə görə İngiltərə məhkəməsinin orderi Azərbaycan məhkəmələrinin mülki iş üzrə çıxardığı qəraradlara uyğun gəlir. İngiltərə prosesual hüququnda nigahın pozulması işlərində bəzi qərarlar «*decree*» termini ilə ifadə olunur və onlar *the Supreme Court Act (1981)* əsasən ümumi qətnamə anlayışı ilə əhatə olunur.

X. Şak qeyd edir ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi borclunun dinlənmək hüququnu təmin etməklə beynəlxalq hüquqi müdafiənin müvəqqəti tədbirlərini onların mühüm xüsusiyyəti olan qəflətlikdən məhrum edir. Nəticədə tələbkar icra icraatında əlverişli mövqeyindən məhrum olur.²⁷⁸

Sənədin müəyyən edilmiş qaydada təqdim edilməsi yalnız məhkəmə qətnaməsi çıxarmış dövlətin hüququ ilə müəyyənləşdirilir. Bununla da xarici məhkəmə qətnaməsini tanıyan dövlətin həmin xüsusata nəzarət imkanları məhdudlaşır.

Almaniyanın Bamberq torpağının Yüksək Məhkəməsinin mövqeyinə görə cavabdeh üçün formallıqların gözlənməsi deyil, onun məhkəmədə dinlənməsinin təmin edilməsi həlledici rol oynayır.²⁷⁹

Sənədin müəyyən edilmiş qaydada təqdim edilməsi ilə yanaşı onun vaxtında təqdim olunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər cavabdehin sənədi aldıqdan sonra qiyabi qətnamə çıxarılmasını aradan qaldırması üçün kifayət qədər vaxtı olmuşdursa, sənəd vaxtında verilmiş hesab edilməlidir. Belə hallarda milli qanunvericiliyin məhkəməyə çağırış üçün müəyyən etdiyi vaxt

²⁷⁷ Q adı ş ev S.İ . İ spol ni tel ğnoc pr oi zvodst vo Anql i i . M. 2002.s.15.

²⁷⁸ Ş ak X. Mec dunar odnoc qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo. M. 2001. s.403.

²⁷⁹ Ş ak X. Mec dunar odnoc qr ac danskoe pr oüessual ğnoc pr avo. M. 2001. s.412.

kifayət hesab edilə bilməz və hər bir konkret halda ayrılan vaxt həlledici rol oynayır. Burada sənədin tərcüməsi, xarici vəkillə əlaqələrin yaradılması və prosesə hazırlıq üçün zəruri olan vaxt nəzərə alınmalıdır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin mövqeyinə görə sənədin müəyyən edilmiş qaydada verilməsi məhkəmə qətnaməsini tanıyan dövləti sənədin vaxtında verilməsini yoxlamaq vəzifəsindən azad etmir.²⁸⁰

Mühakimə icraatında beynəlxalq səviyyədə qayda yaradılması cəhdlərinə baxmayaraq bir-birinə zidd olan məhkəmə qətnamələrinin çıxarılmasından qaçmaq hələ ki, mümkün deyildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi hüquqi nəticələri bir-birini istisna edən qətnamələri uzlaşmayan qətnamələrə aid edir.²⁸¹

X.Şaka görə iki dövlətdə mübahisəyə paralel baxılmasına hər vəcdlə mane olmaq lazımdır. Tərəflərin bir qətnamədən digərinə qarşı istifadə etmək imkanı olmamalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, Almaniyada məhkəmə baxışında barışıq sazişinin bağlanması xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasına mane olmur.²⁸²

8.8. İctimai qayda haqqında qeyd-şərt

Tanıyan dövlətin hüquq qaydası üçün xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması qəbulolunmaz nəticələr doğursasa, ictimai qaydaya zidd olmaya əsaslanmaqla qətnamənin icrasının qarşısı alınır. Mühüm hüquqi prinsiplərin pozulması həm prosessual, həm maddi hüquqda, həm də kolliziya normalarının tətbiqi zamanı mümkündür. Məhkəmənin müstəqil və qərəzsiz olmaması (İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı

²⁸⁰ Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qətnaməsi. Klomps/Michel, EuGHE 1981, 1593 Rn 15.

²⁸¹ Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qətnaməsi. Hoffmann/Krieg, EuGHE 1988, 645 Rn 22.

²⁸² Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qətnaməsi. SoloKleinmotoren/Boch, EuGHE 1994, 2247.

maddəsinin 1-ci abzası) həmin məhkəmənin çıxardığı qətnamənin tanınmaması üçün mühüm şərt hesab edilə bilər.

Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin Rəyasət Heyəti 21 iyun 1999-cu il qərarında Məhkəmə qeyd etmişdir ki, ictimai qayda dedikdə, «Rusiya Federasiyası Konstitusiyası və Rusiya Federasiyası qanunlarında təsbit olunmuş əsas prinsiplər başa düşülür».

Almaniya mülki prosessual qanunvericiliyində də «ictimai qayda» (ordre public) ifadəsindən istifadə edilir. Almaniya Mülki Məcəlləsinə Giriş Qanununun 6-cı maddəsi ictimai qayda (ordre public) adlanır. Orada göstərilir ki, xarici dövlətin hüquq normasının tətbiqi nəticəsində alman hüququnun əsas prinsipləri ilə açıq-aydın uyğunsuzluq yaranarsa, həmin norma tətbiq olunmur. Həmçinin həmin normaların tətbiqi əsas hüquqlarla uyğunluq təşkil etmədikdə də onlar tətbiq oluna bilməz.

Məhkəmə icraatında müxtəlifliyin mövcudluğu ilə də barışmaq lazımdır. Ona görə xarici məhkəmə prosesinin qətnaməni icra etməli olan dövlətin hüququnun əsas prinsiplərindən əsaslı fərqləndiyi, onun hüquqi dövlət tələblərinə cavab vermədiyi halda ictimai qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiqinə yol verilməlidir.²⁸³

Almaniya təcrübəsindən daha bir misal. İngiltərədə yaşayan iddiaçı qadın özünün keçmiş ərinə qarşı Londonun *High Court* məhkəməsində alimentin ödənilməsi haqqında qətnamənin icrası üçün müraciət etmişdir. Sonuncu *High Court* məhkəməsində məhkəməyə hörmətsizliklə ("*contempt of court*") əlaqədar prosesdə iştirak etməkdən kənarlaşdırılmasına görə məhkəmə qarşısında dinlənmək hüququnun pozulmasına istinad etmişdir. İngilis hüququ qəti qətnamə qəbul edilənə kimi məhkəmənin alimentin ödənilməsi haqqında ilkin qərarının cavabdeh tərəfindən yerinə yetirilməməsinə görə onun məhkəmə prosesindən kənarlaşdırılması barədə sanksiya nəzərdə tutur. Cavabdeh həmin norma ilə əlaqədar məhkəmə prosesindən kənarlaşdırılmışdı. Almaniya İngiltərə məhkəmələri qətnamələrinin tanınması və icrası həmin vaxt 14 iyul 1960-cı ildə Almaniya ilə Böyük Britaniya arasında bağlanmış ictimai qayda haqqında qeyd-şərti nəzərdə tutan Saziş əsasında nizama salınırdı.

²⁸³ Almaniya Ali Məhkəmənin qətnaməsi. BGH RIW 1984,557,558, IPRax 1992, 33,35

Göstərilən halda Almaniya Əsas Qanununun 103-cü maddəsinin 1-ci abzası ilə təmin olunan məhkəmədə dinlənilmək hüququnun ciddi şəkildə pozulmasına baxmayaraq son nəticədə Almaniya Ali Məhkəməsi alman ictimai qaydasının pozulması faktını müəyyən etməmişdir. Məhkəmə alman hüququna əsasən ictimai qaydanı pozan tərəfin məhkəmə iclas zalından çıxarılmasını nəzərdə tutan normalarına əsaslanmışdır. Həmin halda da cavabdeh məhkəmənin müvəqqəti qərarını icra etməməklə, özünün təqsirli hərəkətləri ilə məhkəmə qarşısında çıxış etmək imkanından məhrum olmuşdur. Məhkəmədə dinlənilmək hüququ sadəcə özü-özlüyündə deyil, yalnız ədalətli məhkəmə baxışının təmini məqsədilə qorunur.²⁸⁴

İctimai qaydanın pozulmasında ağırlıq mərkəzi maddi hüququn üzərinə düşür. Həmin xüsusatın yoxlanılmasını qadağan olunmuş “*revision au fond*” (məhiyyəti üzrə yoxlama) ilə qarışdırmaq olmaz. Xarici məhkəmənin qərarı faktiki və hüquqi cəhətdən tamamilə yoxlanılmışdır. Səhv qətnamələrin çıxarılması həm ölkə daxilində, həm də xaricdə baş verə bilər. Məhkəmə qətnaməsini çıxaran dövlətin hüququ ilə onu tanıyan dövlətin hüququ arasında fərqin olması məhkəmə qətnaməsinin tanınmasından imtina üçün əsas ola bilməz. Yalnız əsas başlanğıclardakı hüquqi fərqlər *orde public* qeyd-şərtinə istinad etməyə əsas verir. Həmin qeyd-şərtə istinad üçün xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının nəticələri yolverilməz olmalıdır. Hər bir halda ictimai fikir xarici dövlətin hüququnun xüsusiyyətləri və mədəniyyətinə münasibətdə müəyyən dözümlülük səviyyəsinə malik olmalıdır.²⁸⁵

Hüquqi doktrina da həmin mövqedən çıxış edir. A.İ.Muranov qeyd edir ki, xarici qətnamə qəbul edilərkən hüquq normasının düzgün tətbiq olunmaması və ya işin hallarının düzgün qiymətləndirilməməsi yalnız həmin qətnamələrin icrası nəticələri ciddi olduğu üçün ictimai qaydanı pozduğu hallarda qətnamənin icrasından imtinaya əsas ola bilər.²⁸⁶

Müxtəlif dövlətlərin məhkəmə təcrübəsi demək olar ki, yekdilliklə belə bir mövqedən çıxış edir ki, hüququn tətbiqi və ya

²⁸⁴ Almaniya Ali Məhkəməsinin qətnaməsi. BGHZ 48, 327.

²⁸⁵ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001. s.422.

²⁸⁶ Muranov A.İ . İ spol neni e i nostr anni x sudebnı x i arbi tr ac nı x r eş eni y. Kompet enüi ə Rossi yski x sudov. M. 2002. s.135.

faktların qiymətləndirilməsində beynəlxalq kommersiya arbitrajının səhvləri əgər onların nəticələri icra dövlətinin ictimai qaydasını pozursa, arbitraj qətnaməsinin ləğv edilməsi və ya onun icrasından imtina üçün əsas ola bilməz.²⁸⁷

«ABŞ məhkəmələri bütövlükdə ictimai qaydanın pozulması ilə müdafiədən az istifadə edirlər. Onların mövqeyinə görə ictimai qaydaya zidd olmaqla əlaqədar icradan imtinaya o vaxt yol verilə bilər ki, «icra onun tələb olunduğu ştatın əxlaq və ədalətinin əsas prinsiplərinə zidd olsun».²⁸⁸

8.9. Qarşılıqlı təminatlandırma

Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün tələb olunun şərtlərindən biri də qarşılıqlı təminatlandırmaadır. Qarşılıqlı təminatlandırılma dedikdə, dövlətlərin bir-birinin məhkəmə qətnamələrini tanıması və icrası barədə qarşılıqlı öhdəlik götürməsi başa düşülür. Bu öhdəlik bir qayda olaraq dövlətlərin ikitərəfli və çöxtərəfli öhdəlikləri ilə təmin olunur.

Xarici məhkəmə qətnamələri bir qayda olaraq onu çıxaran məhkəmənin mənsub olduğu dövlətdə qətnaməni icra etməli olan dövlətin qətnamələri icra olunduğu hallarda tanınır və icra olunur. Bu ideya ilk baxışda beynəlxalq müqavilələrdən kənar qaydada dövlətlər arasında bərabərliyin gözlənilməsinə cəhd və ağılabatan kimi görünür. Lakin qarşılıqlı təminatlandırma həmin məqsədə çatmaq üçün yararlı vasitə kimi qiymətləndirilə bilməz. Qarşılıqlı təminatlandırmanı tələb edən dövlətlərdən hər biri gözləyir ki, bu sahədə birinci addımı digər dövlət atsın.

San-Fransiskoda 1906-cı il zəlzələsindən sonra almaniyalı sığortaçılara Kaliforniyada iddia təqdim olunmuşdu. Həmin qətnamələrin tanınması və məcburi icrasını təmin etmək məqsədilə Kaliforniya ştatının qanunvericiləri 1907-ci ildə xarici məhkəmə

²⁸⁷ A.J. van den Berq. The New York Arbitration Convention of 1958.-Deventer-Boston.- 1994.-p.269-273

²⁸⁸ Vestnik VI sş eqo Arbi tr ac noqo Suda Rossi yskoy F ederaüi i . Speüi al gñoc pri l oc eni e k □ 3, mart 1999 qoda.

qətnamələrini tanımağa hazır olduğunu bildirdi. Almaniya Ali Məhkəməsi xeyli çətinlikdən sonra qarşılıqlı təminatlandırmanı inkar etdi.²⁸⁹

Dövlətin qarşılıqlı təminatlandırmaya əsaslanaraq tərəflərin mövqeyinə xələl gətirməsi daha çox tənqiddə layiqdir. Azərbaycan Respublikası MPM tərəflərin vətəndaşlığından və yaşayış yerindən asılı olaraq onlar arasında heç bir ayrışdırıcılıq müəyyən etmir. Qarşılıqlı təminatlandırma təkcə borclu azərbaycanlıni müdafiə etmir, həm də xaricdə məhkəmədə prosesi udmuş, qətnaməni Azərbaycanda icra etdirmək istəyən iddiaçının hüquqlarını pozur. Yəni həmin qətnamənin ərazisində çıxarıldığı dövlətlə ölkəmiz arasında qarşılıqlı təminatlandırma mövcud deyildirsə, onda prosesi udmuş azərbaycanlı ölkəmizdə qətnamənin icrasına nail ola bilməz. Xarici şəxsin qətnamənin icrası barədə müraciətinə yalnız qətnaməni çıxaran dövlətlə qarşılıqlı təminatlandırma olmadığına görə imtina edilməsi (ola bilsin ki, qətnamənin icrasını tələb edən şəxs həmin dövlətin vətəndaşı deyil) yolverilməz hesab edilməlidir. Qarşılıqlı təminatlandırmada təzahür edən ədalətsizlik bəzi dövlətlərdə qanunvericini müəyyən sahələrdə dəyişikliklərə vadar etmişdir. Məsələn, Almaniya ailə münasibətləri ilə əlaqədar çıxarılmış qətnamənin icrasında qarşılıqlı təminatlandırmanın gözlənilməsindən imtina olunmuşdur.²⁹⁰

Məhkəmə təcrübəsi daha irəli gedərək qarşılıqlı təminatlandırılmanın yoxlanılması zamanı «formal və kiçik miqyasın» tətbiq edilməməsini tövsiyə etmişdir.²⁹¹ Məhkəmə qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətdə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması üçün «mahıyyət etibarını ilə bərabər şərait» mövcuddursa, onda tanıma və icranın həyata keçirilməsi yolverilən hesab olunmalıdır.

Təcrübədə dövlətlər arasında qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğu və ya onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi də problem yarada bilər. Xüsusən məhkəmə qətnamələrinin dərc olunmadığı dövlətlərdə qarşılıqlı təminatlandırmanı müəyyənləşdirmək çətinidir.

²⁸⁹ RGZ 70, 434 // § ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo. M. 2001. s.426.

²⁹⁰ § ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual ğnoe pr avo. M. 2001. s.426.

²⁹¹ Almaniya Ali Məhkəməsinin qətnaməsi. BGHZ 42b 194, 197.

İsveçrənin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda qarşılıqlı təminatlandırmadan imtina edilmişdir. Bu təcrübə təqdirəlayiq hesab edilməlidir.

X. Şak göstərir ki qarşılıqlı təminatlandırma tərəflərin maraqlarına cavab vermir. bəzən xarici məhkəmələrdə müvəffəqiyyət qazanan alman iddiaçı qarşılıqlı təminatlandırma olmadan məhkəmə tərəfindən təmin olunmuş iddiasının icrasına nail ola bilmir.²⁹²

A.İ. Muranov qarşılıqlı təminatlandırmanın zəruriliyini də xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına maneçilik törədən hal kimi aradan götürülməsini vacib hesab edir.²⁹³

Qarşılıqlı təminatlandırma ilə əlaqədar aşağıdakı qaydalar müəyyənləşdirilə bilər:

-məhkəmə qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğunu sübut etmək ağırlığını qətnamənin icrasını tələb edən tərəfin üzərinə qoya bilər;

-qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğunun təsdiqi üçün məhkəmə Ədliyyə Nazirliyinə, dövlətin xaricdəki səlahiyyətli orqan və təşkilatlarına müraciət edə və ya bu məqsədlə ekspert dəvət edə bilər. İşdə iştirak edən şəxslər qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğunu sübuta yetirmək üçün məhkəməyə sənədlər təqdim edə və ya məhkəməyə başqa formada yardım edə bilər;

-qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğu müəyyənləşdirilərkən həm xarici dövlətin bu sahədəki qanun normaları, onların rəsmi təfsiri, həm də onların tətbiqi təcrübəsi, hüquqi doktrinə, həm də məhkəmə təcrübəsi nəzərə alınmalıdır;

-qarşılıqlı təminatlandırmanın müəyyənləşdirilməsi əğlabatan müddətdə həyata keçirilməlidir;

- qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğunun müəyyən edilməsi prosesində məhkəmə *favor recognitionis et executionis* (xarici qətnamələrin tanınması və icrasına xoş münasibət) prinsipini

²⁹²Şak X. Mec dunar odnoe qf ac danskoe prouessual gnoe pravo. M. 2001. s. 387.

²⁹³ Muranov A.İ. Mec dunar odni y doqovor i vzai mnost g kak osnovani o pri vedeni o v i spol neni e v Rossi i i nostranni x sudebni x reş eni y. M. 2003. s. 64.

rəhbər tutmalıdır. Qarşılıqlı təminatlandırma ciddi «senzura aləti» kimi istifadə olunmamalıdır. Bu cəhətdən alman hüququnda istifadə olunan qarşılıqlı təminatlandırmanın kifayətliliyi prinsipindən istifadə olunması daha məqsədemüvafiqdir.

Bəzən hər iki dövlətin qarşılıqlı təminatlandırma prinsipinə istinad edərək ilk addımın digər dövlət tərəfindən atılmasını gözləməsi halı da mümkündür. Ona görə də qarşılıqlı təminatlandırmaya əsaslanıb ilk addımın atılmasından çəkinmək düzgün olmazdı.

8.10. Müqayisəli hüquq

Bir çox dövlətlərdə xarici məhkəmə qətnamələri yalnız beynəlxalq müqavilələrdə bu cür öhdəlik nəzərdə tutulduğu hallarda tanınır. Məsələn, İsveç, Norveç, Finlandiya, Rusiya və Niderlandda xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrası bunun beynəlxalq müqavilədə nəzərə tutulmasından asılı vəziyyətə salınmışdır. Lakin həmin dövlətlərin bəzilərində məhkəmə təcrübəsi başqa yolla inkişaf edir. Niderlandda tanınma ilə əlaqədar forma etibarını yeni qətnamə çıxarılsa da, həmin qətnamə “*revision au fond*” (məhiyyəti üzrə yoxlama) deyil, hətta qarşılıqlı təminatı da tələb etmir. İsveçdə də aidiyyət haqqında sazişə əsasən müstəsna səlahiyyət çərçivəsində çıxarılan xarici məhkəmə qətnaməsi analogi qaydada tanınır.²⁹⁴

Rusiya Federasiyasında xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına yol verilməsinin əsas prinsipi bunun beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmasıdır. Bir çox hallarda məhkəmələr xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası barədə müqavilənin olmamasına istinad edərək bu cür qətnamənin icrasından imtina edirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 28 yanvar 1999-cu il tarixli qərarı ilə Sankt-Peterburq şəhər məhkəməsinin mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının Finlandiya vətəndaşının Helsinki xalq məhkəməsinin 2 yanvar 1998-ci il tarixli qətnaməsinin (Finlandiya və Rusiya vətəndaşlarının ümumi uşağının atanın himayəsinə verilməsi, ananın

²⁹⁴ Ş ak X. Mec dunar odnoe qr ac danskoe pr oüessual gnoe pr avo. M. 2001. s.440-441.

uşağa münasibətdə aliment öhdəlikləri, həmçinin onunla ünsiyyət qaydasının müəyyən edilməsi barədə) məcburi icrası barədə vəsatətinin təminindən imtina haqqında qərardadını dəyişdirmədən qüvvəsində saxlamışdır. Hər iki məhkəmə kollegiyası SSRİ ilə Finlandiya arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi müdafiə və hüquqi yardım haqqında 11 avqust 1978-ci il tarixli müqavilədə həmin məsələlərin tənzimlənməsinə istinad etmişdir.²⁹⁵

Lakin məhkəmə təcrübəsində əks mövqe ilə də rastlaşmaq mümkündür. Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyası Moskva Limited Xalq Bankının (London) Moskva şəhər məhkəməsinin 5 aprel 2002-ci il tarixli qərardadından verdiyi şikayətinə baxaraq 7 iyun 2002-ci il tarixli qərardadında belə nəticəyə gəlmişdir ki, «əgər xarici dövlətin məhkəmələri qarşılıqlı əsasında Rusiya məhkəmələrinin qətnamələrini tanıyarsa, belə hallarda xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrası haqqında vəsatət səlahiyyətli Rusiya məhkəməsi tərəfindən müvafiq beynəlxalq müqavilə olmadan da tanına bilər».²⁹⁶

Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün beynəlxalq müqavilənin zəruriliyi prinsipinin əhəmiyyətinin azalması obyektiv zərurətlə bağlıdır. Çünki həmin prinsip qüvvədə olduğu dövlətə məxsus subyektlərin beynəlxalq mülki və ticarət dövrüyyəsində fəal iştirakına maneçilik törədir. Belə ki həmin prinsip xarici şəxslərin, bəzən isə ölkə vətəndaşlarının ölkə daxilində hüquqlarının tam müdafiəsindən imtinaya səbəb olur.

A.İ Muranov qeyd edir ki, beynəlxalq müqavilənin mövcudluğu tələbi xarici məhkəmə qətnamələrinin dövlət ərazisində icrası üçün zəruri olan dövlətin razılığının bir formasıdır. Həmin razılıq təkcə beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə deyil, başqa forma və üsullarla ifadə oluna bilər. Ona görə də beynəlxalq müqavilənin mövcud olmaması xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasını istisna edən hal kimi qiymətləndirilməməlidir.²⁹⁷

²⁹⁵ Bö 11 et enğ Ver xovnoqo Suda RF . 19. □7. s. 5.

²⁹⁶ www.supcourt.ru.

²⁹⁷ Muranov A.İ . Mec dunar odni y doqovor i vzai mnost g kak osnovani e pri vedeni e v i spol neni e v Rossi i i nostr anni x sudebni x reş eni y. M. 2003. s.46.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası üçün dövlətin razılığını verməsi ilə bağlı üç sual meydana çıxır: razılıq hansı formada verilməlidir; nə vaxt verilməlidir; razılığı dövlət adından kim verməlidir? Aydınır ki, bu sualların cavablarından ən vacibi üçüncü sualın cavabıdır. Xarici məhkəmə qətnamələrinin dövlət ərazisində icrasına razılıq dövlətin iradəsini ifadə etməklə buna səlahiyyəti olan orqan tərəfindən verilmişsə onun hansı formada verilməsi bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. Dövlətin səlahiyyətli orqanı razılığı vermişsə həmin razılığın nə vaxt verilməsi də ciddi problem yaratmır. Razılıq icradan xeyli əvvəl və ya bilavasitə həmin qətnamə icra olunarkən də verilə bilər. Üçüncü sualın cavabı ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qanunverici və icraedici hakimiyyətin xarici məhkəmə qətnaməsinin icrasına razılıq verməsi mübahisə doğurmayan hal kimi qiymətləndirilməlidir. Məlumdur ki, məhkəmə hakimiyyəti də dövlət hakimiyyətinin bərabərhüquqlu qoludur. Məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına razılıq verilməsi əslində heç bir mübahisə doğurmamalıdır. Lakin qanunverici və icraedici hakimiyyətdən fərqli olaraq məhkəmə hakimiyyəti xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasına razılığı bir qrup işlər üzrə və qabaqcadan deyil, konkret işlər üzrə yalnız onlara baxdığı vaxt verir. Bəzən bu cür razılığın məhkəmələr tərəfindən verilməsinə etirazlar sui-istifadəyə yol verilə biləcəyindən ehtiyatlanma ilə əsaslandırılır. Lakin *ab abusu ad usum non valet consequentia* - istifadə zamanı sui-istifadə istifadənin özünə qarşı dəlil ola bilməz.

Bir çox dövlətlər beynəlxalq müqavilənin bağlanmasını tələb etməsələr də qarşılıqlı təminatlandırmaya istinad edirlər. Qarşılıqlı təminatlandırmanın rəsmi elan edilməsi müəyyən mənada hüquqi təhlükəsizliyə xidmət edir. Qarşılıqlı təminatlandırma ilə bağlı da bəzən dövlətlərin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Avstriya bu yolla gedərək qarşılıqlı təminatlandırma barədə çoxsaylı ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır. ABŞ xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı müqavilələrin bağlanılmasına qısqançlıqla yanaşır, Federal qanunverici bu sahədə ayrı-ayrı ştatlarla münaqişəyə daxil olmaqdan çəkinir. Ştatların özlərinin prosessual hüququ olduğuna görə xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası onların hüququndan asılıdır.

Vətəndaşlarını müdafiə etmək məqsədilə Fransa, Belçika və Lüksemburq xüsusi qayda müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, Fransa MM-nin 15-ci maddəsinə əsasən fransız qarşı həmişə Fransada iddia qaldırmaq olar. Əgər Fransız bu imtiyazdan imtina etmərsə, onda fransız qarşı başqa dövlətin ərazisində çıxarılmış xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrası istisna olunur. Lakin bu cür normalar tədricən də olsa beynəlxalq müqavilə normaları (məsələn, Brüssel Konvensiyasının 28-ci maddəsinin 3-cü abzası) ilə sıxışdırılır.

İsveçrə Federal Konstitusiyasının 59-cu maddəsi İsveçrədə yaşayan «ödəmə qabiliyyətli borclu» üçün mübahisəyə baxılma yerinə təminat verir.

Belçikada hal-hazıra kimi əmlak hüquq münasibətlərinə dair mübahisələr üçün *“revision au fond”* qaydasına ciddi surətdə riayət edilir. Fransada 1964-cü ildə Munser işi üzrə qətnamə qəbul edildikdən sonra *“revision au fond”* qaydasından imtina edilmişdir. Kassasiya Məhkəməsi (*Cour de Cassation*) məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının beş ilkin şərtini kifayətedici olmasını göstərmişdir: xarici məhkəmənin səlahiyyətliyi; məhkəmə prosesinin müəyyən qaydaya müvafiqliyi; Fransa kolliziyaya hüququ baxımından hüququn «düzgün» tətbiqi; ictimai qayda haqqında qeyd-şərtə riayət edilməsi və hüquqdan sui-istifadəyə (*“fraude a la loi”*) yol verilməməsi. Fransa Kassasiya Məhkəməsi 1985-ci ildə Simiçin işinə baxarkən aidyyət məsələsinin müəyyənləşdirilməsində daha irəliyə gedərək mübahisənin Fransa məhkəmələrinin müstəsna beynəlxalq səlahiyyətində olmaması, hüquqi mübahisənin qətnaməni çıxaran dövlətlə kifayət qədər əlaqəliliyi və iddiaçı tərəfindən mübahisəyə baxılması yeri seçilərkən onun qanunu adlamaq niyyətinin olmamasını kifayətedici hesab etmişdir.

İtaliyada məhkəmə qətnaməsinin icrası üçün onun düzgünlüyünün ancaq formal cəhətdən yoxlanılması, həmçinin onun ölkənin ictimai qaydasına zidd olmamasının müəyyən edilməsi və bir sıra digər şərtlərin yerinə yetirilməsi tələb olunur.

İngiltərə ənənəvi olaraq məhkəmə qətnamələrinin tanınmasına müsbət münasibət bəsləmişdir. Ümumi hüquqa əsasən məhkəmə qətnaməsinin tanınması *“action upon the foreign judgment”* (xarici məhkəmə qətnaməsinin icrasına iddia əsasında icazə verilməsi) həyata keçirilirdi. Hazırda xarici məhkəmə qətnaməsinə borclunun

“*legal obligation*” (hüquqi öhdəliyi) kimi baxılır. Xarici məhkəmə qətnaməsi heç bir ümumi yoxlamaya məruz qalmır və qarşılıqlı təminatlandırılma da mühüm rol oynamır. İngiltərədə xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması zamanı borclunun ilkin məhkəmə prosesində şəxsi iştirakı (“*presence*”) önə çəkilir.²⁹⁸

ÇXR-nın qanunvericiliyinə əsasən qanuni qüvvəyə minmiş xarici məhkəmə qətnaməsi qarşılıqlı mövcud olduqda qətnamənin Çin hüququnun əsas prinsiplərinə zidd olmadığı halda icrasına yol verilir.

MDB-yə daxil olan dövlətlərin qanunvericiliyində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası məsələləri öz ifadəsini tapmışdır. Rusiya Federasiyası MPM-nin 13-cü maddəsinə müvafiq olaraq «xarici ölkə, beynəlxalq məhkəmə və arbitrajların aktlarının RF-da məcburiliyi RF-nın beynəlxalq müqavilələri və MPM ilə müəyyənləşdirilir. Əgər bu beynəlxalq müqavilələrlə və ya Rusiya Federasiyası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamışdırsa məcburi icrası tələb olunmayan xarici məhkəmə qətnamələri tanınır. Xarici məhkəmə və arbitraj qətnaməsinin icrası Qırğızıstan MPM-nin 391-ci, Moldova MPM-nin 436-cı, Özbəkistan MPM-nin 391-ci, Ukrayna MPM-nin 427-ci maddələrində Rusiya Federasiyası MPM-dəki ilə analoji qaydada həll edilmişdir. Belarus MPM-nin 4-cü əlavəsinin 1-ci bəndi də həmin ümumi prinsipə əsaslanır. Belarus Respublikası Təsərrüfat-Prosessual Məcəlləsində bu müddəə daha geniş şəkildə təsbit olunub: 314-cü maddəyə müvafiq olaraq xarici məhkəmə qətnamələri əgər bu qanunvericilikdə, o cümlədən Belarus Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulubsa, qarşılıqlı əsasında tanınır və icra olunur. Gürcüstan Respublikasının 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunu xarici dövlət məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələrinin tanınmasında müvafiq xarici dövlətdə Gürcüstan məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması şərtinə əsaslanır. Qanunda xarici məhkəmə qətnaməsinin Gürcüstanda hüququn əsas prinsiplərinə zidd olduğu halda tanınmayacağı nəzərdə tutulmuşdur. Xarici məhkəmə qətnaməsinin

²⁹⁸ Ətraflı məlumat üçün bax: QI adı ş ev S.İ . İ spol ni tel ğnoc pr oi zvodst vo Anql i i . M. 2002.

tanınması və xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası haqqında qərar qəbul edilməsi Gürcüstan Ali Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aiddir. Bu cür qərarın qəbul edilməsi üçün ilkin şərt həmin qətnamənin tanınmış olmasıdır. Bu zaman tanınmaya münasibətdə nəzərdə tutulan şərtlərə əməl olunub-olunmaması müəyyənləşdirilməlidir.

Fəsil 9. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ QANUNVERİCİLİYİNDƏ XARİCİ DÖVLƏTİN MƏHKƏMƏLƏRİ VƏ ARBİTRAJLARININ QƏTNAMƏLƏRİNİN TANINMASI VƏ İCRASI

9.1. Ümumi müddəalar

Xarici dövlətin məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası məsələləri Azərbaycan Respublikasının MPM-in bir sıra normalarında ifadəsini tapmışdır.

MPM-in 15.5-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici dövlətlərin, beynəlxalq məhkəmələrin və iqtisad məhkəmələrinin aktlarının məcburiliyi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə və həmin Məcəllə ilə müəyyən edilir. MPM-in istinad edilən maddəsi xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburiliyinin tanınması üçün bunun Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya Mülki-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmasını ilkin şərt kimi irəli sürür.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 458.1-ci maddəsi xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün 15.5-ci maddə ilə müəyyən edilmiş dairəni bir qədər də genişləndirir. Həmin maddəyə əsasən xarici məhkəmələrin qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda, yaxud qarşılıqlı anlaşma əsasında Azərbaycan Respublikasında tanınır və icra edilir. Əvvəla, MPM-in 458.1-ci maddəsində işlədilən «Azərbaycan Respublikasının qanunları» ifadəsi 15.5-ci maddədə işlədilən «Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi»ndən daha geniş dairəni əhatə edir. İkincisi, MPM-in 458.1-ci maddəsində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün ilkin əsas kimi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən əlavə «qarşılıqlı anlaşma» ifadəsinə də istinad olunmuşdur.

V. Mirkamal qeyd edir ki, MPM-in 458.1-ci maddəsinə uyğun olaraq xarici məhkəmələrin qətnamələri Azərbaycan Respublikası ərazisində aşağıdakı üç halda tanına bilər:

- 1) Azərbaycan Respublikası qanunlarında nəzərdə tutulduqda;
- 2) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilədə göstərildikdə;
- 3) qarşılıqlı anlaşma (ikitərəfli müqavilələr əsasında).²⁹⁹

B.M.Məmmədli qarşılıqlı təminatlandırmanı da xarici məhkəmələrin qətnamələrinin icrası üçün əsas kimi qəbul edir: «xarici məhkəmələrin qətnamələri qanunda və müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda, eləcə də «*comitas gentium*» (beynəlxalq nəzakət) qaydalarını rəhbər tutaraq və qarşılığın təmin edilməsi şərti ilə müqavilədənəkar qaydada tanınır və icra edilir».³⁰⁰

Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün qarşılıqlı təmin edilməsi şərti qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, MPM-in 462-ci maddəsi xarici dövlətin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələrinin Azərbaycan Respublikasında tanınması və icrası üçün qarşılıqlı təminatlandırmanı zəruri şərt kimi qəbul edir. Fikrimizcə, qarşılıqlı təminatlandırma əsasında xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası qanunda nəzərdə tutulan hal kimi qəbul edilməlidir. Qanunda qarşılıqlı təminatlandırma əsasında xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasına yol verilməsi ona dəlalət edir ki, müvafiq dövlətlə Azərbaycan Respublikasının çoxtərəfli və ikitərəfli müqaviləsinin olmadığı halda belə xarici dövlət məhkəməsinin qətnaməsi tanına və icra edilə bilər.

Eyni zamanda beynəlxalq müqavilələrdə xarici məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasının müxtəlif mexanizmləri nəzərdə tutula bilər. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və ikitərəfli qaydada bağladığı hansı müqavilənin tətbiq edilməli olduğu müəyyənəşdirilməlidir. Qətnamə çıxarılan dövlət və Azərbaycan Respublikasının xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası məsələləri ilə ədaqədar eyni çoxtərəfli

²⁹⁹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı 2003.s.526.

³⁰⁰ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı 2002.s.755.

müqavilənin iştirakçısı olduğu və onlar arasında həmin məsələlərlə əlaqədar ikitərəfli müqavilə bağlandıqı hallarda ikitərəfli müqavilə rəhbər tutulmalıdır. İkitərəfli müqavilə olmadıqda isə çoxtərəfli müqavilə əsasınqda xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi tanınmalı və icra olunmalıdır.³⁰¹

MPM-in 458.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmamışsa, xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması şərtləri, qaydası və icra edilməsi bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir. Norma kifayət qədər anlaşıqlı tərzdə ifadə olunmamışdır. Mahiyyətə ondan ibarətdir ki, beynəlxalq müqavilə digər şərt və qaydalar müəyyən etmərsə, onda xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrası üçün MPM-də nəzərdə tutulan şərtlər və qaydalar tətbiq olunmalıdır.

MPM-in 458.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq xarici məhkəmələrin qətnamələri, qətnamənin qanuni qüvvəyə mindiyi andan 3 il müddətində məcburi qaydada icraya yönəldilə bilər. Burada xarici məhkəmə qətnamələrinin qüvvəyə minməsi vaxtının müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qətnamələrinin qüvvəyə minməsi vaxtı ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif qaydada müəyyənləşdirilir. Ona görə də hər bir konkret məhkəmə qətnaməsi üçün onun qanuni qüvvəyə minmə vaxtı həmin məhkəmə qətnaməsini çıxarmış ölkənin milli qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilməlidir.

Bütövlükdə xarici hüququn tətbiqi müəyyən şərtlərə əsaslanır. Əvvəla, beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq qaydada yaranmış və məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin tanıdığı xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə yol verilir. İkincisi, xarici dövlətin hüququnun tətbiqinin əsasında dövlətdaxili qanunvericilikdə qüvvədə olan normaların düzünə göstərişi durur. Bu funksiyaları da kollizion normalar yerinə yetirir. Üçüncüsü, milli qanunvericilikdə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi, xarici hüququn tətbiqi hədləri, onun tətbiqi qaydası ilə bağlı ümumi prinsiplər müəyyən edilir. Nəhayət, xarici hüququn tətbiqi beynəlxalq hüququn

³⁰¹Kommentariy k Arbitrac nomu proüessual ğnomu kodeksu Rossiyskoy Federacii (postateynı y). Otv. red. Q.A.C i l i n. M. 2003. s.615.

ümumqəbul edilmiş prinsiplərinə, xüsusilə suveren bərabərlik, biribirinin daxili işlərinə qarışmamaq, öz müqəddəratını təyin etmə və s. bu kimi imperativ normalara uyğun həyata keçirilir.³⁰²

Xarici məhkəmə qətnaməsinin məcburi icraya verilməsi müddəti prosessual müddətdir və məhkəmə tərəfindən bərpa oluna bilər. Ona görə də müddəti ötürən şəxs vəsətlə prosessual hərəkətləri etməli olan Azərbaycan Respublikasının məhkəməsinə müraciət etməlidir. Məhkəmə qanun ilə müəyyən edilmiş müddətin ötürülməsini üzürlü hesab edərsə, buraxılmış müddəti bərpa edə bilər. Prosessual müddətin bərpası MPM-in 133-cü maddəsində nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilir.

MPM-in 459-cü maddəsi xarici məhkəmələrin icrası tələb olunmayan qətnamələrin tanınmasına həsr olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən **xarici** məhkəmələrin öz xarakterinə görə icrası tələb olunmayan aşağıdakı qətnamələri Azərbaycan Respublikasında tanınır:

- məhkəmənin qətnamə çıxardığı dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statusuna toxunan qətnamələr;

- nikah ləğv edilən və ya etibarsız hesab edilən vaxt ər-
arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar
yaşadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə
əcnəbilər arasındakı nigahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi
barədə qətnamələr;

- nikahın ləğv edildiyi və ya etibarsız hesab edildiyi vaxt ər-
arvadın hər ikisi Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar
yaşadıkları hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları
arasında nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi barədə
qətnamələr.

Qeyd olunduğu kimi xarici məhkəmələrin qətnamələri milli məhkəmələrin qətnamələri kimi eyni qaydada tanınma və icra oluna bilməz. Çünki burada digər suveren dövlətin hakimiyyət səlahiyyəti özünü təzahür etdirir. Məhkəmə qətnaməsinin qüvvəsi ancaq işdə çəkişən tərəflərə və onların hüquq varislərinə şamil olunur. Bu, xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınmasını tənzimləyən prosessual

³⁰²Ataxan Əbilov. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar problemlər. Xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi // Arbitraj qəzeti. 02 oktyabr 2004-cü il.

normalarda öz əksini tapır. Qətnamənin tanınmasının hüquqi nəticələri yalnız işdə çəkişən tərəflərə şamil olunur.

MPM-in 459-cu maddəsində xarici məhkəmələrin öz xarakterinə görə icrası tələb olunmayan, lakin Azərbaycan Respublikasında tanınan qətnamələri qeyd olunmuşdur. Bunlar qeyri-əmlak xarakterli mübahisələr üzrə məhkəmə tərəfindən çıxarılmış qətnamələrdir.

MPM-in 459.0.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq məhkəmələrin qətnamə çıxardığı dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statutuna toxunan qətnamələr Azərbaycan Respublikasında icrası tələb olunmayan, lakin tanınan qətnamələrə aiddir. Dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statusuna toxunan qətnamələr dedikdə, şəxsin fəaliyyət qabiliyyətli olmaması və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olmasının tanınması, şəxsin itkin düşmüş elan edilməsi, şəxsin ölmüş elan edilməsi, şəxsin ölüm faktının müəyyən edilməsi, atalığın tanınması, övladlığa götürmə və sair qətnamələr başa düşülür.

MPM-in 459.0.2-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər arasındakı nikahın ləğv edilməsi, etibarsız hesab edilməsi barədə xarici məhkəmələrin qətnamələrini də Azərbaycan Respublikasında tanınan, lakin icrası tələb olunmayan qətnamələrə aid edir. Həmin kateqoriyadan olan qətnamələr üçün ilkin şərt kimi nikahı ləğv edilən və ya etibarsız hesab edilən vaxt ər-arvaddan birinin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda yaşaması müəyyənləşdirilmişdir.

MPM-nin 459.0.3-cü maddəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınan, lakin icrası tələb olunmayan qətnamələr Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının arasında nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi ilə bağlıdır. Belə halda ilkin şərt kimi ər-arvaddan hər ikisinin Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda yaşaması nəzərdə tutulur.

MPM-in 459-cu maddəsində nəzərdə tutulan hər üç halda maraqlı şəxsin xarici məhkəmə qətnaməsinin Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınmasını tələb etməkdə məqsədi onu məcburi icra etdirmək deyil, qətnamədə göstərilən faktı Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin tanınmasıdır.³⁰³

³⁰³ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı 2003.s.527.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli müqavilələrdə və Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə də Azərbaycan Respublikasında icrası məcburi olmayan, lakin tanınan xarici məhkəmə qətnamələrinə aid müddəalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 49-cu maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, «Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində öz xarakterinə görə icra tələb etməyən mülki və ailə işləri üzrə qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı orqanlarının və digər idarələrin qərarları həmçinin xüsusi icraatsız tanınır».

Minsk Konvensiyasının 52-ci maddəsində icrası tələb olunmayan qətnamələrin tanınması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ədliyyə orqanlarında çıxarılmış, öz təbiətinə görə icra olunması tələb edilməyən və qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələr digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində xüsusi icraat aparılmadan tanınır, bu şərtlə ki, əgər

a) sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsi əvvəllər həmin iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnamə çıxarmamışsa;

b) həmin Konvensiyaya müvafiq olaraq iş, onda nəzərdə tutulmadığı hallarda isə qətnamənin ərazisində tanınmalı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həmin Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinin müstəna səlahiyyətinə aid deyildirsə.

Maddənin 1-ci bəndinin müddəaları qəyyumluq və himayəçilik barədə qətnamələrə, həmçinin nigahın pozulması haqqında qətnamələrə ərazisində qətnamə çıxarılmış Razılığa gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli orqanlar tərəfindən çıxarılmış qətnamələrə də şamil olunur.

Azərbaycan Respublikası mülki prosessual qanunvericiliyi müəyyən edir ki, xarici dövlətlərin məhkəmə və arbitrajlarının qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, hüquq qaydasına zidd deyildirsə və qarşılıqlı təminatlandırılmışdırsa, Azərbaycan Respublikasında icra edilə və tanına bilər (MPM, maddə 462).

Həmin maddədə işlədilən «xarici dövlətin məhkəmə və arbitrajları» termininin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Xarici dövlətin məhkəmə sistemi bir qayda olaraq hər bir dövlətin konstitusiyası və ya müvafiq qanununda təsbit olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunda, Rusiya Federasiyasının məhkəmə sistemi «Rusiya Federasiyası məhkəmə sistemi haqqında» Qanunda əksini tapmışdır. MPM-in 462-ci maddəsində və həmin maddənin daxil olduğu fəslin digər maddələrində «arbitraj» termini müxtəlif mənalarda işlədildiyinə görə bəzən qanuvericinin məhz hansı arbitraj və ya məhkəməni nəzərdə tutmasını müəyyən etməkdə çətinlik yaranır. Fikrimizcə, bu hər şeydən əvvəl bəzi dövlətlərdə ədalət mühakiməsini həyata keçirən dövlət məhkəmə sistemində daxil olan orqanın arbitraj məhkəməsi adlanması ilə əlaqədardır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında Arbitraj Məhkəməsi iqtisadi mübahisələri həll etmək və RF Konstitusiya ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən digər işlərə baxmaq yolu ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirir. Rusiya Federasiyasının məhkəmə sisteminə daxil olan arbitraj məhkəmələrinin fəaliyyəti «Rusiya Federasiyası Arbitraj məhkəmələri haqqında» 5 aprel 1995-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu, Arbitraj Prosesual Məcəlləsi və onlara müvafiq qəbul edilmiş qanunlarla tənzimlənir.

Arbitraj məhkəmələri və arbitrajlarla əlaqədar müəyyən qədər qeyri dəqiqliyin yaranması səbələrindən biri də Azərbaycan Respublikası MPM-də «arbitraj» və «arbitraj məhkəməsi» terminlərinin Rusiya Federasiyasında olduğu kimi deyil, əksinə adlandırılmasıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MPM-də iqtisadi mübahisələrə baxan və Rusiya Federasiyasının məhkəmə sistemində daxil olan arbitraj məhkəmələrinin «arbitraj» və ya «xarici dövlətlərin arbitrajı», əksinə Rusiya Federasiyasında arbitraj (qeyri-dövlət strukturu olan münsif məhkəməsi) kimi adlandırılan orqanın «arbitraj məhkəməsi» kimi adlandırılmasıdır. Yəni MPM-də həmin məhkəmələrin adları Rusiya Federasiyasında adlandırılan kimi deyil, əksinə yazılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında da iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan 1996-cı ilə kimi Arbitraj Məhkəməsi adlandırılmışdır. Maddədə işlədilən «arbitraj» termini altında xarici

dövlətin ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələr sisteminə daxil olan arbitraj məhkəmələri başa düşülməlidir.

Arbitrajları və dövlətin məhkəmə sistemində daxil olan məhkəmələri fərqləndirmək üçün Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi Rəyasət Heyətinin 1999-cu il 3836/ 98 sayılı qərarına istinad etməyi zəruri hesab edirik. Qərarda qeyd olunur ki, «Rusiya Federasiyasının Ali Arbitraj Məhkəməsinə bir dövlətin arbitraj məhkəməsində qəbul edilmiş qətnamələrin digər dövlətin ərazisində icrası zamanı hansı beynəlxalq müqavilənin – «Xarici arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması və icrası haqqında» 1958-ci il çoxtərəfli Nyu-York Konvensiyasının və ya Rusiya Federasiyasının xarici dövlətlərlə mülki və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında bağladığı müqavilələrin rəhbər tutulması barədə sorğular daxil olur.

Bununla əlaqədar izah olunur ki, Nyu-York Konvensiyası iştirakçı dövlətlərin ərazisində məhkəmə qətnamələrinin deyil, arbitraj qətnamələrinin, yəni digər dövlətin ərazisində beynəlxalq kommərsiya mübahisəsinin tərəfləri tərəfindən seçilmiş və ya müəyyən edilmiş qaydada tərəflərlə razılaşdırma əsasında kommərsiya arbitrajı orqanı tərəfindən təyin olunmuş arbitrlərin qəbul etdiyi qətnamələrin qarşılıqlı tanınması və icrası məsələlərini tənzimləyir. Həmin orqanlar bizim ölkəmizdə qəbul olunmuş terminologiyaya əsasən münisflər məhkəməsi adlanır. Rusiya Federasiyasında onlara Benəlxalq Kommərsiya Arbitraj Məhkəməsi və Rusiya Federasiyasının Ticarət-sənaye palatası nəzdindəki Dəniz Arbitraj Məhkəməsi, həmçinin iqtisadi mübahisələrin həlli üçün Rusiya Federasiyası Ali Sovetinin 24 iyun 1992-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş «Münisflər məhkəməsi haqqında Müvəqqəti Əsasnamə»yə müvafiq olaraq təşkil edilmiş münisflər məhkəmələri aiddir.

Xaricdə kommərsiya mübahisələri haqqında işlər üzrə münisif araşdırmasını tanınmış London Beynəlxalq Arqitraj məhkəməsi, Parisdə Beynəlxalq ticarət palatasının Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsi, Amerika Arbitraj Assosiasiyası, Stokholm şəhəri Ticarət Palatasının Arbitraj İnstitutu, Vyanadakı Federal İqtisadi Palatanın Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsi və s. həyata keçirir.

Rusiya Federasiyasının (əvvəllər SSRİ-nin) xarici dövlətlərlə

ikiterəfli əsasda bağladığı mülki və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilələr, həmçinin MDB çərçivəsində imzalanmış çoxtərəfli müqavilələr: Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında 20 mart 1992-ci il Sazişi və Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 22 yanvar 1993-cü il Konvensiyası mülki və ailə işləri üzrə bir dövlətin ərazisində çıxarılmış məhkəmə qətnamələrinin digərinin ərazisində qarşılıqlı tanınması və icrasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda burada məhkəmə dedikdə, qanun qüvvəsi alan və dövlətin ərazisində məcburi qaydada icra edilməli olan qətnamələr qəbul etməyə səlahiyyətli olan dövlət (münsif deyil) məhkəmələri, yəni ümumi səlahiyyətli və arbitraj (təsərrüfat) məhkəmələri nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ikitərəfli müqavilələr (Əlcəzair, Yəmən, İraqla bağlanmış müqavilələr) təkcə məhkəmə qətnamələrinin deyil, həmçinin arbitraj qətnamələrinin də qarşılıqlı tanınması və icrasının nəzərdə tutduğu halda, Nyu-York Konvensiyası yalnız arbitraj məhkəmələrinin, yəni münsif məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması və icrası məsələlərini tənzimləyir».³⁰⁴

MPM-in 462-ci maddəsində «Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi» termininin nəyi əhatə etməsi də əhəmiyyət kəsb edir. Qanunvericilik dedikdə, bütövlükdə ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.³⁰⁵ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148 maddəsinə əsasən qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir: Konstitusiya; referendumla qəbul edilmiş aktlar; qanunlar, fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərarları; mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin

³⁰⁴ Postanovl eni e Prezi di uma V1 şş eqo Ar bi tr ac noqo Suda RF ot 8 i ö nə 1999q. □ 3836/98.- Vestni k V1 şş eqo Ar bi tr ac noqo Suda RF .-1999.- □10.- s.54-55.

³⁰⁵Rumönüev O.Q., Dodonov V.N. Gnüi kl opedi üeski y ö ri di çeski y sl ovar ğ. M. 1997.s.106.

ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə uyğun olmalıdır.

Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Hüquq qaydası – xarakter etibarı ilə biri-birindən fərqlənən, insanların davranışına təsir üsuluna görə uyğun gəlməyən müxtəlif növ sosial normaların (adətlər, əxlaq normaları, təşkilatın daxili qaydaları və s) həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan ictimai qaydanın tərkib hissələrindən biridir. Hüquq qaydası dövlətdə müəyyən edilmiş qaydada qəbul edilən hüquq normaları ilə tənzimlənir. İctimai münasibətlərin hüquqla tənzimlənən müəyyən vəziyyəti kimi hüquq qaydası qanunçuluğa riayət olunmasının, subyektiv hüquqların təminatı və realizəsinin, bütün vətəndaşlar, orqanlar və təşkilatlar tərəfindən hüquqi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin real səviyyəsi ilə səciyyələnir.³⁰⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində, dövlətin bağladığı ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icra edilməsinin ilkin şərtlərindən biri kimi «hüquq qaydasına zidd olmama» deyil, ictimai qaydaya zidd olmama əlaməti nəzərdə tutulur. Təbii ki, ictimai qayda hüquq qaydasından daha geniş anlayışdır. Buraya tək-cə hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər deyil, digər normalarla tənzimlənən münasibətlər də daxildir.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 463-cü maddəsi «Əsas qaydalar» adlansa da qanunverici maddədə xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələrinə aid olan sənədlərin dairəsini müəyyənləşdirmişdir: «xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələri dedikdə, mülki işlər və iqtisadi

³⁰⁶ Rumənuv O.Q., Dodonov V.N. Gnüi kl opedi üeski y ö r i di çeski y sl ovar ğ. M. 1997.s.239.

mübahisələr üzrə qətnamələr, cinayət işləri üzrə hökmlərin cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə hissələri, arbitraj məhkəmələrinin qətnamələri, habelə xarici dövlətlərin digər aktları başa düşülür».

Ayrı-ayrı dövlətlərdə mülki işlərə və iqtisadi mübahisələrə baxan məhkəmələrinin dairəsinin fərqli olmasını nəzərə alsaq mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə dövlət məhkəmələri və arbitrajlarının (adından asılı olmayaraq məhkəmə, arbitraj məhkəməsi) qətnamələri, həmçinin dövlət məhkəmə sisteminə daxil olmayan arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin, o cümlədən cinayət işləri üzrə hökmlərin cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə hissələri xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələri dairəsinə daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125 maddəsinin 3-cü hissəsinə müvafiq olaraq məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya, mülki və cinayət mühakimə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə qətnamələr bölgücünün aparılmasını düzgün hesab etmirik. Fikrimizcə, həm ümumi məhkəmələrin, həm də iqtisadi mübahisələrə baxan yerli iqtisad məhkəmələrinin və onların ikinci instansiya olan apellyasiya məhkəmələrinin qətnamələri mülki işlər üzrə qətnamələrdir. Ona görə burada qanunverici mülki işlər üzrə qətnamələrin ifadəsi ilə kifayətlənməli idi.

Azərbaycan Respublikası MPM-nin 25-28-ci maddələrində mübahisələrin aidiyyət məsələləri tənzimlənməklə, əslində mülki icraat qaydasında baxılması ayrı-ayrı məhkəmələrə aid olan mülki işlər fərqləndirilmişdir. Burada bir tərəfdən mübahisənin subyektləri, digər tərəfdən mübahisənin predmeti rol oynayır (maddə 25). MPM-nin 26-cı maddəsinə müvafiq olaraq iqtisad məhkəməsində baxılan iqtisadi mübahisələrin dairəsi də müəyyənləşdirilmişdir.

İqtisadi mübahisələr iqtisadi dövriyyə subyektləri arasında yaranır və iqtisadi dövriyyənin özünəməxsusluğu həmin subyektlər arasında üç qrup mübahisələrin mövcud ola biləcəyini şərtləndirir: 1) həmin subyektlərin statusuna münasibətdə; 2) həmin subyektlərə mənsub olan qeyri-maddi nemətlərə münasibətdə; onlara mənsub olan maddi nemətlərə münasibətdə... Mübahisənin mövcudluğu

onunla şərtlənir ki, şəxs ya subyektiv maddi hüququn mövcudluğunu mübahisələndirir, ya onların xitamının hüququayğunluğunu mübahisələndirir, ya da başqa şəxslərin onları əldə etməsinə etiraz edir. Məhkəmə faktiki hüquq münasibətinin tərkib hissəsini öyrənir, onları obyektiv hüququn göstərişləri ilə müqayisə edir və müvafiq surətdə mübahisələndirilən hüququn mövcudluğunu və ya mövcud olmamasını təsdiq edir, yaxud onların xitam olunmasının hüququayğunluğunu təsdiq və ya inkar edir, yaxud da mübahisənin müvafiq tərəflərin həmin hüquqları verir və ya vermir.³⁰⁷

Rusiya Federasiyası APM-də göstərilər ki, arbitraj məhkəməsində baxılan iqtisadi mübahisələr mülki, inzibati və digər münasibətlərdən yarana bilər. Məcəllədə həmin mübahisələrin təxmini siyahısı da verilmişdir.³⁰⁸

Göstərilənlər iqtisadi mübahisə anlayışının müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində fərqli anlama malik olduğunu təsdiq edir. Odur ki, iqtisadi mübahisə anlayışını müəyyənləşdirmək üçün qətnamənin qəbul olunduğu dövlətin qanunvericiliyinə istinad olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MPM-nin 463-cü maddəsində qanunverici «xarici dövlətlərin məhkəmələrinin, arbitrajlarının qətnamələri termininə daxil olan sənədlərin dairəsini verməyə cəhd etsə də, onun dəqiq hüdudlarını müəyyənləşdirə bilməmişdir. Belə ki, qanunverici həmin aktlara aşağıdakıları aid etmişdir:

- 1) xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının:
 - mülki iş üzrə qətnamələri;
 - iqtisadi mübahisələr üzrə qətnamələri;
 - cinayət işləri üzrə hökmlərin cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə hissələri;
- 2) arbitraj məhkəmələrinin qətnamələri;
- 3) xarici dövlətlərin digər aktları.

Göstərilən sənədlər dairəsində «xarici dövlətlərin digər aktları» termininə daxil olan sənədlərin müəyyənləşdirilməsi

³⁰⁷ Muranov A.İ. . İ spol neni e i nostr annı x sudebnı x i ar bi tr ac nı x r e ş e ni y. Kompet enüi e Rossi yski x sudov. M. 2002.s.41-42.

³⁰⁸ Komment ar i y k Ar bi tr ac nomu pr oüessual ğnomu kodeksu Rossi yskoy F eder aüi i (post at eynı y). Ot v. red. Q.A.C i l i n. M. 2003s.64-116

müəyyən çətinlik yarada bilər. Fikrimizcə, xarici dövlətlərin digər aktları dairəsinə məhkəmə aktları aid edilə bilməz. Çünki cümlənin əvvəlində məhkəmə aktlarından bəhs olunmuşdur. Qanunverici lazım bilsəydi qətnamə sözündən sonra həmin aktların da adını çəkməli idi. «Xarici dövlətlərin digər aktları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya onun digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutula bilər».³⁰⁹

Xarici dövlətlərin digər aktları terminin şərhilə bağlı «Xarici rəsmi sənədlərin ləqallaşdırılması tələblərinin ləğvi haqqında» 5 oktyabr 1961-ci il tarixli Haaqa Konvensiyasının 1-ci maddəsi maraqlı kəsb edilə bilər. Həmin maddədə göstəriləir ki, Konvensiyanın mənasına görə rəsmi sənədlər kimi aşağıdakılar qəbul edilir:

a) məhkəmə katibi və ya məhkəmə icraçısından daxil olan sənədlər də aid edilməklə dövlətin yurisdiksiyasına tabe olan orqanlar və ya vəzifəli şəxslərin sənədləri;

b) inzibati sənədlər;

c) rəsmi qeydlər, məsələn qeydiyyat haqqında qeydlər; müəyyən tarixi təsdiqi edən vizalar; notariatda təsdiq edilməmiş sənəddə imzanın təsdiqi.

Bununla belə həmin Konvensiyanın

a) diplomatik və ya konsul agentləri tərəifndən icra edilmiş sənədlərə;

b) kommərsiya və ya gömrük əməliyyatları ilə birbaşa əlaqəsi olan inzibati sənədlərə tətbiq olunması 1-ci maddədə ifadəsini tapmışdır.³¹⁰

«Yurisdiksiya məsələləri və kommərsiya mübahisələri üzrə məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası haqqında» Konvensiyanın 25-ci maddəsinə əsasən həmin konvensiyanın məqsədləri üçün «məhkəmə qətnaməsi» termini Razılığa Gələn Dövlətlərin məhkəməsi və ya ədalət mühakiməsi orqanının çıxardığı adından:

³⁰⁹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı. 2003.s.532.

³¹⁰ Сборник мѣсдународнѣх договоровъ Россійской Имперіи по оказанію прѣавоу помѣи М.1996.s.15; Неş at aeva T.N. Мѣсдународнѣе прѣаво данскіе прѣавоѣс. М. 2001.s.283.

qərar, qətnamə, qətnamənin icrası haqqında məhkəmə əmri və ya məhkəmə qulluqçularının məhkəmə tutmaları və xərcləri haqqında qərardad adlandırılmasından asılı olmayaraq hər hansı məhkəmə qərarı başa düşülür.

Həmin konvensiyanın 50-ci maddəsində göstərilir ki, Razılığa Gələn Dövlətlərin birində həqiqiliyi tanınan və ona münasibətdə məcburi icrası mümkün olan rəsmi sənəd, digər dövlətin ərazisində də bu cür tanınmalıdır. Bunun üçün müvafiq dövlətə Konvensiyanın 31-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada müraciət olunmalıdır. Müraciətdən yalnız o ünvanlı olduğu dövlətin ictimai qaydasına zidd olduqda imtina edilə bilər.³¹¹

Minsk Konvensiyasının 51-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir Razılığa Gələn Tərəf həmin Konvensiyada nəzərdə tutulmuş şərtlərlə digər Razılığa Gələn Dövlətin ərazisində çıxarılmış aşağıdakı qətnamələri tanıyır və icra edir:

-həmin kateqoriyadan olan işlər üzrə məhkəmələrin təsdiq etdiyi barışıq sazişləri də daxil olmaqla qətnamələr və pul öhdəlikləri barədə notariat aktları;

-cinayət işləri üzrə ziyanın ödənilməsi hıqqında məhkəmə qərarları.³¹²

Bir çox ikitərəfli müqavilələrdə tanınması və icra edilməsi nəzərdə tutulan qətnamələrin dairəsi dəqiqləşdirilir. Məsələn, 21 may 1981-ci ildə SSRİ və Yunanıstan Respublikası arasında bağlanmış mülki və cinayət işlər üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilənin 23-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, «qətnamə» dedikdə,

- 1) mülki işlər üzrə (ticarət və ailə işləri daxil olmaqla) qətnamələr;
- 2) məhkəmə xərclərinin ödənilməsi haqqında qərarlar;
- 3) məhkəmədə bağlanan barışıq sazişləri;
- 4) hökmün cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinə

³¹¹ Neş at aeva T.N. Mec dunar odnı y qrac danski y proüess. M. 2001.s.289.

³¹² Sbor ni k mec dunar odnı x doqovor ov Rossi yskoy F eder aüi i po okazani ö pr avovoy pomoh i M.1996.s.43.

dair hissəsi başa düşülür.³¹³

Bəzi müqavilələrdə tanınması və icra edilməsi nəzərdə tutulan qətnamələrə şamil olunmayan sənədlər göstərilir. Məsələn, 26 oktyabr 1990-cı ildə SSRİ ilə İspaniya Krallığı arasında bağlanmış mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilənin 17-ci maddəsinin 3-cü bəndində tanınma və icranın:

- 1) müflisləşmə məsələləri və analoji işlər üzrə qətnamələr;
- 2) sosial təminat məsələləri üzrə qətnamələr;
- 3) nüvə enerjisinin təsiri nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələləri üzrə qətnamələrə;
- 4) arbitraj qətnamələrinə şamil olunmaması nəzərdə tutulmuşdur.³¹⁴

Rusiya Federasiyası ilə Çin Xalq Respublikası arasında 19 iyun 1992-ci ildə bağlanmış mülki və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilədə tanınma və icraya aid edilən qətnamələrə münasibətdə konkretlik özünü daha bariz şəkildə nümayiş etdirir. Həmin müqavilənin 16-cı maddəsinə əsasən qətnamələrə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) mülki işlər üzrə məhkəmə qətnamələri;
- 2) cinayət işləri üzrə ziyanın ödənilməsi haqqında məhkəmə qərarları;
- 3) münsif məhkəmələrinin qərarları.

16-cı maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, həmin müqavilədə işlədilən «məhkəmə qərarı» termini Rusiya Federasiyasında məhkəmə qətnaməsi, qərardadı, qərarı, məhkəmənin təsdiq etdiyi sülh sazişləri, həmçinin məhkəmələrin mülki işlərin mahiyyəti üzrə çıxardığı qərarları; Çin Xalq Respublikasında məhkəmələrin çıxardığı qətnamə, qərardad, qərar və barışıq haqqında aktı ehtiva edir.³¹⁵

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Xarici məhkəmə və arbitraj qətnaməsinin SSRİ-də tanınması və icrası haqqında» 21 iyun

³¹³ Сборник мѣс дунар однѣ х доқовор ов Росси ыской Федерациѣ по okazani ѓ пр авовоу помѣхи М.1996.с.201.

³¹⁴ Неş ат аева Т.Н. Мѣс дунар однѣ ы қр ас дански ы пр оѓесс. М. 2001.с.416.

³¹⁵ Сборник мѣс дунар однѣ х доқовор ов Росси ыской Федерациѣ по okazani ѓ пр авовоу помѣхи М.1996.с.272.

1988-ci il tarixli 9131 XI sayılı Fərmanının 1-ci maddəsində göstərilir ki, xarici məhkəmə qətnamələri, əgər bu SSRİ-nin beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuşdursa, tanınır və icra olunur. Xarici məhkəmələrin məcburi icra olunmayan qətnamələri əgər bu SSRİ-nin beynəlxalq müqavilələri və ya dövlət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdursa SSRİ-də tanınır.

Həmin Fərmanda «xarici məhkəmələrin qətnamələri» dedikdə, mülki iş üzrə qətnamələr, cinayət işləri üzrə hökmlərin, cinayət nətcəsində vurulmuş zəzərin ödənilməsinə dair hissələri, həmçinin əgər bu SSRİ-nin beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuşdursa, xarici dövlətlərin digər orqanlarının aktları başa düşülür.³¹⁶

9.2. Xarici dövlətlərin qətnamələrinin tanınması və icrası qaydası

Azərbaycan Respublikası MPM-in 464-cü maddəsi müəyyən edir ki, xarici dövlət məhkəmələri və arbitrajlarının qətnamələrinin məcburi qaydada icra olunması və tanınması barədə ərizələrə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi baxır.

Qanunverici xarici dövlət məhkəmələri və arbitrajlarının qətnamələrinin məcburi qaydada icra olunması və tanınması barədə ərizələrə baxma səlahiyyətinin Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə aid olmasını rəsmiləşdirmişdir. «Xarici ölkə məhkəmələrinin qətnamələrinin məcburi qaydada icra olunması və tanınması haqqında ərizələrə təyinatından asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyası və ya İqtisadi Mübahisələrə Dair İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyası baxır və həll edir».³¹⁷

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsindən başqa hər hansı bir məhkəmənin xarici dövlətlərin məhkəmə və arbitraj

³¹⁶ Сборник мѣс дунар одні х доқовор ов Росси ыской Федерациі і по okazani ö pravovoy pomoh і M.1996.s.581.

³¹⁷ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı. 2003.s.533.

qətnamələrinin məcburi qaydada icrası və tanınması barədə olan ərizəyə baxmaq səlahiyyəti qanunda nəzərdə tutulmamışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə digər qaydalar müəyyən edilə bilər. Əgər beynəlxalq müqavilə şərh olunan maddədə nəzərdə tutulduğundan digər qayda müəyyənləşdirirsə, onda beynəlxalq müqavilənin üstün hüquqi qüvvəyə malik olması (Konstitusiyanın 151-ci maddəsi) nəzərə alınmaqla beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulan qayda tətbiq olunmalıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında bağlanmış Hüquqi yardım və mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquq münasibətləri haqqında 22 dekabr 1992-ci il müqaviləsinə əsasən icranın həll edilməsi ilə əlaqədar ərizə (vəsətət) iş üzrə birinci instansiya məhkəməsi kimi qətnamə çıxarmış məhkəməyə verilir.³¹⁸ Ona görə də Rusiya Federasiyası məhkəmələrində çıxarılmış qətnamənin icrası barədə vəsatətlər vətəndaşlar tərəfindən birbaşa Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə deyil, həmin qətnaməni çıxarmış Rusiya Federasiyası məhkəməsinə verilməlidir. Bundan sonra həmin məhkəmə tərəfindən icra barədə daxil olmuş ərizə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə göndərilməlidir. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin Rusiya Federasiyasında icra edilməli olan qətnamələrinin icrası barədə ərizələr də ilk növbədə işə birinci instansiya kimi baxan Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinə verilməlidir. Birinci instansiya məhkəməsi hüquqi yardım haqqında müqavilədə nəzərdə tutulmuş qaydada həmin ərizəni Rusiya Federasiyasının müvafiq məhkəməsinə göndərməlidir.

MPM-in 465-ci maddəsi xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələrini məcburi qaydada icra etməkdən və tanımaqdan imtina edilməsi əsaslarını nəzərdə tutur:

«Aşağıdakı hallarda məhkəmənin qətnaməsini məcburi qaydada icra etməkdən imtina edilməsinə yol verilir:

- işə baxılması Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aiddirsə;
- işdə iştirak edən şəxs işə baxılması barədə bildirişin vaxtında

³¹⁸Sbor ni k məc dunar odni x doqovor ov Rossi yskoy F eder aui i po okazani ö pr avovoy pomoh i . M.1996.s.74.

və lazımi qaydada ona verilməməsi nəticəsində prosesdə iştirak etmək imkanından məhrum olmuşsa;

- eyni tərəflər arasında, eyni predmetə dair və eyni əsaslar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi varsa və ya digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmadan əvvəl Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış iş varsa;

-qətnamə, ərazisində həmin qətnamə çıxarılan dövlətin qanunvericiliyi üzrə qanuni qüvvəyə minməmişsə;

- qətnamənin icrası Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin əsas prinsipləri və suverenliyi ilə ziddiyyət təşkil edirsə;

- xarici dövlətin qarşılıqlı əlaqələri təmin olunmursa».

Lakin maddədə göstərilən əsasların mövcudluğu xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələrini məcburi qaydada icra etməkdən və tanımaqdan imtina edilməsinin qətiliyinə dəlalət etmir. Çünki qətnamənin tanınması və icrasından imtina həmin əsaslar mövcud olduğu halda məhkəmənin səlahiyyətinə buraxılır.

465.0.1-ci maddəsində «aşağıdakı hallarda məhkəmənin qətnaməsini məcburi qaydada icra etməkdən imtina edilməsinə yol verilir» ifadəsinin işlədilməsi imtinanın məcburiliyini istisna edir. Maddənin məzmunundan belə aydınlaşır ki, imtina üçün qanunda nəzərdə tutulan hallar mövcud olduqda belə məhkəmə xarici qətnamənin icrasından imtina etməyə bilər. Lakin həmin əlamətlərdən birinin mövcudluğu məhkəməyə qətnamənin icrasından imtina etməyə əsas verir.

465.1.1-ci maddəsində xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutulan əlamət işə baxan məhkəmənin səlahiyyətliliyi ilə bağlıdır. İşin baxılmasının Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aid olması həmin işə xarici məhkəmələrin baxmaq səlahiyyətini istisna edir. Belə hallarda xarici məhkəmə tərəfindən işə baxılması və qətnamə çıxarılması Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyəti ilə uzlaşmadığına görə həmin kateqoriyadan olan qətnamələrin məcburi qaydada tanınması və icrasından imtina

edilməlidir.

Məhkəmə təcrübəsi. Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikası İqtisad Məhkəməsinin 16 iyun 2003-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Rabitə Nazirliyinin «AzEvroTel» Birgə Müəssisəsinə qarşı təsisçilik hüquqlarının bərpası, işgüzar nüfuza dəyən zərərin ödənilməsi və dividendin verilməsi barədə iddiası üzrə işin icraatına xitam verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası İqtisad Məhkəməsinin 28 iyul 2003-cü il tarixli qərarı ilə Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikası İqtisad məhkəməsinin qərarı dəymişdirilmədən saxlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi MİÜMK-nın 23 oktyabr 2003-cü il tarixli qərarı ilə məhkəmə aktları ləğv edilib, iş yeni apellyasiya baxışına göndərilmişdir.

İş materiallarından görünür ki, Azərbaycan Respublikasının Rabitə Nazirliyi məhkəmədə iddia qaldıraraq, «AzEvroTel» Birgə Müəssisəsinin Nizamnaməsinə müvafiq olaraq müəssisənin baş direktorunun hər rüb birgə müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti haqqında Rəyasət Heyətinə hesabat təqdim etməli, hər ilin sonuna iki ay qalmış növbəti il üçün illik planı təsdiqə verməli olduğunu, 2000-2001-ci illər ərzində «AzEvroTel» Birgə Müəssisəsinin birgə təsisçi olan Rabitə Nazirliyinə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumat vermədiyini, dividendlər ödəmədiyini, bununla onlara ziyan vurduğunu bildirib, «AzEvroTel» Birgə Müəssisəsinin həmin hərəkətləri nəticəsində onlara vurulmuş zərərin və dividendin ödənilməsinə və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında onlara hesabat verməsini xahiş etmişdir.

İş üzrə yuxarıda göstərilən məhkəmə aktları qəbul edilmişdir.

İşin icraatına xitam verən birinci instansiya məhkəməsi öz qərarını «AzEvroTel» Birgə Müəssisəsinin yaradılması haqqında təsis müqaviləsinə müvafiq olaraq tərəflər arasında yaranan mübahisələrə arbitraj qaydasında İsveçin Stokholm şəhərində baxılmalı olması ilə əsaslandıraraq, Apellyasiya Məhkəməsi bu qərarı dəyişdirmədən saxlamışdır.

Ali Məhkəmənin MİÜMK-sı apellyasiya instansiyası

məhkəməsinin qərarladını ləğv etdikdə Azərbaycan Respublikası MPM-in 444-cü maddəsinin normalarının tətbiq edilmədiyini əsas göstərmişdir.

Ali Məhkəmənin MİÜMK-sı öz qərarında göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının MPM-in 444-cü maddəsində müəyyən olunan hallar üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. Bu maddənin 444.0.1-ci hissəsinə görə hüquqi şəxsin həqiqiliyinin və ya qeyri həqiqiliyinin tanınması və hüquqi şəxsin buraxılması, yaxud onun qərarının ləğv edilməsi iddialarına dair işlər, əgər hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında hüquqi ünvanı (olduğu yer) varsa, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətlərinə aid olan hallardan başqa müqavilə aidiyyəti barədə razılığa gələ bilərlər.³¹⁹

MPM-in 465.1.2-ci maddəsində xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutulan əlamət tərəflərin prosessual hüquqlarına riayət edilməsi ilə bağlıdır. İşdə iştirak edən şəxs işə baxılması barədə bildirişin vaxtında və lazımi qaydada ona verilməməsi nəticəsində prosesdə iştirak etmək imkanından məhrum olmuşsa belə halda onun əleyhinə çıxarılmış qətnamənin məcburi qaydada icrasından imtina edilməlidir. Ona görə də əleyhinə qətnamə çıxarılmış şəxs məhkəmə prosesində iştirak etməmişsə qətnamənin icrasını xahiş edən ərizəçi ona məhkəmə prosesində iştirak etmək üçün lazımi qaydada xəbərdarlıq edilməsini təsdiq edən sənədləri məhkəməyə təqdim etməlidir. Ümumi elan şəklində edilmiş xəbərdarlıq lazımi qaydada edilmiş xəbərdarlıq kimi qəbul edilə bilməz. Tərəfə lazımi qaydada xəbərdarlıq edilməsinin digər şərtləri işə baxan məhkəmənin qanunvericiliyi, müvafiq hallarda beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. 1954-cü il Haaqa Konvensiyası (maddə 2, 6) cavabdehin məhkəmə prosesinə cəlb edilməsi proseduruna münasibətdə müəyyənləşdirdiyi qayda daha mürəkkəbdir. Həmin Konvensiyaya müvafiq olaraq xarici dövlət ərazisində məhkəmə sənədlərinin təqdim edilməsi müstəsna olaraq

³¹⁹ Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi mübahisələr Azərbaycan Respublikası MPM-in 444-cü maddəsində göstərilən hallarda Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir //Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Bülletini. 2004. № 1. s.15-16.

hakimiyyət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Birbaşa poçtla göndərmə xüsusi sazişlərdə nəzərdə tutulduğu hallardan başqa istisna olunur. Hər bir halda məhkəmə baxışı prosesində əleyhinə qətnamə çıxarmış şəxsin iştirak etməməsi onun ədalətli məhkəmə baxışına olan hüququnun pozulması ilə əlaqədar ola bilər. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt» (maddə 14),³²⁰ «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası (maddə 6)³²¹ və başqa beynəlxalq sənədlər çəkişmə və tərəflərin hüquq bərabərliyini ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri kimi müəyyənləşdirir. Ona görə də tərəfin lazımı qaydada xəbərdar edilməməsi nəticəsində məhkəmə prosesində iştirak edə bilməməsi həmin prinsiplərin pozulması kimi qiymətləndirilir və belə hallarda xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi qaydada icrasından imtina edilməlidir.

MPM-in 465.4-cü maddəsində xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi eyni tərəflər arasında, eyni predmetə dair və eyni əsaslar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin olması və ya digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmadan əvvəl Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış işin olması əlaməti nəzərdə tutulmuşdur. Həmin əsaslara görə məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtina eyni hüququn məhkəmədə iki dəfə müdafiəsinin yolverilməzliyinə əsaslanır. Burada iki hal fərqləndirilir. Birinci halda, qanunverici eyni tərəflər arasında, eyni predmetə dair və eyni əsaslar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin olması əlamətini xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icrasından imtinanın əsası kimi müəyyən edərkən hansı məhkəmənin - xarici məhkəmə qətnaməsinin və ya Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin qətnaməsinin daha əvvəl qanuni qüvvəyə minməsinə nəzərə almır. Burada yeganə şərt kimi xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınma və məcburi icraya yönəldilməmişdən əvvəl eyni tərəflər

³²⁰ Mec dunar odni e akti o pr avax çel oveka. Sbor ni k dokument ov. M.2000.s.57.

³²¹ Mec dunar odni e akti o pr avax çel oveka. Sbor ni k dokument ov. M.2000.s. 541.

arasında, eyni predmetə dair və eyni əsaslar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin olmasıdır. İkinci halda isə digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmadan əvvəl Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış işin olması xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınmasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutulur. Burada o cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış iş, digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmadan əvvəl qaldırılmış olmalıdır. Yəni ikinci əlamətdə zaman ünsürü qanunverici tərəfindən nəzərə alınmışdır.

MPM-in 465.1.4-cü maddəsində xarici məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəsinə minməsi əlamətinə istinad edilir. Qətnamənin məcburi qaydada tanınması və icrası üçün ərazisində həmin qətnamə çıxarılan dövlətin qanunvericiliyi üzrə qanuni qüvvəyə minməlidir. Əks halda bu cür qətnamənin icrasından imtina edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır xarici məhkəmə qətnaməsində icra üçün müəyyən edilmiş müddətin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Çünki bu xarici məhkəmə qətnaməsinin dəyişdirilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

MPM-in 465.1.5-ci maddəsində xarici məhkəmə qətnaməsinin icrasının Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin əsas prinsipləri və suverenliyi ilə ziddiyyət təşkil etməsi onun məcburi qaydada icrası və tanınmasından imtina üçün əsas kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Suverenlik hakimiyyətin üstünlüyünü bildirir. Hər bir dövlət tam suverenliyə malikdir və öz siyasi, iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz olaraq özü müəyyən edir. Suverenlik dövlətin xarici siyasətdə asılı olmamasını, daxili işlərdə isə qərarlarının üstün hüquqi qüvvəyə malik olmasını nəzərdə tutur. Suverenliyin hüquqi ifadəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunlarının onun ərazisində üstün hüquqi qüvvəyə malik olmasındadır.

MPM-nin 465.1.6-cı maddəsində xarici dövlətin qarşılıqlı əlaqələri təmin olunmaması, həmin dövlətin ərazisində məhkəmənin çıxardığı qətnamənin tanınması və icrasından imtina üçün əsas kimi nəzərdə tutur. Qarşılıqlı əlaqələrin təmini bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə və qoşulduğu çoxtərəfli müqavilələrdə öz əksini

tapır. Hər hansı bir dövlətlə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilənin olmaması hələ həmin dövlətin ərazisində çıxarılmış məhkəmə qətnamələrinin tanınması və məcburi icrasından imtina üçün mütləq əsas deyildir. Dövlətlər arasında qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilələrin olmadığı hallarda da xarici məhkəmə qətnamələri Azərbaycan Respublikasında tanına və icra edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə məhkəmə qərarlarının tanınması və icrasından imtinanın Məcəllədə göstərilənlərdən fərqli əsasları da nəzərdə tutula bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 54-cü maddəsində digər əsaslarla yanaşı məhkəməsi tapşırığı icra edən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məcburi icra müddətlərinin bitməsi də xarici məhkəmə qətnaməsindən imtinanın əsası kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Minsk Konvensiyasının 55-ci maddəsi də tapşırığın icra müddətinin keçməsinə qətnamənin icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutur. Minsk Konvensiyasında həmçinin müqavilə aidiyyəti işlərində sazişi təsdiq edən sənədin olmamasını da məhkəmə qətnaməsinin icrasından imtinanın əsası kimi nəzərdə tutur.

MPM-in 465.2-ci maddəsində göstərilir ki, «əgər Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barədə və eyni əsaslarla olan mübahisə barədə iş başlanmışdırsa, məhkəmə qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə ərizəyə baxılmasını dayandırır. Qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə qərar qəbul edildiyi halda, məhkəmə iş üzrə icraata xitam verir. Əgər ərizə rədd edilmişsə, mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxılır». Fikrimizcə, həmin maddə aşağıdakı kimi verilsəydi daha məqsədemüvafiq olardı. «Əgər Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barədə və eyni əsaslarla olan mübahisə barədə iş başlanmışdırsa, işi başlayan məhkəmə bu barədə məlumat aldıqda işə baxılmasını dayandırır, Qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə qərar qəbul edildiyi halda, məhkəmə iş üzrə icraata xitam verir. Əgər ərizə rədd edilmişsə, mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxılır». Çünki Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barədə və eyni əsaslarla olan mübahisə barədə işin olması,

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə məhkəmə qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə ərizəyə baxılmasına mane olmamalıdır. Belə ki, MPM-nin 465.1.3-cü maddəsinə əsasən digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmadan əvvəl Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış iş varsa, müraciətə baxan məhkəmə xarici məhkəmə qətnaməsini məcburi icra və tanımaqdan imtina etməlidir. Əgər Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində iş sonradan başlanmışsa, bu fakt Ali Məhkəmənin xarici məhkəmə qətnaməsini məcburi tanınması və icrası barədə iş üzrə müvafiq qərar çıxarmasına maneçilik etməməlidir. Məhz həmin qərardan asılı olaraq birinci instansiya məhkəməsinin müvafiq iş üzrə prosesi davam etdirməsi və ya işi xitam etməsi məsələsi həll olunmalıdır. Yəni qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə qərar qəbul edildiyi halda, məhkəmə iş üzrə icraata xitam verir. Əgər ərizə rədd edilmişsə, mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxılır.

«Birincilik faktı müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə bu məsələnin həlli müxtəlifdir. Məsələn, Avstriyada mülki iş iddia ərizəsinin surəti cavabdehə təqdim edildiyi andan, Almaniyada və bir sıra başqa dövlətlərdə isə iddia məhkəməyə təqdim edildiyi andan başlayır».³²²

9.3. Xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası

MPM-in 466.0-cı maddəsinə əsasən xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası barədə ərizəyə aşağıdakılar əlavə edilir:

- xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə minməsinə təsdiq edən, üzərində qeydiyyat aparılmış surəti, zərərinə qətnamə çıxarılmış və məhkəmə prosesində iştirak etməyən tərəfin işə baxılması barədə vaxtında və lazımı qaydada xəbərdar edilməsini təsdiq edən sənəd;

- sənədlərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, təsdiq edilmiş surətləri.

³²² Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı. 2002. s.763.

İstinad olunan maddə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası barədə ərizəyə əlavə edilməli olan sənədlərin dairəsini müəyyənləşdirir. Xarici məhkəmə qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə ərizə yazılı formada tərtib olunur, ərizəçi və ya onun nümayəndəsi tərəfindən imzalanır. Əgər Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa ərizə və ona əlavə edilmiş sənədlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Xarici dövlətlərdə sənədlərin tərcüməsi məsələsi rəsmi və andlı tərcüməçilər institutunun yaradılması yolu ilə həll edilmişdir. Rəsmi və ya andlı tərcüməçilər sənədləri tərcümə edir, onun keyfiyyət və orijinalı ilə eyniliyinə görə cavabdehlik daşıyır.

1994-cü il mart ayının 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsinin 44-cü maddəsinə əsasən konsul sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünü təsdiq edir. Nizamnamənin 54-cü maddəsinə əsasən konsul, konsul dairəsində olan dövlət orqanlarının iştirakı ilə hazırlanmış və ya bu orqanlardan daxil olan sənədləri və aktları leqallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının orqanları belə sənədləri və aktları, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və ya Azərbaycan Respublikasının və konsulluğun yerləşdiyi dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, yalnız konsul tərəfindən leqallaşdırıldıqdan sonra qəbul edilirlər. Konsul leqallaşdırılması bu sənədlərdə və aktlardakı imzaların həqiqiliyini və bu sənəd və aktlarda konsulluğun yerləşdiyi dövlətin qanunlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirib təsdiq etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası 5 oktyabr 1961-ci ildə Haaqada qəbul edilmiş «Xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbini ləğv edən Konvensiya»ya qoşulmuşdur. Həmin Konvensiya Razılığa gələn Dövlətlərdən birinin ərazisində edilmiş və digər Razılığa gələn Dövlətin ərazisində təqdim olunan rəsmi sənədlərə tətbiq edilir. Konvensiyanın məqsədləri üçün aşağıdakılara rəsmi sənədlər kimi baxılır:

a) dövlətlətin yurisdiksiyasına tabe olan orqan və ya vəzifəli şəxslərdən, o cümlədən dövlət ittihamçısından (prokurordan) məhkəmə katibindən, məhkəmə icraçısından alınan sənədlər;

b) inzibati sənədlər;

c) notariat aktları;

d) özəl fiziki şəxs tərəfindən imzalanmış, sənədlərə tikilən (əlavə edilən) rəsmi qeydlər, sənədin qeydiyyatını və ya müəyyən tarixdə baş vermiş faktı təsdiq edən və imzaların natoriat və rəsmi təsdiqlənməsinə bərabər tutulan rəsmi sənədlər (qeydlər).³²³

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım haqqında başqa dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası barədə ərizəyə əlavə edilməli olan sənədlər şərh olunan maddədə göstərilən sənədlərlə təxminən eynidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında bağlanmış müqavilənin 44-cü maddəsinin 4-cü bəndində vəsatətə aşağıdakı sənədlərin əlavə edilməsi nəzərdə tutulur:

1) əgər qərarın öz mətnində qanuni qüvvəyə minməsi və icra olunması haqqında göstəriş yoxdursa, qeyd olunan qərarın özü, yaxud onun təsdiqlənmiş surəti;

2) prosesdə iştirak etməyən, lakin haqqında qərar qəbul edilən tərəfə, o, fəaliyyət qabiliyyətli deyilsə, onun nümayəndəsinə məhkəmə işinin qaldırılması barədə vaxtında və lazımı qaydada çağırış vərəqəsi göndərildiyini bildirən sənəd;

3) göstərilən sənədlərin təsdiq olunmuş tərcümələri.

Əgər beynəlxalq müqavilə ilə göstərilənlərdən başqa sənədlərin də ərizəyə əlavə edilməsini nəzərdə tutursa, onda həmin tələbə riayət olunmalıdır.

Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınması və məcburi icrası barədə ərizəyə işdə iştirak edən şəxslərə ərizəyə baxılmasının vaxtı və yeri barədə xəbər verilməklə açıq məhkəmə iclasında baxılır.

Məhkəmə bildirişlərinin göndərilməsi qaydası MPM-in 11-ci fəslinin normaları ilə naizama salınır.

Bildiriş vərəqəsinin ona verilməsi barədə məhkəmədə məlumat olarsa, işdə iştirak edən şəxsin üzürlü səbəblər olmadan məhkəməyə gəlməməsi ərizəyə baxılmasına mane olmur. Əgər işdə iştirak edən şəxs ərizəyə baxılmasının başqa vaxta keçirilməsi barədə

³²³ Sbor ni k məc dunar odni x doqovor ov Rossi yskoy F eder aüi i po okazani ö pr avovoy pomoh i . M.1996.s.15.

xahişlə məhkəməyə müraciət edərsə və həmin xahiş məhkəmə tərəfindən üzürlü hesab edilərsə, məhkəmə işə baxılmasını başqa vaxta keçirir və boclunu yeni məhkəmə baxışının vaxtı barədə xəbərdar edir. MPM-in 467.2-ci maddəsində işlədilən «borclu» termini əvəzinə «tərəflər» terminin işlədilməsi daha məqsədmüvafiq olardı.

Məhkəmə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınması və məcburi icrası barədə ərizəyə baxarkən ilk növbədə MPM-nin 465-ci maddəsində ifadəsini tapmış əlamətlərin mövcud olub-olmamasını yoxlayır. Göstərilən əlamətlərdən hər hansı biri mövcud olduqda məhkəmə ərizə üzrə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrasından imtina edilməsi barədə qərardad, belə əlamətlər mövcud olmadıqda isə bundan imtina barədə qərardad çıxarır.

Məhkəmə ərizə üzrə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası və ya bundan imtina edilməsi barədə qərardad çıxarır.

MPM-in 467-ci maddəsində qərardadın məzmununa dair tələbləri nəzərdə tutmadığına görə həmin məhkəmə aktı qəbul edilərkən MPM-nin 264-cu maddəsi rəhbər tutulmalıdır.

MPM-in 468-ci maddəsi xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərardadı əsasında bu qətnamənin məcburi qaydada icra edilməsinin həll olunması haqqında, məhkəmə qətnaməsinin icra edilmə yerinə göndərilməklə icra vəərəqəsi verilməsini nəzərdə tutur.

Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi qaydada icra edilməsi barədə hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən qətnamənin icrasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən edilir.

Beynəlxalq müqavilələrdə xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasının fərqli qaydası nəzərdə tutula bilər. Belə hallarda beynəlxalq müqavilələrin milli qanunvericilikdən üstün hüquqi qüvvəyə malik olması nəzərə alınmaqla icra beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirilməlidir. «Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında» 20 mart 1992-ci il tarixli Kiyev Sazişinin 7-ci maddəsində iştirakçı dövlətlərin səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələrinin digər iştirakçı dövlətin ərazisində tanınması və icrası öhdəliyi öz əksini tapmışdır. Sazişin 8-ci maddəsinə əsasən

qətnamənin icrası maraqlı tərəfin vəsatəti əsasında həyata keçirilir. Vəsatətə aşağıdakılar əlavə olunur:

- məcburi icrası haqqında vəsatət qaldırılmış qətnamənin lazımı qaydada təsdiq olunmuş surəti;

- əgər qətnamənin mətnindən aydın görünürsə, onun qanuni qüvvəyə minməsi haqqında rəsmi sənəd;

- digər tərəfin proses haqqında xəbərdar edilməsi barədə sübut;

- icra sənədi.

8-ci maddənin mətnindən göründüyü kimi xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası barədə sənədi qətnaməni qəbul etmiş məhkəmə verir. Azərbaycan Respublikası MPM-nin 468-ci maddəsinə əsasən bu cür icra və rəqəsi Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsində xarici məhkəmə qətnaməsinin icrası barədə ərizəyə baxıldıqdan və vəsatət müsbət həll edildikdən sonra Ali Məhkəmənin qərarı əsasında verilir.

Saziş əsasən iştirakçı dövlətlərin yüksək məhkəmə orqanları yalnız səlahiyyətli məhkəmə qətnamələrinin icrası prosesində yaranmış mübahisəli məsələləri tənzimləyir. Həmin saziş bağlandıqdan sonra MDB üzvü olan bir çox dövlətlərdə maraqlı şəxsin məhkəmə qətnaməsinin icra etdirmək üçün Sazişin 8-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş sənədləri qətnamənin icrası məqsədilə hara göndərməli olması və başqa dövlətlərin məhkəmə qətnamələrinin icrası qaydası ilə əlaqədar müxtəlif mövqelər yarandı. Göstərilən məsələlərin vahid qaydada həlli üçün Rusiya Federasiyası Arbitraj məhkəməsinin təşəbbüsü ilə MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Hüquqi Məsləhət Şurası «Birliyin üzvü olan dövlətlərin ərazisində arbitraj, təsərrüfat və iqtisad məhkəmələrinin qətnamələrinin qarşılıqlı icra qaydası haqqında» Saziş layihəsini müzakirə və qəbul etdi. Layihə 6 mart 1998-ci ildə MDB Hökumət Başçıları Şurasında qəbul edildi. Sazişi Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla 7 dövlət imzalamışdır. Həmin sazişin müddəalarına müvafiq olaraq qətnamənin icrası haqqında vəsatət «borclunun olduğu dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada müəyyən edilən arbitraj (təsərrüfat və ya iqtisad) məhkəməsinə göndərilməlidir.

Razılığa gələn Tərəflərin birinin ərazisində qətnamənin icrasına artıq başlandığı və ya qətnamə hissəvi icra edilmiş olduqda həmin

faktı təsdiq edən sənədlər və qətnamənin icra edilməmiş hissəsi barədə məlumatlar təqdim olunan sənədlərə əlavə olunmalıdır. Tələbkarın təqdim etdiyi sənədlər rus dilində tərtib olunmalıdır.

Göstərilən sənədlərin məhkəməyə təqdim olunması məhkəmə tərəfindən borclunun məhkəməyə çağırılmaqla məhkəmə iclası keçirilməsini zəruri etmir. Çünki saziş bu cür proseduru nəzərdə tutmur.

Təqdim olunmuş sənədlər qətnamənin icrasından imtina üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsasların mövcud olmaması icra sənədinin dərhal təsdiq edilib icra üçün göndərilməsini şərtləndirir. Əgər aydın olmayan və ya mübahisəli məsələlər möcuddursa, onda arbitraj məhkəməsi borclunu məhkəməyə dəvət etməklə məhkəmə iclası keçirir. Bundan sonra məhkəmə ya qətnamənin məcburi icrası, ya da bundan imtina barədə qərar çıxarır. Məsələnin bu cür həlli artıq məhkəmə prosedurlarını istisna edir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Belarus Respublikası 6 mart 1998-ci il Sazişini imzalamaqdan imtina etmiş və göstərmişdir ki, Rusiya ilə Belarus arasında münasibətlərdə məhkəmə qətnamələrinin icrası proseduru daha sadələşdirilməli və əlavə məhkəmə yoxlamasına ehtiyac olmamalıdır. Xarici məhkəmə qətnamələrinin icrası prosedurunun sadələşdirilməsi, müasir dövrdə bu cür qətnamələrin icrasına milli rejim prinsipinin tətbiq edilməsinin getdikcə daha çox yayılması ilə bağlıdır. Avropa İttifaqı çərçivəsində xarici məhkəmə qətnamələrinin icrasında milli rejimin tətbiqi müsbət nəticələrini vermişdir.

Xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası qaydası ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilənin 50-ci maddəsinə əsasən, icraya icazə verilməsi haqqında vəsatətə baxılması ərazisində icra həyata keçirilməli olan Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinin səlahiyyətinə daxildir.

İcraya icazə verilməsi haqqında vəsatət birinci instansiyada iş üzrə qərar çıxaran məhkəməyə verilir. İş üzrə birinci instansiyada qərar çıxaran məhkəməyə verilən vəsatət qərar çıxarmağa səlahiyyəti olan məhkəməyə göndərilir.

MPM-in 468.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi qaydada icra edilməsi barədə hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən qətnamənin icrasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən edilir.

«Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 27 dekabr 2001-ci il tarixli Qanununun 2.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə və digər orqanların qərarlarının məcburi icrası məhkəmə icraçıları tərəfindən həyata keçirilir.

Qanunun 13.1.4-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq arbitrajların və münisflər məhkəmələrinin qərarları, xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qərarları əsasında verilən icra vərəqələri üç il ərzində icraya yönəldilməlidir. Qanunun 76-cı maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbi vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xarici təşkilatlar barəsində məhkəmə və digər orqanların qərarları həmin Qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada icra olunur. Qanunun 77-ci maddəsi xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qərarlarının Azərbaycan Respublikasında icrasının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinə və həmin Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qərarları əsasında icra sənədi, həmin qərar Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada tanındıqdan sonra verilir.

9.4. Xarici dövlət məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması

MPM-in 469-cu maddəsinə əsasən xarici dövlətin məcburi icra olunması tələb edilməyən məhkəmə qətnamələri, maraqlı şəxs tərəfindən buna qarşı etiraz daxil olmamışsa, hər hansı sonrakı icraat olmadan tanınır.

Həmin maddədə qaranlıq qalan məsələlərdən biri maraqlı şəxsin icra olunması tələb edilməyən məhkəmə qətnaməsindən etiraz etmə qaydası ilə əlaqədardır. Belə ki, şərh olunan maddədə maraqlı

şəxsin həmin qətnamədən necə və nə vaxt xəbər tutması aydınlaşdırılmır. MPM-nin 471-ci maddəsi etirazın verilməsi üçün bir aylıq müddət müəyyən etsə də, həmin müddətin hansı vaxtdan axmağa başladığı göstərilir. Fikrimizcə, bu müddət icrası tələb olunmayan qətnamənin tanınması üçün məhkəməyə daxil olub, məhkəmə tərəfindən maraqlı şəxsə məlumatın çatdırıldığı tarixdən axmağa başlamalıdır. Maraqlı şəxs belə məlumatı aldıqdan sonra həmin qətnamənin tanınmasına etiraz etmək imkanına malik olacaqdır.

Bu cür qətnamələrin tanınması üçün sonrakı icraata yalnız maraqlı şəxsin qətnamənin tanınmasına etirazı olduqda yol verilir. Maraqlı şəxs tərəfindən etirazın daxil olmaması, bu halda onun qətnamə ilə sözsüz razı olduğuna dəlalat edir və bu zaman əlavə məhkəmə proseduruna ehtiyac qalmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, onda icrası tələb olunmayan qətnamələrin tanınması həmin qaydada aparılmalıdır. Belə ki, Minsk Konvensiyasının 52-ci maddəsinə əsasən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə orqanları tərəfindən çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minmiş qətnamə öz xarakteri etibarlı ilə icra olunmağı tələb etmirsə, digər Razılaşmış Tərəflərin ərazisində aşağıdakı şərtlərlə xüsusi icraat aparılmadan tanınır:

-əgər sorğu edilən Razılaşmış Tərəfin ədliyyə orqanları həmin iş üzrə əvvəllər qanuni qüvvəyə minmiş qətnamə çıxarmışlarsa;

-iş həmin Konvensiyaya və onda nəzərdə tutulan hallarda vəsatət qaldırılmış qətnamənin ərazisində tanınmalı olduğu Razılaşmış Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən həmin Tərəfin ədliyyə orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aid deyildirsə.

Deməli, Konvensiyada icrası tələb olunmayan qətnamələr heç bir sonrakı icraat aparılmadan Razılığa gələn Tərəfin ərazisində tanınmasından yalnız iki halı istisna edir. Bunlar qətnamənin tanınmasının tələb olunduğu dövlətin ərazisində artıq həmin iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qətnamənin olması və həmin işin dövlətin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmasıdır.

MPM-in 471-ci maddəsinə əsasən işdə iştirak edən şəxs, xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin daxil olmasını bildiyi bir ay

müddətində bu qətnamənin tanınmasına etiraz barədə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Həmin maddə xarici dövlətin məcburi icra olunması tələb edilməyən məhkəmə qətnaməsi ilə bağlı sonrakı icraatın zəruriliyini şərtləndirir. Bu zərurət isə maraqlı şəxsin qətnamənin tanınmasına etirazı ilə bağlıdır. Maraqlı şəxs xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin daxil olmasını bildiyi vaxtdan bir ay müddətində bu cür etirazı Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə təqdim etməlidir. Qanunverici maraqlı şəxsin həmin qətnamənin daxil olmasından xəbər tutma qaydasını müəyyənləşdirməsə də bu məlumatın ona MPM-nin 11-ci fəslinin qaydalarına əsasən çatdırılması başa düşülür.

Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasına qarşı işdə iştirak edən şəxsin etirazına işdə iştirak edən şəxslərə bu Məcəllədə göstərilən qaydada bildirilməklə açıq məhkəmə iclasında baxılır.

Tərəflərin məhkəmə iclasına çağırılması MPM-nin 11-ci fəslinin qaydalarına əsasən həyata keçirilir. Məhkəmə iclasında tərəfin iştirakı məcburi deyildir. Məhkəmə baxışının vaxtı və yeri barədə lazımı qaydada məlumatlandırılmış tərəflər üzürsüz səbəbdən məhkəmə baxışına gəlməmişlərsə, bu etiraza baxılmasına mane olmur.

Əgər şəxs etiraza baxılması vaxtının başqa vaxta keçitilməsinə dair məhkəməyə müraciət edərsə və bu xahiş məhkəmə tərəfindən üzürlü hesab edilərsə, onda məhkəmə baxışı başqa vaxta keçirir və bu barədə işdə iştirak edən şəxslərə bildirir. MPM-in 272.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq məhkəmə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasına qarşı etiraza baxdıqdan sonra qərarə çıxarır. Qanunverici çıxarılan qərarədləri fərqləndirməsə də aydındır ki, məhkəmə həm etirazı təmin etməyib xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinə tanıya bilər, həm də etirazı təmin edib qətnamənin tanınmasından imtina edə bilər.

Məcburi icra edilməli olmayan xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının rədd edilməsinə bu Məcəllənin 465-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda yol verilir.

MPM-in 473.2-ci maddəsində göstərilir ki, «qərarədlərin surəti onun çıxarıldığı gündən 3 gün müddətində xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin çıxarılması (qanunda «tanınması» sözü əvəzinə

«çıxarılması» sözü işlənmişdir) barədə ərizə vermiş şəxsə və ya onun nümayəndəsinə və qətnamənin tanınmasına qarşı etiraz etmiş şəxsə göndərilir» .

Qeyd etmək lazımdır ki, 49-cu fəsildə xarici dövlətin məcburi icra olunması tələb edilməyən məhkəmə qətnaməsinin maraqlı şəxs tərəfindən buna qarşı etiraz daxil olmadıqda hər hansı sonrakı icraat olmadan tanınması müəyyənləşdirilmiş və etiraz daxil olduqdan sonrakı prosessual hərəkətlər izah olunmuşdur. Lakin tanınmanın hansı qaydada həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilməmişdir. Fikrimizcə, xarici dövlətin məcburi icra olunması tələb olunmayan məhkəmə qətnaməsi Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə daxil olduqdan sonra bu barədə maraqlı şəxsə məlumat verilməlidir. Maraqlı şəxs həmin məlumatı aldıqdan bir ay sonra məhkəməyə heç bir etiraz təqdim etməzsə, onda məhkəmə qətnaməsinin Azərbaycan Respublikasında tanınması barədə qərardad çıxarılmalı və bu barədə tərəflər məlumatlandırılmalıdırlar.

9.5. Ailə işləri üzrə qətnamələr

MPM-in 470.1-ci maddəsində göstərilir ki, «əgər xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi ilə nikah pozulmuşsa, etibarlı və ya etibarsız hesab edilmişsə, bu qətnamənin icra edilməsi üçün onun Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi tərəfindən tanınması tələb olunur. Bu halda tanınma xarici dövlətin qarşılıqlı təminatından asılı deyildir».

Fikrimizcə, maddə qüsurlu cəhətlərə malikdir. Əvvəla maddənin adı «ailə işləri üzrə qətnamə qəbul edilməsinin məcburiliyi» adlanır. Qanunvericinin nəyi nəzərdə tutması aydın deyil. Çünki məhkəmə onsuz da hər hansı bir mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etdikdə qətnamə qəbul edir. Lakin belə bir müddəanın maddənin adı kimi işlədilməsi anlaşılmır. Həm də 49-cu fəsil xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınmasına həsr olduğu halda ailə işləri üzrə qətnamə qəbul edilməsinin məcburiliyi adı altında maddənin həmin fəsilə nə üçün daxil edilməsi anlaşılmır. Maddənin məzmunu oxunduqda belə qənaətə gəlmək olur ki, qanunverici ailə işləri üzrə (nikah pozulması, etibarlı və ya etibarsız hesab edilməsi)

xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi qaydada tanınmasını nəzərdə tutur. Lakin 49-cu fəsilin məzmununa, o cümlədən 469-cu maddəyə əsasən bu cür qətnamələr də adi qaydada tanınmalıdır.

İkincisi, qanunverici nikahın etibarlı hesab edilməsi termini işlətməmiş, lakin Ailə Məcəlləsi normaları nikahın etibarsız hesab edilməsi barədə müddəalar nəzərdə tutduğu halda, nikahın etibarlı hesab edilməsi barədə müddəa nəzərdə tutmur. Konkret hal üçün qanunvericinin istəyi məlum deyildir. Çünki məhkəmələr nikahın etibarlı hesab edilməsi barədə işlərə baxmır. Nikah məhkəmə vasitəsi ilə etibarsız hesab edilə və ya nikaha xitam verilə bilər.

Üçüncü, maddədə qeyd olunur ki, xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi ilə nikah pozulmuşsa, etibarlı və ya etibarsız hesab edilməmişə, bu qətnamənin icra edilməsi üçün onun Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi tərəfindən tanınması tələb olunur. Söhbət əgər qətnamənin icrasından gedirsə, onda göstərilən maddə 49-cu (Xarici məhkəmə qətnamələrinin tanınması) fəsildə deyil, 48-ci (xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası) fəslində öz ifadəsini tapmalı idi.

MPM-in 470.2-ci maddəsində qanunverici qətnamə qəbul edilən zaman ər-arvadın hər ikisinin nikahı pozan orqanın aid olduğu dövlətin vətəndaşı olması halında qətnamənin tanınması zərurətinin olmamasını təsbit edir. Həmin maddədən belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, MPM-in 470.1-ci maddəsi qətnamə qəbul edilən zaman ər-arvadın heç olmasa birinin nikahı pozan orqanın aid olduğu dövlətin vətəndaşı olmadığı halda tətbiq olunmalı, yəni belə qətnamələr Azərbaycan Respublikasında tanınmalıdır.

9.6. Xarici dövlətin arbitrajlarının qətnamələrinin tanınması və icrası

MPM-in 474-cü maddəsində göstərilir ki, bu bölmənin maddələri həmçinin, xarici dövlətlərin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icra edilməsi və ya tanınması barədə qətnamələrə də tətbiq edilir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, istinad olunan

maddədə nəzərdə tutulan bölmə MPM-nin dördüncü bölməsini (maddə 439-477) əhatə edir. Maddədə qeyd olunan xarici dövlətlərin arbitraj məhkəmələri ifadəsi əslində xarici arbitrajları nəzərdə tutur. Həmin arbitrajlar dövlətlərin məhkəmə sisteminə daxil olmayan arbitrajlardır. Arbitrajlara hər hansı mübahisənin verilməsi qabaqcadan qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş aidiyyətə əsasən deyil, tərəflər arasında bağlanmış arbitraj sazişi əsasında həyata keçirilir. Xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi haqqında Nyu-York Konvensiyasının 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq arbitraj qətnaməsi dedikdə, hər bir konkret iş üzrə təyin edilmiş arbitrlərin (*ad hoc*) arbitraj qətnamələrindən əlavə, tərəflərin müraciət etdiyi daimi arbitraj orqanlarının arbitraj qətnamələri də başa düşülməlidir.

İstinad olunan maddədə aydınlaşdırılmalı olan məsələlərdən biri də cümlədə ikinci dəfə «qətnamə» ifadəsinin işlənməsidir. Çünki «xarici dövlətlərin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icra edilməsi və ya tanınması barədə qətnamələr» dedikdə nəyin nəzərdə tutulması müəyyən deyil. Fikrimizcə, burada qətnamə ifadəsi lüzumsuz yerə işlədilir. Yaxşı olardı ki, cümlədən «barədə qətnamələr də» ifadəsi çıxarılmaqla «və ya tanınmasına tətbiq edilir» ifadə ilə bitmiş olsun. Çünki xarici dövlətlərin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrin icra edilməsi və ya tanınması barədə qətnamə çıxarılmır. Qətnamə mübahisəni mahiyyəti üzrə həll edən məhkəmə qərarıdır. Qətnamənin icra edilməsi və ya tanınması barədə qərardad çıxarıla bilər. Bölmənin maddələrinin qərardada deyil, onun çıxarılması qaydasına tətbiq edilməsindən danışmaq olar.

Fikrimizcə, daha yaxşı olardı ki, Məcəllədə xarici arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin «icrası və ya tanınması» sözləri «tanınması və ya icrası» formasında yazılmış olsun. Çünki icra edilməli olan qətnamə ilk növbədə tanınmalı, sonra isə icra olunmalıdır, yəni tanınma icranın ilkin mərhələsini təşkil edir. V. Mirkamal qeyd edir ki, «xarici ölkə məhkəmələrinin qətnaməsinin tanınması-onun məcburi icrasının əsas şərtidir».³²⁴

MPM-də xarici dövlətlərin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin

³²⁴Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı 2003.s.526.

tanınması və icra edilməsi qaydası da nəzərdə tutulmuşdur. MPM-in 475-ci maddəsinə əsasən xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icrasını və tanınmasını bildirən hüquqi və fiziki şəxs, arbitraj qətnaməsinin əslini və ya onun təsdiq edilmiş surətini, habelə arbitraj sazişinin əslini və ya onun surətini təqdim etməyə borcludurlar. Əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsi və ya sazişi xarici dildədirsə, tərəflər bu sənədlərin təsdiq edilmiş, Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməlidirlər.

MPM-in 476-cı maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin məcburi icra edilməsi və tanınmasından şəxsə aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

- işdə iştirak edən şəxsin əleyhinə yönəldilən arbitraj məhkəməsi qətnaməsinin məcburi icrası və tanınması haqqında ərizəsinə baxan məhkəməyə o, aşağıdakı sübutları təqdim edərsə:

- arbitraj sazişində iştirak edən tərəflərdən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuş, yaxud bu sazişə əsasən tərəflərin tabe olduğu qanuna görə, sazişdə belə müddəa olmadıqda isə qətnamə çıxarılan ölkənin qanununa görə etibarsız hesab edilmişdir;

- əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəf arbitrin və ya arbitraj baxışının təyin edilməsi vaxtı haqqında lazımi qaydada xəbərdar edilməmiş və ya başqa səbəblərdən öz izahatını təqdim edə bilməmişdir;

- qətnamə arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya onun şərtlərinə uyğun gəlməyən mübahisə üzrə çıxarıldıqda, yaxud arbitraj sazişinin hədlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə bəndlərə malik olduqda; lakin əgər arbitraj sazişi ilə əhatə olunan məsələlər üzrə bəndlər bu saziş ilə əhatə olunmayan məsələlərdən ayrılırsa, onda arbitraj sazişi ilə əhatə olunmayan məsələlər üzrə bəndləri olan qətnamənin hissəsi tanına və icraya yönəldilə bilər;

- münsiflər məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj qaydaları tərəflərin razılığına və ya bunların olmaması arbitrajın olduğu ölkənin qanununa uyğun gəlmirsə;

- qətnamə tərəflər üçün hələ məcburi deyildirsə və ya ləğv edilmişsə, yaxud qanunları əsasında çıxarıldığı ölkənin məhkəməsi tərəfindən ləğv edilmişsə və ya icrası dayandırılmışsa;

- əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması barədə ərizəyə baxan məhkəmə müəyyən etsə ki, mübahisənin obyektı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən arbitraj baxışının predmeti ola bilməz, yaxud arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinə ziddir.

Xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasının kifayət qədər işlənmiş sistemi mövcuddur. Beynəlxalq müqavilə iştirakçılarının arbitraj qətnamələrinin məcburi icrasına inamı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi amili kimi qiymətləndirilir. Bu sistemin əsasını xarici arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası təşkil edir. Lakin başqa arbitraj konvensiyalarında da arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrasını nəzərdə tutan normalar vardır. Bu cür normalar, məsələn, 1961-ci il Avropa Konvensiyasında, 1962-ci il Moskva Konvensiyasında, 1965-ci il Vaşinqton Konvensiyasında, 1992-ci il MDB çərçivəsində bağlanmış Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydısı haqqında sazişdə, bir çox ikitərəfli hüquqi yardım haqqında bağlanmış müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Yüz əlliyyə yaxın dövlətdə xarici arbitraj qətnamələrinin icrası Nyu-York Konvensiyası ilə təmin olunur. Konvensiyaya müvafiq olaraq «xarici arbitraj qətnaməsi» dedikdə, tanınması və icrası xahiş olunan dövlətin ərazisində deyil, başqa dövlətin ərazisində çıxarılmış qətnamələr başa düşülür (maddə 1). Göründüyü kimi Konvensiya arbitraj qətnaməsinin «xariciliyini» müəyyən edilməsi üçün yalnız bir meyar – onun çıxarılma yerini müəyyənləşdirir. Qətnamə o vaxt xarici olur ki, o başqa dövlətdə çıxarılmış olsun. Bu müddəa eyni dərəcədə həm arbitraj institutları, həm də *ad hoc* arbitrajlara şamil olunur. Lakin bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində arbitraj qətnamələrinin «xariciliyi»nə başqa meyarlar da təsir göstərir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasında xarici prosessual normalar əsasında çıxarılan qətnamələr də xarici qətnamə kimi qiymətləndirilir. Deməli, qətnamənin icra olunduğu dövlətdə onun daxili qətnamə hesab olunmadığı hallarda da o, xarici qətnamə kimi qiymətləndirilməlidir.

Nyu-York Konvensiyasının səciyyəvi cəhəti ondadır ki, konvensiya xarici arbitraj qətnaməsinin icrasının onun ərazisində çıxarıldığı dövlətin konvensiya iştirakçısı olmasından asılı etmir. Məhz bu cəhətə görə Konvensiyanın qüvvəsinin ərazi dairəsi iştirakçı dövlətlərin əhatə etdiyi ərazidən daha genişdir. Faktiki olaraq Konvensiya mövcud dövlətlərin hər hansı birinin ərazisində çıxarılan arbitraj qətnaməsinin icrası üçün imkan yaradır.

Əlbəttə, dövlət Konvensiyaya qoşulan vaxt onun hüquqi rejiminin iştirakçı olmayan dövlətlərin ərazisində çıxarılmış arbitraj qətnamələrinə şamil olunmaması barədə qeyd-şərt edə bilər. Məsələn, Rusiya Federasiyasında Konvensiya iştirakçısı olmayan dövlətlərin ərazisində çıxarılan arbitraj qətnamələri yalnız qarşılıqlı razılıq əsasında icra olunur. Razılığa gələn Dövlətlərin ərazisində çıxarılmış arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası zamanı qarşılıqlı təminatlandırmanın mövcudluğunun araşdırılması zəruri deyildir. Çünki həmin təminat artıq konvensiyaya qoşulmaqla əldə olunmuşdur. Göstərilən müddəalar Konvensiyanın özündə nəzərdə tutulmuşdur.

Qarşılıqlı özünü iki formada göstərə bilər:

-müqavilə üzrə, bu zaman qətnamənin icrası vəzifəsi Arəbaycan Respublikasının müvafiq dövlətlə hər hansı başqa müqaviləsindən yaranmış olur;

-faktiki, bu zaman Azərbaycan Respublikası Nyu-York Konvensiyasında iştirak etməyən başqa dövlətin ərazisində çıxarılmış qətnamənin icrasını o şərtlə təmin edir ki, həmin dövlət də Azərbaycan Respublikası ərazisində çıxarılmış qətnamələrin tanınması və icrasını öz ərazisində təmin etmiş olsun.

Nyu-York Konvensiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o razılığa gəlmiş dövlətlərin üzərinə xarici arbitraj qətnamələrinin məcburi tanınması və icrası öhdəliyi qoyur və bunun üçün hüquqi əsas yaradır. Bunlar aşağıdakılarda təzahür edir:

-dövlət xarici arbitraj qətnamələrini özünün prosessual hüququna müvafiq qaydada tanıyır və icra edir; icranın xahiş edildiyi dövlətin milli hüququ qətnaməni icra etməyə səlahiyyətli olan məhkəmə orqanını və bu icranın qaydasını müəyyən edir;

-maraqlı tərəf icranın xahiş olunduğu dövlətin səlahiyyətli

orqanına müraciət edir və bu zaman aşağıdakıları təqdim edir: a) lazımı qaydada təsdiq edilmiş arbitraj qətnaməsinin əslini və ya onun lazımı qaydada təsdiq edilmiş surətini; b) arbitraj sazişinin əslini və ya onun lazımı qaydada təsdiq olunmuş surətini; c) həmin sənədlərin icrası xahiş olunmuş dövlətin rəsmi dilinə tərcüməsini;

-arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından yalnız Konvensiyanın 5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslar mövcud olduqda imtina edilə bilər. Həmin əsaslar iki qrupa bölünür: birinci qrupa əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəfin xahişi ilə tətbiq olunan və onların mövcudluğunu həmin tərəfin sübuta yetirdiyi əsaslar; ikinci qrupa icra barədə xahişə baxan səlahiyyətli orqanın təşəbbüsü ilə tətbiq oluna bilən əsaslar.

Birinci qrupa daxil olan əsaslar əsasən arbitraj sazişi ilə bağlı olur. Arbitraj qətnaməsinin tanınması və icrasından o halda imtina edilə bilər ki, a) arbitraj sazişi həqiqi olmasın; b) arbitraj qətnaməsi arbitraj sazişindən kənara çıxmış olsun; c) əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəf arbitrin təyin olunması və ya arbitraj baxışı barədə lazımı qaydada xəbərdar edilməmiş və ya başqa səbəb üzündən öz izahatlarını təqdim etmək imkanına malik olmamışdır. Başqa sözlə, həmin tərəfin prosesual hüquqları, o cümlədən onun arbitraj prosesində bərabər iştiraka olan hüququ pozulmuşdur. d) qətnamə qanuni qüvvəyə minməmişdirsə (məsələn, qətnamənin çıxarıldığı ölkənin səlahiyyətli orqanı tərəfindən icrası dayandırılmış və ya ləğv olunmuşdur).

İkinci qrupda yalnız iki əsas öz əksini tapmışdır. İcranın xahiş olunduğu ölkənin səlahiyyətli orqanı həmin ölkənin qanununa əsasən mübahisənin obyektinin arbitraj baxışının predmeti ola bilmədiyini müəyyən etdikdə və qətnamənin tanınması və icrasının həmin ölkənin ictimai qaydasına zidd olmasını müəyyən etdikdə.

1961-ci il Avropa Konvensiyası arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası ilə bağlı xüsusi qayda nəzərdə tutmur. Lakin həmin Konvensiyada arbitraj qətnaməsinin çıxarıldığı dövlətdə etibarsız hesab edilməsi imkanını nəzərdə tutan 9-cu maddə vardır. Həmin maddənin 1-ci bəndinə əsasən qətnamənin etibarsız hesab edilməsi onun başqa dövlətdə tanınması və icrasından imtina üçün əsas kimi qəbul edilməlidir. Avropa Konvensiyasında qətnamənin ləğvi üçün əsaslar Nyu-York Konvensiyasının 5-ci maddəsində

nəzərdə tutulmuş əsaslarla üst-üstə düşür. Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli qaydası haqqında Sazişdə arbitraj qətnamələrinin tanınması və icrası haqqında məsələ bir qədər fərqli qaydada həll olunur. Sazişdə qətnamənin tanınması icrasından fərqləndirilir. MDB iştirakçısı olan dövlətlər qarşılıqlı olaraq səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələrini tanıyırlar (maddə 7-nin 1-ci hissəsi). Tanınma üçün Saziş başqa heç bir əlavə prosedur nəzərdə tutmur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərəflərin iştirakçı dövlətin ərazisində çıxarılmış qanuni qüvvəyə minmiş qətnamədən irəli gələn hüquq və vəzifələri hər hansı digər iştirakçı dövlətin ərazisində bütün maraqlı şəxsləri, həmçinin hakimiyyət və idarəçilik orqanları tərəfindən səlahiyyətli orqanın hər hansı bir qətnaməsi və ya sərəncamı olmadan tanınmalıdır.

Qətnamənin icrası üçün başqa prosedur nəzərdə tutulmamışdır, yəni maraqlı tərəf bu barədə vəsatət verməlidir. Vəsatətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır: qətnamənin lazımi qaydada təsdiq olunmuş surəti, qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi barədə rəsmi sənəd, proses barədə əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəfin xəbərdar edilməsi barədə bildiriş və icra sənədi.

Əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəfin xahişi ilə, icranın xahiş olunduğu yerin səlahiyyətli məhkəməsi sazişin 9-cu maddəsində nəzərdə tutulan əsaslara görə icradan imtina edə bilər. Nyu-York Konvensiyasından fərqli olaraq burada arbitraj sazişi ilə bağlı əsaslar nəzərdə tutulmamışdır. Məhkəmə aşağıdakı hallarda icradan imtina edə bilər:

1) eyni tərəflər arasında eyni predmet və eyni əsaslar sazişin iştirakçı dövlətlərinin birinin səlahiyyətli məhkəməsi tərəfindən çıxarılmış qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi varsa;

2) sazişin qaydalarına əsasən mübahisə qeyri-səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən həll edilmişdirsə;

3) digər tərəf proses haqqında xəbərdar edilməmişdirsə;

4) qətnamənin məcburi icrası üçün müəyyən edilmiş 3 illik müddət keçmiş olduqda. Nyu-York Konvensiyasında olduğu kimi Sazişdə də qətnamənin icrasına maneçilik törədən halların mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi əleyhinə qətnamə çıxarılmış

tərəfin üzərinə düşür.

Xarici arbitraj qətnaməsinin icrası qətnamənin ərazisində icra olunduğu dövlətin prosesçual hüququna müvafiq qaydada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici arbitraj qətnamələrinin icrası barədə müddəalar Azərbaycan Respublikası MPM ilə yanaşı «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda və «Məhkəmə qətnamələrinin icrası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası MPM ilə yanaşı «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş müddəalar, demək olar ki, eynidir və üst-üstə düşür.

Fəsil 10. MÜLKİ HÜQUQLARIN MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ PROSESLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

10.1. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi insan hüquqlarının müdafiə mexanizmi kimi

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının üstün və səciyyəvi cəhəti ondadır ki, Konvensiya təkcə insan hüquqları və əsas azadlıqlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, onların həyata keçirilməsi təminatını da yaratmışdır. Bu, Konvensiyanın özündə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsində təzahür edir. «Roma Konvensiyasının əsas dəyəri onun əsasında yaradılmış nəzarət orqanlarının fəaliyyət mexanizmindədir».³²⁵

Avropa Konvensiyasının təyinatı insan hüquqlarına riayət olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Konvensiya insan hüquqları üzrə beynəlxalq məhkəmə qərarlarının zəngin mənbəyi kimi tanınır. Bu mənbə uzun illər Avropa Komissiyası və Avropa Məhkəməsinin yaratdığı presedent hüququ əsasında inkişaf etmişdir. Konvensiyanın 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Konvensiya və Protokolların müddəalarının şərh və tətbiqi ilə bağlı bütün məsələləri həll etməlidir. Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Konvensiya normalarını yaradıcı surətdə şərh etməyi özünün məhkəmə vəzifəsinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir.³²⁶ Ona görə də, Konvensiya və Protokolların müddəalarının şərh zamanı Avropa Məhkəməsinin qərarlarında ifadəsini tapmış hüquqi mövqeyi və Məhkəmənin presedentləri iştirakçı dövlətlər üçün məcburi xarakter dayır.

³²⁵Kur's meç dunar odnoqo prava. M., Nauka. 1992. t. 6. s.179.

³²⁶Nul'a Moul., Katarina Xarbi., Al'ekseeva L.B. Evropeyskoe Konvenüi o zaxite prav çeloveka i osnovnyx svobod. Stat'ya 6. Pravo na spravedli voe sudebnoe razbiratel'stvo. Preüedentı i kommentari i. M.2001.s 5.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Avropa Konvensiyası iştirakçısı olan dövlətlərin milli məhkəmə orqanlarından ayrı və müstəqil fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq səviyyədə bütün sistemin vahidliyini qorumaq üçün Avropa Məhkəməsi insan hüquqları sahəsində «Avropa üçün ümumi standartları» müəyyən edərkən iştirakçı dövlətlərin daxili qanunvericiliyi və hüquq tətbiqi təcrübəsinə müəyyən dərəcədə diqqət yetirməyi tələb edir.

Nəzəri cəhətdən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın təfsiri məsələləri üzrə rəy vermək hüququna malikdir. Lakin Məhkəmə yalnız Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin xahişi ilə və Konvensiyaya əlavə 2 saylı Protokolun tələblərinə müvafiq surətdə bu cür rəylər verə bilər.

Məhkəmə öz təşəbbüsü ilə konkret işi icraata qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyil. Yalnız özünü Konvensiya müddəalarının pozulmasının qurbanı hesab edən şəxslər onlara müraciət etdikdə və bir və ya bir neçə dövlət hər hansı başqa dövlətdə Konvensiya müddəalarının pozulması barədə şikayətlə müraciət etdikdə bu orqan fəaliyyətə başlayır.

1 noyabr 1998-ci ildən 11 saylı Protokola müvafiq olaraq Konvensiyanın nəzarət mexanizmində dəyişikliklər edildi. Yəni Avropa Komissiyası və Avropa Məhkəməsi vahid və daim fəaliyyət göstərən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi ilə əvəz olundu. Bu dəyişiklik Avropa Məhkəməsinin daha səmərəli və operativ fəaliyyətinin təmininə yönəlmişdi.

Konvensiyanın 19-cu maddəsində göstərilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət olunmasının təmini məqsədi ilə, gələcəkdə «Məhkəmə» adlanacaq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yaradılır. Məhkəmə daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlərin sayı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin sayına bərabərdir.

Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı, yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən irəli sürülən tələblərə cavab verməli və yüksək nüfuzlu hüquqşünaslar olmalıdırlar.

Onlar Məhkəmənin işində şəxsi keyfiyyətdə iştirak edirlər. Hakimlər vəzifədə olduğu bütün müddət ərzində onların müstəqilliyi,

qərəzsizliyi və ya onların səlahiyyətlərinin daimi xarakterindən irəli gələn tələblərlə bir araya sığmayan heç bir fəaliyyətlə məşğul olmamalıdırlar.

Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin hər birindən hakim Parlament Assambleyasının əksər səs çoxluğu ilə bu Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin təqdim etdiyi 3 namizəddən ibarət siyahıdan seçilir.

Yeni Razılığa gələn Yüksək Tərəfin qoşulması zamanı, eləcə də açılan vakansiyaların doldurulması hallarında Məhkəmənin tərkibinin tamamlanması zamanı da eyni prosedur həyata keçirilir.

Hakimlər 6 il müddətinə seçilir. Onlar yenidən seçilə bilərlər. Lakin birinci tərkibdən olan hakimlərin yarısının səlahiyyət müddəti seçilmə günündən üç il sonra qurtarır.

İlk üç ildən sonra səlahiyyət müddəti qurtaran hakimlər Avropa Şurasının Katibi tərəfindən seçkidən dərhal sonra püşkatma yolu ilə müəyyən olunur.

Hər üç ildən bir imkan daxilində Məhkəmə tərkibinin yarısının yeniləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Parlament Assambleyası hər hansı növbəti seçkilərə qədər bir və ya bir neçə seçilən hakimlərin səlahiyyət müddəti altı ildən fərqli olması haqqında, hər halda doqquz ildən çox və üç ildən az olmamaq şərti ilə qərar qəbul edə bilər.

Səlahiyyət müddəti qurtarmayan hakimi əvəz etmək üçün seçilən başqa hakim bu vəzifəni onun sələfinin səlahiyyət müddətindən qalan müddətə qədər tutur.

Məhkəmə üzvlərinin səlahiyyət müddəti onlar yetmiş yaşa çatdıqda bitir.

Hakimlər öz vəzifəsində onları əvəz edənə qədər qalırlar. Bununla yanaşı, onlar əvəz olunandan sonra da icraatına artıq daxil olan işləri araşdırmağa davam edirlər.

Hakim yalnız o zaman vəzifədən kənarlaşdırıla bilər ki, digər hakimlər üçdə iki səs çoxluğu ilə nəzərdə tutulmuş tələblərə onun artıq cavab vermədiyi haqqında qərar qəbul edirlər.

Məhkəmə plenar yığıncaqlarda:

a) üç il müddətinə Sədr və Sədrin bir və ya iki müavinini seçir; onlar yenidən seçilə bilər;

b) müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş Palatalar təşkil edir;
c) Məhkəmənin Palata Sədrələrini seçir; onlar yenidən seçilə bilirlər;

ç) Məhkəmənin prosedur Qaydalarını qəbul edir;

d) Dəftərxana Rəhbərini və onun bir neçə müavinini seçir.

Məhkəmə ona təqdim olunan işlərin müzakirəsi üçün tərkibi üç hakimdən ibarət Komitələr, yeddi hakimdən ibarət Palatalar və on yeddi hakimdən ibarət Böyük Palata yaradır. Məhkəmənin Palataları müəyyən müddətə fəaliyyət göstərən komitələr yaradır.

Mübahisədə tərəf olan dövlət tərəfindən seçilmiş hakim Palatanın və Böyük Palatanın *ex officio* üzvü olur; belə hakim olmazsa və ya o, yığıncıqda iştirak edə bilməzsə, həmin dövlət hakim qismində çıxış edən şəxsi təyin edir.

Böyük Palatanın tərkibinə, həmçinin, Məhkəmənin Sədri, Məhkəmə Sədrinin müavinləri, Palatanın sədrləri və Məhkəmənin Reqlamentinə uyğun təyin olunan Məhkəmənin başqa üzvləri daxildir. İş Böyük Palataya verildiyi halda onun iclaslarında qərar çıxarmış Palatanın Sədri və cavabdeh dövlətin hakimi istisna olmaqla, bu Palatanın heç bir hakimi iştirak etməməlidir. Palataların qəbul etdiyi qərarlar qətidir.

Palatanın qərarının çıxarıldığı tarixdən üç ay ərzində işlə əlaqədar olan tərəflərdən hər biri müstəsna hallarda işin Böyük Palatada baxılması üçün göndərilməsi haqda ərizə verə bilər.

Böyük Palatanın beş nəfər üzvündən ibarət olan Komitə iş üzrə Konvensiyanın və ya onun Protokollarının müddələrinin təfsir və ya tətbiqinə aid olan və ya ümumi xarakterli digər ciddi məsələ qaldırıldığı halda ərizəni qəbul edir.

Komitə ərizəni qəbul etdikdə, Böyük Palata işə dair öz qərarını çıxarır. Böyük Palatanın qərarı qətidir.

Əgər:

a) tərəflər Böyük Palataya ərizə ilə müraciət etməyəcəklərini bildirsələr;

b) qərarın çıxarılmasından üç ay sonra işin Böyük Palataya göndərilməsi haqqında ərizə olmazsa;

c) Böyük Palatanın Komitəsi işin göndərilməsi haqqında ərizəni

rədd edərsə, qəti qərar dərc olunmalıdır.

25 yanvar 2001-ci il tarixdə Strasburqda Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasını imzalamışdır. «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 13 iyun 1995-ci il tarixli Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, xüsusi səlahiyyət olmadan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri imzalamaq səlahiyyətinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri və Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri malikdirlər. Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqli qaydalar müəyyən edən müqavilələr, həmçinin Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, yaxud beynəlxalq müqavilələrində ratifikasiya edilməsi nəzərdə tutulan müqavilələr Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində ratifikasiya edilməlidir. Bu cür beynəlxalq müqavilələr yalnız ratifikasiya edildikdə və ratifikasiya sənədi Avropa Şurasının Baş Katibinə təhvil verildikdən sonra dövlət üçün hüquqi öhdəlik yaradır. Konvensiyanın 66-cı maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlər hökmən onu ratifikasiya etməlidirlər. Azərbaycan dövləti 2001-ci ilin dekabr ayında «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etmişdir. Ona görə Konvensiyanın müddəaları Azərbaycan dövləti üçün məcburi öhdəlik xarakteri daşıyır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin dörd növ yurisdiksiyası: predmet yurisdiksiyası (*ratione material*), şəxs yurisdiksiyası (*ratione personal*), ərazi yurisdiksiyası (*ratione loci*) və zaman yurisdiksiyası (*ratione temporis*) fərqləndirilir.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası Konvensiyanın 1-ci maddəsində ifadəsini tapıb və orada göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər yurisdiksiyası altınırdə olan hər kəsin *Konvensiyanın 1-ci bölməsində nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlarını* təmin edir. Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası Konvensiyanın Protokollarının qəbul edilməsi ilə daha da genişlənməmişdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına təkcə Konvensiyanın və Protokolların konkret normalarında ifadə olunan hüquq və azadlıqlar deyil, həm də Konvensiya və Protokolda birbaşa

nəzərdə tutulmasa da, onların kontekstindən, maddənin məzmunundan anlaşılan hüquqlar da daxildir. Məsələn, ədalət mühakiməsinə çatmaq hüququ, bilavasitə Konvensiya və Protokollarda nəzərdə tutulmasa da, Məhkəmə bu hüququ ədalətli məhkəmə baxışı hüququnun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişdir³²⁷.

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlər onların yurisdiksiyası altında olan *hər kəsin* Konvensiyanın 1-ci bölməsində nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarını təmin etməlidirlər.

Konvensiyada işlədilən «hər kəs» və digər anoloji terminlər Konvensiyanın müdafiə etdiyi hüquqların universallığını göstərir. Konvensiya təkcə vətəndaşların deyil, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayanların, hüquq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin, məsələn, uşaq və əlillərin hüquqlarını da müdafiə edir. Konvensiyanın həqiqi təsir qüvvəsinə malik olması üçün dövlətin elan edilmiş hüquqları həyata keçirməyə real imkanları olmalıdır.

Fərd ancaq hakimiyyətin məsuliyyət daşdığı güman edilən pozuntulara görə şikayət etmək hüququna malikdir. Ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Avropa Məhkəməsinə şikayət verilməsi nəzərdə tutulmamışdır.

34-cü maddənin müddəaları «hüquqi şəxslərin» Məhkəməyə şikayət verməsinə heç bir maneə yaratmır. Eyni zamanda qeyri-hökumət təşkilatları da Məhkəməyə şikayət verə bilər. Yerli hakimiyyət orqanları digər muxtar və yarım-muxtar orqanlar isə bu cür səlahiyyətə malik deyildir. Potensial müraciət edənlərin üçüncü kateqoriyasını «qrup halında olan şəxslər», məsələn, valideynlər təşkil edir. Bu cür halda Konvensiyanın pozulması barədə eyni fakt haqqında bir neçə nəfər şikayət verir.

Konvensiyaya əsasən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə verilən şikayətlər fərdi və dövlətlərarası şikayət formasında ola bilər.

Fərdi şikayət verilməsi Konvensiyanın 34-cü maddəsində

³²⁷ Tumanov V.V. Evr opeyski y Sud po pr avam çel oveka. Oçer k or çani zaüi i i deotel ğnosti . M. 2001.s. 17.

nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə müvafiq olaraq dövlətlər «bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç vəcdlə mane olmamaq barədə» öhdəlik götürürlər. Dövlətlərarası şikayətlərdən fərqli olaraq Avropa Komissiyasına fərdi şikayət verən şəxs özünü Konvensiya ilə təminat verilmiş hüquq və azadlıqlarının bir və ya bir neçə Razılığa gələn Yüksək Tərəfdə pozulmasının qurbanı hesab etməlidir.³²⁸ Bu o deməkdir ki, Konvensiyanın pozulması müraciət edən şəxsə ziyanın vurulması ilə bağlı olmalıdır. Yəni fərd Avropa Məhkəməsinə ancaq konkret fərdi şikayətlə müraciət edə bilər. Abstrakt fərdi şikayət verilməsinə yol verilmir.

Məhkəməyə müraciət etmək üçün əsas təşkil edən fakt və ya halların aradan qaldırılması müraciət edəni «pozuntunun qurbanı» olmaq statusundan məhrum etmir.³²⁹

Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etdikdən sonra 33-cü maddəyə müvafiq olaraq dövlətlər İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin dövlətlərarası şikayətlərə baxmaq səlahiyyətini tanıyırlar. Həmin maddəyə əsasən Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin hər biri digər Razılığa gələn Yüksək Tərəfin Konvensiya və onun Protokollarının müddələrinin pozulmasını güman etdiyi haqqında Məhkəməyə şikayət verə bilər.

Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq iştirakçı-dövlət digər iştirakçı-dövlətin Konvensiya iştirakçısı olmayan dövlətlərin vətəndaşlarına münasibətdə, hətta cavabdeh dövlətin öz vətəndaşlarına münasibətdə Konvensiya müddələrini pozduqda belə şikayət vermək hüququna malik olur. Bu cür şikayətin hüquqi əsasını iştirakçı dövlətlərin yurisdiksiyaları hüdunda bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək bərədə birtərəfli öhdəlik götürmələri təşkil edir. Dövlətin şikayəti Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin qanunvericilik və ya inzibati təcürübəsi ilə əlaqədar olduqda şikayət verən dövlət güman edilən pozuntunun konkret qurbanlarına istinad etməyə də bilər. Belə halda təminat verilmiş hüquqların pozulması faktının güman edilməsi fəaliyyət üçün kifayət edən səbəb kimi qiymətləndirilir.

³²⁸ Drozd və Yanusekin işi üzrə Məhkəmənin 26 iyun 1992-ci il tarixli qərarı. Series A, No. 240.

³²⁹ Lopes Ostranın işi üzrə Məhkəmənin 9 dekabr 1994-cü il tarixli qərarı. Series A, No.303-

İrlandiyanın Böyük Britaniyaya qarşı işində Məhkəmə göstərmişdir ki, bir dövlətin digərinə qarşı müraciəti təminat verilmiş hüquq və azadlıqlara müvafiq olmayan tədbirlərə imkan yaradan qanunun sadəcə mövcud olması nəticəsində yaranır.³³⁰ Lakin təcrübədə dövlətlər şikayətin bu formasından az istifadə edirlər.

Beynəlxalq hüquqa görə hər bir dövlət öz ərazisi hüdudlarında ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. Ərazi üstünlüyü əlamətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, dövlətin hakimiyyəti onun ərazisindəki bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir. Dövlətin hakimiyyəti üzərində başqa hakimiyyət ola bilməz. Dövlətin ərazisi hüdudundakı yurisdiksiyası mütləq və müstəsna xarakter daşıyır. Odur ki, bir qayda olaraq dövlət onun ərazisində baş vermiş pozuntulara görə cavabdehlik daşıyır. Lakin beynəlxalq hüquqda fərdin hüquqlarının müdafiəsinin təmini üçün dövlətin yurisdiksiyası onun ərazi hüdudları ilə məhdudlaşmır. Bu müddəa insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş beynəlxalq hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmışdır.

Avropa Komissiyası və Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, «yurisdiksiya» termini iştirakçı dövlətlərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində onun ərazi hüdudlarından kənarında baş vermiş nəticələrə görə də dövlətin məsuliyyəti yarana bilər.

Bu mövqə «Kipr Türkiyəyə qarşı» işdə Komissiya tərəfindən daha aydın ifadə olunmuşdur. Komissiya qeyd etmişdir ki, «yurisdiksiya hüdudunda» termini iştirakçı dövlətin milli ərazisi ilə ekvivalent deyildir. Komissiyanın mövqeyinə görə, iştirakçı dövlət hakimiyyətini ərazisi hüdudunda və ya ondan kənarında həyata keçirməsindən asılı olmayaraq, nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqları onun faktiki hakimiyyəti və cavabdehliyi altında olan bütün şəxslərə münasibətdə təmin etməyə borcludur³³¹.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinin mənasına görə, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmayan dövlətin elan edilməsi onun yurisdiksiyanı həyata keçirən qurum hesab edilməsinə əsas vermir.

³³⁰ «İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 18 yanvar 1978-ci il qərarı. Series A, No. 25, p. 91, para. 240.

³³¹ Donna Qomçen., Dgvi d Xar r i s., Leo Zvaak. Evr opeyskaə Konvenüi ə o pravax çel ovcka i Evr opeyskaə Soüi al ğnaə Xar t i ə: pr avo i pr akt i ka. M.1998.s.33.

Bu müddəa Loizidou işində daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin işlə əlaqədar Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, iştirakçı dövlətin qanuni və ya qeyri-qanuni hərbi əməliyyatları nəticəsində milli ərazi hüdudundan kənarəda yerləşən müəyyən rayonlar üzərində səmərəli nəzarətini həyata keçirilməsi hallarında da dövlətin məsuliyyəti yarana bilər. Dövlət üçün Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların təmini öhdəliyi həmin rayonda nəzarətin birbaşa, onun silahlı qüvvələri vasitəsi ilə və ya aşağı yerli idarəçilik orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilməsi faktından asılı olmayaraq yaranmış olur³³².

Beləliklə, belə bir nəticə hasil olur ki, hər hansı ərazi üzərində faktiki mülki və hərbi nəzarəti müəyyən edib və ya onu dəstəkləyən dövlət həmin ərazini ilhaq etmək və ya onu tutmaq, yaxud ona nəzarət etmək hüququnun olmasından asılı olmayaraq, ərazidə insan hüquq və azadlıqlarını təmin etməyə borcludur.

Ərazi yurisdiksiyası ilə yanaşı beynəlxalq hüquq normalarının qüvvədə olmasının zaman yurisdiksiyası *ratione temporis* da mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normaları müəyyən zaman çərçivəsində qüvvədə olur. Hər hansı beynəlxalq hüquqi müqavilə dövlət üçün qüvvəyə mindiyi vaxtdan onun üzərinə hüquqi öhdəlik qoyur. Beynəlxalq hüququn *pacta sunt servanda* prinsipinə əsasən dövlət tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri vicdanla yerinə yetirməlidir. Beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsi normaya xitam verilənə kimi davam edir. Digər sahələrdə olduğu kimi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq konvensiyalar da iştirakçı dövlətlər üçün hər hansı fakt və hadisəyə münasibətdə ancaq onlar konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra baş verdikdə hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət hər hansı beynəlxalq hüquqi müqaviləyə qoşulmamış həmin müqavilə ilə tənzimlənməli olan hüquq pozuntusu baş vermişsə, Konvensiya tətbiq oluna bilməz. Deməli, bu cür hüquq pozuntuları ilə əlaqədar müvafiq beynəlxalq hüquqi mühafizə mexanizmlərinə müraciət edilə bilməz. Lakin beynəlxalq hüquq mühafizə orqanlarının təcrübəsində bu müddəa ilə bağlı mühüm bir

³³²Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Protokol 1, maddə 1 və 8, 9, 10, 11, 50-ci maddələrlə bağlı seçilmiş qərarlar. II cild. Bakı. 2004.s.575.

istisna mövcuddur. Bu da «davam edən pozuntu» konsepsiyasıdır. «Davam edən pozuntu» konsepsiyasının mahiyyəti ondadır ki, dövlətə münasibətdə müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra müqavilə pozuntusunu yaradan əməl və ya onun nəticələri davam edirsə, onda dövlət beynəlxalq öhdəliyi pozmuş hesab olunur³³³.

«Davam edən pozuntu» konsepsiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikasına münasibətdə Konvensiya qüvvəyə minməmişdən əvvəl baş vermiş insan hüquqlarının pozuntusu və onun nəticələri davam edirsə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək olar.

Konvensiya qüvvəyə minməmişdən əvvəl baş vermiş insan hüquqlarının pozuntusu ilə bağlı işə baxılmasının mümkünliyinə dəlalət edən digər hal, pozuntu ilə bağlı prosessual hərəkətlərin Konvensiyanın dövlət üçün qüvvəyə minməsindən sonra yerinə yetirilməsidir. Belə ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə bağlı pozuntunun tarixi ilə yanaşı, dövlətdaxili orqanın son qərarının qəbul edilməsi tarixi də əhəmiyyət kəsb edir. 6916/75 sayılı işdə Komissiya bir çox prosessual hərəkətlərin Konvensiyanın İsveçrəyə münasibətdə qüvvəyə minməsindən əvvəl baş verməsini müəyyən etsə də, Federal Məhkəmənin qərarının Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən sonra qəbul edilməsinə əsaslanaraq işə baxılmasını mümkün hesab etmişdir. Komissiya qeyd etmişdir ki, son qərarla prosessual normaların pozuntusunun aradan qaldırılması mümkün olmuşdur.

Dövlətlərarası və fərdi şikayət 35-ci maddə ilə müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olmalıdır.

Şikayətlərin qəbul edilməsi üçün aşağıdakılar zəruridir:

- şikayət Konvensiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar olmalıdır;
- müdafiənin bütün daxili vasitələri tükənmiş olmalıdır;
- milli hakimiyyətin şikayət verilən qərarının qəbul olunmasından şikayətin verilməsinə kimi altı aydan artıq müddət keçməməlidir;
- şikayət anonim olmamalıdır;

³³³ Quseynov L.Q. Mec dunar odnao ot vetst vennost g qosudarstv za naruş eni o prav çel ovcka. Ki cv. 2000.s.141-152.

- verilən şikayət əvvəllər məhkəməyə təqdim olunmuş və ya məhkəmədə baxılmış olmamalıdır;

- eyni cür şikayət beynəlxalq nəzarət orqanına verilmiş olmamalıdır;

- şikayət Konvensiyanın müddəalarına zidd, açıq-aydın əsassız və qeyri-qanuni olmamalıdır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Reqlamentinin (Strasburq, 2002-ci il) 47-ci qaydasına müvafiq olaraq Konvensiyanın 34-cü maddəsi əsasında verilən şikayətlər aşağıdakıları özündə ehtiva etməlidir:

a) ərizəçinin tam adı, anadan olduğu tarix, vətəndaşlığı, cinsi, məşğuliyyəti və ünvanı;

b) əgər nümayəndə varsa, onun məşğuliyyəti və ünvanı;

c) şikayət verilən Yüksək Razılaşmış Tərəfin və ya Yüksək Razılaşmış Tərəflərin adları;

d) faktların qısa icmalısı;

e) Konvensiyanın güman edilən pozuntusunun və ya güman edilən pozuntularının qısa icmalısı və müvafiq sübutlar;

f) Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş ərizənin mümkünlüyü şərtinə riayət edilməsinin (daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükədilməsi və «altı ay qaydası»na riayət edilməsinin) qısa təsdiqi;

g) şikayətin məqsədi;

həmçinin:

h) işə aid hər hansı sənədlərin, o cümlədən şikayətin məqsədi ilə əlaqədar məhkəmə və digər qərarların surətləri ərizəyə əlavə olunmalıdır³³⁴.

Beynəlxalq məhkəmə orqanlarına müraciət etməzdən əvvəl daxili müdafiə vasitələrinin tükənməsi qaydası beynəlxalq hüququn ümumi prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti dövlətlərə daxili hüquq vasitəsi ilə beynəlxalq öhdəlikləri ilə əlaqədar baş vermiş

³³⁴ Reqlament Evropeyskoq Suda po Pravam Çeloveka // Put evodi tel ğ po pr eüdenoy prakt i ke Evropeyskoq Suda po Pravam Çeloveka za 2002 qod. M.2004. s. 470.

pozuntuların aradan qaldırılması üçün imkan verilməsində öz ifadəsini tapır. Avropa Konvensiyasının nəzarət mexanizmi daxili hakimiyət orqanları pozulmuş hüququ bərpa edə bilmədikdə fəaliyyətə başlayır.

«Bütün müdafiə vasitələrinin tükənməsi» ifadəsinin şərh zamanı Komissiya və Məhkəmə bir neçə dəfə qeyd etmişdir ki, şikayətçi daxili hüquqla yol verilən bütün müdafiə-həm inzibati, həm də məhkəmə vasitələrindən istifadə etməlidir. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, şikayətçi daxili qanunvericiliyə əsasən onun üçün açıq olan orqanlara pozulmuş hüquqları ilə əlaqədar müraciət etməlidir.

Daxili müdafiə vasitələrinin tükənməsi dedikdə, bir qayda olaraq şəxsin kassasiya instansiyası məhkəməsindən, yəni Ali Məhkəmədən şikayətinin təmin olunmaması barədə qərarı alması başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinin olması daxili müdafiə vasitələrinin sonuncu instansiyasının müəyyənləşdirilməsində müəyyən fikir ayrılıqları yaradır. Bu cür fikir ayrılıqlarına Rusiya Federasiyası hüquqşünasları arasında da rast gəlmək olar. Məsələn, L.M. Erdelevski belə hesab edir ki, Avropa Məhkəməsi bəzi hallarda Rusiya Federasiyası Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət olunmadan, yəni kassasiya instansiyaya məhkəməsinin qərarından sonra Avropa Məhkəməsinə müraciət edilməsini daxili vasitələrin tükənməməsi kimi qiymətləndirə bilər³³⁵. Rusiya Federasiyası yuxarı məhkəmə instansiyasının vəzifəli şəxsləri isə bu mövqeyin əksinə çıxış edirlər³³⁶.

L.P.Anufrieva da belə hesab edir ki, hər hansı normativ hüquqi aktın müddəalarının konstitusiyaya uyğunluğu haqqında Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edilməməsi daxili müdafiə vasitələrinin tükənməməsinin əsası kimi qiymətləndirilə bilməz³³⁷.

³³⁵ Gr del evski y L.M. Obr ah eni e v Evr opeyski y sud po pravam çel oveka.M., 1999. s. 31-32.

³³⁶ Vserossi yskaa nauçnaə konf er enüi ə // Qosudar stvo i pravo. 2000. □ 7. s. 5-14.

³³⁷ Anuf r i eva L.P. Mec dunar odnoe çast noe pravo. T. 3. M. 2001.s. 357.

Rusiya Federasiyasının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsindəki hakimi A.Kovler Avropa Məhkəməsi üçün sonuncu instansiyanın kassasiya instansiyası olmasını təsdiq etməklə yanaşı, bəzi hallarda bundan istisnanın mövcud olmasını, məsələn, Sloveniya Konstitusiyaya Məhkəməsinin nəzarət qaydasında işə baxmasının son instansiya kimi qəbul olunduğunu göstərmişdir³³⁸.

Azərbaycan Respublikasının hüquqşünasları arasında da bu məsələ kifayət qədər müzakirə edilmiş və fikirlər müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdir. Bəzi hüquqşünaslar konstitusiyaya hüquqlarının müdafiəsinin sonuncu vasitəsi kimi Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin kollegiyalarını, bəziləri Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunu, digərləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin tanınmasını məqsədemüvafiq sayır.³³⁹

R.Qvaladze belə hesab edir ki, konstitusiyaya hüquqlarının müdafiəsinin sonuncu vasitəsi Konstitusiyaya Məhkəməsidir³⁴⁰.

L.Hüseynov göstərir ki, dövlətin Konvensiyadan irəli gələn vəzifəsi bundan ibarətdir ki, öz yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarının müdafiəsini və pozulmuş hüquqlarının bərpasını səmərəli surətdə həyata keçirə bilən müdafiə vasitələrinin olmasını təmin etsin. Konstitusiyaya Məhkəməsinə fakt üzrə yenidən işlərə baxmaq səlahiyyəti verilməsi onu dördüncü instansiya məhkəməsinə çevirmiş olardı³⁴¹.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsində hakimi X.Hacıyev Məhkəmənin həmin məsələlərlə

³³⁸ «Fərdi şikayət vasitəsi ilə Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsi» mövzusunda həsr olunmuş konfransın materialları // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 1/2003.s.69;

³³⁹ «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş dəyirmi masanın materialları // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 1/2002.s.55-112; «Əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təmin edilməsi: nəzəriyyə və təcrübə» // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 3/2001.s.55-112;

³⁴⁰ «Əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təmin edilməsi: nəzəriyyə və təcrübə» // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 3/2001.s. 66;

³⁴¹ «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş dəyirmi masanın materialları // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 1/2002.s.98-100

bağlı mövqeyi ilə əlaqədar qeyd etmişdir ki, «Babayev Azərbaycana qarşı» işdə Məhkəmə öz təcrübəsinə istinad edərək göstərdi ki, vəzifəli şəxslərin diskresion³⁴² səlahiyyətindən asılı olan ekstraordinar³⁴³ vasitə Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 1-ci bəndi mənasında səmərəli və zəruri vasitə hesab olunmur. Ərizəçi milli qanun və mövcud məhkəmə təcrübəsinə əsasən Ali Məhkəmənin Plenumuna çıxışı Ali Məhkəmənin sədrinin mülahizəsinə görə əldə edə bildiyinə görə Ali Məhkəmənin Plenumu səmərəli müdafiə vasitəsi kimi qiymətləndirilə bilməz. Avropa Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, hüquqi vasitələrin tükədilməsi qaydası ərizəçidən onun üçün əlçatan olan və milli hüquq sisteminə əsasən güman edilən pozulmuş hüququn bərpası üçün kifayətedici olan vasitədən istifadə etməyi tələb edir. Mövcud vasitələr həm nəzəri cəhətdən kifayət qədər müəyyən, həm də praktiki cəhətdən əlçatan və səmərəli olmalıdır...Məhkəmə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hökmən tükədilməli olan müdafiə vasitəsinə aid olmasını müəyyən etməlidir³⁴⁴.

Fikrimizcə, əgər şəxs hər hansı normativ-hüquqi aktın müddəaları ilə hüquqlarının pozulmasını iddia edirsə, belə hallarda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsində də şikayətə baxılması zəruridir.

Avropa Konvensiyası nəzarət mexanizminin fəaliyyətə gətirilməsi üçün daxili imkanların tükənməsi tələbi bu mexanizmin milli məhkəmə orqanları sistemini əvəz etməməsində və ya bu sistem üçün «dördüncü instansiya» hesab olunmamasında deyildir. Konvensiyaya iştirakçısı olan ölkələrdə insan hüquqlarının müdafiəsi qayğısına milli dövlətlər özləri qalmalıdır. Konvensiyanın nəzarət mexanizmləri pozulmuş hüquqların bərpasından (baxmayaraq ki, bu

³⁴²Diskresiya (lat. discretio) vəzifəli şəxs və ya dövlət orqanının hər hansı məsələni şəxsi mülahizəsinə görə həll etməsi // *Slovar ğ i nostrannı x slov.* M. 1985. s. 168.

³⁴³Ekstraordinar (lat. extraordinarius < extra kənar + ordo (ordinis) sıra, qayda) – fəvqəladə, qeri adi, qaydadan kənara çıxan // *Slovar ğ i nostrannı x slov.* M. 1985. s. 577.

³⁴⁴«Konstitusiyaya məhkəmələrinin təcrübəsində presedentin rolu» mövzusunda həsr olunmuş dəyirmi masanın materialları // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 2-3/2004.s. 225.

da çox vacibdir) daha çox, pozuntunun təkrar olunmasının qarşısını almaq üçün ehtiyat, əlavə mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Avropa Məhkəməsində işi uzuzan dövlət inanır ki, eyni xarakterli başqa işlər üzrə də bu cür qərarlar çıxarıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dövlətlərin işi də hər hansı iştirakçı dövlət üçün nümunə ola bilər. Gözləmək lazım deyil ki, iddia dövlətin özünə qarşı da verilsin. Ona görə Konvensiya iştirakçıları Avropa Konvensiyasının nəzarət mexanizminin təcrübəsini daim izləməli, bu təcrübəyə zidd normativ aktlar qəbul etməməli və qüvvədə olan qanunvericiliklərinə müvafiq dəyişikliklər etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konvensiyaya qoşulmaqla onun nəzarət proseduru və onun bazasında yaranmış presedent hüququnu qəbul etməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, onlar maksimum səmərəli olsun. Bu Avropa vahid hüquq məkanına inteqrasiya, hüquqi islahatların davam etdirilməsi, onlardan geri çəkilməsinə təminat kimi və şəxsiyyətin hüquqlarının mühafizəsinin yüksəldilməsi üçün zəruridir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin rəsmi işçi dilləri ingilis və fransız dilləridir. Lakin zərurət yaranarsa, Konvensiyayı təsdiq etmiş dövlətlərdən hər hansı birinin rəsmi dilində Qeydiyyat İdarəsinə müraciət etmək olar. Ərizələr poçt vasitəsi ilə göndərilir.

Ərizə adi poçt tərəfindən təsdiq edilməyə qədər məhkəməyə telefon və ya elektron poçtu vasitəsilə göndərilə bilər. Ərizənin şəxsən məhkəməyə təqdim edilməsinə də ehtiyac duyulmur.

Məktub məhkəmənin katibliyinə aşağıdakı ünvana göndərilməlidir:

*Au Greffier de la
Cour européenne des Droits
de L'Homme
Conseil de l'Europe
F-67075 Strasbourg Cedex*

Məktubda şikayətin qısa məzmunu şərh olunmalı, Konvensiyada təsbit olunmuş məhz hansı hüququn pozulması, pozulmuş hüququn bərpası üçün istifadə edilən vasitələr, həmçinin rəsmi hakimiyyət tərəfindən qəbul edilmiş qərarların dəqiq tarixi və qısa məzmunu

göstərilməlidir. Qərarlar siyahı şəklində qeyd olunmaqla məktuba onların surəti əlavə olunmalıdır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə göndərilən heç bir sənəd geri qaytarılmır. Ona görə də, sənədlərin əslini deyil, surətlərini göndərmək məqsədmüvafiqdir. Məktub İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə daxil olduqdan sonra məhkəmə katibi müraciət edənə cavab verir. Zəruri olarsa, əlavə məlumat və sənədlər tələb edilə bilər.

Ərizə məhkəmə tərəfindən qeydiyyatla alındıqdan sonra müraciət edənin xahişinə əsasən şikayətin rəsmi təqdim olunması üçün xüsusi blank (formulyar) göndərilir. Ərizə forması dəqiq və diqqətlə doldurulmalı və 6 həftədən gec olmayaraq geri göndərilməlidir. Blank təqdim edildikdən sonra şikayət məhkəmənin sərəncamına verilir.

Qeydiyyat İdarəsi ilə yazışmalar lazımi şəkildə aparılmalıdır. Gecikmiş cavab və ya sorğular işə baxılmasının davam etdirilməsində maraqlı olmamaq kimi qiymətləndirilə bilər. Ərizə forması bir il ərzində tamamlanıb geri qaytarılmazsa və ya Qeydiyyat İdarəsinin göndərdiyi məktubda tələb olunan şəkildə cavab verilməzsə, iş ləğv olunur.

Məhkəmə katibi işin gedişi haqqında yazılı məlumat verdiyi üçün Strasburqa getmək tələb olunmur. İş üzrə nümayəndənin vəkil olması arzu olunur. Əgər vəkilin qonorarını ödəmək imkanı olmazsa, təmənnasız hüquq xidmətindən istifadə edilə bilər. Bunun üçün müraciət edən zəruri vəsaitə malik olmadığını sənədlə təsdiq etməlidir.

25 yanvar 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasına qoşulduqdan sonra hüquq sistemimiz üçün Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Avropa Konvensiyasının 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq Avropa Məhkəməsinin Azərbaycana münasibətdə qəbul edəcəyi qərarlar qəti olmaqla bütün dövlət orqanları, o cümlədən məhkəmələr üçün də məcburidir. Həmin maddənin tələbinin pozulmaması üçün dövlətdə müvafiq hüquqi mexanizm olmalı, milli məhkəmələr tərəfindən Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququna müraciət edilməlidir. Konvensiyanın yaratdığı hüquq qaydasının səmərəliliyi

çox hallarda onunla izah olunur ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları iştirakçı dövlətlərin ali məhkəmə, konstitusiya məhkəmələrinin qərarlarında nəzərə alınır, bu da həmin qərarların birbaşa dövlətin daxili hüququna öz təsirini göstərir.

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın tətbiqində Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinadın zəruriliyinin hüquqi əsasını həmçinin «Beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında» 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü hissəsinin «b» bəndində ifadəsini tapmış «beynəlxalq müqavilənin şərh zamanı onun konteksti ilə yanaşı müqavilənin sonrakı tətbiqi təcrübəsinə istinad edilməsi»ni nəzərdə tutan müddəə təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmənin Plenumunun 10 mart 2000-ci il tarixli «Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında» Qərarında göstərilir ki, daxili qanunlar beynəlxalq sazişlərə uyğunlaşdırılanadək məhkəmələr (hakimlər) qərar qəbul edərkən dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərə birbaşa istinad etməlidirlər³⁴⁵.

Məhkəmə aktları nəticəsində fərdin hüquqlarının pozulmasının iki halı fərqləndirilir: a) dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri ilə uyğunluq təşkil edən daxili qanunvericiliyin düzgün olmayan təsiri və ya tətbiqi və ya b) bilavasitə beynəlxalq hüquqa zidd olan qanunvericilik aktının tətbiqi³⁴⁶. Hər iki halda dövlət beynəlxalq öhdəliklərini pozmuş olur və müvafiq məsuliyyət daşıyır. Məhkəmə aktları nəticəsində fərdin hüquqlarının pozulmasına yol verilməməsi üçün presedent hüququ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhkəmənin dövlətə münasibətdə qərarlarının yerinə yetirilməsi zəruri hallarda Konvensiyada nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının pozuntusunun, əricəçi üçün onun zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi tədbirlərin, həmçinin eyni xarakterli pozuntuların gələcəkdə baş verməsinin qarşısının alınmasını üçün ümumi xarakterli tədbirlərin görülməsini də nəzərdə

³⁴⁵ İnsan hüquqları üzrə sənədlər toplusu. Bakı. 2001. s.104.

³⁴⁶ Quseynov L.Q. Mec dunar odnaə ot vet st vennost ğ qosudar st v za nar uş eni ə pr av çel ovka. Ki ev. 2000.s.98.

tutur. Məhkəmələr səlahiyyətləri daxilində elə fəaliyyət göstərməlidirlər ki, dövlətin Konvensiya əsasında üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təmin olunsun.

Məhkəmə mühakimə icraatı həyata keçirilərkən məhkəmələr nəzərə almalıdırlar ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən hər kəsin ağlabatan müddətdə məhkəmə baxışı keçirilməsi hüququ vardır. Mülki işlər üzrə məhkəmə baxışı müddəti idda ərizəsinin məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan başlayır və məhkəmə qərarının icrasına kimi davam edir. Ona görə məhkəmələr qətnamənin icrası ilə bağlı icranın təxirə salınması, dayandırılması, məhkəmə qətnaməsinin icra üsulunun dəyişdirilməsi məsələlərinə də həssaslıqla yanaşmalıdırlar.

Nəzərə almaq lazımdır Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə ağlabatan müddət müəyyənləşdirilərkən işin mürəkkəbliyi, mülki işlər üzrə iddiaçı və ya cavabdehin davranışı, müvafiq orqanlar qismində dövlətin davranışı nəzərə alınır.

Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək imkanı, həmçinin Məhkəmənin qərarlarının dövlətin məhkəmə orqanları tərəfindən tətbiq edilməsi öhdəliyi Azərbaycan hüquqşünaslarının üzərinə Məhkəmənin qərarlarının öyrənilməsi vəzifəsini qoyur. Məsələn, əmlak hüquqları ilə əlaqədar Məhkəmənin «əmlak hüququ xüsusi (mülki-hüquqi) xarakter daşıyır», «əmlak mübahisələrinin həlli zamanı ümumi və xüsusi maraqlar arasında tarazlığın gözlənilməsi», «hər hansı əmlak mübahisənin müstəqil məhkəmə tərəfindən həll edilməsi», «əmlak mübahisələrinin həlli müddətinin ağlabatan olması» kimi müddəalar barədə hüquqi mövqeyi barədə məlumata malik olmaq Məhkəməyə çatmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmlak mübahisələri ilə bağlı Avropa Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş hüquqi mövqe ilə Azərbaycan hüquqşünaslarının kifayət qədər tanış olmaması Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 19 aprel 2004-cü il 2n-277 №-li metodik məktubunda da təsdiq olunur. Məktubda qeyd olunur ki, «Mənzil Tikinti Kooperativlərinin və bu fəaliyyətlə məşğul olan digər cəmiyyət və firmaların iddaaları üzrə vətəndaşlara məxsus yaşayış evləri üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilməsi ilə bağlı məhkəmələr tərəfindən 2003-cü və 2004-cü ilin səkkiz ayında baxılmış mülki işlər öyrənilərkən müəyyən edilmişdir ki,

qanunvericiliyin müddəaları bəzi məhkəmələr tərəfindən düzgün tətbiq olunmamış, vətəndaşların Konstitusiyada təsbit edilmiş mülkiyyət toxunulmazlığı hüququ kobud surətdə pozulmuşdur»³⁴⁷. Bu cür pozuntulara yol verilməsi əslində dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olmayan qanunvericilik aktlarının düzgün tətbiq edilməməsi ilə bağlı yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsində təsdiq edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsinə müvafiq olaraq dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

11 sayılı Protokolun 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq iştirakçı dövlət tərəf olduğu iş üzrə Məhkəmənin qəti qərarını icra etməyi öhdəsinə götürür. Məhkəmənin qəti qərarı icra edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək üçün Nazirlər Komitəsinə göndərilir. 1991-ci ilin oktyabr ayından başlayaraq Məhkəmə qərarının nəticə hissəsində ərizəçiyə qərarın çıxarıldığı gündən 3 ay müddət ərzində kompensasiya ödənilməsinə müəyyən edir və həmin kompensasiyanın vaxtında ödənilməməsinə görə əlavə faiz nəzərdə tutur.

Avropa Məhkəməsinin qərarları digər hüquqi nəticələr də doğurur. Belə ki, Məhkəmə Konvensiya normasının pozulmasını aşkar etdikdə, iştirakçı dövlət məhkəmə qərarının yerinə yetirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görməyə məcbur edilir. Həmin müvafiq tədbirlər ilk növbədə qüvvədə olan qanunvericiliyə, normativ akta və ya hüquq tətbiqetmə təcrübəsinə dəyişikliklərin edilməsində ifadəsini tapır. Əksər hallarda məhkəmə qərarının hüquqi nəticələri Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin tövsiyələrinə əsaslanır.

Məhkəmədə «Marks Belçikaya qarşı» işə baxılması nəticəsində çıxarılmış 13 iyun 1979-cu il tarixli qərar əsasında Belçikada 31 mart 1987-ci il tarixdə qəbul edilmiş qanunla «övladlığa götürmənin müxtəlif növləri» haqqında normalar ləğv edildi və bununla da nikahdan kənar doğulmuş uşaqlara münasibətdə ayrıseçkilik aradan götürüldü. İrlandiya qanunvericiliyində də

³⁴⁷ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni. 2004. № 5. s.45.

nikahdan kənar doğulmuş uşaqlara münasibətdə eyni xarakterli ayrıseçkiliyi nəzərdə tutan Qanunun normaları Məhkəmənin 18 dekabr 1986-cı il tarixdə «Conston və başqaları İrlandiyaya qarşı» iş üzrə qərarından sonra 14 dekabr 1987-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş qanunla aradan qaldırılmışdır.

Məhkəmənin «İnçe Avstriyaya qarşı» 28 oktyabr 1987-ci il qərarından sonra valideyinlərin vəsiyyətnaməsi olmadığı hallarda kənd təsərrüfatı torpaqlarının vərəsəlik əsasında bölüşdürülməsində qanuni nikah və ya qanundan kənar nikahdan doğulma əlamətinin nəzərə alınmaması barədə 13 dekabr 1989-cu ildə qanun qəbul edildi və 01 yanvar 1990-cı ildə həmin qanun qüvvəyə mindi.

Avropa Məhkəməsinin «F. İsveçrəyə qarşı» iş üzrə 18 dekabr 1987-ci il tarixli qərarından sonra İsveçrədə hüquq təbiiqetmə təcrübəsində nikahın pozulmasına görə cavabdeh olan şəxsə altı ay müddətində yeni nikaha daxil olmanın qadağan edilməsi barədə normanın tətbiqində dəyişiklik edildi.

Avropa Məhkəməsinin qərarları özü-özlüyündə *egra omnes* qüvvəsinə malik olmasa da, onun məcburi qüvvəsi konkret işin çərçivəsindən kənara çıxır. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər Məhkəmə qərarlarını implementasiya etməyə borcludurlar. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1268 (2002) sayılı «İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının implementasiyası» Təvsiyəsində qeyd olunduğu kimi implementasiya «icraya» nisbətən daha geniş anlayış olmaqla, həmçinin «məhkəmə qərarlarının konkret qərarın haqqında çıxarıldığı və qərarı icra etməli olan dövlətdən başqa digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən də tanınmasını ehtiva edir». Başqa sözlə, Avropa Məhkəməsinin qərarlarının implementasiyası onların həm bilavasitə icrasını, həm də iştirakçı dövlətlərdə gələcəkdə qanunvericilik prosesində məhkəmə təcrübəsindən istifadə olunmasını əhatə edir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icrası zəruriliyinə diqqəti cəlb etmiş, həmçinin Avropa Məhkəməsinin pozuntu aşkar etdiyi milli məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması prosedurunun iştirakçı dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasını təvsiyə

etmişdir³⁴⁸. 13 may 2004-cü ildə imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş Avropa Konvensiyasının 14 sayılı Protokolunda da digər məsələlərlə yanaşı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icrası üzərində Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi barədə müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan hüquqşünasları milli qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər edilməklə Avropa Məhkəməsinin pozuntu aşkar etdiyi milli məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması prosedurunun müəyyənləşdirilməsi barədə təkliflərlə çıxış etmiş və təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası barəsində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin heç bir qərarı qəbul olunmamışdan milli qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər edilmişdir³⁴⁹. Belə ki, 11 iyun 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikası mülki Prosessual Məcəlləsinə müvafiq dəyişiklik edilmişdir. MPM-in 431-ci maddəsinə müvafiq olaraq qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarına hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə yenidən baxıla bilər. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin işə baxarkən «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın müddəalarını pozduğunun müəyyən edilməsi hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə məhkəmə aktlarına yenidən baxmaq üçün əsaslardan biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarına hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumu baxır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə daxil olduqdan sonra 3 aydan gec olmayan müddətdə plenum məhkəmə iclasında hüquq və azadlıqların

³⁴⁸ Rekomendaüi ə □ R (2000) 2 Komiteta Ministrov Soveta Evropı qosudarstvam-çlenam Poperesmotru deli vozobnovleni öproi zvodstva podeluna vnutri qosudarstvennom urövne v svəzi s reşeniəmi Evropeyskoqo Suda po pravam çeloveka // Sovet Evropı i Rossiə. Sbornik Dokumentov. M. 2004. s. 703-707.

³⁴⁹ Suraxanı rayon məhkəməsinin hakimi Vəfəddin İbayevin çıxışı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. 1/2003.s.111.

pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə məhkəmə aktlarına baxır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsin qərarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- əlavə kassasiya qaydasında çıxarılmış qərarın və (və ya) kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarının və onunla bağlı apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qətnaməsinin və ya qərardadının tam və ya qismən ləğv edilməsi və ya işin apellyasiya instansiyası məhkəməsinə yenidən baxılması üçün göndərilməsi barədə (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozan məhkəmə aktlarına dair qərar qəbul edildikdə plenum həmçinin hüquq və azadlıqların pozulması ilə çıxarılmış birinci instansiya məhkəməsinin aktlarını da tam və ya qismən ləğv edə bilər);

- əlavə kassasiya qaydasında çıxarılmış qərarın və (və ya) kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarının ləğv edilməsi və apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qətnaməsinin və ya qərardadının qüvvədə saxlanması barədə;

- əlavə kassasiya qaydasında çıxarılmış qərarın ləğv edilməsi və kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarının qüvvədə saxlanması barədə;

- əlavə kassasiya qaydasında çıxarılmış qərara və ya kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarına dəyişiklik edilməsi barədə.

Milli qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliyin edilməsi bir daha insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsində beynəlxalq və milli mexanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsinə dəlalət edir.

10.2. Mülki işlərə baxılmasında ədalətli məhkəmə baxışının təmini

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən «hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağlabatan

müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik maraqları naminə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.

«Delkur Belçikaya qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, «Demokratik cəmiyyətdə Konvensiyanın dərk olunması prizmasında ədalətli ədalət mühakiməsinə olan hüquq o qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məhdud şərh edilməsi həmin müddəanın məqsəd və təyinatına xidmət etməzdi³⁵⁰.

6-cı maddədə əksini tapmış təminatlar təkcə məhkəmə baxışı zamanı deyil, həm də həmin mərhələyə qədərki və ondan sonrakı dövrdə də tətbiq olunmalıdır. «Kraska İsveçrəyə qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, konstitusiya məhkəməsindəki dinləmələrin nəticələri mülki hüquq və vəzifələrə bilavasitə və həlledici dərəcədə toxunduğu hallarda 6-cı maddə tətbiq edilə bilər³⁵¹.

Göstərilən müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında da ifadəsini tapmışdır. Məhkəmənin 25 fevral 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 359-cu maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə, 26-cı maddəsinə, 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» qərarında göstərilir ki, «məhkəmə müdafiəsi hüququ mülki işlər üzrə nəinki məhkəmə icraatına başlanması imkanını, o cümlədən məhkəmənin lazımı qaydada təşkili və tərkibini, həmçinin prosesin gedişatı ilə bağlı dövlət təminatını nəzərdə tutur. Prosesin gedişatı tərəflərin iradəsindən asılı olaraq birinci instansiya məhkəməsində, həm də apellyasiya və kassasiya instansiyalarında məhkəmə müdafiəsi

³⁵⁰ «Delkur Belçikaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 17 yanvar 1970-ci il tarixli qərarı., bənd 25.

³⁵¹ «Kraska İsveçrəyə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 19 aprel 1993-cü il tarixli qərarı., bənd 26.

imkanlarının tükənməsinə qədər davam etdirilə bilər³⁵²».

6-cı maddə həmçinin, məhkəmə baxışından sonrakı mərhələni, məhz məhkəmə qərarlarının icrası mərhələsini də əhatə edir. «Hornsbi Yunanıstana qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, iştirakı dövlətin milli hüquq sistemi qəti və məcburi hüquqi qüvvə almış məhkəmə qərarının icrasız qalmasına imkan versəydi 6-cı maddə ilə təminat verilən ədalət mühakiməsinə olan hüquq xəyal xarakteri daşıyacaqdı³⁵³. «Burdov Rusiyaya qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, Rusiya hakimiyyəti məhkəmə qərarının icrası üçün zəruri tədbirlər görməkdən illər boyu yayınmaqla 6-cı maddənin 1-ci bəndində ifadəsini tapmış müddəanı faydalılıq qüvvəsindən məhrum etmişdir³⁵⁴. Bu da onu göstərir ki, 6-cı maddə məhkəmə prosedurunun bütün mərhələlərinə şamil olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 27 dekabr 2002-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 440.4-cü və «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 74.1-ci maddələrinə dair» qərarında Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinə və Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad edilərək göstərilir ki, «hər hansı bir məhkəmə tərəfindən çıxarılmış qərarın icrası həmin maddədə nəzərdə tutulmuş «məhkəmə icraatı» anlayışının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının və digər beynəlxalq hüquq normalarının müddəalarında, Avropa Məhkəməsinin konkret işlər üzrə mövcud qərarlarında fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət və məhkəmə müdafiə hüquqlarının təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur.

³⁵² Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 359-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə, 26-cı maddəsinə, 60-cı maddəsinin I hissəsinə və 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 25 fevral 2003-cü il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Qərarları (1998-2003). Bakı. s.248.

³⁵³ «Hornsbi Yunanıstana qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 19 mart 1997-ci il tarixli qərarı., bənd 40.

³⁵⁴ «Burdov Rusiyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 18 aprel 2002-ci il tarixli qərarı.

Həmin müddəalar dövlətin insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması vəzifəsinin konstitusiya quruluşunun əsaslarına aid olduğunu və bu hüquqların dövlət tərəfindən, o cümlədən məhkəmə qaydasında müdafiəsini zəruri hesab edir...Məhkəmə müdafiəsi beynəlxalq hüquqda müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə araşdırması əsasında hüquqların səmərəli bərpa edilməsi kimi qəbul olunur. Ədalət mühakiməsi mahiyyət etibarını ilə ədalət anlayışına cavab verməli və pozulmuş hüquqların təsirli şəkildə bərpa olunmasını təmin etməlidir³⁵⁵.

Hüququn məhkəmə müdafiəsinin əsas ünsürü məhkəmə baxışına çatmaq imkanındır. İctimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinin məhkəmə nəzarətindən kənar qalması yolverilməzdir. Dövlət müəyyən sahələrdə məhkəmə nəzarətini götürə və ya məhdudlaşdırma bilməz³⁵⁶. Məhkəmə nəzarətinin qanunvericilik yolu ilə məhdudlaşdırılması da yolverilən hesab edilə bilməz.

Dövlət həmçinin normativ aktların qəbulu ilə məhkəmə qətnamələrinin nəticələrini məhdudlaşdırma bilməz³⁵⁷.

Məhkəmə qeyd etmişdir ki, 6-cı maddədə ifadəsini tapmış hüququn aliliyi prinsipi və ədalətli məhkəmə baxışı anlayışı qanunverici orqanın mübahisənin məhkəmə həllinə təsir göstərilməsinə yönəlmiş ədalət mühakiməsinə müdaxiləni istisna edir. Məhkəmə həmin prinsipi «Papageorgi Yunanıstana qarşı» iş üzrə qərarında tətbiq edərək qeyd etdi ki, Yunanıstan parlamentinin bəzi şikayətlərə məhkəmə qaydasında baxılmasını istisna edən qanun qəbul etməsi nəticəsində uzun illər ərzində məhkəmənin icraatında olan işlərin icraatına xitam verilməsi ədalətli məhkəmə baxışı hüququnun pozuntu kimi qiymətləndirilməlidir³⁵⁸. 6-cı maddə ilə bağlı «Eyri İrlandiyaya qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, məhkəmə

³⁵⁵ Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 440.4-cü və «Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 74.1-ci maddələrinə dair» 27 dekabr 2002-ci il tarixli qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarları (1998-2003). Bakı. s.237.

³⁵⁶ «Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 21 fevral 1975-ci il tarixli qərarı.

³⁵⁷ «Stren Qrik Rifayneriz və Stradis Andradis Yunanıstana qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 1994-cü il qərarı.

³⁵⁸ «Papageorgi Yunanıstana qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 1997-ci il qərarı

instansiyalarına çatmaq imkanı formal deyil, real olmalıdır. Məhkəmə qeyd etdi ki, əri ilə ayrı yaşamaq rejiminin müəyyən edilməsinə nail olmaq isə təyən az təminatlı qadına hüquqi yardım imkanının verilməməsi 6-cı maddənin 1-ci bəndində təminat verilən ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu pozmuşdur³⁵⁹. «Androniku və Konstantinu Kiprə qarşı» işdə Məhkəmə həmin prinsipi inkişaf etdirərək qeyd etdi ki, hüquqi yardım göstərilməsi mexanizminin mövcud olmadığı hallarda hökumət şəxsin mülki iddia təqdim etməsi üçün alternativ vasitə təqdim etməlidir³⁶⁰.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair» 11 iyun 2002-ci il tarixli Qərarında Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad edərək göstərmişdir ki, «ədalətli məhkəmə baxışı hüququ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Eyrinin İrlandiyaya qarşı iddiasına dair iş üzrə qəbul olunmuş 1979-cu il 9 oktyabr tarixli qərarında qeyd olunur ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin birinci bəndi bir sıra iştirakçı dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə əsasən müəyyən kateqoriya işlər üzrə və ya prosesin mürəkkəbliyinə görə hüquqi nümayəndəlik məcburi sayıldığından ədalət mühakiməsinə buraxılmanı real təmin etmək üçün zəruri olduqda bəzi hallarda dövlətləri vəkil köməyini təmin etməyə məcbur edə bilər.

Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ hər şeydən əvvəl ədalət mühakiməsinin maraqları ilə əlaqələndirilməlidir ki, bu da əsasən tərəflərin imkanlarının bərabərliyi prinsipinin təmin edilməsinə aiddir.

Ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, az təminatlı şəxslərin ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ öz mövqeyini müdafiə etmək hüququna alternativ olmayan müstəqil hüquqdur. Hər hansı bir iş üzrə müəyyən peşə bilikləri tələb edən hüquqi problemlər qaldırıldıqda, dövlət nəinki keyfiyyətli hüquqi yardım almaq Konstitusiyaya hüququnu, həmçinin belə hüququ real şəraitdə

³⁵⁹ «Eyri İrlandiyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 9 oktyabr 1979-ci il tarixli qərarı.

³⁶⁰ «Androniku və Konstantinu Kiprə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 1997-ci il qərarı.

aztəminatlı şəxslərə də təmin etməlidir»³⁶¹.

Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə görə mülki hüquqların müəyyən edilməsi zamanı həddən artıq mürəkkəb inzibati prosedurların mövcud olması özü-özündə məhkəməyə çatmaq hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilə bilər³⁶². Dövlət tələbi 6-cı maddənin 1-ci bəndinin təsiri altına düşən hər bir şəxs üçün məhkəməyə çatmaq imkanını təmin etməlidir və bu zaman müəyyən kateqoriya şəxslər üçün bu hüququ təmin edib, digərləri üçün bunu rədd edə bilməz³⁶³.

6-cı maddə hər bir şəxsə onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən ədalətli məhkəmə baxışına təminat verir. Ona görə də mülki hüquq və vəzifələrin nəyi əhatə etməsinin müəyyənləşdirilməsi 6-cı maddənin tətbiqi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiya orqanları tərəfindən mülki hüquq və vəzifələr anlayışının şərhə əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramışdır. Müəyyən vaxta kimi Konvensiya orqanlarının mülki hüquq və vəzifə kimi qiymətləndirmədiyi məsələlər (məsələn, sosial müdafiə) hazırda mülki-hüquqi xarakterli məsələlərin dairəsinə aid edilir. Məhkəmə mülki hüquq və vəzifələri sırf daxili qanunvericilik baxımından müəyyən edilməsi ilə razılaşmasa da, həmin terminə ümumi bir anlayış verməkdən də çəkinmişdir. Bununla belə Məhkəmə mülki hüquq və vəzifələrlə bağlı bir sıra ümumi prinsiplər müəyyən etmişdir. Əvvəla, işin mülki hüquq sahəsinə aid olmasının müəyyən edilməsi üçün nəzərdən keçirilən hüququn xarakteri həlledici əhəmiyyət kəsb edir³⁶⁴. Rinqeyzenin işində Məhkəmə qeyd etdi ki, «məsələnin (mülki, kommərsiya, inzibati və s.) əsasında həll edildiyi qanunvericiliyin xarakteri və onun həll edilməsi səlahiyyəti verilən orqan (məhkəmə, inzibati orqan və s.) mühüm əhəmiyyət kəsb

³⁶¹ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair» 11 iyun 2002-ci il tarixli Qərarı // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Qərarları (1998-2003). Bakı. s.207.

³⁶² «De Cuffr de Iya Pradel Fransaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 1992-ci il qərarı.

³⁶³ «Kiqen İrlandiyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 1994-cü il qərarı.

³⁶⁴ «Keniq AFR-a qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 28 iyun 1978-ci il tarixli qərarı., bənd 90.

etmir³⁶⁵. Ona görə də hüquq və vəzifənin milli hüquqda necə müəyyənləşdirilməsi həlledici amil deyildir. Həmin prinsip dövlətlə fiziki şəxslər arasında münasibətlərə dair işlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə qeyd etmişdir ki, məhkəmə baxışının nəticəsinin fərdi hüquq və vəzifələr üçün müəyyənedici əhəmiyyət kəsb etməsi 6-cı maddənin tətbiq edilməsində həlledici rol oynayır³⁶⁶.

İkincisi, hüququn təbiətinə aid unifikasiya edilmiş hər hansı Avropa anlayışı nəzərə alınmalıdır³⁶⁷.

Üçüncüsü məhkəmə qeyd etdi ki, «mülki hüquq və vəzifə» anlayışının müstəqil xarakterinə baxmayaraq, hər halda cavabdeh-dövlətin qanunvericiliyi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. «Keniq AFR-a qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, hüququn Konvensiya mənasında mülki hüquq kimi nəzərdən kəçirilməsi onun daxili qanunvericilikdə hüquqi tövsifindən deyil, qanunvericiliklə onun maddi məzmununa nəyin daxil edilməsindən və qanunvericiliyin onunla hansı nəticələri əlaqələndirməsindən asılıdır³⁶⁸.

Məhkəmə qeyd etmişdir ki, fiziki şəxslər hüquq və vəzifələri onların qarşılıqlı münasibətlərində, məsələn, müqavilə hüququ³⁶⁹, kommersiya hüququ³⁷⁰, mülki-hüquqi delikt³⁷¹, ailə hüququ³⁷², əmək hüququ³⁷³ və əmlak hüququ³⁷⁴ sistemində həmişə mülki hüquq və vəzifələrdir.

³⁶⁵ «Rinqeyzen Avstriyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 16 iyul 1971-ci il tarixli qərarı., bənd 94.

³⁶⁶ «X.Fransaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 24 oktyabr 1989-cu il tarixli qərarı., bənd 29.

³⁶⁷ «Feldbryugge Niderlanda qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 29 may 1986-ci il tarixli qərarı., bənd 29.

³⁶⁸ «Keniq AFR-a qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 28 iyun 1978-ci il tarixli qərarı., bənd 89.

³⁶⁹ «Rinqeyzen Avstriyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 16 iyul 1971-ci il tarixli qərarı.

³⁷⁰ «Yedifikasones Març Qelleqo S.A. İspaniyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 19 fevral 1998-ci il tarixli qərarı.

³⁷¹ «Ahsen AFR-a qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 8 dekabr 1983-cü il və «Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə 21 fevral 1975-ci il tarixli qərarları.

³⁷² «Eyri İrlandiyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 9 oktyabr 1979-ci il tarixli qərarı.

³⁷³ «Buxolts AFR-a qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 6 may 1981-ci il tarixli qərarı.

³⁷⁴ «Pretto İtaliyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 8 dekabr 1983-cü il tarixli qərarı.

İşin fiziki şəxslə dövlət arasında münasibətlərə aid olduğu hallarda Məhkəmə bəzi hüquqları mülki hüquq kimi qiymətləndirmişdir³⁷⁵.

İlkin vaxtlarda Məhkəmə sosial-təminat məsələləri ilə bağlı işlərə 6-cı maddənin tətbiq olunmaması mövqeyindən çıxış etsə də hazırda həmin məsələlərlə bağlı 6-cı maddənin tətbiqi təcrübəsi mövcuddur³⁷⁶.

10. 3. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə əlaqədar 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiqi təcrübəsi

Azadlıq və mülkiyyət fərdə insan, vətəndaş və şəxsiyyət olmağa imkan verən əsas dəyərlərdəndir. «Mülkiyyət hüququ institutu bütün hüquq qaydasının mərkəzi institutlarındanır. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və məzmunu ilə yanaşı bu hüququn hududları (sərhədi) də mühüm əhəmiyyət kəsb edir».³⁷⁷ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə müvafiq olaraq hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək

³⁷⁵ «Sporrong və Lonnrot İsveçə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 23 sentyabr 1983-cü il tarixli qərarı; «Puass Avstriyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 23 aprel 1987-ci il tarixli qərarı; «Boden İsveçə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 27 oktyabr 1987-ci il tarixli qərarı; «Hokansson və Steresson İsveçə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 21 fevral 1990-cı il tarixli qərarı; «Mats Yakobson İsveçə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 28 iyun 1990-cı il tarixli qərarı; «Ruiz-Mateos İspaniyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 12 sentyabr 1993-cü il tarixli qərarı.

³⁷⁶ «Feodbryuqqe Niderlanda qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 29 may 1986-cı il-ci il tarixli qərarı; «Salezi İtaliyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 26 fevral 1993-cü il tarixli qərarı; «Lombardo İtaliyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 26 noyabr 1992-ci il tarixli qərarı.

³⁷⁷ Evçeni y Suxanov. P onəti e prava sobst vennosti v r ossi yskom zakonodat el ğst ve i model ğnom Qr ac danskom kodekse dl e str an SNQ// Rol ğ konst i tuüi onni x sudov v obespeçeni i prava sobst vennosti . Sbor ni k dokl adov. M. 2001.s.7.

hüquqlarından ibarətdir.

Sahiblik dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əmlakı faktiki olaraq əldə etməsi, onu «faktiki olaraq əlində saxlaması» başa düşülür. İstifadə dedikdə, əmlakın faydalı cəhətlərini mənimsəmək, onlardan bəhrələnmək başa düşülür. Sərəncam dedikdə, əmlaka olan hüququn qanuni olaraq tam və ya qismən başqa şəxslərə verilməsi başa düşülür.

Xüsusi mülkiyyət ayrı-ayrı fərdlərin onlara məxsus olan əmlak və dəyərlər üzərində sərəncam verməsi hüququdur. Dövlət xüsusi mülkiyyətçinin əmlak və dəyərləri üzərində müstəsna olaraq sərəncam verməsi üçün normativ hüquqi baza yaradır, bununla da xüsusi mülkiyyəti üçüncü şəxslər tərəfindən ona qəsd olunmasından qoruyur.

Mülkiyyət insanın və cəmiyyətin ziddinə istifadə edilə bilməz. Əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi başqa şəxslərin hüquq və qanunla qorunan mənafelərini pozmamalı, vətəndaşların sağlamlığına, ətraf mühitə ziyan vurmamalıdır.³⁷⁸

Əmlak hüquqlarının müdafiəsinə olan əsas hüquq öz başlanğıcını klassik quruluş (formul) olan «azadlıq, həyat və mülkiyyət»dən götürür. Əmlak hüquqlarını fərdin mülki-hüquqi münasibətlər çərçivəsində əldə etməsinə baxmayaraq, o, şəxsiyyətin nail olduğu, üzərində sərəncam vermək və ondan istifadə etmək imkanının müdafiəsi ünsürü kimi çıxış edir. Beləliklə, əmlak özü-özlüyündə müdafiə olunmur. Müdafiə şəxsin əldə etdiyi dəyərlərə fərdi münasibətinə yönəlmiş olur.³⁷⁹

Prinsip etibarı ilə əmlak hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını hər hansı bir ictimai maraqla əsaslandırmaq olar. Bir qayda olaraq şəxsin əmlakına olan hüququnun müəyyən hissəsi, bu hüquqla bağlı müəyyən səlahiyyətlər məhdudlaşdırıla bilər. Bu barədə söhbət açarkən H.Haçıyev qeyd edir ki, Rusiya Federasiyası Konstitusiyası «əmlakdan məhrum etməni nəzərdə tutur, lakin hüquqi dövlət

³⁷⁸Konstitusiyası Rossiyaya Föderasiyası. Nauçno-praktičeskoye kommentariy. Pod red. B.N. Toporņina. M., 1997. s. 262.

³⁷⁹Leybo Ö.İ., Tolstopjatenko Q.P., Gkş tayn K.A. Nauçno-praktičeskoye kommentariy k qonstitusiyey Rossiyaya Föderasiyası «Prava i svobodı çeloveka i qrađdani na». M., 2000, s. 229.

konsepsiyası tələb edir ki, əsas hüququn «ağır nüvəsi» və ya onun mahiyyəti qanunverici tərəfindən toxunulmaz qalmalıdır.³⁸⁰

Romul Petru Vonika eyni fikri dəstəkləyərək qeyd edir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi səlahiyyətləri çərçivəsində mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasının həddən artıq olmamasına və mülkiyyət hüququnun heçə çıxarmamasına nəzərət etməlidir.³⁸¹ Lakin xüsusi mülkiyyət hüququ mütləq deyildir və qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Bu zaman həmin hüququn məhdudlaşdırılması imkanının özü və onun xarakteri qanunverici tərəfindən Konstitusiyaya uyğun qaydada müəyyənləşdirilməlidir.³⁸²

Əmlakın məcburi qaydada özgəninkiləşdirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsində nəzərdə tutulur ki, «heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər». Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları və ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər. Hər kəsin onun intellektual, yaradıcılıq fəaliyyətinin bəhrəsi olan mülkiyyətindən istifadə etmək, onun üzərində sərəncam vermək və ona sahiblik etmək hüququ vardır. Eyni zamanda heç kəs qeyri qanuni olaraq mülkiyyət hüququndan məhrum edilə bilməz. Xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektini müstəsna hallarda ictimai zərurətlə əlaqədar qanunla müəyyən edilmiş əsas və qaydada dəyərini qabaqcadan və tamamilə ödənilməsi şərti ilə məcburi qaydada özgəninkiləşdirilə bilər.

³⁸⁰ Qadi s Qadc i cv. Zah ita prava sobstvennosti v konstituii onnom prave Rossiyskoy Federatsii // Rol ğ konstituii onni x sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti . Sbor ni k dokl adov. M. 2001.s.40.

³⁸¹ Romul Petru Vonika Zah ita prava sobstvennosti v praktike Konstituii onnono Suda Rum ni i // Rol ğ konstituii onni x sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti . Sbor ni k dokl adov. M. 2001.s.75.

³⁸² Evropeyskæ Konvenüi o zah ite prav çel oveka i osnovni x svobod. Stat ğo l. Protokol a l. Pravo bespreçotstvenno pol ğzovat ğsæ svoi mi muh est vom Preçudentı i kommentari i . M. 2002. s. 72.

Mülkiyyət toxunulmazlığı təkcə başqalarının şəxsin subyektiv hüquqlarına qəsd etməməsini tələb etmək hüququnu deyil, həm də dövlətin mülkiyyəti qeyri-qanuni qəsdlərdən mühafizə etmək vəzifəsini nəzərdə tutur.

Mülkiyyət hüquqununu təbii xarakteri heç də həmin hüququn məhdudlaşdırıla bilinməməsi anlamını vermir. İnsan özünün hüquqlarını həyata keçirdiyi və azadlıqlarından istifadə etdiyi zaman başqalarının hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Lakin mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması hər bir halda dəqiq və kifayət qədər detallaşdırılmış, konkretləşdirilmiş olmalıdır. Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına qayda kimi deyil, qaydadan istisna kimi baxılmalıdır. Buna yalnız Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş, geniş şərh edilməyən əsaslarla yol verilməlidir³⁸³.

Litva Konstitusiyası Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, qanunlar mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasının əsaslı omlasını və bunun məhkəmədə mübahisələndirilməsini təmin etməlidir³⁸⁴.

Mülkiyyət hüququ ilə bağlı Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında nəzərdə tutulan müddələrdə müəyyən fərqli məqamlar vardır. Belə ki Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə əsasən yalnız dövlət ehtiyacları üçün məhkəmə qərarı əsasında əvəzin ilkin və bərabər ödənilməsi şərti ilə şəxsin öz əmlakından məhrum edilməsinə yol verilə bilər.

H.Hacıyev Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında 35-ci maddədə məhkəmənin qərarı ilə məcburi qaydada «mülkiyyətin» deyil, «əmlakın» özgəninkiləşdirilməsinin nəzərdə tutulmasına xüsusi önəm verir. O, bildirir ki, mülkiyyətçinin konkret əmlakdan məhrum etmək olar. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında özgəninkiləşdirilən əmlakın ilkin və bərabərdəyərli əvəzin ödənilməsi nəzərdə tutulduğuna görə mülkiyyət hüququnun «ağır nüvəsi», onun

³⁸³Layoş Mesaroš . Nekotorı e voprosı konstituii onnoqo dopustimı x oqrani çeni y prava sobstvennosti v praktike Konstituii onnoqo Suda Litovskoy Respubliki // Rol ǵ Konstituii onni x Sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti . M. 2001.s.95.

³⁸⁴ Litva Konstitusiyası Məhkəməsinin 8 aprel 1997-ci il qərarı.

mahiyyəti bir növ saxlanılır³⁸⁵.

Mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı barədə müddəalar müxtəlif qanunlarda da ifadəsini tapmışdır. «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunlarında dəyişikliklər edilməsi barədə» 2004-cü il 1 iyun tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun redaksiyasında verilmiş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 157.9-cu maddəsinə uyğun olaraq dövlət ehtiyacları və ictimai ehtiyaclar tələb etdikdə dövlət tərəfindən mülkiyyət yalnız qanunla icazə verilmiş hallarda yolların və digər kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi, sərhəd zolağının müəyyən edilməsi və ya müdafiə əhəmiyyətli obyektlərin tikilməsi məqsədilə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 14 iyun tarixli 78 nömrəli Fərmanı ilə müəyyən edilmişdir ki, bu dövlət orqanı – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetidir) və yalnız bazar dəyəri miqdarında qabaqcadan əvəzi ödənilməklə özgəninkiləşdirilə bilər. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə mülkiyyətin dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün hansı konkret hallarda özgəninkiləşdirilə bilməsi və bu barədə hansı dövlət orqanının qərar qəbul etməsi müəyyən edilmişdir. Bütün başqa hallarda mülkiyyət yalnız könüllülük əsasında özgəninkiləşdirilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 73-cü maddəsinin 1-ci bəndinin 11-ci abzasında təsbit edilmişdir ki, dövlət, bələdiyyə və ya ictimai ehtiyaclar üçün torpaq sahələrinin geri alınması zəruriliyi məhz qanunla (əvvəlki redaksiyada məhkəmə tərəfindən) müəyyən edildikdə torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və ya icarə hüququna xitam verilə bilər.

«İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının təminini nəzərdə tutan əsas müddəası 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsində ifadəsini tapan normadır. Burada göstərilir ki:

«Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz

³⁸⁵ Qadi s Qadıev. *Zahita prava sobstvennosti v konstituiionom prave Rossiyskoy Federatsii // Rol g Konstituiionni x Sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti*. M. 2001.s. 40.

istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün, yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsini təmin etmək üçün zəruri olan qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır».

Bu normanın yaranması tarixi və tətbiqi təcrübəsi mürəkkəb yol keçmişdir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı maddənin Konvensiyanın özündə deyil, 20 mart 1952-ci ildə qəbul edilmiş 1 sayılı Protokolunda ifadəsini tapması da, həmin müddəə ilə bağlı vahid mövqenin olmamasına dəlalət edir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı norma 1952-ci ildə qəbul olunmasına baxmayaraq tətbiqi təcrübəsi kifayət qədər vaxt aparmışdır. Protokola mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı normanın daxil edilməsinin ələhdarları belə hesab edirdi ki, 1-ci maddə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində durmaqdan daha çox, dövlətin əzəli üstünlüklərinin müdafiəsinə xidmət edir. Həmin mövqə maddənin tətbiqi ilə bağlı çətinlik yaradırdı. İkinci tərəfdən Konvensiyanın nəzarət orqanları - Komissiya və Məhkəmə uzun müddət mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı maddəyə ehtiyatla yanaşmış və onu məhdud qaydada şərh etmişdilər. Dövlət əmlakdan azad istifadənin məhdudlaşdırılması zərurətinin mövcudluğunda yeganə «hakim» kimi tanınırdı.

Əmlakdan maneəsiz istifadə hüququnun konkret məzmunu ilk dəfə 1979-cu ildə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin «Marks Belçikaya qarşı» işində verilmişdir. Məhkəmə 1-ci maddədə ifadəsini tapan «əmlakdan maneəsiz istifadə hüququ» ilə bağlı izah verərək göstərdi ki, bu ifadə «məhiyyəti etibarlı ilə mülkiyyət hüququna» təminat verir³⁸⁶.

Məhkəmə dövlətin mülkiyyət hüququna müdaxiləsinə uzun müddət bəraət qazandıran mövqedən çıxış etmişdir. Bu cür mövqə

³⁸⁶ «Marks Belçikaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 13 iyun 1979-cu il tarixli qərarı., bənd 63.

80-ci illərə kimi davam etmişdir. 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin şəhrinin məhkəmə təcrübəsində çevrilişi 1982-ci ildə Məhkəmənin «Sporronq və Lonnpot İsveçə qarşı» işində baş verdi. Həmin qərarla iqtisadi xarakterli hüquqlara münasibətdə formalaşmış münasibət dəyişdi.

1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin öyrənilməsi üçün ilk növbədə unutmaz ki, mülkiyyət və ya «əmlak» konsepsiyası olduqca geniş şərh edilir. Həmin anlayış iqtisadi maraqların geniş dairəsini əhatə edir. Presedent hüququ ilə müəyyən edilmişdir ki, 1-ci maddənin fəaliyyət dairəsi: daşınar və daşınmaz əmlak, maddi və qeyri-maddi maraqlar (səhmlər, patent, arbitraj qətnaməsi, pensiya hüququ, biznes aparılması ilə bağlı maraqlar, bu və ya digər peşə ilə məşğul olmaq hüququ) ilə əhatə olunur.

Müxtəlif maddi və qeyri-maddi maraqların Konvensiya kontekstində əmlak kimi qiymətləndirilməsi Məhkəmənin təcrübəsində kifayət qədər yer almışdır. «Yunanıstan neft emalı zavodu «Stren» Yunanıstana qarşı» işdə Avropa Məhkəməsi arbitraj qətnaməsinin 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq «əmlak» hesab edilməsi qərarına gəldi. Belə ki, vətəndaş Andreadis 1972-ci ildə dövlətlə (həmin vaxt dövlət hərbi diktaturanın nəzarəti altında olmuşdur) «Stren» şirkəti tərəfindən Afina yaxınlığında neft təmizləmə müəssisəsi tikmək barədə müqavilə bağlayır. Kontraktın dəyəri 76 milyon dollara yaxın olmalı idi. Dövlət kontraktı qanunverici dekretlə təsdiq etdi, lakin sonradan saziş üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədi. Yunanıstanda demokratiya bərpa olduqdan sonra dövlət kontraktın milli iqtisadiyyatın mənafeyinə cavab verməməsinə əsaslanıb, onu birtərəfli qaydada ləğv etdi. «Stren» şirkəti böyük məbləğdə ziyana düşdü. Mübahisə baş verdikdən sonra «Stren» şirkəti iddia qaydasında dövlətə qarşı Afina məhkəməsində iş başladı. Dövlət işin Afina məhkəməsinə aid olmamasını bildirərək, işə arbitraj qaydasında baxılmasını vacib hesab etdi və arbitraj məhkəməsinə təyin etdi. Eyni zamanda dövlət arbitraj məhkəməsində «Stren» şirkətinin bütün iddialarının rədd edilməsi barədə vəsatət qaldırdı. Lakin arbitraj məhkəməsi mübahisəni «Stren» şirkətinin xeyrinə həll etdi və dövlətin şirkətə 16 milyon dollar ödəməsi barədə qətnamə çıxardı. Bundan sonra dövlət ümumi yurisdiksiyalı məhkəməyə müraciət edərək mübahisənin arbitraj

məhkəməsinə aid olmaması əsasına görə arbitraj məhkəməsinin qətnaməsini ləğv etmək barədə vəsatət qaldırdı. Dövlət apellyasiya məhkəməsində də mübahisəni uzuzdu. İş kassasiya məhkəməsinin icraatında olduğu vaxt dövlət 1987-ci ildə yeni qanun qəbul etdi. Həmin qanuna əsasən «Stren» şirkətinin xeyrinə çıxarılmış arbitraj qətnaməsi qeyri-qanuni hesab olundu və icra edilməməsi müəyyənləşdirildi. «Stren» şirkəti və vətəndaş Andreadis 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin tələblərinin pozulması ilə bağlı Avropa Məhkəməsinə müraciət etdi. Məhkəmədə dövlət 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin mənasında heç bir əmlakdan söhbət getmədiyini bildirərək arbitraj qətnaməsinin mülkiyyət-əmlak anlayışı ilə əhatə olunmadığını bildirdi.

Məhkəmə isə həmin məsələ ilə bağlı qərara aldı ki, arbitraj qətnaməsi qəti qüvvəsini almış və məcburi icra edilməli idi. Ona görə də «Stren» şirkətinin 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi ilə müdafiə olunan mülkiyyət hüququ olmuş və bu hüquq həmin qətnamə 1987-ci ildə ləğv olunduğu vaxt da mövcud olmuşdur.

Əmlak hüququnun məzmununun dairəsi ilə əlaqədar Məhkəmə dəqiq sərhədlər müəyyənləşdirməmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, iştirakçı dövlətlərin iqtisadiyyatı və cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq bu dairə genişləndirilə bilər.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu cür inkişafın nəticəsində mülkiyyət anlayışından iqtisadi xarakterli maraqların məcmusunu nəzərdə tutan daha geniş anlayışa keçid baş verəcəkdir³⁸⁷.

«Van Marle və başqaları Niderlanda qarşı» iş üzrə qərarında məhkəmə qeyd etdi ki, əmlak dəyəri olan hər hansı hüquq 1-ci maddədə ifadə olunmuş «əmlak» anlayışı ilə əhatə olunur. Həmin işdə ərizəçilər şikayət edirdilər ki, dövlət mühasibatlıq sahəsində onların diplomunu tanımaqla müştərilərlə münasibətlərinə, onların şirkətlərinin işgüzar əlaqələrinə aid iqtisadi hüquqlarına toxunmuşdur.

Məhkəmə tam aydınlığı ilə qeyd etdi ki, ərizəçilərin istinad

³⁸⁷ Mi xai l Lobov. Zah ite i muh estvenni x prav v rankax Evropeyskoy konvenüi o zah ite prav çeloveka i osnovni x svobod // Rol ğ Konst itüi onni x Sudov v obespeçeni i prava sobst vennosti . M. 2001.s.120.

etdikləri hüquq əsas etibarı ilə xüsusi hüquq xarakteri daşımış və özündə əmlak dəyərini ifadə edir. Nəticədə həmin hüquq 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin kontekstində əmlak kimi dəyərləndirilməlidir³⁸⁸.

«Tre Traktorer İsveçə qarşı» işdə həmin ölkənin hakimiyyət dairələri restoranın sahibi olan hüquqi şəxsdən restoranda spirtli içkilərin satışına icazə verən lisenziyanı geri almışdılar. Məhkəmə qeyd etdi ki, lisenziyanın alınması nəticəsində toxunulan iqtisadi maraqlar 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan «əmlak» anlayışı ilə əhatə olunur³⁸⁹.

1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin müdafiəsi yalnız müvafiq mülkiyyətə münasibətdə tələblərin irəli sürülməsi imkanı mövcud olduğu hallara şamil olunur. Gələcəkdə mülkiyyət əldə etmək hüququ həmin maddənin müdafiəsi altına düşür. Bu o deməkdir ki, məsələn, gələcəkdə miras əldə etmək hüququ 1-ci maddə ilə müdafiə olunmur.

«Marks Belçikaya qarşı» işdə ərizəçi və onun azyaşlı qızı nikahdan kənar uşaqların statusunu tənzimləyən Belçika qanunvericiliyinin nikahdan kənar doğulan uşaqların miras əmlaka yiyələnməsini məhdudlaşdırmasından şikayət etməklə onların mülkiyyət hüququna müdaxilə olunmasını qeyd etmişdilər. Məhkəmə həmin iş üzrə qərarında göstərirdi ki, 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi uşağa münasibətdə ümumiyyətlə tətbiq olunmur. Belə ki, bu maddə hər bir şəxsin öz «əmlakından» maneəsiz istifadə etmək hüququnu elan edir. Bu isə o deməkdir ki, həmin maddə şəxsin artıq mövcud olan əmlakına münasibətdə tətbiq olunur və qanun üzrə və ya vəsiyyət əsasında vərəsəlik yolu ilə əmlakın əldə edilməsi hüququna təminat vermir.

Həmin prinsip «X.Almaniya Federativ Respublikasına qarşı» (1979) 8416/78 sayılı ərizə ilə bağlı bir daha təkrarlandı. Komissiya ərizənin qəbulundan imtina edərkən qeyd etmişdi ki, notariusun rüsumlarını tənzimləyən normativ aktların notariusun gəlirlərinə təsir

³⁸⁸ «Van Marle və başqaları Niderlanda qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 26 iyun 1986-cı il tarixli qərarı., bənd 41.

³⁸⁹ «Tre Traktorer İsveçə qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 7 iyul 1989-cı il tarixli qərarı., bənd 53.

göstərə biləcəyi ilə bağlı müraciət mülkiyyət hüququ kimi qəbul edilə bilməz. Dövlət rüsumunun dərəcələri yalnız konkret hal ilə əlaqədar bu cür məsələ yarandıqda əmlak kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, Konvensiya əsasında yaradılan orqanların mövqeyinə görə 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin təminatı, sosial müavinətlərin alınması, səhmlərə sahib olmaq, daşınmaz əmlaka, torpağa malik omlaqla bağlı iqtisadi münasibətlərə şamil olunur.

Son dövrlər Məhkəmə dəfələrlə milli məhkəmələrin ərizəçilərə müəyyən məbləğdə pul ödənilməsini (məsələn, əmək haqqı, pensiya) nəzərdə tuatn qərarların icrasından dövlət tərəfindən imtina edilməsini 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirmişdir. Məsələn, «Burdov Rusiyaya qarşı» işdə Məhkəmə Çernobil qəzasının iştirakçısı kimi ərizəçiyə təyin edilmiş kompensasiyanın ödənilməməsini mülkiyyət hüququna müdaxilə kimi qiymətləndirmişdir³⁹⁰.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Məhkəmə hər konkret halda (case bu case) «əmlak» anlayışını geniş təfsir etməkdə davam edir.

Konvensiyaya əsasən dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün, yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsini təmin etmək üçün zəruri olan qanunları yerinə yetirmək hüququ 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin 1 və 2-ci bəndlərində nəzərdə tutulanlarla məhdudlaşdırılır.

«Qazus Dosyer und Fordeteknik QmbX Niderlanda qarşı» işdə Məhkəmə tərəfindən həmin maddənin tətbiqi nümunə kimi göstərilə bilər. Almaniyaya şirkəti Holland şirkətinə dəyərinin ödənilməsinə kimi məhsul üzərində mülkiyyət hüququnu saxlamaq şərtilə məhsul göndərir. Məhsulun dəyərinin ödənilməsi barədə ödəmə tapşırığı məhsulu göndərənə çatana kimi holland vergi xidməti tərəfindən məhsulu qəbul etməli olan holland şirkəti vergi borclarını ödəmədiyinə görə məhsul üzərində həbs qoyulmuşdu. Alman şirkəti iddia edirdi ki, holland hakimiyyət dairələri tərəfindən məhsul üzərində həbs qoyulması 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi baxımından özündə mülkiyyət hüququnun pozulmasını təmsil edir. Məhkəmə

³⁹⁰ «Burdov Rusiyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 18 aprel 2002-ci il tarixli qərarı.

qərara gəldi ki, həmin iş 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin dövlətin vergilərin ödənilməsinə təmin etmək üçün zəruri olan qanunu yerinə yetirmək hüququ kontekstində baxılan işlər kateqoriyasına aiddir. Ona görə də məhsulun üzərində həbs qoyulması dövlətin vergilərin yığılmasını təmin etmək üzrə tədbirləri sisteminin bir hissəsidir.

1 saylı Protokolun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş mülkiyyət hüququnun subyektləri hər hansı fiziki şəxs, o cümlədən əcnəbi, hüquqi şəxs (milli və ya xarici), hakimiyyət orqanları, yerli idarəçilik orqanları ola bilər³⁹¹.

1 saylı Protokolun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri Avropa Məhkəməsinin «Litqou və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı» və «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə qərarında qeyd etdiyi kimi yalnız o vaxt tətbiq olunur ki, subyektlər arasında beynəlxalq hüquq münasibətləri mövcud olsun, yəni əmlak hər hansı xarici hüquqi və ya fiziki şəxsin xeyrinə özgəninkiləşdirildikdə bu prinsiplər tətbiq olunur. Subyektlər arasında beynəlxalq hüquq münasibətləri inzibati hüquq və ya mülki-hüquq münasibətləri olduğu hallarda dövlətlə vətəndaş, müvafiq dövlətin vətəndaşları arasında münasibətlərin mövcudluğu hallarında beynəlxalq hüququn prinsiplərinə istinad əsassızdır³⁹².

«Sporroq və Lonnpot İsveçə qarşı» işdə Məhkəmə 1-ci maddədə 3 müstəqil normanı fərqləndirdi.

Həmin iş İsveçin Stokholm şəhərinin mərkəzi hissəsində yerləşən daşınmaz əmlak (torpaq və tikinti) ilə bağlı idi. Qraflığın İnzibati Şurası şəhərin inkişafı və yenidən qurulması üçün həmin daşınmaz əmlakla bağlı iki məhdudiyət müəyyənləşdirmişdi: bələdiyyəyə özgəninkiləşdirmə üçün verilən icazə (bu o demək idi ki, əmlak gələcəkdə özgəninkiləşdirilə bilər) və tikintinin qadağan olunması (bu o demək idi ki, həmin torpaq sahəsində tikinti

³⁹¹ C er ebüov A.N., Mer kul ov V.V., Gr tel ğ A.Q. Obj em i soder c ani e prava sobst vennosti // Evr opeyskaø Konvenüi ø o zah i te prav çel oveka i osnovni x svobod. Stat ğø 1 Protokol a 1. Pravo besprepøtst vennoqo pol ğzov at ğsø svoi m i muh est vom M.2002.s.48.

³⁹² Vel qa Sl aydi nø. Pravovoe r equl i rovani e sobst vennosti v Lat vi i i pravo sobst vennosti na l esni e uqod ğø // Rol ğ Konsti tuüi onni x Sudov v obespeçeni i prava sobst vennosti . M. 2001.s.112-113.

aparılmasına qadağan qoyulmuşdu). Mülkiyyətdən birinin özgəninkiləşdirməsi barədə məhdudiyət 23 il, tikintiyə qadağan isə 25 il müddətinə, ikinci mülkiyyətə münasibətdə isə özgəninkiləşdirmə barədə məhdudiyət 8 il müddətinə, tikinti aparılmasına qadağan isə 12 il müddətinə şamil olunmuşdu. Şəhərin inkişaf planında baş vermiş dəyişikliklə əlaqədar həmin məhdudiyətlər sonradan geri götürülmüşdü. Əmlakın sahibləri hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar Avropa Məhkəməsinə müraciət etmişdilər. Onlar əmlaklarına məhdudiyət şamil olduğu dövrdə heç bir kompensasiya almamışdılar.

Məhkəmə qarşısında həll edilməli olan ilk məsələ 1-ci maddənin mənasına görə ümumiyyətlə mülkiyyət hüququna müdaxilənin mövcud olub-olmamasını müəyyənləşdirmək idi. İsveç hakimiyəti iddia edirdi ki, özgəninkiləşdirməyə icazə və tikinti aparılmasına qoyulan qadağan şəhərin planlaşdırılmasının zəruri tərkib hissəsi olmuşdur və heç bir vəcdlə əmlakdan maneəsiz istifadə hüququna toxunmamışdır. Məhkəmə həmin dəlili dərhal rədd edərək göstərmişdir ki, mülkiyyətçinin əmlakına hüququ ilə bağlı statusu toxunulmaz qalsa da, təcrübədə mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi imkanı əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Məhkəmə qeyd etdi ki, özgəninkiləşdirməyə icazə verilməsi nəticəsində ərizəçilərin mülkiyyət hüququ «şerti və qeyri-sabit» xarakter almışdır.

Məhkəmə ərizəçilərin mülkiyyət hüququna müdaxilə olmasını müəyyənləşdirdikdən sonra, 1-ci maddənin 3 normadan ibarət olması barədə analizini verdi.

Məhkəmə sonra həmin şəraitdə ikinci normanın tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələni müzakirə edərək belə qərara gəldi ki, həmin maddə əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və əmlakdan məhrum etmə mövcud olmamışdır. Qanunun mənasına görə ərizəçilər hər bir zaman mülkiyyətdən istifadə etmək, onu satmaq, bağışlamaq və üzərində başqa formada sərəncam vermək hüququna malik olmuşlar.

Məhdudiyət tədbirlərinin tətbiqi ilə əlaqədar mülkiyyətin satılmasında çətinlik yaransa da, hər halda ərizəçilərin mülkiyyəti satmaq hüququ olmuşdur. Ona görə də ikinci norma burada tətbiq oluna bilməzdi.

Üçüncü normaya münasibətdə Məhkəmə qeyd etdi ki, mülkiyyətdən istifadə üzərində nəzarətlə əlaqədar tikintinin qadağan edilməsinə həmin norma tətbiq olunmalıdır. Özgəninkiləşdirməyə razılıq digər tərəfdən birinci maddə kontenkstində nəzərdən keçirilməlidir, çünki onlar əmlakdan məhrumetməni nəzərdə tutmurdu və mülkiyyətdən istifadəyə nəzarət məqsədi güdmürdü.

Məhkəmə sonrakı «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə qərarında qeyd etdi ki, həmin üç norma bir-biri ilə əlaqədədir: ikinci və üçüncü norma mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin xüsusi hallarına aiddir və birinci norma kontestində şərh olunmalıdır³⁹³.

1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin 3 normadan biri kontekstində mülkiyyət hüququna müdaxilənin mövcudluğu barədə qərar qəbul edildikdə, növbəti addım həmin müdaxilənin dövlət tərəfindən hüquqi cəhətdən əsaslandırılıla biləcəyi məsələsinin həllidir. Əgər müdaxilə əsaslandırılıla bilərsə, (belə hallarda sübutetmə vəzifəsi dövlətin üzərinə düşür) onda belə hesab edilir ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu baş verməmişdir. Mülkiyyət hüququna müdaxilənin əsaslı olması üçün həmin müdaxilə cəmiyyətin maraqları, ümumi mənafe üçün qanuni məqsədlə həyata keçirilməlidir. (Məhkəmənin «Ceyms Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə qərarı (1986)).

Lakin mülkiyyət hüququna müdaxilənin qanuni məqsəd daşmasının bəyan edilməsi faktı kaifayətedici hesab edilə bilməz. Bu cür müdaxilə proporsional olmalıdır. «Sporronq və Lonnort İsveçə qarışı» işdə Məhkəmə müdaxilənin əsaslılığına münasibətdə növbəti mühüm prinsipi müəyyənleşdirdi. Həmin prinsipə müvafiq olaraq məhkəmə «...cəmiyyətin maraqları tələbi ilə şəxsiyyətin əsas hüquqlarının müdafiəsinin zəruri şərtləri arasında ədalətli tarazlığın gözlənilməsinə riayət olunub-olunmamasını yoxlamalıdır».

Məhkəmə qeyd etmişdi ki, iki növ tədbirin görülməsi mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə ictimai maraq tələbi arasında gözlənilməli olan ədalətli tarazlığı pozmuşdur: Sporronq və Lonnrof həddən artıq məhrumiyyətə məruz qalmış və ya həmin məhrumiyyətlər

³⁹³ «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 21 fevral 1986-cı il qərarı., bənd 61.

ərizəçilərin müddətin qısaldılmasına və ya zəxərin ödənilməsinə nail ola biləcəkləri təqdirdə qanuni hesab edilə bilərdi.

Beləliklə, müvafiq mübahisələr zamanı mülkiyyət hüququna bu və ya digər müdaxilənin mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə ictimai maraq tələbləri arasındakı ədalətli tarazlığı pozub-pozmamasını müəyyən etmək lazımdır. Bu cür tarazlıq o halda pozulur ki, mülkiyyət hüququna malik olanlar «xüsusi və həddən artıq məhrumiyətlərə» məruz qalırlar.

Mülkiyyət hüququna müdaxilə ilə əlaqədar hüquqi müəyyənlik və ya qanunilik tələbləri də tətbiq olunur. Bu bərdə 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin ikinci abzasında birbaşa qeyd olunmuşdur. Orada göstərilir ki, mülkiyyətdən məhrum etməyə «yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda» yol verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi bütövlükdə Konvensiyaya xasdır və 1-ci maddənin 3 normasının hər biri ilə birlikdə ona riayət olunmalıdır. Hüquqi müəyyənlik prinsipi, yəni «qanunda nəzərdə tutulan hallarda» ifadəsi daxili qanunvericiliklə məhdudlaşmır. Konvensiya daxili qanunvericiliyin özünün «qanunun» mövcud tələblərinə cavab verməsini tələb edir.

1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin təsiri altına düşən əmlak hüquqlarına münasibətdə nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiya baxımından bu hüquqlar mütləq hüquqlar deyildir. Başqa çözlə, onların həyata keçirilməsinə dövlətin hər hansı müdaxiləsi Konvensiyanın pozuntusu hesab edilmir. Bəzi hallarda müəyyən şərtlərlə dövlət əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinə müdaxilə edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə dövlətin müdaxiləsinə əsas verən meyarlar qismən maddənin özündə, xüsusən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və ondan istifadə üzərində nəzarətə aid məsələlərlə bağlı mətdə ifadəsini tapmışdır. Konvensiyanın ümumi kontestində Məhkəmə fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak hüquqlarına dövlətin müdaxiləsinin yol verilən meyarlarını inkişaf etdirmiş və onları genişləndirmişdir.

«Sporroq və Lonnpot İsveçə qarşı» işdə Məhkəmə 1-ci maddə ilə bağlı sonrakı məhkəmə təcrübəsi əsasında duran prinsipləri müəyyənləşdirdi. Məhkəmə qeyd etdi ki, həmin

maddənin məqsədləri üçün hər bir konkret işdə ictimai marağ tələbləri ilə ayrı-ayrı şəxslərin əsas hüquqlarının müdafiəsi tələbləri arasında ədalətli tarazlığa riayət edilib-edilməməsi müəyyənləşdirilməlidir. İlk baxışdan həmin prinsipin həddən artıq ümumi xarakter daşması görüntüsünə baxmayaraq, onun fundamental əhəmiyyəti vardır. Hər bir konkret işin hallarında qeyd olunan ədalətli tarazlığın gözlənilib-gözlənilməməsini müəyyənləşdirərək məhkəmə işdə pozuntunun olub-olmamasını dəqiqləşdirir. «Sporrong və Lonnpot İsveçə qarşı» işdə İsveç hökuməti Stokholm bələdiyyəsinə ərizəçilərin mülkiyyətini şəhərin yenidən qurulması ilə əlaqədar özgəninkiləşdirməsinə razılıq vermişdi. Həmin icazənin reallaşdırılmamasına baxmayaraq, onlar uzun müddət ərzində (25 il) qüvvədə olmuşdur. Məhkəmə belə qənaətə gəldi ki, ərizəçilərin əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə razılığın uzun müddət qüvvədə olması, həm də bütün bu müddət ərzində tikintiyə icazə verilməməsi, ərizəçilərin həddən artıq məhrumiyətə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində əmlak hüququnun müdafiəsi ilə ictimai marağ tələbləri arasında mövcudluğu tələb olunan ədalətli tarazlığı pozmuşdur.

««Kredit Bank» və başqaları Bolqariyaya qarşı» işdə Məhkəmə ərizəçilərin əmlakdan maneəsiz istifadə etmək hüququnun pozulmasının ümumi maraqlara riayət etmə tələblərinə cavab vermədiyini müəyyən etdi. Məhkəmə qeyd etdi ki, ərizəçilərin şirkətinin hökumətdən borcunu almaq iqtidarında olmaması və əmlakdan maneəsiz istifadə hüququnu təmin edən dövlətdaxili prosedurun olmaması ictimai maraqlara riayət edilməsi tələbi ilə fərdin əsas hüquqlarından birinin müdafiəsi tələbi arasındakı ədalətli tarazlığı pozmuşdur³⁹⁴.

Əmlak hüquqlarına yol verilən müdaxilə meyarları nəzərdən keçirilərkən unutmamaq olmasın ki, bütün ölkələrdə iqtisadi fəaliyyət sahəsində azadlıq siyasi sahəyə nisbətən daha genişdir.

Əmlakdan məhrum etmənin mövcudluğunun müəyyən edilməsi üçün tək-cə formal əlamətlərə görə özgəninkiləşdirilmənin və ya əmlakın başqasına verilməsinin tədqiq edilməsi kifayət deyil, həm də

³⁹⁴ P ut evodi tel ğ po pr eücedent noy pr akt i ke Evr opeyskoqo Suda po pr avam çel ovcka za 2002 qod. M. 2004.s.280.

de facto əmlakın götürülməsinin mövcudluğunu təsdiq edən real vəziyyət müəyyənləşdirilməlidir.

«Sporronq və Lonnpot İsveçə qarşı» işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, «nə qədər ki, real özgəninkiləşdirmə, yəni əmlakın başqasına keçməsi mövcud olmamışdır, Məhkəmə şikayətlə bağlı konkret halları araşdırmalıdır. Çünki Konversiyanın məqsədi hüququ «real və səmərəli» müdafiə etməkdir. Bu baxımdan ərizəçilərin iddia etdikləri kimi həqiqətən də şəraitin *de facto* özgəninkiləşdirməyə bərabər olması müəyyən edilməlidir.

Dövlət tərəfindən görülmüş tədbirlər mülkiyyət hüququnu nə dərəcədə faydasız edirsə, həmin hüquq o dərəcədə müdafiə olunmasını özündə təmsil edir. Dövlətin mülkiyyəti özgəninkiləşdirmək niyyəti olmasa və mülkiyyət üzərində hüquqi titul formal olaraq ilkin mülkiyyətçidə qalsa da, mülkiyyət hüququ özgəninkiləşdirilmiş hesab olunmalıdır.

Məhdudiyət tədbirlərinin *de facto* mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi kimi qiymətləndirmənin real nümunəsini «Papamixalopulos Yunanıstana qarşı» işdə görmək olar.

Ərizəçilər Yunanıstanda böyük ərazidə qiymətli torpağın sahibləri idilər. Həmin torpaq sahəsinə cimərlik sahəsi də daxil idi. Ərizəçilər 1963-cü ildə ərazidə mehmanxana kompleksi inşa etməyə razılıq almışdılar. Lakin sonradan Yunanıstan üzərində nəzarət diktatura əlinə keçdi. 1967-ci ilin avqustunda ərizəçilərin torpaqları (çimərlik də daxil olmaqla) Hərbi-Dəniz Qüvvələrinə verildi. Ərizəçilər torpaqları geri almağa cəhd etsələr də, buna nail ola bilməmişdilər. Hərbi-Dəniz Qüvvələri həmin ərazidə hərbi-dəniz bazaları və dənizçi zabitlər üçün istirahət zonası tikdilər.

Bir sıra məhkəmə çəkişməsinə və dövlətin ərizəçilərə başqa torpaq vermək barədə bəyanatına baxmayaraq ərizəçilər heç bir kompensasiya almadılar və Avropa Komissiyasına müraciət etdilər.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsində dinləmələr başlandıqda Məhkəmə ilkin olaraq qeyd etdi ki, mülkiyyət hüququna müdaxiləni 1967-ci ildən davam edən pozuntu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Məhkəmə bildirdi ki, həmin halda mülkiyyət hüququna müdaxilə mülkiyyətdən istifadə üzərində nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə keçirilmədiyinə görə 1-ci maddənin 3-cü norması tətbiq

edilməməlidir. İkinci normaya gəldikdə isə torpaq formal olaraq özgəninkiləşdirilməyib, o mənada ki, onun hüquqi titulu başqasına verilməmişdir. Lakin Konvensiya «hüququn real və səmərəli müdafiəsi üçün yaradıldığına görə şikayət edilən vəziyyət *de facto* özgəninkiləşdirməyə bərabər tutulması imkanı yoxlanılmalıdır».

Məhkəmə qeyd etdi ki, Hərbi-Dəniz Qüvvələri Fondu həqiqətən fiziki olaraq ərizəçilərdən onların əmlakını götürmüş və həmin ərazidə tikinti aparmışdır. Həmin vaxtdan ərizəçilər öz mülkiyyətindən istifadə edə bilməmişlər. Məhkəmə qərara aldı ki, vəziyyəti düzəltməyə edilən cəhdlərin uğursuzluqla başa çatması ilə birlikdə torpaq üzərində sərəncam vermək imkanından tam məhrum olunma ərizəçilər üçün kifayət qədər ciddi nəticələr doğurmuşdur. Bu da *de facto* ekspropriasiyadır³⁹⁵.

Bu prinsip «Brumareski Rumuniyaya qarşı» iş üzrə qərarla da tətbiq olunmuşdur. Məhkəmə həmin qərarla bir daha qeyd etdi ki, ikinci norma baxımından əmlakdan məhrum etmənin mövcudluq faktının müəyyən edilməsi üçün şikayət edilən vəziyyətin real hallarının tədqiq edilməsi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyətin müdafiəsi hüququ ilə cəmiyyətin maraqları arasında tarazlığın hər cür pozuntusu Konvensiyanın tələblərinin pozulması kimi qiymətləndirilmir. Təcrübə göstərir ki, Məhkəmə yalnız maraqlı şəxsin hüquqlarının ciddi pozulmasını Konvensiyadakı tələblərin pozulmasını kimi qeyd edir. 1-ci maddəyə əsasən heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. «İctimai maraq» anlayışı həmin müddəada ifadəsini tapmış qeyri-müəyyən anlayışlara aiddir. Dövlətin bu cür maraqları müəyyən etmək səlahiyyəti olduqca genişdir. Məhkəmə çox vaxt müvafiq dövlətin qanunvericiliyində ifadəsini tapmış müddəaları rəhbər tutur.

«Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» işlə əlaqədar Britaniya qanunvericiliyi nəzərdə tuturdu ki, mənzili uzun müddət

³⁹⁵ Ekspropriasiya (fr. expropriation < lat. ex dən (şəkilçi) + proprius özününkü) dövlət hakimiyyəti tərəfindən əmlakın məcburi (əvəzi ödənilmək və ya ödənilməməklə) özgəninkiləşdirilməsi // Sl ova r ğ i n o s t r a n n ı x s l o v. M. 1985. s. 576.

icarəyə götürmüş icarədar mənzili sahibindən bazar qiymətindən aşağı qiymətə almaq hüququna malikdir. Ərizəçilərin razı olmadıqları qanunda həmçinin qeyd olunurdu ki, «ictimai maraq anlayışı öz təbiətinə görə geniş anlayışdır. Məhkəmə belə hesab etdi ki, görülən tədbirlər bütün cəmiyyətin deyil, onun bir hissəsinə xidmət etməsi barədə ərizəçilərin dəlillərinə baxmayaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir.

Məhkəmə əmlakın özgəninkiləşdirilməsinin qanunda nəzərdə tutulmasını və onun cəmiyyətin maraqlarına xidmət etməsini nəzərdən keçirdikdən sonra həmin müdaxilənin 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi baxımından yolverilən olub-olmamasını yoxladı. Bu cür yoxlama özgəninkiləşdirilmiş əmlaka görə pul ödənilməsi məsələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maddənin özünün mətnində özgəninkiləşdirilən əmlaka görə kompensasiyanın zəruriliyi nəzərdə tutulmamışdır. Lakin 1982-ci ildən sonra Konvensiya belə şərh olunmağa başlandı ki, əmlak götürülərkən pul kompensasiyasının ödənilməməsi ictimai maraqlar tələbi ilə fərdi şəxslərin əsas hüquqlarının müdafiəsi arasında «ədalətli tarazlığı» pozmuş olardı. Məhz bu cür şərh pul kompensasiyasına hüququ rəsmiləşdirir.

Məhkəmə tərəfindən kompensasiya prinsipi qəti olaraq «Litqou və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı» işdə müəyyənləşdirildi. Məhkəmənin mövqeyinə görə «(kompensasiyasız) 1-ci maddə əmlak hüququnun «xəyali və səmərəsiz» müdafiəsini təmin etmiş olardı»³⁹⁶. Həmin işdə təyyarə və gəmi tikintisi sahələrinin bir neçə müəssisələrinin sahibləri kompensasiyanın ədalətsiz ödənilməsindən şikayət etmişdilər. Məhkəmə «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» işində söylədiyi tezisi təkrarlayaraq göstərdi ki, müxtəlif səbəblərdən kompensasiya əmlakın real bazar dəyəri səviyyəsindən aşağı ola bilər. Məhkəmə həmin işdə 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusunu müəyyən etmədi³⁹⁷.

Özgəninkiləşdirilən mülkiyyətin məbləği ilə əvəzi ödənilən məbləğ ağlabatan dərəcədə tarazlaşdırılmalıdır. Lakin Avropa

³⁹⁶ «Litqou və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 8 iyul 1986-cı il tarixli qərarı., bənd 120.

³⁹⁷ «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 21 fevral 1986-cı il tarixli qərarı.

Məhkəməsinin təcrübəsində dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi özgəninkiləşdirilən əmlakın faktiki dəyərinin ödənilməsinə nəzərdə tutmur. Burada əsas meyar kimi ədalətli tarazlıq (*fair balance*) yəni ictimai maraqlarla mülkiyyətçinin təminat verilən hüquqları arasındakı ədalətli tarazlıq gözlənilməlidir.

Avropa Məhkəməsi ədalətli tarazlığı konkretləşdirərək göstərmişdir ki, iqtisadi islahatlar və ya ümumi sosial ədalətə nail olmaq məqsədi üçün cəmiyyətin maraqlarının qanuni məqsədi əmlakın bazar dəyərindən aşağı məbləğdə əvəzinin ödənilməsinə yol verir³⁹⁸.

İctimai maraqlarla fərdin mülkiyyət hüququna müdaxilə arasında tarazlığa nail olmaq mülkiyyətçiyə müvafiq pul kompensasiyası verilməsi ilə təmin olunur. Belə hallarda söhbət ictimai maraqların təmini zərurəti ilə əlaqədar əmlakın qanunda müəyyən edilmiş vasitələrlə özgəninkiləşdirilməsi və mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsi ilə mülkiyyətçinin məcburən razılaşması üçün ona verilən ödəmədən gedir³⁹⁹.

Beləliklə, ədalətli tarazlıq prinsipini dövlətə tək cə əmlakın məcburi qaydada özgəninkiləşdirilməsinə yol verilməsinin hüdudlarının deyil, həm də əmlak özgəninkiləşdirilən zaman əvəzinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsinə geniş imkan verir⁴⁰⁰.

Qeyd olunanlarla bağlı belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiqi ilə əlaqədar ilk növbədə müəyyən etmək lazımdır ki, ərizəçinin 1-ci maddənin mənasında mülkiyyət hüququ olmuşdurmu. Bundan sonra isə tədqiq etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququna müdaxilə olmuşdurmu, daha sonra isə müdaxilənin təbiəti aydınlaşdırılmalıdır, yəni həmin hala 3 normadan hansının tətbiq edilməli olması aydınlaşdırılmalıdır.

³⁹⁸ «Litqou və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 8 iyul 1986-cı il tarixli qərarı., bənd 121; «Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» iş üzrə Məhkəmənin 21 fevral 1986-cı il tarixli qərarı., bənd 54.

³⁹⁹ Layoş Mesaroš . Otnoş eni ə sobstvennosti v zerkal e reş eni y Konstitui onnoqo Suda Slovaükoy Respubliki // Rol ğ Konstitui onni x Sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti . M. 2001.s. 85.

⁴⁰⁰ Vel qa Sl aydi n e . Pravovoe reql i rovani e sobstvennosti v Lat vi i i pravo sobstvennosti na lesni e uqodĝe // Rol ğ Konstitui onni x Sudov v obespeçeni i prava sobstvennosti . M. 2001.s.114.

Məhkəmə onu da dəfələrlə qeyd etmişdir ki, bu üç norma qarşılıqlı əlaqədədir: ikinci və üçüncü norma əmlakdan maneəsiz istifadə hüququnun ayrı-ayrı formalarına aiddir və 1-ci normada ifadə olunan üçüncü prinsip baxımından şərh olunmalıdır.

İctimaiyyətin maraqları və ictimai maraqlar mülkiyyət hüququna müdaxilənin hər hansı bir forması, ona hansı normanın şamil olunmasından asılı olmayaraq qanuni məqsəd – ictimaiyyətin marağı (və ya ümumi maraqlar) tələbinə cavab verməlidir.

Milli hakimiyyət cəmiyyətin həyat şəraiti və onun tələblərini yaxşı bildiyinə görə prinsip etibarını ilə beynəlxalq hakimdən cəmiyyətin maraqlarını qiymətləndirməkdə üstünlüyə malikdir.

Konvensiyanın yaradıldığı insan hüquqlarının müdafiəsi sisteminə müvafiq olaraq, məhz milli hakimiyyət ilk növbədə ictimai maraqlar naminə mülkiyyət hüququna müdaxilə etmək üçün tədbirlər görülməsi zəruriliyini məsələsini həll etməlidir.

Məhkəmə «ictimai maraqlarla bağlı milli hakimiyyətin fikrini dəyişə bilməsə də, mübahisələndirilən tədbirlərin 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinə uyğunluğunu yoxlamalıdır.

Məhkəmə həmçinin qeyd etmişdir ki, 1-ci maddə götürülmüş mülkiyyətə görə kompensasiya ödənilməsinə nəzərdə tutmasa da, bütövlükdə əmlakın götürülməsinə görə kompensasiya ödənilməsinə tələb edir. Razılığa gələn Dövlətlərin hüquq sistemlərində yalnız müstəsna hallarda mülkiyyətin əvəzsiz götürülməsi əsaslı hesab edilə bilər. Əks təqdirdə mülkiyyət hüququ «xəyal və səmərəsiz»dir. Əvəzin ödənilməsi standartı ilə bağlı Məhkəmə qeyd etdi ki, əmlakın dəyərinin bərabər olmayan kompensasiyasının ödənilməsi qeyri-bərabər tədbir hesab edilməlidir. Lakin 1-ci maddə hər bir halda tam kompensasiya ödənilməsinə nəzərdə tutmur. «Cəmiyyətin maraqları» naminə qanuni məqsədlər üçün, məsələn, iqtisadi islahatların keçirilməsi və ya mühüm sosial ədələtə nail olmağa yönəlmiş tədbirlərin keçirilməsi əmlakın bazar qiymətindən aşağı miqdarda dəyərinin ödənilməsinə əsaslandırılabilir.

«Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» işdə Hersoqun malikanələri icarədarların mülkiyyətinə verilərkən o, tam bazar qiyməti məbləğində kompensasiya almasa da, tələb olunan ədalətli tarazlıq tapılmışdır. İcarədarlar torpaq sahəsinin təxmini dəyərini

ödəmiş, sahədə olan tikintinin dəyərini isə ödəməmişdilər. Lakin bu icarədarlar üçün açıq-aydın sərfəli idi. Nəzərə alınsa ki, onlar icarədar olduqları müddətdə evin təmirinə, saxlanmasına və yenidənqurulmasına sərf etdikləri məbləğlə mahiyyət etibarilə, illər ərzində əmlakın dəyərini ödəmişlər. Müvafiq olaraq 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu olmamışdır.

Dövlət hakimiyyət orqanları və ya yerli özünüidarəçilik orqanları ictimai maraqlarla əlaqədar vətəndaşa mülkiyyət hüququ əsasında məxsus olan əmlakın götürülməsi və ya həmin şəxsin hüquqlarının məhdudlaşdırılması barədə qərar qəbul etdikləri zaman aşağıdakı halları nəzərə almalıdırlar:

1. Şəxsə mülkiyyət hüququ əsasında mənsub olan əmlakın götürülməsi barədə qərarın qanuniliyi;
2. Mülkiyyətinin səlahiyyətlərini həyata keçirilməsinin məhdudlaşdırılmasının qanuniliyi, həmin məhdudiyyətlər əqlabatan müddətdə davam etməlidir;
3. Götürülmüş əmlaka görə təklif olunan kompensasiyanın adekvatlığı, onun götürülmüş əmlakın «bazar dəyəri»nə uyğunluğu;
4. Götürülmüş əmlaka görə ödənilməli olan məbləğin müəyyən edilməsi üçün müddətin reallığı⁴⁰¹.

⁴⁰¹ C er ebüov A.N., Mer kul ov V.V., Gr t el ğ A.Q. Obj em i soder c ani e prava sobst vennost i // Evr opeyskaø Konvenüi ə o zah i te prav çel oveka i osnovni x svobod. Stat ğø 1 Protokol a 1. Pravo bespr epøtst vennoqo pol ğzovat ğsø svoi m i muh est vom M.2002.s.85.

ƏLAVƏLƏR

ƏLAVƏ 1

MÜLKİ, AİLƏ VƏ CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM VƏ HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏR HAQQINDA

K O N V E N S İ Y A

Bu Konvensiyanın iştirakçısı olan və bundan sonra Razılığa Gələn Tərəflər adlandırılan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan dövlətlər,

bütün Razılığa Gələn dövlətlərin ərazisində digər Razılığa Gələn Tərəflərin vətəndaşları və onların ərazisində yaşayan şəxslərin şəxsi və əmlak hüquqlarının həmin Razılığa gələn Tərəflərin öz vətəndaşlarının şəxsi və əmlak hüquqları kimi hüquqi müdafiəsini təmin etmək səylərindən çıxış edərək,

ədliyyə idarələrinin mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi sahəsində əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsinə mühüm əhəmiyyət verərək aşağıdakılar barədə razılığa gəlmişlər:

I Bölmə. ÜMUMİ MÜDDƏALAR

I H i s s ə

Hüquqi müdafiə

Maddə 1. Hüquqi yardım verilməsi

1. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşlarının, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslərin şəxsi və əmlak hüquqları Razılığa gələn bütün digər Tərəflərin ərazisində həmin Tərəflərin öz vətəndaşlarında olduğu kimi hüquqi cəhətdən eyni cür müdafiə olunur.

2. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşları, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslər, digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində səlahiyyətlərinə mülki, ailə və cinayət işləri aid olan məhkəmələrə, prokurorluğa və digər idarələrə (bundan sonra ədliyyə idarələri) həmin Tərəfin öz vətəndaşlarının etdiyi şərtlər daxilində azad və maneəsiz surətdə müraciət edə, onlarda çıxış edə, vəsatət verə, iddia qaldıra və başqa prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilərlər.
3. Bu Konvensiyanın müddəaları Razılığa gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaradılmış hüquqi şəxslərə də tətbiq olunur.

Maddə 2. Rüsurlar ödənilməsi və xərclərin əvəzinin ödənilməsindən azad olunma

1. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşları, habelə onun ərazisində yaşayan şəxslər digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində həmin dövlətin öz vətəndaşlarının malik olduğu şərtlər daxilində məhkəmə və notariat rüsurları və xərclərinin ödənilməsi və əvəzinin verilməsindən azad edilir, eləcə də pulsuz hüquqi yardımdan istifadə edirlər.
2. Bu maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş güzəştlər qərarın icrası da daxil olmaqla, müvafiq iş üzrə həyata keçirilən bütün prosessual hərəkətlərə şamil olunur.

Maddə 3. Ailə və əmlak vəziyyəti haqqında sənədin verilməsi

1. 2-ci maddədə nəzərdə tutulmuş güzəştlər vəsatət qaldırmış şəxsin ailə və əmlak vəziyyəti haqqında sənəd əsasında verilir. Bu sənəd ərizəçinin ərazisində yaşadığı və ya olduğu Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli idarəsi tərəfindən verilir.
2. Əgər ərizəçinin Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayış yeri və ya olduğu yer yoxdursa, onda həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin müvafiq diplomatik nümayəndəliyinin

və yaxud konsul idarəsinin verdiyi sənədi təqdim etmək kifayətdir.

3. Vəsətət üzrə güzəştlərin verilməsi barədə qərar qəbul edən idarə, sənədi verən idarədən əlavə məlumatlar və ya zəruri izahatlar tələb edə bilər.

II H i s s ə

Hüquqi yardım

Maddə 4. Hüquqi yardım göstərilməsi

1. Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərirlər.
2. Ədliyyə idarələri bu maddənin 1-ci bəndində göstərilmiş işlər üzrə digər idarələrə də hüquqi yardım göstərirlər.

Maddə 5. Əlaqə qurmaq qaydası

Bu Konvensiyanın yerinə yetirilməsi zamanı Razılığa gələn Tərəflərin səlahiyyətli ədliyyə idarələri, əgər bu Konvensiya ilə əlaqə qurmanın başqa qaydası müəyyən olunmayıbsa, bir-biri ilə öz mərkəzi orqanları vasitəsilə əlaqə qururlar.

Maddə 6. Hüquqi yardımın həcmi

Razılığa gələn Tərəflər, sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş prosessual və digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsi yolu ilə bir-birilərinə hüquqi yardım göstərirlər. Bu xüsusilə aşağıdakılara aiddir: sənədlərin tərtibi və göndərilməsi, axtarışlar aparılması, müsadirələr, maddi sübutların göndərilməsi və verilməsi, ekspertiza aparılması, tərəflərin, müttəhimlərin, şahidlərin, ekspertlərin dindirilməsi, cinayət təqibinə,

axtarışa başlama və cinayət törətmiş şəxslərin təhvil verilməsi, sənədlərin təqdim edilməsi yolu ilə də mülki işlər üzrə məhkəmə qərarlarının, mülki iddiaların tərkib hissəsi olan hökmlərin, icra yazılarının tanınması və icrası.

Maddə 7. Hüquqi yardımın göstərilməsi haqqında tapşırıqın məzmunu və forması

1. Hüquqi yardımın göstərilməsi haqqında tapşırıqda aşağıdakılar göstərməlidir:
 - a) sorğu göndərilən idarənin adı;
 - b) sorğu göndərən idarənin adı;
 - c) sorğu vasitəsilə hüquqi yardımın istənilməsi işin adı;
 - ç) tərəflərin, şahidlərin, məhkumların, müttəhimlərin və zərər çəkmiş şəxslərin adları və soyadları, onların yaşadığı və olduğu yer, vətəndaşlığı, məşğul olduqları iş; cinayət işləri üzrə isə eləcə də anadan olduqları yer və vaxt, imkan olduqda isə valideynlərin soyadları və adları; hüquqi şəxslərdə isə onların adları və yerləşdikləri yer.
 - d) «q» alt bəndi altında göstərilən şəxslər nümayəndələr vasitəsilə təmsil olunduqları halda, həmin nümayəndələrin adları, soyadları və ünvanları;
 - e) tapşırıqın məzmunu, habelə onun icrası üçün zəruri olan digər məlumatlar;
 - ə) cinayət işləri üzrə isə eləcə də törədilmiş əməlin təsviri və qiymətləndirilməsi və zərərin ölçüsü barədə məlumatlar (əgər bu zərər həmin əməl nəticəsində vurulmuşdursa).
2. Sənədin təqdim edilməsi barədə tapşırıqda alan şəxsin dəqiq ünvanı və təqdim olunan sənədin adı da göstərməlidir.
3. Tapşırıq imzalanmalı və sorğu göndərən idarənin gerb möhürü ilə təsdiqlənməlidir.

Maddə 8. İcra etmə qaydası

1. Hüquqi yardım göstərilməsi barədə tapşırığın icra edilməsi zamanı sorğu göndərilən idarə öz ölkəsinin qanunvericiliyini tətbiq edir. Sorğu göndərən idarənin xahişinə əsasən, sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin idarəsi, əgər bu onun qanunvericiliyinə zidd deyilsə, sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin prosessual normalarını da tətbiq edə bilər.
2. Əgər sorğu göndərilən idarə tapşırığı icra etmək səlahiyyətinə malik deyildirsə, onda o bu sorğunu səlahiyyətli idarəyə göndərir və bu barədə sorğu göndərən idarəyə məlumat verir.
3. Sorğu göndərən idarənin xahişinə əsasən, sorğu göndərilən idarə vaxtında sorğu göndərən idarəyə və maraqlı şəxslərə tapşırığın icra olunma vaxtı və yeri barədə məlumat verir ki, onlar sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq tapşırığın icra edilməsində iştirak edə bilsinlər.
4. Tapşırıqda adı göstərilmiş şəxsin dəqiq ünvanı məlum olmayan halda, sorğu göndərilən idarə ərazisində olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ünvanın müəyyənləşdirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görür.
5. Tapşırığın yerinə yetirilməsindən sonra sorğu göndərilən idarə sənədləri sorğu göndərən idarəyə qaytarır; hüquqi yardımın göstərilə bilmədiyi halda o eyni zamanda tapşırığın icrasına mane olan hallar barədə məlumat verir və sənədləri sorğu göndərən idarəyə qaytarır.

Maddə 9. Şahidlərin, zərər çəkmiş şəxslərin, mülki işlər üzrə iddiaçıların və cavabdehlərin, onların nümayəndələrinin, ekspertlərin çağırılması

1. Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin idarəsinin təqdim etdiyi çağırışa əsasən sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinə gələn şahid, zərər çəkmiş şəxs, mülki işlər üzrə iddiaçı və cavabdeh, onların nümayəndələri, habelə ekspert vətəndaşlığından asılı olmayaraq, sorğu göndərən Razılığa

gələn Tərəfin ərazisində cinayət və ya inzibati məsuliyyəti cəlb edilə, həbs oluna və həmin Tərəfin dövlət sərhəddini keçənə qədər törədilən əmələ görə cəzaya məruz qala bilməz. Belə şəxslər icraatın predmetini təşkil edən cinayət işi ilə əlaqədar verdikləri şahid ifadələri və ya ekspert qismində verdikləri rəylə bağlı olaraq məsuliyyətə cəlb edilə, həbs oluna və cəzaya məruz qala bilməzlər.

2. Bu maddənin 1-ci hissəsində göstərilən şəxslər, onların iştirakının daha zəruri olmaması barədə dindirməni həyata keçirən ədliyyə idarəsinin onlara məlumat verdiyi gündən 15 gün ərzində buna imkanları olmasına baxmayaraq, sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisini tərk etməzlərsə, bu maddə ilə nəzərdə tutulmuş təminatı (qarantıyanı) itirirlər. Bu şəxslərin təqsirləri olmadan sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisini tərk edə bilmədikləri vaxt bu müddətə aid edilmir.
3. Sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf şahidə, ekspertə, habelə zərər çəkmiş şəxsə və onun qanuni nümayəndəsinə bu dövlətdən keçməsi və qalması ilə əlaqədar olaraq yaranan xərcləri, eləcə də işdən yayındığı günlərə görə alınmamış əmək haqqını ödəyir; ekspert apardığı ekspertizaya görə də haqq almaq hüququna malikdir. Çağırılmış şəxslərin hansı haqqları almaq hüququna malik olmaları çağırışda əksini tapmalıdır; onların vəsatətinə əsasən sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsi müvafiq xərclərin ödənilməsi üçün avans ödəyir.
4. Bir Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayan şahid və ya ekspertin digər Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinə çağırılması barədə sənəddə onların gəlməyəcəyi hallarda məcburetə vasitələrinin tətbiqi ilə hədələmə əks olunmamalıdır.

Maddə 10. Sənədlərin təqdim edilməsi barədə tapşırıq

1. Əgər sənədlər sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin dilində və ya rus dilində yazılıbsa və yaxud həmin sənədlərin bu dillərdən

birinə təsdiq olunmuş tərcüməsi təchiz edilibsə, onda həmin dövlətin ədliyyə idarəsi sənədləri həmin dövlətdə qüvvədə olan qaydaya müvafiq olaraq təqdim edir. Əks halda o sənədləri, əgər bu sənədləri alan şəxs onları könüllü surətdə qəbul etməyə razıdırsa, ona təqdim edir.

2. Əgər sənədlər tapşırıqda göstərilən ünvan üzrə təqdim edilə bilmirsə, onda sorğu göndərilən ədliyyə idarəsi öz təşəbbüsünə əsasən ünvanın müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlər görür. Əgər ünvanın sorğu göndərilən ədliyyə idarəsi tərəfindən müəyyənəşdirilməsi qeyri-mümkün olarsa, onda həmin idarə sorğu göndərən ədliyyə idarəsinə bu barədə məlumat verir və təqdim edilməli olan sənədləri ona qaytarır.

Maddə 11. Sənədlərin təqdim edilməsinin təsdiq olunması

Sənədlərin təqdim edilməsi onların təqdim olunduğu şəxsin imzası və sorğu göndərilən idarənin təqdim olunma tarixi barədə göstəriş və sənədi təqdim edən idarə işçisinin imzası olan rəsmi möhürü və ya bu idarənin verdiyi digər sənədlə (bu sənəddə təqdim etmənin üsulu, yeri və vaxtı əksini tapmalıdır) təsdiq edilir.

Maddə 12. Diplomatik nümayəndəliklərin və konsul idarələrinin səlahiyyətləri

1. Razılığa gələn Tərəflər öz diplomatik nümayəndəlikləri və ya konsul idarələri vasitəsilə sənədləri öz vətəndaşlarına təqdim etmək hüququna malikdirlər.
2. Razılığa gələn Tərəflər səlahiyyətli orqanlarının tapşırığına əsasən öz diplomatik nümayəndəlikləri və ya konsul idarələri vasitəsilə vətəndaşlarını dindirmək hüququna malikdirlər.
3. Bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərində göstərilən hallarda məcburetmə vasitələrini və ya onlarla hədələməni tətbiq etmək olmaz.

Maddə 13. Sənədlərin etibarlılığı

1. Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ərazisində hazırlanan və ya hər hansı bir idarə və yaxud bunun üçün xüsusi olaraq səlahiyyətləndirilmiş şəxs tərəfindən onların səlahiyyətləri həddində müəyyən edilmiş formada və gerb möhürü ilə təsdiqlənən sənədlər, digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində hər hansı bir ayrıca sənəd olmadan qəbul olunur.
2. Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ərazisində rəsmi hesab olunan sənədlər digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazilərində də rəsmi qüvvəyə malik olan sənəd hesab olunurlar.

Maddə 14. Vətəndaşlıq vəziyyəti haqqında sənədlər və digər sənədlərin göndərilməsi

Razılığa gələn Tərəflər xahiş əsasında bir-birilərinə tərcümə olunmadan və pulsuz olaraq vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı barədə şəhadətnamələri, təhsil, iş stajı barədə sənədləri və sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşlarının və onun ərazisində yaşayan digər şəxslərin şəxsi və əmlak hüquq və maraqlarına aid olan digər sənədləri göndərmək öhdəliyi daşıyırlar.

Maddə 15. Hüquqi məsələlər üzrə informasiya

Razılığa gələn Tərəflərin mərkəzi ədliyyə idarələri, xahiş əsasında onların ərazisində qüvvədə olmuş və ya qüvvədə olan daxili qanunvericilik və bunun ədliyyə idarələri tərəfindən tətbiq olunma təcrübəsi barədə biri-birilərinə məlumat verirlər.

Maddə 16. Ünvan və digər məlumatların müəyyənləşdirilməsi

1. Razılığa gələn Tərəflər xahiş əsasında öz qanunvericiliklərinə müvafiq olaraq, əgər bu onların vətəndaşlarının hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün tələb olunarsa, onların ərazisində yaşayan şəxslərin ünvanlarının müəyyən edilməsində biri-

birilərinə yardım edirlər. Bu zaman sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf, xahişdə göstərilmiş şəxsin ünvanının müəyyənləşdirilməsi üçün onda olan məlumatlar barədə digər tərəfə məlumat verir.

2. Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri, sorğu göndərən tərəfin ədliyyə idarələrində mülki, ailə və cinayət işləri üzrə əleyhinə əmlak tələbləri irəli sürülən və sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayan şəxslərin iş yeri və qəbirələrinin müəyyən edilməsində biri-birilərinə yardım edirlər.

Maddə 17. Dil

Bu Konvensiyanın yerinə yetirilməsi zamanı Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri bir-biri ilə münasibətlərdə öz dövlət dillərindən və ya rus dilindən istifadə edirlər.

Maddə18. Hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan xərclər

Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə yaranan xərclərin əvəzinin ödənilməsini tələb etməyəcəkdir. Razılığa gələn Tərəflər öz ərazilərində hüquqi yardımın göstərilməsi zamanı yaranan xərcləri özləri ödəyirlər.

Maddə 19. Hüquqi yardım göstərməkdən imtina edilməsi

Əgər hüquqi yardım göstərilməsi sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin suverenliyi və ya təhlükəsizliyinə zərər vura bilərsə və yaxud onun qanunvericiliyinə zidd olarsa, belə hüquqi yardımın göstərilməsindən imtina edilə bilər.

II Bölmə. MÜLKİ VƏ AİLƏ İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏR

I H i s s ə

Səlahiyyət

Maddə 20. Ümumi müddəalar

1. Əgər bu bölmənin II-V hissələrində başqa qayda müəyyən edilməyibsə, Razılığa gələn Tərəflərdən birinin ərazisində yaşayış yerinə malik olan şəxslərə qarşı iddia onların vətəndaşlığından asılı olmayaraq həmin Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinə verilir. Hüquqi şəxslərə qarşı iddialar isə həmin hüquqi şəxsin idarəetmə orqanının, onun nümayəndəliyinin, yaxud filialının yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinə verilir.

Əgər işdə müxtəlif Razılığa gələn Tərəflərin ərazilərində yaşayış yerinə (olma yerinə) malik olan bir neçə cavabdeh iştirak edərsə, onda bu mübahisəyə iddiaçının seçiminə əsasən istənilən cavabdehin yaşayış yeri (olma yeri) üzrə baxılır.

2. Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələri aşağıdakı hallarda da mübahisələri həll etmək səlahiyyətinə malikdirlər:
 - a) əgər cavabdeh müəssisə (filial) onun ərazisində ticarət, sənaye və digər təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirərsə;
 - b) əgər mübahisə predmeti olan müqavilə öhdəliyi onun ərazisində icra olunmuşsa və ya tam, yaxud qismən icra olunmalıdırsa;
 - c) əgər şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üzrə iddia qaldırmış şəxs onun ərazisində daimi yaşayış yerinə və ya olma yerinə malik olarsa.

3. Mülkiyyət hüququ və daşınmaz əmlaka olan digər əşya hüquqları barədə iddialar üzrə müstəsna olaraq əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəməsi səlahiyyətlidir.

Yük, sərnişin və baqajın daşınması müqaviləsindən irəli gələn daşıyıcılara qarşı iddialar, lazımı qaydada pretenziyanın verildiyi nəqliyyat təşkilatının idarəsinin yerləşdiyi yerin məhkəməsinə verilir.

Maddə 21. Müqavilə üzrə məhkəmə aidiyyəti

1. Əgər mübahisənin bu məhkəmələrə verilməsi barədə tərəflərin yazılı razılaşması varsa, Razılığa gələn Tərəflərin məhkəmələri digər hallarda da işlərə baxa bilər.

Bununla belə 20-ci maddənin 3-cü bəndi və bu bölmənin II-V hissələri ilə müəyyən edilmiş digər normalardan, eləcə də müvafiq Razılığa gələn Tərəfin daxili qanunvericilikdən irəli gələn müstəsna səlahiyyət tərəflərin razılaşması ilə dəyişdirilə bilməz.

2. Mübahisənin verilməsi barədə razılaşmanın olduğu zaman məhkəmə cavabdehin ərizəsinə əsasən iş üzrə icraata xitam verir.

Maddə 22. Məhkəmə proseslərinin bir-biri ilə bağlılığı

1. Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq səlahiyyətli olan 2 Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrində eyni tərəflər arasında, eyni predmet barədə və eyni əsaslar üzrə iş üzrə icraata başlandıqı halda, icraata gec başlamış məhkəmə ona xitam verir.
2. Əsas iddia üzrə hüquq münasibətlərindən irəli gələn qarşılıqlı iddia və **zaçot** barədə tələb də əsas iddiya baxan məhkəmə tərəfindən baxılmalıdır.

II H i s s ə

Maddə 23. Hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

1. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti bu şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
2. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun daimi yaşayış yerinə malik olduğu ölkənin hüququna əsasən müəyyən edilir.
3. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti onun təsis edildiyi dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Maddə 24. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab etmə. Fəaliyyət qabiliyyətinin bərpa edilməsi

1. Bu maddənin 2-ci və 3-cü bəndləri ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilməsi işləri üzrə həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətlidir.
2. Əgər Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsinə onun ərazisində yaşayan və digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması üçün əsaslar məlum olarsa, onda bu məhkəmə həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsinə məlumat verir.
3. Əgər şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması üçün əsaslar barədə məlumatlandırılmış Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi 3 ay ərzində icraata başlamazsa və öz rəyini bildirməzsə, onda məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunma barədə işə həmin şəxsin yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi baxacaqdır. Şəxsin məhdud fəaliyyət

qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunması barədə qərar, həmin şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli məhkəməsinə göndərilir.

4. Bu maddənin 1-3-cü bəndlərinin müddəaları müvafiq olaraq fəaliyyət qabiliyyətinin bərpa olunmasına da tətbiq edilir.

Maddə 25. Xəbərsiz itkin düşmüş hesab etmə və ölmüş elan etmə. Ölüm faktının müəyyən edilməsi

1. Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya ölmüş elan edilməsi işləri və ölüm faktının müəyyən edilməsi işləri üzrə şəxsin son məlumatlara əsasən sağ olduğu dövrdə vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələri, digər şəxslərə münasibətdə isə şəxsin son yaşadığı yerin ədliyyə idarələri səlahiyyətlidirlər.
2. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ədliyyə idarələri onun ərazisində yaşayan və hüquq və maraqları bu dövlətin qanunveriliyinə əsaslanan maraqlı şəxslərin vəsatətinə əsasən digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşını və onun ərazisində yaşayan başqa şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan ed, habelə onun ölüm faktını müəyyənləşdirə bilirlər.
3. Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya ölmüş elan edilməsi və ölüm faktının müəyyən edilməsi işlərinə baxarkən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri öz dövlətlərinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər.

III H i s s ə

Maddə 26. Nigah bağlanması

Nigahın bağlanması şərtləri gələcək ər-arvadın hər biri üçün onların vətəndaşlıqları olduğu, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün isə onların daimi yaşayış yerinə malik olduqları Razılığa gələn Tərəfin

qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, nigahın bağlanması ilə əlaqədar maneələrə münasibətdə nigahın bağlandığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmalıdır.

Maddə 27. Ər-arvadın hüquq münasibətləri

1. Ər-arvad arasındakı şəxsi və əmlak-hüquq münasibətləri onların birgə yaşayış yerinə malik olduqları Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
2. Əgər ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfin, digəri isə digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayırlarsa və eyni vətəndaşlığa malik olarlarsa, onda onlar arasındakı şəxsi və əmlak-hüquq münasibətləri onların vətəndaşı olduqları Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
3. Əgər ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfin, digəri isə digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olarlarsa və hər ikisi ayrı-ayrı Razılığa gələn Tərəflərin ərazilərində yaşayırlarsa, onda onlar arasındakı şəxsi və əmlak-hüquq münasibətləri onların son birgə yaşayış yerinə malik olduqları Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
4. Bu maddənin 3-cü bəndində göstərilən şəxslər Razılığa gələn Tərəflərin ərazilərində birgə yaşayış yerinə malik olmazlarsa, orqanın işə baxdığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.
5. Ər-arvadın daşınmaz əmlaka aid olan hüquq münasibətləri bu əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
6. Ər-arvad arasındakı şəxsi və əmlak-hüquq münasibətlərinə aid işlər üzrə qanunvericiliyi bu maddənin 1-3, 5-ci bəndlərinə müvafiq olaraq tətbiq edilməli olan Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətli idirlər.

Maddə 28. Nigahın xitam olunması

1. Nigahın xitam olunması işləri üzrə ər-arvadın ərizənin verildiyi

an vətəndaşı olduqları Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur.

2. Əgər ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfin, digəri isə digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olarlarsa, onda orqanın nıgahın xitam olunması haqqında işə baxdığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Maddə 29. Razılığa gələn Tərəflərin idarələrinin səlahiyyətli olması

1. 28-ci maddənin 1-ci bəndi ilə nəzərdə tutulmuş halda nıgahın xitam olunması işləri üzrə ər-arvadin ərizənin verildiyi an vətəndaşları olduqları Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətlidirlər. Əgər ərizənin verildiyi an ər-arvadin hər ikisi digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayırlarsa, onda bu Razılığa gələn Tərəfin idarələri də səlahiyyətə malikdirlər.
2. 28-ci maddənin 2-ci bəndi ilə nəzərdə tutulmuş halda nıgahın xitam olunması işləri üzrə ər-arvadin hər ikisinin yaşadığı Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətə malikdirlər. Əgər ər-arvaddan biri bir Razılığa gələn Tərəfin, o birisi isə digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaşayırlarsa, onda onlar arasında nıgahın xitam olunması işləri üzrə ər-arvadin yaşadıkları hər iki Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətə malikdirlər.

Maddə 30. Nıgahın etibarsız hesab edilməsi

1. Nıgahın etibarsız hesab edilməsi işləri üzrə 26-cı maddəyə müvafiq olaraq nıgahın bağlanması zamanı qanunvericiliyi tətbiq olunan Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur.
2. Nıgahın etibarsız edilməsi işləri üzrə idarələrin səlahiyyətli olması 27-ci maddəyə müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Maddə 31. Atalıqın və ya analıqın müəyyən edilməsi və mübahisələndirilməsi

Atalıqın və ya analıqın müəyyən edilməsi və mübahisələndirilməsi uşağın anadan olan vaxt vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Maddə 32. Valideynlər və uşaqlar arasındakı hüquq münasibətləri

1. Valideynlər və uşaqlar arasındakı hüquq münasibətləri uşaqların daim yaşadığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.
2. Yetkinlik yaşına çatmış uşaqlardan alimentin tələb edilməsi işləri üzrə alimentin alınmasını iddia edən şəxsin yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur.
3. Valideynlər və uşaqlar arasındakı hüquq münasibətləri barədə işlər üzrə qanunvericiliyi bu maddənin 1 və 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq tətbiq edilməli olan Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətlidir.

Maddə 33. Qəyyumluq və himayəçilik

1. Qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən edilməsi və ya ləğvi, barəsində qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən edildiyi və ya ləğv olunduğu şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.
2. Qəyyum və ya himayəçi ilə qəyyumluq və ya himayəçilikdə olan şəxs arasındakı hüquq münasibətləri, idarəsinin qəyyumu və ya himayəçini təyin etdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.
3. Qəyyumluq və ya himayəçiliyi qəbul etmə öhdəliyi, qəyyum və ya himayəçi təyin olunan şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

4. Bir Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin qəyyumu və ya himayəçisi qismində digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı o vaxt təyin oluna bilər ki, təyin olunan şəxs qəyyumluq və ya himayəçiliyin həyata keçiriləcəyi Tərəfin ərazisində yaşasın.

Maddə 34. Qəyyumluq və himayəçilik məsələlərində Razılığa gələn Tərəflərin idarələrinin səlahiyyətli olması

Əgər bu Konvensiya ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən edilməsi və ya ləğv olunması barədə işlər üzrə, barəsində qəyyumluq və ya himayəçiliyin müəyyən edildiyi və ya ləğv olunduğu şəxsin vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin idarələri səlahiyyətli dirlər.

Maddə 35. Qəyyumluq və himayəçilik üzrə tədbirlər görülməsi qaydası

1. Bir Razılığa gələn Tərəfin digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində daimi yaşayış, qalma yerinə və yaxud əmlaka malik olan vətəndaşının maraqlarına uyğun olaraq qəyyumluq və ya himayəçilik üzrə tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranan hallarda, həmin digər Razılığa gələn Tərəfin idarəsi ləngimədən 34-cü maddəyə müvafiq olaraq səlahiyyətli idarəyə məlumat verir.
2. Təxirəsalınmaz hallarda digər Razılığa gələn Tərəfin idarəsi öz qanunvericiliyinə müvafiq olaraq zəruri müvəqqəti tədbirlər görə bilər. Bu zaman o, ləngimədən 34-cü maddəyə müvafiq olaraq səlahiyyətli olan idarəyə məlumat verməyə borcludur. Bu tədbirlər 34-cü maddədə göstərilmiş idarə tərəfindən başqa bir qərarın qəbul edilməsinə qədər qüvvədə qalır.

Maddə 36. Qəyyumluq və ya himayəçiliyin verilmə qaydası

1. 34-cü maddəyə müvafiq olaraq səlahiyyətli olan idarə, əgər qəyyumluq və ya himayəçilikdə olan şəxs həmin Razılığa gələn

Tərəfin ərazisində yaşayış yerinə, qalma yerinə və ya əmlaka malik olarsa, qəyyumluq və ya himayəçiliyi bu Razılığa gələn Tərəfin idarəsinə verə (ötürə) bilər. Qəyyumluq və ya himayəçiliyin verilməsi, sorğu göndərilən idarənin qəyyumluq və ya himayəçiliyi öz üzərinə götürdüyü və bu barədə sorğu göndərən idarəyə məlumat verdiyi andan qüvvəyə minir.

2. Bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq qəyyumluq və ya himayəçiliyi qəbul edən idarə, onu öz dövlətinin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə həyata keçirir.

Maddə 37. Övladlığa götürmə

1. Övladlığa götürmə və ya onun ləğv edilməsi, övladlığa götürənin övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması barədə ərizə ilə müraciət etdiyi an vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.
2. Əgər uşaq digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşındırsa, onda övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması zamanı qanuni nümayəndənin və səlahiyyətli dövlət orqanının, eləcə də əgər bu uşağın vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən tələb olunarsa, uşağın razılığını almaq zəruridir.
3. Əgər uşaq biri bir Razılığa gələn Tərəfin, o birisi isə digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olduqları ər-arvad tərəfindən övladlığa götürülsə, övladlığa götürmə və ya onun ləğvi hər iki Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş şərtlərə müvafiq olaraq həyata keçirilməlidir.
4. Övladlığa götürmə və ya onun ləğv edilməsi işləri üzrə övladlığa götürənin övladlığa götürmə və ya onun ləğv olunması barədə ərizə ilə müraciət etdiyi an vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin idarəsi, bu maddənin 3-cü bəndi ilə nəzərdə tutulan halda isə ər-arvadın birgə yaşayış yerinə (qalma yerinə) malik olduğu və ya son birgə yaşayış yerinə (son qalma yerinə) malik olduqları Razılığa gələn Tərəfin idarəsi səlahiyyətlidir.

IV H i s s ə

Maddə 38. Mülkiyyət hüququ

1. Daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ, onun yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir. Hansı əmlakın daşınmaz hesab olunması məsələsi bu əmlakın yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə həll edilir.
2. Dövlət reyestrlərinə daxil edilməli olan nəqliyyət vasitələri üzərində mülkiyyət hüququ, nəqliyyət vasitəsinin qeydiyyatını həyata keçirən orqanın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.
3. Əmlak üzərində mülkiyyət hüququ və ya digər əşya hüququnun yaranması və xitamı, belə hüququn yaranması və ya xitamı üçün əsas olmuş hərəkətin, yaxud digər hadisənin baş verdiyi an əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.
4. Əqdin predmeti olan əmlak üzərində mülkiyyət hüququ və ya digər əşya hüququnun yaranması və xitamı, əgər bu tərəflərin razılığı ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əqdin bağlandığı yerin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Maddə 39. Əqdin forması

1. Əqdin forması onun bağlandığı yerin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.
2. Daşınmaz əmlak və onun üzərindəki hüquqlarla bağlı əqdin forması belə əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Maddə 40. Etibarnamə

Etibarnamənin forması və qüvvədə olma müddəti, onun verildiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Maddə 41. Əqd üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri

Əgər tərəflərin razılığı ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əqd üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri onun bağlanması yerin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Maddə 42. Zərərin əvəzinin ödənilməsi

1. Müqavilələrdən və digər hüququayğun hərəkətlərdən irəli gələnlərdən başqa, zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə vəzifələr, zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələb üçün əsas olmuş hərəkətin və ya digər hadisənin baş verdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilirlər.
2. Əgər zərər vuran və zərər çəkən şəxs bir Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşıdırlarsa, onda bu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq olunur.
3. Bu maddənin 1 və 2-ci bəndlərində göstərilmiş işlər üzrə zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələb üçün əsas olmuş hərəkətin və ya digər hadisənin baş verdiyi Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətliyədir. Zərər çəkmiş şəxs cavabdehin yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsində də iddia qaldıra bilər.

Maddə 43. İddia müddəti

İddia müddəti ilə bağlı məsələlər müvafiq hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün tətbiq edilən qanunvericiliyə əsasən tətbiq olunur.

V H i s s ə

Vərəsəlik

Maddə 44. Bərabərlik prinsipi

Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin vətəndaşları digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazilərində həmin Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşları kimi bərabər şərtlərlə və yeni həcmdə qanun və ya vəsiyyətnamə üzrə əmlak və yaxud hüquq miras ala bilər.

Maddə 45. Miras alma hüququ

1. Bu maddənin 2-ci bəndi ilə nəzərdə tutulmuş haldan başqa, əmlakın miras alınması hüququ miras qoyanın son daimi yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.
2. Daşınmaz əmlakın miras alınması hüququ, bu əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Maddə 46. Mirasın dövlətə keçməsi

Əgər miras qoyma zamanı tətbiq edilməli olan Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən dövlət vərəsə olarsa, onda daşınar miras əmlak miras qoyanın vəfat etdiyi an vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfə, daşınmaz miras əmlak isə həmin əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfə keçir.

Maddə 47. Vəsiyyətnamə

Şəxsin vəsiyyətnaməni tərtib etmək və ləğv etmək qabiliyyəti, habelə vəsiyyətnamənin və onun ləğv edilməsinin forması, aktın tərtib edilməsi an vəsiyyət edənin yaşayış yerinə malik olduğu ölkənin hüququna əsasən müəyyən edilir. Əgər vəsiyyətnamənin forması onun tərtib edildiyi yerin hüququnun tələbləri üçün kifayət

edərsə, onda formaya riayət olunmamasına görə vəsiyyətnamənin və ya onun ləğv edilmə forması etibarsız hesab oluna bilməz.

Maddə 48. Miras barədə işlər üzrə kompensasiya

1. Daşınar əmlakın miras alınması barədə işlər üzrə icraatı aparmaq səlahiyyətinə miras qoyanın vəfat etdiyi an yaşayış yerinə malik olduğu Razılığa gələn Tərəfin idarələri malikdirlər.
2. Daşınmaz əmlakın miras alınması barədə işlər üzrə icraatı aparmaq səlahiyyətinə bu əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn Tərəfin idarələri malikdirlər.
3. Bu maddənin 1 və 2-ci bəndlərinin müddəaları vərəsəlik barədə işlər üzrə icraatla əlaqədar yaranan mübahisələrə baxılan zaman da tətbiq olunur.

Maddə 49. Vərəsəlik barədə işlər üzrə diplomatik nümayəndəliyin və ya konsul idarəsinin səlahiyyəti

Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin diplomatik nümayəndəliyi və ya konsul idarəsi miras alma barədə işlər, həmçinin vərəsəlik mübahisələri üzrə (mirasdan imtina etmək hüququ istisna olmaqla) xüsusi etibarnamə olmadan digər Razılığa gələn Tərəflərin idarələrində öz vətəndaşlarını (əgər onlar iştirak etməzlərsə və ya nümayəndə təyin olunmamışdırsa) təmsil etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Maddə 50. Mirasın qorunması üzrə tədbirlər

1. Razılığa gələn Tərəflərin idarələri digər Razılığa gələn Tərəflərin vətəndaşları tərəfindən və ya onlar tərəfindən idarə olunmaq üçün bu dövlətin ərazisində saxlanılan mirasın qorunmasının təmin edilməsi üçün öz qanunvericiliyinə müvafiq olaraq zəruri tədbirlər görür.
2. Miras qoyanın vətəndaşı olduğu Razılığa gələn Tərəfin diplomatik nümayəndəliyi və ya konsul idarəsinə bu maddənin

1-ci bəndinə müvafiq surətdə görülmüş tədbirlər barədə gecikdirilmədən məlumat verilir. Adı çəkilməmiş nümayəndəlik və ya idarə bu tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak edə bilər.

3. Vərəsəlik barədə iş üzrə icraatı aparmaq səlahiyyətinə malik ədliyyə idarəsinin, habelə diplomatik nümayəndəliyin və ya konsul idarəsinin vəsatətinə əsasən bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq görülmüş tədbirlər dəyişdirilə, ləğv edilə və ya təxirə salına bilər.

III Bölmə. QƏRARLARIN TANINMASI VƏ İCRASI

Maddə 51. Qərarların tanınması və icrası

Razılığa gələn Tərəflərdən hər biri bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində çıxarılmış aşağıdakı qərarları tanıyır və icra edir:

a) mülki və ailə işləri üzrə məhkəmə tərəfindən təsdiq olunmuş barışıq sazişləri də daxil olmaqla, ədliyyə idarələrinin belə işlər üzrə qəbul etdiyi qərarlar və pul öhdəliklərinə münasibətdə qəbul edilmiş notarial aktlar (bundan sonra qərarlar);

b) zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə cinayət işləri üzrə məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar.

Maddə 52. İcrası tələb olunmayan qərarların tanınması

1. Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ədliyyə idarələrinin çıxardığı, qanuni qüvvəyə minmiş və öz xarakterinə görə icra olunmanı tələb etməyən qərarlar, aşağıdakı şərtlər daxilində xüsusi icraat olmadan digər Razılığa gələn Tərəflərin ərazisində tanınır:

- a) əgər sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri əvvəllər bu iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş qərar qəbul etməyiblərsə;

- b) bu Konvensiyaya müvafiq olaraq, onun nəzərdə tutmadığı hallarda isə qərarın tanınmalı olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, iş bu Razılığa gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmazsa.
2. Bu maddənin 1-ci bəndinin müddəaları, qərarın qəbul edildiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq səlahiyyətli idarələr tərəfindən qəyyumluq və himayəçilik işləri üzrə qərarlara, habelə niğahın xitam edilməsi barəsindəki qərarlara da şamil olunur.

Maddə 53. Qərarın məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatət

1. Qərarın məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatət, qərarın icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli məhkəməsinə verilir. Bu vəsatət iş üzrə qərar çıxarmış birinci instansiya məhkəməsində də qaldırıla bilər. Bu məhkəmə vəsatəti bu barədə qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəməyə göndərir.
2. Vəsatətə aşağıdakılar əlavə olunur:
 - a) qərar və yaxud onun təsdiqlənmiş surəti, habelə qərarın qanuni qüvvəyə minməsi və icra edilməli olması və ya əgər bu qərarın özündən irəli gəlmirsə, onun qanuni qüvvəyə minməsinə qədər icra edilməli olması barədə rəsmi sənəd;
 - b) prosesdə iştirak etməyən və əleyhinə qərar çıxarılmış tərəfin lazımi qaydada və vaxtında məhkəməyə çağırılması, onun prosessual fəaliyyət qabiliyyətsizliyi halında isə lazımi qaydada təmsil olunmasının irəli gəlmiş bir sənəd;
 - c) qərarın göndərildiyi an onun qismən icra olunduğunu təsdiq edən sənəd;
 - ç) müqavilə üzrə məhkəmə aidiyyəti işləri üzrə tərəflərin razılaşmasını təsdiq edən sənəd.
3. Qərarın məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatət və ona əlavə edilmiş sənədlər sorğu göndərilən Razılığa

gələn Tərəfin dilinə və ya rus dilinə edilmiş təsdiqlənmiş tərcümə ilə təchiz olunur.

Maddə 54. Qərarların tanınması və məcburi qaydada icra qaydası

1. 51-ci maddədə nəzərdə tutulmuş qərarların tanınması və məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatətə, məcburi qaydada icranın həyata keçirilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrində baxılır.
2. Qərarın tanınması və məcburi qaydada icrasına razılıq verilməsi barədə vəsatətə baxan məhkəmə, bu Konvensiyada nəzərdə tutulan şərtlərə riayət edilib-edilməməsinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşır. Şərtlərə riayət olunduğu halda məhkəmə məcburi qaydada icra barədə qərar çıxarır.
3. Məcburi qaydada icra qaydası, məcburi qaydada icranın həyata keçirilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Maddə 55. Qərarı tanımaqdan və icra etməkdən imtina etmə

1. Aşağıdakı hallarda 52-ci maddə ilə nəzərdə tutulmuş qərarların tanınmasından və məcburi qaydada icra edilməsindən imtina edilə bilər:
 - a) qərarın qanuni qüvvəyə minməsinə qədər icra edilməli olduğu hallar istisna olmaqla, ərazisində qərarın çıxarıldığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq o qanuni qüvvəyə minməmişdirsə və ya icra edilməli deyilsə;
 - b) cavabdehə və ya onun səlahitləndirdiyi şəxsə məhkəməyə çağırış vərəqəsinin lazımı qaydada və vaxtında təqdim olunmaması nəticəsində cavabdeh prosesdə iştirak etməmişdirsə;
 - c) qərarın tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin ərazisində həmin tərəflər arasında, həmin predmet üzrə və həmin əsaslarla artıq əvvəllər qanuni qüvvəyə minmiş qərar çıxarılmışsa və ya üçüncü dövlət məhkəməsinin tanınmış qərarı

olarsa, yaxud bu Razılığa gələn Tərəfin idarəsi əvvəllər bu iş üzrə icraata başlamışsa;

- ç) bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq, onun nəzərdə tutmadığı hallarda isə qərarın tanınmalı və icra edilməli olduğu Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, iş bu Razılığa gələn Tərəfin idarəsinin müstəsna səlahiyyətinə aid olarsa;
- d) tərəflərin müqavilə üzrə məhkəmə aidiyyəti işləri üzrə razılaşmasını təsdiq edən sənəd olmazsa;
- e) məhkəməsinin tapşırığı icra etdiyi Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məcburi qaydada icra üçün müddət keçmişdirsə.

IV Bölmə. CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM

I H i s s ə

Maddə 56. Təhvil vermə öhdəliyi

1. Bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulan şərtlərə müvafiq olaraq Razılığa gələn Tərəflər, tələb əsasında onların ərazilərində olan şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və ya hökmün icrasını yerinə yetirmək üçün həmin şəxsləri bir-birilərinə təhvil vermək öhdəliyi daşıyırlar.
2. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün təhvil vermə, həm sorğu göndərən, həm də sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cəzalanmalı olan və törədilməsi nəticəsində üç aydan az olmayan azadlıqdan məhrum etmə və ya daha ağır cəzanın nəzərdə tutulduğu əməllərə görə həyata keçirilir.
3. Hökmün icrasını yerinə yetirmək üçün təhvil vermə, həm sorğu göndərən, həm də sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cəzalanmalı olan və

törədilməsi nəticəsində təhvil verilməsi tələb olunan şəxsin altı aydan az olmayan azadlıqdan məhrumetmə cəzasına və ya daha ağır cəzaya məhkum olunduğu əməllərə görə həyata keçirilir.

Maddə 57. Təhvil vermədən imtina etmə

1. Aşağıdakı hallarda təhvil vermə həyata keçirilmir:
 - a) əgər təhvil verilməsi tələb olunan şəxs sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı olarsa;
 - b) əgər tələbin alındığı an sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinayət təqibinə başlanıla bilməzsə və ya hökmün icrası müddətin keçməsi nəticəsində və ya digər qanuni əsasa görə yerinə yetirilə bilməzsə;
 - c) təhvil verilməsi tələb olunan şəxs barəsində sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində həmin cinayətə görə qanuni qüvvəyə minmiş hökm və yaxud iş üzrə icraata xitam verilməsi barədə qərar qərar çıxarılmış olarsa;
 - ç) sorğu göndərilən və ya sorğu göndərən tərəfin Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinayət xüsusi ittiham qaydasında (zərər çəkmiş şəxsin ərizəsi əsasında) təqib olunarsa.
2. Əgər cinayət əməli sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində törədilmiş olarsa, onda təhvil vermədən imtina oluna bilər.
3. Təhvil vermədən imtina edildiyi halda sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf imtina etmənin əsasları barədə məlumatlandırılmalıdır.

Maddə 58. Təhvil vermə haqqında tələb

1. Təhvil vermə haqqında tələbdə aşağıdakılar göstərilməlidir:
 - a) sorğu göndərilən idarənin adı;

- b) əməlin faktiki əlamətlərinin və sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin bu əməlin cinayət hesab olunduğu qanununun mətninin təsviri;
 - c) təhvil verilməli olan şəxsin soyadı, adı, atasının adı, onun vətəndaşlığı, yaşayış və ya qalma yeri, imkan olduqda isə onun zahiri görünüşünün təsviri və şəxsiyyəti barədə digər məlumatlar;
 - ç) cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ölçüsü barədə göstəriş.
2. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üçün təhvil vermə haqqında tələbə həbs etmək barədə qərardadın təsdiq olunmuş surəti əlavə edilməlidir.
 3. Hökmün icrasını yerinə yetirmək üçün təhvil vermə haqqında tələbə hökmün qanuni qüvvəyə minməsi barədə qeydin edildiyi təsdiqlənmiş surəti və şəxsin əsasında məhkum olduğu cinayət qanununun müddəasının mətni əlavə edilməlidir. Əgər məhkum olunmuş şəxs cəzanın müəyyən hissəsini çəkmişsə, bu barədə də məlumat verilir.
 4. Təhvil vermə haqqında tələb və ona əlavə edilmiş sənədlər 17-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq tərtib olunurlar.

Maddə 59. Əlavə məlumatlar

1. Əgər təhvil vermə haqqında tələbdə bütün zəruri məlumatlar əksini tapmazsa, onda sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf əlavə məlumatlar tələb edə bilər ki, bunun üçün də o, bir aya qədər müddət müəyyən edir. Sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin vəsatəti əsasında bu müddət daha bir ay uzadıla bilər.
2. Əgər sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf müəyyən edilmiş müddət ərzində əlavə məlumatları təqdim etməzsə, onda sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf həbs olunmuş şəxsi azad etməlidir.

Maddə 60. Təhvil vermək üçün həbs etmə

Təhvil vermənin həyata keçirilə bilmədiyi hallar istisna olmaqla, sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf tələb alındıqdan

sonra təhvil verilməsi tələb olunan şəxsin həbs edilməsi üçün təcili olaraq tədbirlər görür.

Maddə 61. Təhvil vermə haqqında tələbin alınmasına qədər həbs etmə və ya saxlama

1. Təhvil verilməsi tələb olunan şəxs vəsatət əsasında təhvil vermə haqqında tələbin alınmasına qədər də həbs edilə bilər. Vəsatətdə həbs edilmə barədə qərardada və ya qanuni qüvvəyə minmiş hökmə istinad və təhvil vermə haqqında tələbin əlavə olaraq təqdim olunacağı barədə göstəriş əks olunmalıdır. Təhvil vermə haqqında tələbin alınmasına qədər həbs edilmə barədə vəsatət poçt, teleqraf, teleks və ya telefaksla göndərilə bilər.
2. Əgər şəxsin digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində təhvil verilmə ilə nəticələnən cinayəti törətməsi barədə şübhələnmək üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əsaslar mövcud olarsa, onda həmin şəxs bu maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş vəsatət olmadan da həbs edilə bilər.
3. Təhvil vermə haqqında tələbin alınmasına qədər həbs etmə və ya saxlama haqqında digər Razılığa gələn Tərəfə təcili məlumat vermək zəruridir.

Maddə 62. Saxlanılmış və ya həbs olunmuş şəxsin azad edilməsi

1. Əgər 61-ci maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq həbs edilmiş şəxsin həbs olunduğu gündən 1 ay ərzində təhvil vermə haqqında tələb gəlib çatmazsa, onda həmin şəxs azad edilməlidir.
2. Əgər 61-ci maddənin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq saxlanılmış şəxsin qanunvericiliklə saxlama üçün nəzərdə tutulmuş müddət ərzində təhvil verilməsi haqqında tələb gəlib çatmazsa, onda həmin şəxs azad edilməlidir.

Maddə 63. Təhvil verməyə möhlət verilməsi

Əgər təhvil verilməsi tələb olunan şəxs sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində digər cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişsə və ya məhkum olunmuşsa, onun təhvil verilməsinə cinayət təqibinə xitam verilməsinə, hökmün icrasının yerinə yetirilməsinə və ya cəzadan azad olunmasına qədər möhlət verilə bilər.

Maddə 64. Müvəqqəti olaraq təhvil vermə

1. Şəxsin 63-cü maddə ilə nəzərdə tutulmuş təhvil verilməsinə möhlət verilməsi cinayət təqibinin müddətinin keçməsi ilə nəticələnə və ya cinayətin təhqiqatına ziyan vura bilərsə, onda vəsatət əsasında təhvil verilməsi tələb olunan şəxs müvəqqəti təhvil verilə bilər.
2. Müvəqqəti təhvil verilmiş şəxs onun təhvil verildiyi cinayət işi üzrə hərəkətlərin həyata keçirilməsindən sonra, lakin şəxsin verildiyi gündən 3 aydan gec olmayaraq qaytarılmalıdır. Əsaslandırılmış hallarda müddət uzadıla bilər.

Maddə 65. Təhvil vermə haqqında tələblərin kolliziyası

Əgər təhvil vermə haqqında tələblər bir neçə dövlətdən gələrsə, sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf bu tələblərin hansının təmin olunması barədə qərarı müstəqil surətdə qəbul edir.

Maddə 66. Təhvil verilmiş şəxsin cinayət təqibinin həddləri

1. Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin razılığı olmadan təhvil verilmiş şəxsi onun təhvil verilməsinə qədər törədilən və buna əsasən təhvil verilmədiyi cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və ya cəzaya məruz qoymaq olmaz.
2. Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin razılığı olmadan şəxs üçüncü dövlətə də təhvil verilə bilməz.

3. Cinayət işi üzrə icraatın başa çatmasından sonra 1 ay müddət ərzində, məhkum olunma halında isə cəzanın çəkilməsindən və ya cəzadan azad olunmasından sonra 1 ay müddət ərzində təhvil verilmiş şəxs sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisini tərk etməzsə və yaxud həmin şəxs könüllü surətdə ora qayıdarsa, sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin razılığı tələb olunmur. Təhvil verilmiş şəxsin sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisini təqsiri olmadan tərk edə bilmədiyi vaxt bu müddətə aid edilmir.

Maddə 67. Təhvil verilmiş şəxsin verilməsi

Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfi təhvil vermənin yeri və vaxtı barədə məlumatlandırır. Əgər sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf təhvil verilməli olan şəxsi vermə üçün müəyyən edilmiş tarixin keçməsinədən sonra 15 gün ərzində qəbul etməzsə, onda bu şəxs həbsdən azad edilməlidir.

Maddə 68. Təkrar təhvil vermə

Əgər təhvil verilməli olan şəxs cinayət təqibindən və ya cəzanın çəkilməsindən boyun qaçırırsa və sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisinə qayıdarsa, onda yeni tələb əsasında həmin şəxs 58 və 59-cu maddələrdə göstərilmiş materiallar təqdim edilmədən təkrarən təhvil verilməlidir.

Maddə 69. Cinayət işi üzrə icraatın nəticələri barədə məlumat vermə

Razılığa gələn Tərəflər təhvil verilmiş şəxsə qarşı aparılan cinayət işi üzrə icraatın nəticələri barədə bir-birilərinə məlumat verirlər. Xahiş əsasında son qərarın surəti də göndərilir.

Maddə 70. Tranzit daşınması

1. Razılığa gələn Tərəf digər Razılığa gələn Tərəfin vəsatətinə əsasən üçüncü dövlətin digər Razılığa gələn Tərəfə təhvil verdiyi şəxslərin öz ərazisi ilə tranzit daşınmasına icazə verir.
2. Belə daşımaya icazə verilməsi barədə vəsatətə təhvil vermə haqqında tələbə baxılan qaydada baxılır.
3. Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf özünün daha məqsədəuyğun hesab etdiyi qaydada tranzit daşınmasına icazə verir.

Maddə 71. Təhvil vermə və tranzit daşınması ilə bağlı xərclər

Təhvil vermə ilə bağlı xərcləri onların yarandığı Razılığa gələn Tərəf, tranzit daşınması ilə bağlı xərcləri isə belə daşıma barədə vəsatətlə müraciət etmiş Razılığa gələn Tərəf ödəyir.

II Hissə. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsi

Maddə 72. Cinayət təqibini həyata keçirmək öhdəliyi

1. Hər bir Razılığa gələn Tərəf digər Razılığa gələn Tərəfin tapşırığına əsasən öz qanunvericiliyinə müvafiq olaraq sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində cinayət törətməkdə şübhəli bilinən vətəndaşlarına qarşı cinayət təqibini həyata keçirmək öhdəliyi daşıyır.
2. Əgər barəsində iş qaldırılan cinayət, həmin cinayət əməlindən zərər çəkmiş şəxslərin mülki-hüquqi tələblərinin yaranması ilə nəticələnərsə, onda bu tələblərə həmin şəxslərin zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə vəsatət verdikləri halda müvafiq iş çərçivəsində baxılır.

Maddə 73. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsi barədə tapşırıq

1. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsi barədə tapşırıqda aşağıdakılar əks olunmalıdır:
 - a) sorğu göndərən idarənin adı;
 - b) təqibin həyata keçirilməsi barədə tapşırığın göndərildiyi əməlin təsviri;
 - c) əməlin törədildiyi yer və vaxt barədə mümkün qədər dəqiq göstəriş;
 - ç) sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin əməlin cinayət hesab olunması barədə qanununun müddəasının mətni, habelə iş üzrə icraat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər qanunvericilik normalarının mətni;
 - d) şübhəli şəxsin soyadı və adı, vətəndaşlığı, habelə onun şəxsiyyəti barədə digər məlumatlar;
 - e) zərər çəkmiş şəxsin ərizəsinə əsasən qaldırılan cinayət işləri üzrə zərər çəkmiş şəxslərin ərizəsi və zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə ərizə;
 - ə) cinayət nəticəsində vurulan zərərin ölçüsü barədə göstəriş.

Tapşırığa sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin sərəncamında olan cinayət təqibi barədə materiallar, habelə sübutlar əlavə edilir.
2. Sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəf qaldırılmış cinayət işini göndərdiyi zaman sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf, öz qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bu iş üzrə təhqiqatı davam etdirir. İşdə olan sənədlərin hər biri sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin səlahiyyətli ədliyyə idarəsinin gerb möhürü ilə təsdiq edilməlidir.
3. Tapşırıq və ona əlavə edilmiş sənədlər 18-ci maddənin müddəalarına müvafiq surətdə tərtib olunur.
4. Əgər ittiham olunan şəxs cinayət təqibinin həyata keçirilməsi barədə tapşırığın göndərildiyi an sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində həbsdə olarsa, o sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin ərazisinə gətirilir.

Maddə 74. Cinayət təqibinin nəticələri barədə xəbər vermə

Sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəf sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfə son qərar barədə xəbər verməyə borcludur. Sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin xahişinə əsasən yekun qərarın surəti göndərilir.

Maddə 75. Qərar qəbul edilməsinin nəticələri

Əgər hökmün qüvvəyə minməsindən və ya sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfin idarəsi tərəfindən digər yekun qərarın qəbul edilməsindən sonra 72-ci maddəyə müvafiq olaraq Razılığa gələn Tərəfə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi barədə tapşırıq göndərilərsə, onda sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin idarələri cinayət işini qaldıra bilməzlər. Onların qaldırdıqları cinayət işlərinə isə xitam verilməlidir.

Maddə 76. Məsuliyyəti yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar

Cinayətlərin təhqiqatı və məhkəmələr tərəfindən cinayət işlərinə baxılan zaman hər bir Razılığa gələn Tərəf, hansı Razılığa gələn Tərəfin ərazisində yaranmalarından asılı olmayaraq, onların qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları nəzərə alır.

Maddə 77. İki və ya daha artıq Razılığa gələn tərəfin məhkəmələrinin səlahiyyətinə aid olan işlərə baxılma qaydası

Bir şəxsin və ya şəxslər qrupunun iki və ya daha artıq Razılığa gələn Tərəfin məhkəmələrinin səlahiyyətinə aid olan bir neçə cinayətin törədilməsində ittiham olunduqları zaman, ibtidai təhqiqatın sona çatdığı Razılığa gələn Tərəfin məhkəməsi onlara baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu halda işə bu Razılığa gələn Tərəfin məhkəmə icraatının qaydalarına əsasən baxılır.

III Hissə. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım barədə xüsusi müddəalar

Maddə 78. Predmetlərin verilməsi

1. Razılığa gələn tərəflər xahiş əsasında bir-birilərinə aşağıdakıları vermək öhdəliyi daşıyırlar:

a) bu Konvensiyaya müvafiq olaraq şəxsin təhvil verilməsi ilə nəticələnən cinayətin törədilməsi zamanı istifadə olunan predmetlər, habelə cinayət alətləri; cinayət nəticəsində və ya onun törədilməsinə görə mükafat qismində əldə olunan və ya cinayətkarın bu yolla əldə etdiyi predmetlərin əvəzinə aldığı predmetlər;

b) cinayət işində sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək predmetlər; bu predmetlər o halda verilə bilər ki, cinayətkarın təhvil verilməsi onun öldüyünə, qaçmasına və ya digər hallara görə həyata keçirilə bilməsin.

2. Əgər bu maddənin birinci bəndində göstərilmiş predmetlər sorğu göndərilən Razılığa gələn Tərəfə cinayət işi üçün sübut qismində zəruridirsə, onların verilməsinə iş üzrə icraatın başa çatmasına qədər möhlət verilə bilər.

3. Üçüncü şəxslərin verilmiş predmetlər üzərindəki hüquqları qüvvədə qalır. İş üzrə icraatın başa çatmasından sonra bu predmetlər əvəzsiz surətdə onları vermiş Razılığa gələn Tərəfə qaytarılmalıdır.

Maddə 79. İttihamedici hökmlər barədə xəbər vermə və məhkumluq barədə məlumatlar

1. Hər bir Razılığa gələn Tərəf hər il digər Razılığa gələn Tərəflərə onun məhkəmələrinin müvafiq Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşları barəsində çıxardığı qanuni qüvvəyə minmiş ittihamedici hökmlər barədə məlumat verəcək və eyni zamanda məhkumların onda olan barmaq izlərini göndərəcək.
2. Hər bir Razılığa gələn Tərəf digər Razılığa gələn Tərəflərə onların xahişi əsasında pulsuz olaraq əvvəllər onun

məhkəmələri tərəfindən məhkum olunan şəxslərin məhkumluğu barədə məlumatlar verir (əgər bu şəxslər sorğu göndərən Razılığa gələn Tərəfin ərazisində cinayət məsuliyyətinə cəlb olunarsa).

Maddə 80. Təhvil vermə və cinayət təqibi məsələləri üzrə əlaqə qurma qaydası

Təhvil vermə, cinayət təqibi, habelə vətəndaşların hüquqlarına toxunan və prokurorun sanksiyasını tələb edən istintaq tapşırıqlarının icrası məsələləri üzrə əlaqələr Razılığa gələn Tərəflərin baş prokurorları (prokurorları) tərəfindən həyata keçirilir.

V BÖLMƏ. YEKUN MÜDDƏALAR

Maddə 81. Bu Konvensiyanın tətbiqi məsələləri

Bu Konvensiyanın tətbiqi zamanı yaranan məsələlər qarşılıqlı razılaşma əsasında Razılığa gələn Tərəflərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həll edilir.

Maddə 82 Konvensiyanın beynəlxalq müqavilələrlə əlaqəsi

Bu Konvensiya Razılığa gələn Tərəflərin iştirakçısı olduqları digər beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına toxunmur.

Maddə 83. Qüvvəyə minmə qaydası

1. Bu Konvensiya onu imzalayan dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməlidir. Ratifikasiya fərmanları saxlanmaq üçün bu Konvensiyanın **depozitari** funksiyasını yerinə yetirən Belarus Respublikasının hökumətinə təhvil verilir.
2. Bu Konvensiya üçüncü ratifikasiya fərmanının saxlanmaq üçün **depozitara** verildiyi gündən 30 gün keçdikdən sonra qüvvəyə minir. Bu Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən sonra ratifikasiya fərmanını saxlanmaq üçün **depozitara** verən dövlət üçün Konvensiya, onun ratifikasiya fərmanının **depozitara** verildiyi gündən 30 gün keçdikdən sonra qüvvəyə minir.

Maddə 84. Konvensiyanın qüvvədə olma müddəti

1. Bu Konvensiya qüvvəyə mindiyi gündən 5 il ərzində qüvvədə olacaq. Konvensiyanın bu müddəti başa çatdıqdan sonra o, avtomatik surətdə növbəti beşillik müddətə uzadılır.
2. Hər bir Razılığa gələn Tərəf, Konvensiyanın cari beşillik müddətinin başa çatmasına 12 ay qalmış **depozitara** yazılı surətdə məlumat verməklə, bu Konvensiyadan çıxı bilər.

Maddə 85. Zamana görə qüvvə

Bu Konvensiyanın qüvvəsi, onun qüvvəyə minməsinə qədər yaranmış hüquq münasibətlərinə də şamil olunur.

Maddə 86. Konvensiyaya qoşulma qaydası

Konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra digər dövlətlər, bütün Razılığa gələn Tərəflərin razılığı ilə belə qoşulma barədə sənədləri **depozitara** təqdim etmək yolu ilə bu konvensiyaya qoşula bilərlər. Qoşulma, **depozitar** tərəfindən belə qoşulmaya razılıq barədə

sonuncu məlumatın alındığı gündən 30 gün keçdikdən sonra qüvvəyə minmiş hesab olunur.

Maddə 87. Depozitarın vəzifələri

Depozitar hər bir ratifikasiya fərmanının və ya qoşulma barədə sənədin saxlanmaq üçün verilmə tarixi, Konvensiyanın qüvvəyə minmə tarixi, habelə onun tərəfindən digər xəbərlərin alınması barədə ləngimədən bu Konvensiyanı imzalamış və ona qoşulmuş dövlətlərə məlumat verəcəkdir.

1993-cü il yanvarın 22-də Minsk şəhərində rus dilində bir əsl nüsxədə hazırlanmışdır. Əsl nüsxə, bu Konvensiyanın təsdiq olunmuş surətini onun iştirakçısı olan dövlətlərə göndərəcək Belarus Respublikası Hökumətinin Arxivində saxlanılır.

ƏLAVƏ 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI ARASINDA MÜLKİ VƏ TİCARƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ ƏMƏKDAŞLIQ HAQQINDA

MÜQAVİLƏ

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası (bundan sonra «Razılığa Gələn Tərəflər» adlandırılan),

Dostluq əlaqələrinin daha da təşviq etdirilməsini və milli suverenlik, hüquq bərabərliyi və Razılığa Gələn Tərəflərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında mülki və ticarət işlərində qarşılıqlı hüquqi yardımını asanlaşdırmağı arzu edərək, Mülki və ticarət işlərində qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə bağlanmasını qərara alaraq, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Birinci bölmə

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1

Bu Müqavilənin məqsədi bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşlarının digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələri qarşısında mülki və ticarət işlərində hüquqi müdafiəsini təmin etməyi, hər iki Razılığa Gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri tərəfindən mülki və ticarət işlərində qarşılıqlı hüquqi yardım göstərmək üçün əməkdaşlığı və mülki və ticarət işlərinə dair məhkəmə qərarlarının tanınması və icra edilməsini tənzimləməkdir.

Maddə 2

1. Bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan mülki və ticarət işlərində həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə hüquqi müdafiəyə malikdirlər.

2. Bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları mülki və ticarət işlərində digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinə həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə sərbəst iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər.

3. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin ərazisində iqamətgahı yerləşən və həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis edilmiş hüquqi şəxslərə də bu Müqavilənin müddəaları şamil edilir.

Maddə 3

1. Bu Müqavilədə başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda, Razılığa Gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri Razılığa Gələn Tərəflərin təyin etdikləri Mərkəzi Orqanlar vasitəsi ilə əlaqə yaradacaqlar. Azərbaycan Respublikası tərəfindən Mərkəzi Orqan — Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyidir. Türkiyə Respublikası tərəfindən Mərkəzi Orqan — Türkiyə Respublikası Ədliyyə Nazirliyidir.

2. Bu Müqavilənin müddəaları diplomatik və ya konsulluq kanalları ilə əlaqə yaradılmasına maneçilik törətmir.

Maddə 4

1. Mərkəzi Orqanlar bir-birləri ilə sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəfin dilində və ya ingilis dilində əlaqə yaradırlar.

2. Hüquqi yardım haqqında sorğular və əlavə sənədlər sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin dilində hazırlanır və onlara sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəfin dilində təsdiq edilmiş tərcümələr əlavə edilir.

3. Hüquqi yardımın yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilmiş sənədlər sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəfin dilində hazırlanır.

Maddə 5

Razılığa Gələn Tərəflərin Ədliyyə Nazirlikləri sorğu əsasında bu Müqavilənin predmetini təşkil edən hüquqi məsələlərlə əlaqədar olaraq ölkələrinin qanunvericiliyi və tətbiq edilən qanunlar barədə bir-birinə məlumat verirlər.

İkinci bölmə

I hissə. MÜLKİ VƏ TİCARƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM

Maddə 6

Razılığa Gələn Tərəflərin ədliyyə idarələri mülki və ticarət işlərində xüsusilə, sənədlərin göndərilməsində, tərəflərin və şahidlərin dindirilməsində, ekspert rəylərinin alınmasında və digər məhkəmə sənədlərinin yerinə yetirilməsində Razılığa Gələn Tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir-birlərinə yardım göstərirlər.

Maddə 7

1. Hüquqi yardım haqqında sorğu aşağıdakıları əhatə edir:
 - a. sorğu edən və sorğu edilən ədliyyə idarələrinin adı;
 - b. hüquqi yardıma ehtiyac yaradan məhkəmə işinin mahiyyəti;
 - c. məhkəmə işi ilə əlaqədar olan tərəflərin adları və ünvanları hüquqi şəxslərə gəldikdə isə onların adları və olduqları yer və mövcud olduqda onların nümayəndələrinin adları və ünvanları;
 - d. əgər sorğu sənədlərin təqdim edilməsi ilə əlaqədardırsa, həmin şəxsin tam ünvanı və təqdim ediləcək sənədlər;
 - e. ifadələri alınacaq şəxslərin adları və ünvanları və əgər məlumdursa, onların doğum tarixləri, vətəndaşlıqları və peşələri;
 - f. ifadələri alınacaq şəxslərə veriləcək suallar;
 - g. əldə ediləcək dəlilin mahiyyəti və ya yerinə yetiriləcək digər məhkəmə sənədləri;

h. sorğunun yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan digər məlumatlar.

2. Hüquqi yardım haqqında sorğu bu sorğunu edən səlahiyyətli idarəsi tərəfindən imzalanır və rəsmi möhürlə möhürlənir. Sorğuya əlavə olunan sənədlər sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsdiq edilir.

Maddə 8

1. Sorğu edilən ədliyyə idarələri sorğunu icra etmək üçün öz dövlətinin qanunvericiliyinin müddəalarını tətbiq edir. Bununla yanaşı, sorğu edən ədliyyə idarəsi xüsusi bir üsul və ya prosedura əsasən fəaliyyət göstərməsini arzu etdikdə, sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə zidd olmamaq şərti ilə bu üsul və ya prosedur tətbiq edilə bilər.

2. Maraqlı tərəflərin və əgər mövcuddursa, onların nümayəndələrinin iştirak edə bilmələri üçün sorğu edən ədliyyə idarəsinə onun xahişi ilə prosesual hərəkətlərin həyata keçiriləcəyi tarix və yer haqqında məlumat verilir.

3. Sorğu edilən ədliyyə idarəsi sorğunun yerinə yetirildiyini təsdiq edən sənədləri sorğu edən ədliyyə idarəsinə göndərir və ya sorğunun yerinə yetirilmədiyi hallarda bu barədə səbəbləri göstərilməklə həmin ədliyyə idarəsinə məlumat verir.

4. Sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəf hüquqi yardım haqqında sorğuların yerinə yetirilməsi üçün öz ölkəsində çəkilən bütün xərcləri öz üzərinə götürür və bu xərclərin ödənilməsini tələb etmir.

Maddə 9

Hüquqi yardım haqqında sorğunun yerinə yetirilməsi sorğu edilən Razılığa Gələn Tərəfin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə və ictimai quruluşuna zərər verə biləcəyi güman edilərsə, belə bir sorğunun yerinə yetirilməsindən imtina edilə bilər.

Maddə 10

1. Sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarəsinə çağırılan şahid və ya ekspert vətəndaşlığından asılı olmayaraq Razılığa Gələn Tərəfin ölkəsində bura gəlməsindən əvvəl törətdiyi cinayətə və ya başqa bir əmələ görə məsuliyyətə cəlb oluna, həbs edilə və ya şəxsi azadlığı hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırıla bilməz. Şahid və ya ekspert şahid ifadəsinə və ya ekspert rəyinə görə məsuliyyətə cəlb oluna, həbsə alına və ya onun barəsində hökm icra oluna bilməz.

2. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən immunitet şahidə və ya ekspertə onların iştirakının zəruri olmaması barədə ədliyyə idarələri tərəfindən bildirildiyi tarixdən yeddi (ardıcıl) gün sonra şahid və ya ekspertin getmək imkanı olduğu halda bu ərazidə qaldıqda, yaxud onu tərk edib getdikdən sonra könüllü geri qayıtdıqda öz qüvvəsini itirir.

3. Şahid və ya ekspertin çağırış vərəqəsində sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yol, yaşayış, gündəlik xərcləri və ekspert haqqının ödənilməsi şərtləri barədə məlumat əks olunur. Belə şəxsin müraciəti əsasında sorğu edən ədliyyə idarəsi tərəfindən yol, yaşayış, gündəlik xərcləri üçün avans ödənilir.

II hissə. SƏNƏDLƏR

Maddə 11

Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin ədliyyə idarəsinin sorğusuna əsasən digər Razılığa Gələn Tərəf sorğu edən Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşlarının şəxsi, ailə və iqtisadi vəziyyətini əks etdirən sənədlərin surətlərini tərcüməsiz və pulsuz göndərir.

Maddə 12

1. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin ölkəsində tərtib olunmuş və rəsmi təsdiq edilmiş sənədlər digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində leqallaşmadan azad edilir.

2. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin rəsmi idarələri tərəfindən tərtib olunmuş sənədlər digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində rəsmi sənədlərlə eyni qüvvəyə malikdir.

III hissə. MƏHKƏMƏ XƏRCLƏRİ VƏ TƏMİNATDAN AZAD OLMA (JUDICATUM SOLVI)

Maddə 13

Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan işlər üçün yalnız xarici vətəndaş olduqlarına və ya Razılığa Gələn Tərəfin ölkəsində yaşamadıqlarına görə təminat pulunun (Judicatum solvi) ödənilməsi tələb edilməyəcək.

Maddə 14

Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində məhkəmə xərcləri, ekspert haqqı və şahidlərə və vəkillərə ödəmələr, sənədlərin təqdim etmə xərcləri və digər məhkəmə xərcləri məsələlərində həmin Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlər əsasında hüquqi yardımdan istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Maddə 15

Bu Müqavilənin 14-cü maddəsi əsasında hüquqi yardım müraciət edənin iqtisadi, ailə və şəxsi vəziyyətini əks etdirən sənədlər əsasında təmin edilir. Sənədlər müraciət edənin yaşadığı Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə və ya müraciət edən şəxs hər iki Razılığa Gələn Tərəfin ölkəsində yaşamırsa, vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq tərtib edilir.

Maddə 16

Əgər bir Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarəsi digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yaşayan şəxsə hər hansı hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün son müddət müəyyən etdiyi təqdirdə, bu müddət həmin şəxsə sənədlərin təqdim edildiyi tarixdən etibarən hesablanır.

Üçüncü bölmə

MÜLKİ VƏ TİCARƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ QƏRARLARIN TANINMASI VƏ İCRASI

Maddə 17

1. Razılığa Gələn Tərəflərdən hər biri digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində çıxarılmış aşağıdakı qərarları bu Müqavilənin müddəalarına uyğun olaraq öz ərazisində tanıyır və icra edir:

- a. mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qərarları;
- b. mülki işlər üzrə hər hansı bir məhkəmə tərəfindən təsdiq olunan barışıq müqavilələri;
- c. cinayət işləri üzrə ziyanın ödənilməsi ilə bağlı məhkəmə qərarları.

2. Bu Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra çıxarılan qərarlar bu Müqaviləyə əsasən tanınır və icra edilir.

3. Bu Müqavilə qüvvəyə minənədək çıxarılmış qərarlar 2 noyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Müqaviləyə əsasən tanınır və icra edilir.

Maddə 18

Bu Müqavilənin 17-ci maddəsində nəzərdə tutulan məhkəmə qərarları aşağıdakı şərtlərlə tanınır və icra edilir:

a) məhkəmə qərarı onu çıxaran Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq son və icra ediləcək olmalıdır;

b) məhkəmə qərarı çıxarılan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq cavabdehə lazımi qaydada məhkəmə qarşısında çıxış etmək barədə bildirilmişdir və onun iddia vermək və özünü müdafiə etmək imkanı olmadığı halda, təmsil olunmaq imkanı təmin edilmişdir;

c) bu eyni tərəflər arasında eyni əsaslar və eyni predmeti olan;

i) tanınma və icra həyata keçirilən Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsində birinci qaldırılan və həllini gözləyən;

ii) tanınma və icra həyata keçirilən Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi tərəfindən son qərar çıxarılması ilə nəticələnən işlər olmamalıdır.

d) məhkəmə qərarının tanınması və icrası həyata keçirilən Razılığa Gələn Tərəfin məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil olmayan predmet barədə çıxarılmalıdır;

e) məhkəmə qərarının tanınması və icra olunması tanınma və icra həyata keçirilən Razılığa Gələn Tərəfin ictimai quruluşuna zidd olmamalıdır.

Maddə 19

Sorğuya aşağıdakı sənədlər əlavə edilməlidir:

a) son və icra qüvvəsinə malik olduğu barədə təsdiqi əks etdirən məhkəmə qərarının tam və müvafiq qaydada təsdiq edilmiş surəti;

b) əgər məhkəmə qərarı qiyabi çıxarılmışsa, iştirak etməyən tərəfə məhkəmə çağırışının lazımi qaydada verilməsini təsdiq edən sənədin əsli və ya təsdiq edilmiş surəti;

c) ərizənin və bu Maddənin (a)-(b) bəndlərində göstərilən sənədlərin məhkəmə qərarının tanınması və icrası həyata keçiriləcək Razılığa Gələn Tərəfin dilinə və ya ingilis dilinə təsdiq edilmiş tərcüməsi.

Maddə 20

1. Məhkəmə qərarının tanınması və icrası tanınma və icra həyata keçirilən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

2. Tanınma və icra olunma barədə qərar çıxaran məhkəmə qərarın mahiyyətini yoxlamır. O, yalnız bu Müqavilənin 19 və 20-cı maddələrinin müddəalarını nəzərə alır.

Maddə 21

Bu Müqavilənin tanınmaya və icraya aid olan müddəaları xarici məhkəmənin qərarının icrası nəticəsində əldə edilən pul və əşyaların xaricə köçürülməsi haqqında Razılığa Gələn Tərəflərin qanunvericiliklərinin müddəalarına xələl gətirməyəcək.

Dördüncü bölmə

YEKUN MÜDDƏALAR

Maddə 22

Bu Müqavilə Razılığa Gələn Tərəflərin iştirakçı olduqları və ya olacaqları və bu Müqavilənin tənzimlədiyi müddəaları əhatə edən beynəlxalq sənədlərə xələl gətirmir.

Maddə 23

Bu Müqavilənin tətbiq edilməsi ilə bağlı Razılığa Gələn Tərəflər arasında ortaya çıxa biləcək bütün çətinliklər diplomatik kanallar vasitəsi ilə həll ediləcəkdir.

Maddə 24

1. Hazırkı Müqavilə ratifikasiya edilməlidir.
2. Müqavilə ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsindən 30 gün sonra qüvvəyə minir.
3. Bu Müqavilə qeyri-müəyyən müddətdə qüvvədədir. Hər bir Razılığa Gələn Tərəf onu yazılı şəkildə denonsasiya edə bilər. Bu halda Müqavilə digər Razılığa Gələn Tərəf denonsasiya haqqında bildirişi aldığı tarixdən 12 ay ərzində qüvvədə qalacaqdır.
4. Hazırkı Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra 2 noyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Müqavilə qüvvəsini itirir.

Bakı şəhərində, 3 may 2002-ci ildə iki nüsxədə hər biri Azərbaycan, Türk və ingilis dillərində imzalanmışdır, bütün mətnlər eyni qüvvəyə malikdir. Təfsirdə fikir ayrılığı yarandığı təqdirdə ingilis dilində olan mətndən istifadə edilir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ADINDAN

Fikrət Məmmədov

Ədliyyə Naziri

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI ADINDAN

Hikmət Sami Türk

Ədliyyə Naziri

Azərbaycan Respublikasının 22 oktyabr 2002-ci il tarixli 369-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir

ƏLAVƏ 3

XARİCİ RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN LEQALLAŞDIRILMASI TƏLƏBİNİ LƏĞV EDƏN

KONVENSİYA

5 Oktyabr 1961-ci ildə bağlanmışdır

Hazırkı Konvensiyanı imzalamış dövlətlər

xarici rəsmi sənədlərin diplomatik və ya konsulluq leqallaşdırılması tələbinin ləğv edilməsini arzulayaraq.

bu məqsədlə Konvensiya bağlamağı qərara aldılar və aşağıdakı maddələr barədə razılığa gəldilər.

Maddə 1

Hazırkı Konvensiya razılığa gələn dövlətlərdən birinin ərazisində edilmiş və digər razılığa gələn dövlətin ərazisində tətbiq olunmalı rəsmi sənədlərə tətbiq edilir.

Hazırkı Konvensiyanın məqsədləri üçün aşağıdakı rəsmi sənədlər kimi baxılır.

a) dövlət orqanında və ya dövlətin məhkəməsi və ya iqtisadi məhkəməsi ilə əlaqəsi olan vəzifəli şəxsdən, o cümlədən dövlət ittihamçısından (prokurordan) məhkəmə katibindən, məhkəmə icrasından alınan sənədlər.

b) inzibati sənədlər

c) notarial aktlar

d) özəl fiziki şəxs tərəfindən imzalanmış sənədlərə bərkidilən (əlavə edilən) rəsmi qeydlər, sənədin qeydiyyatını və ya müəyyən tarixdə baş verən fakt təsdiq edən və imzaların notarial və rəsmi təsdiqlənməsinə bərabər tutulan rəsmi sənədlər (qeydlər)

Buna baxmayaraq, hazırkı Konvensiya aşağıdakılara tətbiq edilməmişdi.

a) diplomatik və ya konsulluq idarələri tərəfindən icra edilən sənədlərə.

b) kommertiya və ya gömrük əməliyyatlarına birbaşa aidiyyəti olan inzibati sənədlərə.

Maddə 2

Hər bir razılığa gələn dövlət hazırkı Konvensiyanın tətbiqi edildiyi və onun ərazisində təqdim olunan sənədlər leqallaşdırmadan azad edin.Hazırkı Konversiyanın məqsədləri üçün leqallaşdırma dedikdə imzanın həqiqiliyini sənədi imza etmiş şəxsin hansı qismdə çıxış etdiyini və lazım gəldikdə həmin sənədə vurulmuş möhürün və ya ştamprın həqiqiliyini təsdiq etmək üçün sənədin təqdim ediləcəyi ölkəyə diplomatik və konsulluq idarələrinin istifadə etdiyi formallıqlar başa düşülür.

Maddə 3

İmzanın həqiqiliyini sənədi imza etmiş şəxsin hansı qismdə çıxış etdiyini və lazım gəldikdə həmin sənədə vurulmuş möhürün və ya ştamprın həqiqiliyini təsdiq etmək üçün tələb oluna biləcək yeganə formalıq,həmin sənədin edildiyi dövlətin səlahiyyəti orqanı tərəfindən 4-cü maddədə nəzərdə tutulan şəhadatnamənin əlavə edilməsidir.

Buna baxmayaraq əgər sənədin təqdim edildiyi dövlətdə mövcud olan qanunlar, qaydalar və ya adətlər yaxud da iki və ya bir neçə dövlət arasında razılışma və ya bir neçə razılığa gələn dövlətlər arasında əldə olunmuş razılışmalar əvvəlki abzasda göstərilən proseduru ləğv edilsə və ya sadələşdirsə və ya sənədi leqallaşdırmadan azad edilsə həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi tələb edilə bilməz.

Maddə 4

3-cü maddənin birinci abzasında nəzərdə tutulan şəhadətnamə sənədin özündə və ya sənədə əlavə edilən ayrı vərəqdə əks etdirilir,həmin şəhadətnamə hazırkı Konvensiyaya əlavə edilmiş nümunəyə uyğun olmalıdır.

Lakin o, onu verən orqanın rəsmi dilində tərtib edilə bilər. Eyni zamanda ondan qeyd edilmiş bəndlər ikinci dildə də izah edilə bilər. Şəhadətnamənin «Apostille (Convention de la Haye du 5 octobre 1961)» adlı başlığı fransız dilində göstərməlidir.

Maddə 5

Şəhadətnamə sənədi imza etmiş şəxsin və ya hər hansı bu sənəd sahibinin və sənədinə əsasən verilməlidir.

Lazımı qaydada doldurulmuş şəhadətnamə imzanın imzanın həqiqiliyini, sənədi imza etmiş şəxsin hansı qismdə çıxış etdiyini və lazım gəldikdə həmin sənədə vurulmuş möhürün və ya şampın həqiqiliyini təsdiq edir.

Şəhadətnamədə edilmiş imza, vurulmuş möhürün və şampın yenidən təsdiq edilməsi tələb olunmur.

Maddə 6

Hər bir razılığa gələn Dövlət öz rəsmi funksiyalarına uyğun olaraq 3-cü maddənin birinci abzasında nəzərdə tutulan şəhadətnamənin verilməsinə səlahiyyəti olan orqanları təyin edir.

Həmin orqan öz ratifikasiya və ya qoşulma haqqında sənədini və ya tədbiq etmə haqqında bəyanatını saxlanca verərkən Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyini bu cür təyinat haqqında məlumatlandırır. Eyni zamanda o, təyin edilmiş orqanlarda edilən hər bir dəyişiklik haqqında Nazirliyi məlumatlandırır.

Maddə 7

Verilmiş şəhadətnamələri qeydə almaq üçün 6-cı maddəyə uyğun olaraq təyin edilmiş hər bir orqanın qeydiyyat kitabı və ya kartotekası olmalı və o, orada aşağıdakıları göstərməlidir:

a) şəhadətnamənin nömrəsi və tarixi.

b) rəsmi sənədi imza etmiş şəxsin soyadı və onun hansı qismdə çıxış etməsi haqqında məlumat, imza edilməmiş sənədlərə münasibətdə isə möhürü və ya şampı vurmuş orqanın adı.

Hər hansı bu maraqlı şəxsin vəsatətinə əsasən şəhadətnaməni vermiş orqan həmin şəhadətnamədə gösdərilən məlumatın qeydiyyat kitabında və ya kartotekada əks etdirilən məlumatla uyğun olub olmamasını yoxlamalıdır.

Maddə 8

Əgər iki və ya bir neçə razılığa gələn dövlət arasında imzanın, möhürün və ya şampın təsdiq edilməsi üçün müvafiq formalıqlara riayət edilmə tələbi haqqında müddəaları özündə əks etdirən müqavilə konvensiya və ya razılaşma bağlanıbsa hazırkı Konvensiya yalnız o halda həmin müddəalarla müqayisədə tətbiq edilməyə bilər əgər həmin müddəalar 3-cü və 4-cü maddələrdə nəzərdə tutulan formallıqlardan daha da sərtdirsə onda.

Maddə 9

Hazırkı Konvensiyada leqallaşdırmada azad edilmə nəzərdə tutulduqda hər bir Razılığa gələn Dövlət belə hallarda öz diplomatik və konsulluq idarələri tərəfindən leqallaşdırmanın həyata keçirilməsinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər görür.

Maddə 10

Hazırkı Konvensiya beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Haqqa konfransının 9-cu sessiyasında iştirak edən dövlətlər, habelə İslandiya Lixtenşteyn və Türkiyə tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdı.

O, ratifikasiya edilməsi və ratifikasiya sənədləri Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyinə saxlanca verilir.

Maddə 11

Hazırkı Konvensiya 10-cu maddənin ikinci abzasında nəzərdə tutulan üçüncü ratifikasiya fərmanının saxlanca verildiyi tarixdən sonra gələn altmışıncı gün qüvvəyə minir.

Konvensiyanı imzalamış və sonradan onu ratifikasiya etmiş hər bir dövlətə münasibətdə, hazırkı Konvensiya o, öz ratifikasiya fərmanını saxlanca verdiyi tarixdən sonra gələn altmışıncı gün qüvvəyə minir.

Maddə 12

10-cu maddədə adı çəkilməyən istənilən dövlət hazırkı Konvensiyaya, onun qüvvəyə minməsindən sonra 11-ci maddənin birinci abzasına əsasən qoşula bilər. Qoşulma haqqında sənəd Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyinə saxlanca verilir.

Qoşulmanın yalnız qoşulan dövlət və 15-ci maddənin «d» yatımbəndində nəzərdə tutulan bildiriş aldıqdan sonra altı ay ərzində onun qoşulmasına öz etirazını bildirməyən razılığa gələn dövlətlər arasındakı münasibətlərə hüquqi təsiri vardır. Bu cür təsir haqqında bildiriş Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyinə saxlanca verilir.

Konvensiya qoşulan dövlət və onun qoşulmasına öz etirazını irəli sürməmiş dövlətlər arasındakı münasibətlərə əvvəlki bənddə göstərilən altı aylıq müddətin keçməsindən sonra gələn altmışıncı gün qüvvəyə minir

Maddə 13

İstənilən dövlət imzalayan ratifikasiya edən və qoşulan zaman bəyan edər ki, hazırkı Konvensiya beynəlxalq səviyyədə onun təsurat etdiyi bütün ərazilərə yaxud bu ərazilədən biri və ya bir neçəsinə tətbiq edilir. Bu bəyanat hazırkı Konvensiyanın həmin dövlət üçün qüvvəyə mindiyini tarixdən etibarlı hesab edilir.

Sonradan Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyi bu cür tətbiq etmə haqqında məlumatlandırılır.

Əgər tətbiq etmə haqqında bəyanat Konvensiyanı imzalamış və ratifikasiya etmiş dövlət tərəfindən edilibsə, Konvensiya bəyanatda göstərilən ərazilərə münasibətdə 11-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq qüvvəyə minir. Əgər tətbiq etmə haqqında bəyanat Konvensiyaya qoşulan dövlət tərəfindən edilibsə, Konvensiya bəyanatda göstərilən ərazilərə münasibətdə 12-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq qüvvəyə minir.

Maddə 14

Hazırkı Konvensiya 11-ci maddənin birinci abzasına uyğun olaraq qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən beş il müddət ərzində qüvvədə qalacaq hətta onu ratifikasiya edən və ya sonradan ona

qoşulan dövlətlərə münasibətdə də həmin müddət ərzində qüvvədə qalacaqdır.

Əgər Konvensiya denonsasiya edilməzsə, onun təsiri növbəti beş il müddətinə qədər uzadılacaqdır.

Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyi beş illik müddətin bitməsinə ən azı altı ay qalmış denonsasiya haqqında məlumatlandırılır.

Denonsasiya hazırkı Konvensiyanın tətbiq edildiyi bəzi ərazilərə münasibətdə məhdudlaşdırıla bilər.

Denonsasiyanın yalnız denonsasiya haqqında bildirişi təqdim edən dövlətə münasibətdə hüquqi təsiri vardır.

Maddə 15

Niderlandın Xarici İşlər Nazirliyi 10-cu maddədə göstərilən dövlətləri, habelə 12-ci maddənin müdəalarına uyğun olaraq qoşulan dövlətləri aşağıdakılar barədə məlumatlandırır:

- a) 6-cı maddənin ikinci abzasında göstərilən bildirişlər haqqında.
- b) 10-cu maddədə göstərilən imzalamaların və ratifikasiyalar haqqında.
- c) hazırkı Konvensiyanın 11-ci maddənin birinci abzasının müddəalarına uyğun olaraq qüvvəyə minmə tarixi haqqında.
- d) 12-ci maddədə göstərilən qoşulmalar və etirazlar və qoşulmanın qüvvəyə mindiyi tarix haqqında.
- e) 13-cü maddədə göstərilən tətbiq etmə və onun qüvvəyə minmə tarixi haqqında.
- f) 14-cü maddənin üçüncü abzasında göstərilən denonsasiyalar haqqında.

Buna təsdiq olaraq, öz hökumətləri tərəfindən lazımı qaydada buna təyin edilmiş aşağıda imza edən səlahiyyətli nümayəndələr hazırkı Konvensiyanı imzaladılar.

Haaqa şəhərində 5 oktyabr 1961-ci il tarixində fransız və ingilis dillərində edilmiş (mətnlər arasında fikir ayrılığına yarandıqda, fransız dilində olan mətn üstünlük təşkil edir) əsl bir nüsxədə Niderland Hökumətinin arxivində saxlanca verilir və onun təsdiq edilmiş surətləri əvvəlcə İrlandiya İndiplomatik kanallar vasitəsi ilə beynəlxalq xüsusi hüquqa dair Haaqa konfransının doqquzuncu sessiyasında təmsil edilən hər bir dövlət, İrlandiya, Lixtenşteyn və Türkiyəyə göndərilir.

